

VILNIAUS UNIVERSITETAS

Linas Girlevičius

GYNYBINIAI ĮRENGINIAI XIV – XVIII A. VILNIUJE

Daktaro disertacija
Humanitariniai mokslai, istorija (05 H)

Vilnius, 2009

Disertacija rengta 2002-2009 metais Vilniaus universitete

Mokslinis vadovas:

Doc. dr. Aleksiejus Luchtanas (Vilniaus universitetas, humanitariniai mokslai, istorija – 05H)

TURINYS

Įvadas	5
Literatūros ir ikonografijos šaltinių apžvalga	9
1. XIV-XV a. Vilniaus gynybiniai įrenginiai	14
1.1. Vilnius XIII-XV a.: miestas ir rezidencija	14
1.2. Vilniaus „gynybinių žiedų“ klausimas, piliakalniai Vilniuje, Vilniaus pilių gynybiniai įrenginiai	20
1.3. Ankstyvoji miesto gynybinė sistema	35
2. XVI-XVIII a. Vilniaus gynybiniai įrenginiai	63
2.1. Vilniaus pilių įtvirtinimų raida XVI-XVIII a.	63
2.2. Vilniaus gynybinės sienos statinių kompleksas	68
2.3. Įtvirtintos rezidencijos ir valdos Vilniuje XVI-XVIII a.	95
2.4. Gynybai pritaikyti sakraliniai pastatai ir sakralinių pastatų ansambliai	119
2.5. Miesto struktūros pritaikymas gynybos reikmėms	142
2.6. Bastioniniai įtvirtinimai Vilniuje XVI-XVIII a.	148
3. Vilniaus gynybinės koncepcijos raida, tolimesnės gynybinių įrenginių tyrimų ir apsaugos perspektyvos	169
Išvados	173
Naudotų šaltinių ir literatūros sąrašas	176
Autoriaus paskelbtų mokslinių straipsnių disertacijos tema sąrašas	199
Iliustracijos.....	201

IVADAS

Ilgametės Lietuvos sostinės – Vilniaus – gynybinių įtvirtinimų tyrimas yra svarbi miesto praeities tyrimų sudedamoji dalis. Vilniaus miesto gynybiniai įrenginiai nuo seno susilaukia didelio tyrinėtojų dėmesio. Išlikę, iš rašytinių, ikonografinių šaltinių žinomi bei istorinėje sąmonėje neišlikę, bet tyrimų metu aptinkami, gynybinio paveldo objektai susilaukia įvairių interpretacijų, yra rekonstruojami, atstatomi. Visuomenėje, tame tarpe ir mokslo bendruomenėje, gynybinio paveldo objektai yra vertinami kaip išskirtiniai, iliustruojantys praėjusių laikų valstybinių darinių, jų jėgos struktūrų stiprybę. Vilniaus miesto istorija glaudžiai susijusi su Lietuvos valstybės istorija. Istoriniai šaltiniai liudija Vilnių valstybės sostine tapus 1323 metais, tikėtina, kad viena svarbiausių rezidencijų jis buvo jau XIII amžiuje. Kovose gimusios Lietuvos valstybės sostinė pirmą kartą pilnai priešų užimta tik 1655 metais. Šis faktas liudija tai, kad svarbiausias Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės politinis, kultūrinis, dvasinis centras buvo patikimai įtvirtintas, tinkamai organizuota jo artimiausių ir tolimųjų prieigų apsauga. Politinio valstybės nuosmukio metu (XVII a. II pusė – XVIII a. pab.) Vilnius išliko vienu svarbiausių Abiejų Tautų Respublikos miestų, tačiau jo politinė reikšmė buvo sumenkusi. Vilniaus reikšmė valstybei, jo, kaip valstybingumo simbolio, poveikis valstybės piliečių sąmoningumui atsekamas ir Lietuvos sostinės gynybinių įtvirtinimų, gynybinių sistemų raidoje.

Problema. Senoviniai Vilniaus gynybiniai įtvirtinimai iki šiol ištirti tik dalinai, nėra nuosekliai atkurta ilgametės Lietuvos sostinės gynybinė koncepcija ir jos pokyčiai amžių bėgyje. Tai susiję su santykinai nedideliu kiekiu šaltinių apie dalį Vilniaus gynybinių įrenginių. Patikimus duomenis apie gynybinio paveldo objektus suteikia taikomųjų tyrimų metu nustatyti faktai, tačiau Vilniaus teritorija yra ištirta netolygiai. Tyrimų duomenys dar nepakankamai susisteminti. Iš visų Vilniuje iki šiol tirtų didelių objektų bene nuosekliausiai ištirta Vilniaus žemutinės pilies teritorija. Tyrimų metu fiksuota didelis kiekis duomenų, įgalinančių atskleisti sudėtingą šios Vilniaus dalies ir jos įtvirtinimų raidą. Didžiausios apimties tyrinėjimai atlikti Valdovų rūmų teritorijoje ir jos artimiausiose prieigose. Vilniaus miesto dalis buvusi už Žemutinės pilies įtvirtinimų juosiamos teritorijos yra ištirta gana netolygiai. Tai susiję su taikomoju, gelbėjamoju tyrinėjimų pobūdžiu. Didžioji dalis tyrimų atliekami naujų statybų vietose. Tyrinėjimai, kurių tikslas – patikrinti mokslines hipotezes, Vilniuje beveik neatliekami. Nenustatytos ar tik apytikriai nustatytos Vilniaus senamiestyje buvusių XIV a. gynybinių įtvirtinimų vietos, nustatant jas remtasi tik rašytinių šaltinių analize. Iki šiol nėra pakankamai gerai ištirtas Vilniaus gynybinės sienos statinių kompleksas, nėra tiksliai lokalizuotos dalies gynybinės sienos atkarpų, vartų statinių, bokštų vietos, nenustatytas dalies šių statinių pastatymo laikas, raidos etapai. Senamiesčio teritorijoje atliktų tiriamųjų darbų fragmentiškumas, tyrimų darbų metu gautų rezultatų sisteminimo nepakankamumas lėmė tai, kad nebuvo atskleista dalies tirtųjų objektų gynybinė funkcija. Gynybai pritaikytos buvo mieste ir jo prieigose buvusios didikų rezidencijos, civilinių pastatų ansambliai ir pavieniai pastatai, sakraliniai objektai, gamybinės paskirties statiniai, infrastruktūros

objektai. Šių pastatų, statinių tyrimų medžiaga dar nėra apibendrinta, iš bendro tyrinėtų, iš istorinių šaltinių žinomų objektų tarpo nebuvo išskirti gynybai pritaikytieji. Viduramžių ir naujųjų laikų miesto struktūros tyrimuose prioritetine kryptimi yra hipotetinių miesto raidos modelių sudarymas. Miesto struktūros pritaikymo gynybiniam poreikiams aspektui skirtas mažesnis dėmesys. Pagrindine problema analizuojant Vilniaus gynybinius įrenginius lietuviškoje istoriografijoje išlieka platesnio požiūrio į įvairaus pobūdžio gynybai pritaikytus objektus, iš šių objektų senovėje sudarytas gynybos sistemas, trūkumas.

Disertacijos objektas – XIV-XVIII a. Vilniaus gynybiniai įtvirtinimai. Taip pat darbe nagrinėjama tai, kaip aptariamuoju laikotarpiu miesto (plačiąja prasme) gynybai buvo pritaikoma jo struktūra, organizuojama strateginių Vilniuje buvusių objektų apsauga.

Disertacijos tikslai. Šio darbo tikslų yra keletas: identifikuoti iki šiol nežinotus ir kiek galima tiksliau lokalizuoti iki šiol neišlikusius ar tik fragmentiškai išlikusius gynybinius įrenginius, nustatyti jų parametrus, atsekti tiek atskirų gynybinių įrenginių kompleksų raidą, tiek Vilniaus gynybinės koncepcijos pokyčius skirtingais laiko tarpsniais.

Darbo naujumas. Iki šiol neturime ne tik istorinių šaltinių, ikonografinės medžiagos tyrimų, bet ir naujausių taikomųjų tyrinėjimų rezultatų analize paremtos senovės Vilniaus gynybinių įrenginių visumą, gynybinės koncepcijos pokyčius nagrinėjančios studijos. Užsibrėžtus tikslus siekiama įgyvendinti operuojant dabar turimais duomenimis. Disertacijoje išskirtas didesnis kiekis objektų, nei buvo nustatyta ankstesnių tyrimų metu, kurie šalia savo tiesioginės galėjo turėti ir gynybinę paskirtį. Neapsiribota vien konstatavimu, kad vienas ar kitas statinys galėjo būti pritaikytas gynybai. Siekta nustatyti aplinkybes, lėmusias jų pastatymą tam tikru laiku būtent toje konkrečioje vietoje. Kompleksinis požiūris, naujai atskleistų faktų apie gynybinio paveldo objektus tolimesnis sisteminimas gali pasitarnauti tolimesniems Vilniaus gynybinių objektų, miesto urbanistinės raidos tyrimams.

Disertacijos aktualumas. Senieji Vilniaus gynybiniai įrenginiai – tik viena Lietuvos sostinės urbanistinės visumos sudedamųjų dalių. Kuriant, plėtojant Vilniaus miestą, buvo atsižvelgta ne tik į tai, kur žmonėms patogiau gyventi, apsirūpinti resursais, patenkinti prekybinius poreikius. Viena svarbiausių ankstyvojo miesto formavimo sąlygų – gynybinio poreikio patenkinimas. Todėl galima teigti, kad saugumo poreikis, kaip ir gamtinės sąlygos, prekybiniai poreikiai, buvo vienas svarbiausių veiksnių nulėmęs viduramžių miesto fizinę formą. Būtinybė pritaikyti Vilnių gynybai išliko ir naujaisiais laikais. Senovės įtvirtinimų ištyrimas, iš atskirų įrenginių formuotų gynybinių sistemų rekonstravimas yra itin svarbus Vilniaus raidos atskleidimui. Rekonstruojant senovės gynybinius įtvirtinimus galima ne tik nustatyti ilgametės valstybės sostinės gynybinį pajėgumą, bet ir kitu aspektu pažvelgti į Vilniaus urbanistinės struktūros raidą. Pasinaudojant tyrimo rezultatais ir iškeltomis hipotezėmis būtų galima konkrečiau reglamentuoti UNESCO Pasaulio paveldo miestų sąrašė esančio Vilniaus istorinio miesto

centro gynybinio paveldo objektų apsaugą, naujai įvertinti šių objektų dalinio atkūrimo ir pristatymo plačiajai visuomenei galimybes.

Periodizavimas. Darbo chronologiniai rėmai XIV-XVIII a. Pradine data tiriant gynybinius įrenginius pasirinktas XIV a., apžvelgiami ir duomenys apie Vilnių XIII a. Neabejotina, kad XIV a. I ketvirtyje Vilnius tampa Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sostine. XIV a. Vilniuje jau būta mūrinės statybos, vieni pirmųjų mūrinių statinių – gynybinės paskirties. Darbe galutine data pasirinktas XVIII a., nes šio amžiaus pabaigoje sąjunginis Lietuvos ir Lenkijos valstybių darinys – Abiejų Tautų Respublika – neteko nepriklausomybės. Tai nulėmė ir Vilniaus gynybinės koncepcijos pokyčius – Lietuvą okupavusiai Rusijos imperijai Vilnius nebuvo itin svarbus miestas. Gynybinių tradicijų tęstinumas iš esmės nutrūko. Istorinių laikų Vilniaus gynybinių įtvirtinimų raidoje galima išskirti dar du laikotarpius, glaudžiai susijusius su istoriniais įvykiais. XIV-XV a. gynybinių įtvirtinimų raidą įtakojo šio svarbiausiojo Lietuvos, Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės miesto statusas. Vilniui tapus valstybės sostine buvo privalu gynybiniais įrenginiais apsaugoti ne tik valdovo rezidenciją bet ir jos prieigas. Pagrindinis grėsmės šaltinis miestui, kaip ir visai valstybei, XIV a. – XV a. pr. – naujovių karyboje taikymo atžvilgiu pranašesnis Kryžiuočių ordinas. 1410 m. Žalgirio mūšyje jungtinė Lietuvos ir Lenkijos kariuomenė įveikė Kryžiuočių ordino pajėgas. Po šios pergalės iki XV a. pab. Vilniui didesni pavojai negrėsė. Nuo 1492 m. prasidėjo pavojų iš Rytų epocha. Realus pavojus kilo iš ilgametės LDK konkurentės Maskvos valstybės, pirmiausia jos tuometinio sąjungininko Krymo chanato, pusės. XVI-XVIII a. pagrindinė grėsmė valstybei nuolat kildavo iš Maskvos-Rusijos valstybės pusės. Kovoms su rytų kaimynais šiuo istoriniu laikotarpiu buvo orientuoti ne tik rytinių LDK žemių miestų, bet ir valstybės sostinės gynybiniai įtvirtinimai. Maskvos karinių pajėgų Vilnius nuniokotas vadinamojo Maskvos karo metu, 1655-1661 metais. Po šio karo iki Lietuvos-Lenkijos valstybės sunaikinimo 1795 m. Vilniaus įtvirtinimai buvo rekonstruojami tik iškilus realiam miesto užpuolimo pavojui. Iki XVIII a. naudotasi rekonstruotais iki 1655 m. buvusiais gynybiniais įrenginiais.

Pagrindiniai ginami teiginiai.

1. Svarbiausi ankstyvojo Vilniaus (XIII a. – XIV a. pr.) gynybiniai įrenginiai – piliakalniai.
2. Mūriniai įtvirtinimai Vilniuje pradėti statyti XIV a. pirmame ketvirtyje – pastatytas mūrinės Žemutinės pilies mažasis įtvirtinimų žiedas, vėlesnių Valdovų rūmų vietoje. XIV a. pastatomas didysis Žemutinės pilies mūrinių įtvirtinimų žiedas, suformavęs įtvirtintą miesto branduolį.
3. Miesto dalis likusi už mūrinių įtvirtinimų XIV a. II pusėje – pabaigoje – XV a. pr. buvo gana stipriai įtvirtinta, šio laikotarpio įtvirtinimai darė įtaką tolimesnei miesto raidai.
4. XVI a. pirmame ketvirtyje pastatyti mūriniai miesto įtvirtinimai (miesto gynybinė siena) apjungė pilių ir miesto gynybinius pajėgumus. Miesto gynybinė siena išliko reikšminga gynybos požiūriu visu jos egzistavimo laikotarpiu, buvo modernizuojama.

5. Vilniaus miesto gynybai XVI-XVIII a. buvo pritaikyta vidinė miesto struktūra, dalis mieste ir priemiestyje buvusių pastatų, statinių ansamblių, infrastruktūros statinių.

6. Miesto gynybai sustiprinti iki 1655 m. įrengti bastioniniai įtvirtinimai. Vienas jų „žiedas“ skirtas gynybinės sienos sustiprinimui, kitas – bent dalinai juosė tuo metu gyvenamą priemiesčio teritoriją.

7. Po Maskvos karo iki 1795 m. Vilniaus gynybiniai įtvirtinimai iš esmės buvo tik rekonstruojami. Didesni pokyčiai Vilniaus gynybinėje koncepcijoje įvyko XIX a., Lietuvą okupavus Rusijai.

Metodika. Darbe naudojami analitinis, sintetinis, lyginamasis, kartografinis, kompleksinis (daugiašakis) tyrimo metodai. Naudojant kompleksinį tyrimo metodą, tiriamajam objektui – Vilniaus seniesiems gynybiniams įrenginiams, jų junginiams – lokalizuoti, nustatyti juos tikrai buvus gynybiniais, pasitelkiami įvairių mokslo sričių duomenys. Tiriant gynybinio paveldo objektus didžiausias dėmesys šiame darbe skiriamas taikomųjų – archeologinių, architektūrinių, dalinai, geologinių – tyrimų rezultatų analizei ir jų apibendrinimui. Apžvelgiant gynybinių įtvirtinimų įrengimo priežastingumą skirtingais amžių tarpsniais disertacijoje pateikiamas tai nulėmusių istorinių įvykių, procesų kontekstas.

LITERATŪROS IR IKONOGRAFIJOS ŠALTINIŲ APŽVALGA

Mokslinių darbų, nuosekliai nagrinėjančių šiame darbe tiriamo laikotarpio Vilniaus gynybinius įrenginius, nėra gausu. Išskirtini keletas apibendrinančių darbų, kituose nagrinėjami atskiri Vilniaus gynybiniai įtvirtinimai.

Žinias apie Vilniaus gynybinius įrenginius surinktas iki II pasaulinio karo, pateikdamas naujų duomenų bei originalių hipotezių, apibendrinio Vilniaus Stepono Batoro universiteto prof. Marjanas Moreliovskis. Deja, šie, su viduramžių ir naujųjų laikų Vilniaus raidos tyrimais, tame tarpe ir gynybinių įrenginių, įtvirtinimų rekonstravimu glaudžiai susiję darbai nebuvo publikuoti. Daug informacijos apie tyrimais nustatytus, iš ikonografinės medžiagos žinomus bei spėjamus gynybinius objektus pateikiama šiam tyrinėtoji vadovaujant sudarytame rekonstrukciniame Vilniaus prieš 1655 m. plane bei jame pažymėtų 318 objektų (numerijų) paaiškinime¹ (Morelowski, 1940-1942š). Svarbu tai, kad šiame, suvestinio pobūdžio, darbe panaudoti ir taikomųjų tyrimų duomenys. Ankstyvojo miesto sandara, miesto pritaikymo gynybai ypatumai nagrinėti šio autoriaus dalinai išlikusiame darbe „Užupis – seniausias Vilnius“ („*Zarzecze – najstarsze Wilno*“ – lenk.), kuris taip pat nebuvo publikuotas. Šio veikalų pagrindiniai teiginiai, derinant juos su pastarojo meto tyrinėjimų duomenimis yra pateikiami Jūratės Markevičienės straipsnyje (Markevičienė, 2002). Pažymėtina, kad autorius operavo didele duomenų baze, tame tarpe ir tokiais duomenimis (pvz. apie gynybinių įtvirtinimų liekanas, sunaikintas po Antrojo pasaulinio karo), kurių mes netekome, o duomenys apie juos sunkiai prieinami. Abiejuose M. Moreliovskio darbuose apie senąjį Vilnių, gausu novatoriškų teiginių. Į didelę dalį šio tyrinėtojo atskleistų faktų ir padarytų išvadų, pokaryje miesto tyrimus vykde specialistai dėl vienu ar kitu priežasčių neatkreipė dėmesio, jų tiesiog nežinojo. Įvertinus šio autoriaus kompleksinį požiūrį į Vilniaus ir atskirų jo objektų raidą, jo pareikšti teiginiai plačiai aptariami šiame darbe nagrinėjant su Vilniaus gynybinių įrenginių atsiradimu ir raida susijusią problematiką. Šio tyrėjo pradėtus darbus rekonstruojant senojo Vilniaus sandarą tęsia lenkų istorikas prof. Juzefas Marošekas (Maroszek, 1999).

Iki II pasaulinio karo ir dalies sovietmečiu atliktų Vilniaus gynybinio paveldo objektų tyrinėjimų medžiagą bei su jų raidos, datavimo problematika, analogijų paieška susijusius klausimus nuosekliai nagrinėjo lenkų tyrinėtojas Edmundas Malachovičius darbe „Vilniaus įtvirtinimai“ („*Fortyfikacje Wilna*“ – lenk.) (Małachowicz, 1989-1990, 1990, 1992). Šio darbo chronologiniai rėmai XIV a. – XX a. vidury. Ankstyviausieji Vilniaus gynybiniai įrenginiai kelių dalių straipsnyje apžvelgti paviršutiniškai. Pagrindiniai straipsnio teiginiai: seniausia įtvirtinta Vilniaus dalis yra pilių teritorija, vėliau pilių gynybiniai įrenginiai tobulinti, XVI a. pr. miestas apjuostas gynybine siena, XVI a. II pusėje – pab. miesto įtvirtinimai

¹ Naudotasi į lietuvių kalbą prof. Marjano Moreliovskio sudaryto paaiškinimo vertimo (vertė Vytautas Žemkalnis-Landsbergis) rankraščiu bei mašinraščiu. Vienas plano variantas saugomas Lietuvos dailės muziejuje. Kitas, kiek besiskiriantis apipavidalinimu ir atskirų objektų vaizdavimu, plano variantas iki II pasaulinio karo buvo Vilniaus magistrato dispozicijoje;

modernizuoti, prie gynybinės sienos įrengiant papildomus gynybinius įrenginius, XVII a. I pusėje, ruošiantis karui su Maskva, statyti bastioniniai gynybiniai įtvirtinimai, kurie vėliau modernizuoti. Šiame darbe taip pat pateikiami chronologiškai vėlyvesnių (XIX-XX a.), nei disertacijos temoje numatytieji chronologiniai rėmai, gynybinių įrenginių tyrimų (iš esmės remtasi istorinių šaltinių bei ikonografinės medžiagos tyrinėjimu) medžiaga. Tenka pastebėti, kad E. Malachovičiaus darbe archeologijos, kitų taikomųjų tyrimų duomenys panaudoti gana ribotai, kai kurios gynybinių objektų grupės (sakraliniai paminklai, įtvirtintos valdos) apžvelgtos paviršutiniškai.

Žinių apie ankstyvuosius Vilniaus gynybinius įrenginius pateikiama Kęstučio Katalyno ir Gedimino Vaitkevičiaus darbe „Vilniaus miesto raida XIV-XVII amžiais“ (Katalynas, Vaitkevičius, 1995), bei tų pačių autorių straipsnyje „Vilniaus plėtra iki XV a.“ (Katalynas, Vaitkevičius, 2001), G. Vaitkevičiaus straipsnyje „Ankstyvasis Vilnius: įrodomumo vingiai“ (Vaitkevičius, 2000). Juose kritiškai vertinami rašytiniai šaltiniai ir ankstesniųjų tyrinėtojų darbai, analizuojant archeologinių tyrimų duomenis, kartografuojant radinius, padarytos išvados, leidžiančios rekonstruoti Vilniaus teritorijos apgyvendinimo etapus. Gynybiniai įrenginiai šiame straipsnyje apžvelgiami apibendrintai – šių darbų tikslai buvo kiti. Šioje disertacijoje remiamasi aukščiau paminėtuose straipsniuose pareikštais teiginiais apie ankstyvojo Vilniaus raidą.

Duomenų apie Vilniaus gynybinius įrenginius, jų raidą XIV-XVII a. yra K. Katalyno monografijoje „Vilniaus plėtra XIV-XVII a.“ (Katalynas, 2006). Šis darbas yra suvestinio pobūdžio, jame didžiausias dėmesys skiriamas kultūrinio sluoksnio datavimui. Išskirtinis dėmesys kultūriniam sluoksniui nulėmė ir vieną darbo trūkumą – kultūrinis sluoksnis ir jo datavimas dažnai nagrinėjamas atsiejus jį nuo greta stovėjusių įvairių statinių, tame tarpe ir gynybinių įrenginių, todėl negalima susidaryti išsamaus vaizdo apie Vilnių įvairiais laiko tarpsniais. Darbe pateikiami duomenys apie paleoreljefą lyg ir leistų susieti juos su gynybinių įrenginių statybos vietos parinkimu. Tačiau, šios disertacijos autoriaus nuomone, ne visi K. Katalyno pateikti duomenys apie Vilniaus paleoreljefą yra teisingi.

Išsami medžiaga apie Vilniaus pilių teritorijos istorinius ir archeologinius tyrimus pateikiama 1971 m. išleistame straipsnių rinkinyje „Lietuvos pilys“ (Lietuvos pilys, 1971, p. 25-88). Čia, analizuojant ankstesnių ir tuomečių istorinių bei ikonografinių tyrimų, archeologinių tyrinėjimų, kitų tyrimų rezultatus bei šaltinius, nagrinėjami Vilniaus pilių atsiradimo, evoliucijos, sunykimo bei restauravimo klausimai. Atskiras skyriaus dalis parašė R. Batūra, E. Budreika, M. Jučas, I. Jučienė bei A. Tautavičius. Nuo šio veikalo pasirodymo praėjo nemažas laiko tarpas, žinios tiek apie Vilniaus pilis, tiek apie kitus straipsnių rinkinyje minimus gynybinio paveldo objektus pasipildė naujais tyrimų duomenimis. Tačiau, nežiūrint to, šis darbas išlieka itin svarbus žinių šaltinis tolimesnius tyrinėjimus atliekantiems specialistams. Vilniaus pilių teritorijos naujesnių architektūrinių ir archeologinių tyrinėjimų duomenys plačiausiai apžvelgiami Napoleono Kitkausko darbuose (Kitkauskas, 1989; Kitkauskas, 2001; Kitkauskas, 2005). Juose bene

nuosekliausiai išdėstyta susisteminta Vilniaus pilių tyrimų medžiaga, nagrinėjama mūrinių statinių, tame tarpe ir įtvirtinimų, raidos problematika. Ne visiems N. Kitkausko teiginiams pritaria specialistai, nemažai oponentų yra ir archeologų tarpe. Pagrindiniai kritikuojami teiginiai – mūro konstrukcijų datavimas XIII a., rezidencinių Valdovų rūmų Žemutinėje pilyje statybos datavimas XV a. Kritikų argumentai – datuojant mūrus archeologijos tyrimų rezultatais naudojamosi ne visada korektiškai, neteisingai interpretuojami archeologiniai radiniai, kiti artefaktai. Iš N. Kitkausko ir kitų specialistų teiginius kritikavusių pažymėtini K. Katalyno (Katalynas, 2000) ir G. Vaitkevičiaus (Vaitkevičius, 2000) darbai. Juose ginčijamas ankstyvas mūrinių statinių liekanų (tame tarpe ir gynybinių įrenginių) aptiktų Vilniaus žemutinės pilies teritorijoje datavimas. Plikojo (Trijų kryžių, Kreivojo) kalno piliakalnio tyrinėjimų medžiagą ir kitų Vilniaus gynybinio paveldo objektų medžiagą yra publikavęs V. Daugudis (Daugudis, 1993; Daugudis, 1994). Šiuose darbuose, remiantis atliktų archeologinių tyrinėjimų rezultatais, siekiama lokalizuoti bei rekonstruoti Vilniaus Kreivąją pilį. Šios tyrinėjimų rezultatų interpretacijos vertinamos prieštaringai. Kai kurie tyrinėtojai ignoruoja V. Daugudžio darbuose pateiktas išvadas (Katalynas, 2006, p. 40).

Sovietinėje lietuviškoje istoriografijoje XIV a. Vilniaus miesto gynybinius įtvirtinimus, gynybinę sistemą, analizuodamas rašytinius šaltinius, tyrinėjo istorikas Romas Batūra (Batūra, 1964). Pagrindiniai straipsnio, paremto istorinių šaltinių analize, teiginiai yra šie: XIV a. Vilniaus mieste iš viso buvę vienas ar du mediniai įtvirtinti aptvarai, vietomis turintys ir mūrinių konstrukcijų, kurie XIV a. pab. kryžiuočių anpuolių metu buvo sunaikinti; vakarinė miesto dalis jau iki 1377 m. buvo stipriai įtvirtinta pylimu su medinėmis sienomis bei mūro įtvirtinimais, kurių kryžiuočiams nepavyko užimti ir 1383 m.; 1377 m. Vygando Marburgiečio aprašytasis mūšis vyko rytinėje miesto dalyje, jo metu sudeginta rytinė miesto dalis; 1390 m. kryžiuočių puolimo metu gynybinius įtvirtinimus sudegina patys miesto gynėjai, pasitraukę į pilių teritoriją; nauji miesto įtvirtinimai pastatyti tik XVI a. pradžioje.

Nemažo tyrinėtojų dėmesio susilaukė Vilniaus gynybinės sienos statinių kompleksas. Šiems įtvirtinimams skirtas nemažas kiekis mokslinių ir mokslo populiarinimo straipsnių, leidinių (Lowmiańska, 1929; Merkys, 1959; Jučienė, Levandauskas, 1979; Jurginis, 1987; Гришин, 1989; Jučienė, 1990; Grišinas, 1990; Drėma, 1991a; Daugudis, 1993, p. 30-34; Gudynaitė, Poška, 2000 ir kt.). Šiuose darbuose, dažnai nagrinėjančiuose tik kurią nors minimo komplekso dalį, aptinkame nemažą kiekį informacijos nagrinėjama tema. Patys darbai yra gana nevienodo mokslinio lygio. Visumoje, apibendrinant Vilniaus miesto gynybinės sienos statinių kompleksą ir su juo susijusių tyrinėjimų medžiagą, galima konstatuoti, kad iki šiol nėra solidaus, kapitalinio darbo, kuriame šis gynybinis įrenginys būtų nuodugniai išnagrinėtas moksliniu požiūriu, pasitelkiant naujausius tyrimų duomenis.

2006 m. apgintame magistro darbe Fumito Tomoi pateikia į mokslinę apyvertą naują Lietuvoje gynybai pritaikytų statinių grupę – bokštinius namus (Tomoi, 2006š). Apibrėžti šie Vilniaus bokštinio namo

bruožai: aukštas cokolis (ne žemiau 2 m nuo tuometinio žemės paviršiaus), į rūšį (cokolinį aukštą) patenkama per pirmajame aukšte esančią angą, mažesnis nei įprasto tuometinio Vilniaus gyvenamojo namo rūšio įgilinimas, storesnės, nei įprasto gyvenamojo namo, sienos. Greta šių pastatų dažnai aptinkama radinių, susijusių su metalų apdirbimu. Tokie pastatai statyti strategiškai svarbiose vietose, dalis jų turėjo mūrinius aptvarus. Šios gynybinio paveldo objektų grupės nustatymas yra itin svarbus siekiant rekonstruoti XIV a. pab. – XV a. Vilniaus miesto ir jo prieigų gynybinę koncepciją.

Patikimai susisteminta ir atvaizduota grafiškai archeologinių tyrimų dokumentacija pateikiama G. Vaitkevičiaus, O. Valionienės ir S. Sarcevičiaus parengtame „Vilniaus archeologijos atlase“ (Vaitkevičius, Valionienė, Sarcevičius, 2006). Jame susisteminti anksčiau Vilniuje atliktų archeologinių tyrimų fiksuoti faktai: pateikiama informacija apie užstatymo pobūdį (taip pat ir gynybinio paveldo objektus), kultūrinio sluoksnio storį ir datavimą, laidojimo ir gamybinius objektus. Svarbu tai, kad plane tiksliai pažymėtos tirtos vietos.

Duomenų apie Vilniaus gynybinio paveldo objektus, urbanistinę Vilniaus raidą pateikiama enciklopedinio pobūdžio leidiniuose „Vilniaus architektūra“, „Lietuvos architektūros istorija“, „Lietuvos TSR istorijos ir kultūros paminklų sąvadas. T. 1“, žinios apie Vilniuje ir jo apylinkėse esančius piliakalnius pateikiamos atlase „Lietuvos piliakalniai“. Šiame darbe nagrinėjamų objektų archeologinių tyrinėjimų metu padaryti atradimai skelbiami tęstiniame leidinyje „Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje“ (ATL), Lietuvos gynybinių paveldo objektų architektūrinių ir archeologinių tyrimų rezultatai publikuoti tęstiniame leidinyje „Architektūros paminklai“, dalis Vilniaus žemutinės pilies tyrimų rezultatų publikuota tęstiniame leidinyje „Vilniaus žemutinės pilies rūmai“, nagrinėtų Vilniaus gynybinių objektų tyrimų medžiaga skelbta tęstiniame leidinyje „Lietuvos pilys“. Išsamesni nei tęstiniuose leidiniuose duomenys apie gynybinio paveldo objektų tyrimus yra archeologinių tyrinėjimų ataskaitose. Didžioji dalis po II pasaulinio karo atliktų archeologinių tyrinėjimų ataskaitų saugoma Lietuvos istorijos instituto rankraštyne. Didelis kiekis nekilnojamųjų vertybių tyrinėjimų (istorinių, architektūrinių, archeologinių, geologinių ir kt.) dokumentacijos saugoma Vilniaus apskrities archyve. Tai buvusio Paminklų projektavimo restauravimo instituto (anksčiau – Mokslinė restauracinė gamybinė dirbtuvė, Paminklų konservavimo institutas) fondai. Rašant darbą naudotasi ir Paminklų restauravimo instituto fondais – tiriamųjų darbų ataskaitomis, saugomomis UAB Projektavimo ir restauravimo institutas archyve. Dalis rašant darbą panaudotų ankstesnių ir naujausių² archeologinių, kitų tyrimų dokumentacijos saugoma UAB Archeologijos projektų centras „Antiqua“ archyve (APCAA). Atliekant tyrimą naudotasi šiuose ir tyrėjų asmeniniuose archyvuose sukaupta tyrimų medžiaga – visus šiame darbe išskeltus teiginius ir hipotezes stengtasi pagrįsti tyrimų metu fiksuotais faktais, istorinių šaltinių tyrimų metu gauta informacija.

² Lietuvos istorijos instituto rankraštyne (LIIR) šio darbo rašymo metu naujausių archeologinių tyrinėjimų dokumentacijos dar nebuvo;

Istoriniai Vilniaus planai, miesto panoramos ir piešiniai gynybinių įrenginių parametrų, raidai nagrinėti yra tokie pat svarbūs, kaip ir miesto urbanistinės, architektūrinės raidos tyrimams. Planuose pavaizduota gynybinių įrenginių planinė struktūra, iš piešinių ir senųjų fonuotrukų gauname informacijos apie iki šiol neišlikusių gynybinio paveldo objektų pavidalą. Daug tyrinėjimams svarbios ikonografinės medžiagos publikuota Vlodo Drėmos darbe „Dingęs Vilnius“ (Drėma, 1991a). Svarbiausi senųjų Vilniaus įtvirtinimų, jų sistemos tyrimams yra Vilniaus vaizdai atvaizduoti S. Miunsterio „Kosmografijoje“ (1552 m.; **4, 80, 81 pav.**), G. Brauno ir F. Hogenbergo Vilniaus miesto planas (pirmą kartą išspausdintas 1581 m.; **1 pav.**) bei šio plano variantuose, XVII a. pr. T. Makovskio Vilniaus panoramos (**5 pav.**), F. Getkanto Vilniaus planai (1648 m.; **7-8 pav.**), vad. Fiurstenhofo Vilniaus miesto planas (~1737-1740 m.; **9 pav.**). Iš rečiau naudojamų planų pažymėtini dar keli XVII ir XVIII a. planai: 1646 m. Vilniaus vakarinės dalies planas (Samalavičius, 1964; **6 pav.**), 1648 m. F. Getkanto Vilniaus vakarinės dalies planas (**8 pav.**), 1798 m. Vilniaus ir apylinkių planas³. Atsekti senovės įtvirtinimų vietas galima naudojantis 1808 ir 1845 m. Vilniaus miesto planais. XVIII a. pab. Vilniaus panoramose nutapytose P. Smuglevičiaus, pavaizduotas nemažas kiekis įtvirtinimų, fiksuotas tuometinis jų stovis. To paties dalininko gynybinės sienos atkarpų, vartų statinių piešiniai – itin vertingas šaltinis miesto gynybinės sienos komplekso tyrinėjimams. Daug faktinės medžiagos apie Vilniaus įtvirtinimus yra ir kitų XVII-XVIII a. dailininkų darbuose. Esamas senųjų gynybinių įrenginių stovis pavaizduotas XIX-XX a. tapytuose Vilniaus vaizduose, XIX a. pab. – XX a. I pusėje darytose fonuotrukose. Vilniaus gynybiniam paveldui tyrinėti yra tikrai nemažas kiekis ikonografinės medžiagos, tačiau dėl įvairių priežasčių ne visi šaltiniai yra patikimi.

Apibendrinant galima teigti, kad Vilniaus gynybiniam paveldui tirti yra didelis kiekis rašytinės, spausdintinės, ikonografinės medžiagos. Tyrimo metu nagrinėtas didelis kiekis šių šaltinių, jie buvo kritiškai įvertinti, duomenys apie gynybinius objektus susisteminti.

³ Šių planų kopijos saugomos Vilniaus apskrities archyve (VAA), UAB „Projektavimo ir restauravimo institutas“ archyve (PRIA);

1. XIV-XV A. VILNIAUS GYNYBINIAI ĮRENGINIAI

Šioje darbo dalyje išdėstyta tyrimo medžiaga apie XIV-XV a. Vilniaus gynybinių įrenginių, gynybos koncepcijos raidą. Duomenys apie XIII a. gynybinius įrenginius Vilniuje šiuo metu nėra gausūs. Šio laikotarpio gynybiniai įrenginiai – piliakalniai – koncentravosi dabartinio Vilniaus centrinėje dalyje. Negausūs duomenys apie XIII a. gynybinius įtvirtinimus apžvelgiami skyriuose 1.1. ir 1.2. Šios darbo dalies skyriuose aptariamas miesto ir pilių-rezidencijos santykis, šių Vilniaus sudedamųjų dalių raida, Vilniaus pilių įtvirtinimų raida, rekonstruojami miesto ir istorinių priemiesčių teritorijoje buvę įtvirtinimai.

1.1. VILNIUS XIII-XIV A. – MIESTAS IR REZIDENCIJA

Dalies tyrinėtojų nuomone, ankstyviausias Vilniaus apgyvendinimo židinytis yra Pilies kalno piliakalnis. G. Vaitkevičius, K. Katalynas teigė, kad jame nenutrūkstamai gyventa nuo pirmųjų amžių po Kr. iki XVII a. (Vaitkevičius, 2000, p. 176-177; Katalynas, Vaitkevičius, 2001, p. 68). Pilies kalno vakarinėje papėdėje buvusiam kyšulyje būta I tūkst. II pusės gyvenvietės, II tūkst. pradžios gyvenvietė buvo Pilies kalno šiaurinėje papėdėje. Kada Pilies kalne pastatyta Aukštutinė pilis tiksliai nenustatyta. G. Vaitkevičius teigia, kad medinė pilis Pilies kalne pastatyta XIII a. aštuntame dešimtmetyje – 1271 m. Šio tyrinėtojo nuomone, tai liudija Pilies kalno papėdėse esantis uždurpėjęs kultūrinio sluoksnio horizontas, kuriame aptinkamas didelis kiekis skiedrų, drožlių. Manoma, kad toks kiekis statybos atliekų susidarė statant medinius įtvirtinimus piliakalnyje⁴. N. Kitkausko nuomone mūrinis gynybinis aptvaras piliakalnyje pastatytas iki 1413-1414 m. žiemos⁵, galbūt net XIV a. I pusėje (Kitkauskas, 1989, p. 191-192), Aukštutinė pilis ir kunigaikščių rūmai pastatyti XIV-XV a. (Kitkauskas, 2001, p. 153). V. Daugudis teigė, kad Aukštutinės pilies teritorijoje rasti „ankstyvosios mūrinės pilies“ pėdsakai priklauso maždaug XIV a. viduriui bei II pusei (Daugudis, 1994, p. 169). G. Zabielos nuomone, mišrios konstrukcijos (medžio ir mūro) pilis Pilies kalno piliakalnyje pastatyta tik XIV a. pabaigoje, iki tol medinės pilies ten nebūta (Zabiela, 2001, p. 35). K. Katalyno nuomone, Aukštutinė pilis veikiausiai pastatyta XV a., po 1413 m. (Katalynas, 2006, p. 27). Šios disertacijos autoriaus nuomone, mūro įtvirtinimų turinti pilis šiame piliakalnyje galėjo būti pastatyta XIV a. I pusėje – viduryje, mūro įtvirtinimų statyba turbūt vyko tuo pat metu kaip ir mūrinio Žemutinės pilies didžiojo įtvirtinimų žiedo statyba. Galima pritarti autoriams, teigusiems, kad mūrinė Aukštutinė pilis pastatyta po 1419 m. gaisro. Pilies kalno šiaurinėje papėdėje mediniai pastatai stovėjo jau XIII a. II pusėje – 1259 m. (Striška, 2007, p. 179). Ankstyviausi medienos pavyzdžiai⁶ iš Pilies kalno vakarinės papėdės datuoti XIII a. septintu dešimtmečiu, ankstyviausi mediniai statiniai – XIII a. devintu dešimtmečiu (Pukienė, 2007, p. 190-193). Dvi XIII a. gyventąsias vietas Pilies kalno šiaurinėje ir vakarinėje papėdėse skyrė XIV a. viduryje – II pusėje pradėta

⁴ Ši nuomonė išsakyta 2008-03-31 laidoje „Amžių šešėliuose“ per Lietuvos televizijos II-ąjį kanalą;

⁵ Žilibero de Lanua apsilankymo pilyje;

⁶ Pagal publikuotus tyrimų duomenis;

apgyvendinti teritorija į šiaurę nuo vėlesniųjų Valdovų rūmų šiaurinio korpuso. Čia būta upelio arba šaltinio (Rackevičius, 2005, p. 141-142). Nesutariama ar Pilies kalno papėdės gyvenvietės iki pastatant mūrinius gynybinius aptvarus buvo įtvirtintos. Dalis autorių teigia, kad tokių, ankstyvesnių nei mūrinių, įtvirtinimų liekanų aptikta Senojo arsenalo pastato vietoje, prie katedros varpinės – Žemutinės pilies gynybinio bokšto (Daugudis, Lisanka, 1982, p. 45; Kitkauskas, 1989, p. 181 pav. 187, p. 198; Kitkauskas, 2001, p. 155). K. Katalynas neigia buvus tokius įtvirtinimus, kaip vieną argumentų nurodydamas ir tai, kad: „...šio laikotarpio Lietuvos archeologiniuose paminkluose nepastebėta, jog būtų bandyta ilgalaikiai gynybai skirtomis medžio ir žemių fortifikacijomis įtvirtinti didelę teritoriją užimančią žemumos gyvenvietę“ (Katalynas, 2000, 210). Iki pastatant Žemutinę pilį Pilies kalno papėdėse buvusių apgyvendintų vietų dydį nulėmė paleoreljefo ypatybės – tinkamų gyventi aukštesnių vietų ir vandens telkinių santykis. Ankstyvasis vietovės reljefas, hipotetinė kairiosios Vilnios vagos (vagu) vieta rekonstruota geologinių tyrimų pagalba (Kitkauskas, 1989, p. 92-93). Kita vertus, neneigiant geologinių tyrinėjimų reikšmės rekonstruojant paleoreljefą, reikia pastebėti, kad jais vis tik yra sudėtinga nustatyti vieno ar kito darinio nelygumo kilmę – t. y. gamtinės ar antropomorfinės kilmės jis yra. Rekonstruojant dabartinės Katedros aikštės paleoreljefą atkreiptinas dėmesys ir į dar kelis šios problemos aspektus. Įvertinant dar gana menkai ištirtą Katedros aikštės mūrinio užstatymo raidą (aptiktų ankstyvų mūrinių konstrukcijų liekanų planą), tikėtiną populiacijos augimo skaičių vakarinėje ir pietvakarinėje Pilies kalno papėdėje, būtų logiška teigti, kad apgyvendinta ir įtvirtinta teritorija palaipsniui plėsta pietų kryptimi. Rekonstruotos senvagės užpylimui būtų reikalingas didelis kiekis grunto. Tikėtina, kad jis galėjo būti atgabentas nuo netoliese iškastos naujos vagos, kyšulio vakarinėje Pilies kalno papėdėje viršutinės dalies. Tačiau ar toks grunto kiekis būtų pakankamas? Jei Vilnios dešinioji vaga būtų performuota XIII-XIV a. (plg. Kitkauskas, 2005, p. 160-163) ar tada jos vietoje, ant nesenai supilto grunto, būtų statomi masyvūs mūriniai statiniai (pvz. vartų statinys tarp vėlesniųjų valdovų rūmų ir Arkikatedros bazilikos pietrytinės dalies – M 36)? Galbūt būta atvirkštinio proceso – kyšulys, jame buvusios reprezentacinės, sakralinės zonos saugumui padidinti buvo apjuostas grioviu? Šio darbo autorius pritarė tyrinėtojams, teigusiems, kad Pilies kalno papėdėje buvusios apgyvendintos teritorijos buvo įtvirtintos grunto ir medžio konstrukcijų įtvirtinimais – suformuoti papiliai. Vienas šių įtvirtinimų elementų – gynybinės paskirties griovys – galėjo būti dabartinės Katedros aikštės šiaurinės dalies vietoje.

Daugelio specialistų (geologų, archeologų) nuomone Pilies kalno ir Plikojo kalno piliakalniai senovėje buvo susijungę, o dešinioji Vilnios vaga yra dirbtinės kilmės. Tikėtina, kad buvo susijungusios ir nuo XIII a. gyvenamos teritorijos tarp Plikojo kalno piliakalnio ir dabartinės Neries vagos bei tarp Pilies kalno ir Neries. Kita vertus, žvalgomųjų tyrinėjimų Kosciuškos g. 1A metu fiksuoti tik XIX-XX a. kultūrinio sluoksnio horizontai, archeologiniais ir geologiniais tyrimais nustatyta, kad kultūrinio sluoksnio storis tirtose vietose 1,6-2,8 m (Luchtanienė, Girlevičius, 2000š). Tyrimus atlikusio inžinieriaus

geologo V. Vaitiekūno duomenimis, tyrimų metu fiksuotos balų nuogulos, parodančios, kad ši vieta nuo seno buvo užpelkėjusi⁷. Šie tyrimais fiksuoti faktai įgalino kai kuriuos tyrinėtojus teigti, kad fiziškai Pilies kalno ir Plikojo kalno papėdėse buvusios apgyvendintos vietos nebuvo susijungusios (Katalynas, 2006, p. 35). Iki pastarojo meto vykdyti santykinai nedidelės apimties tyrinėjimai Kalnų parko teritorijoje neleido atsakyti į esminius klausimus apie šios Vilniaus dalies raidą iki 1390 m. – Kreivosios pilies sudeginimo. Prie Kreivosios pilies XIII-XIV a. buvęs gana didelis įtvirtintas papilys, apėmęs ne tik Plikojo kalno papėdes, bet ir gretimus Bekešo bei Stalo kalnus ir jų aplinką (Daugudis, 1994, p. 169). V. Daugudis išskėlė hipotezę, kad iki XIV a. pastatant (Aukštutinę) pilį Pilies kalne, svarbiausia Vilniaus pilimi galėjusi būti (Kreivoji) pilis Plikajame kalne (Daugudis, 1993, p. 45, 47; Daugudis, 1994, p. 169). Kitą apgyvendinimo židinių dabartinio Kalnų parko teritorijoje manoma buvus Gedimino kapo kalno piliakalnyje. Čia I tūkstm. – II tūkstm. po Kr. esą yra stovėjusi medinė pilaitė, o greta jos – įtvirtintas papilys (op. cit., p. 169-170). K. Katalynas nepritaria tokiam Plikojo kalno archeologinių tyrimų ir kitų tyrinėjimų rezultatų interpretavimui (Katalynas, 2000, p. 209; Katalynas, 2006, p. 40).

Archeologinių tyrimų rezultatai ir jų metu aptiktų radinių analizė, jų kartografavimas, tyrinėtojams leido sudaryti ankstyvojo (XIII-XIV a.) miesto modelį. Tai topografiniu principu išskirti žemutinė miesto dalis arba Žemutinis miestas (terasose tarp Pilies ir Plikojo kalnų bei Neries) ir aukštutinė miesto dalis arba Aukštutinis miestas (dabartinio Kalnų parko teritorijoje) (Katalynas, Vaitkevičius, 2001, p. 68-69). Naujausių, kol kas nepublikuotų, Lietuvos istorijos ir Lietuvos geologijos ir geografijos specialistų tyrimų duomenimis dabartinio Kalnų parko teritorijoje buvęs Aukštutinis (Kreivasis) miestas iki 1362 m. (1365 m.? – *aut.*) kryžiuočių antpuolio sudarė pusę tuometinio Vilniaus ploto (Kniežaitė, 2008). Manoma, kad reljefas čia yra stipriai pakitęs erozijos poveikyje ir žmogaus veiklos pasėkoje. G. Vaitkevičiaus nuomone, Kreivajame kalne, kuris tyrimų duomenimis senovėje pavidalu buvo panašus į Stalo kalną (apėmė Plikojo kalno ir Bekešo kalno piliakalnius), ir jo aplinkoje būta dviejų įtvirtinimų linijų. Didžioji įtvirtinimų linija apėmė ~12 ha teritoriją. Ji ėjusi Stalo kalnu, Bekešo kalnu, apjuosė kitas greta buvusias kalvas⁸. Stipriau buvo įtvirtinta Kreivoji pilis Plikojo kalno piliakalnyje, kurios nepavykę užimti kryžiuočiams 1362 m. (1365 m.? – *aut.*) puolimo metu. Plikasis kalnas tuo metu buvęs žymiai statesniu rytiniu šlaitu. Tyrimų duomenimis, šioje Vilniaus vietoje buvo bent trys gyvenamosios zonos, viena jų – dabartiniame Dainų slėnyje (XIII-XIV a. buvusi ~1,5 ha ploto, dabar ~1 ha). G. Vaitkevičiaus nuomone, ši miesto dalis buvo suformuota taip, kad saugotų rezidencinės pilies Pilies kalno piliakalnyje, kuris tuo metu jungėsi su Plikuoju kalnu balnakalve, prieigas. Šio tyrinėtojo teigimu, Kreivosios pilies reikšmė sumažėjo iškasus naują (dešiniąją) Vilnios vagą (op. cit.). Lietuvos istorijos instituto specialistai pateikė ir naujausią ankstyvojo Vilniaus miesto

⁷ Geologo V. Vaitiekūno žodinė informacija;

⁸ Panašios konfigūracijos įtvirtinimai buvo rekonstruoti ir S. Lasavicko plg. Daugudis, 1993, p. 46 pav. 16;

raidos modelį⁹. Kaip jau minėta, G. Vaitkevičiaus nuomone, medinė pilis-rezidencija pastatyta XIII a. aštuntame dešimtmetyje. Žemutinis miestas XIII a. pabaigoje tęsėsi nuo šiaurinėje Pilies kalno papėdėje šiuo laikotarpiu buvusios Neries ir Vilnios vandens užliejamos žemumos (upelio) iki sklype Kosciuškos g. 3 buvusio upelio. Jis iš pietų-pietryčių buvo ribojamas Pilies kalno, Plikojo kalno ir tarp jų buvusios keteros, iš šiaurės ir šiaurės vakarų – Neries upės. Kalnų parko teritorijoje iki 1390 m. būta įtvirtinto miesto ir Kreivosios pilies Plikajame kalne. Ši Vilniaus dalis tikriausiai Ldk Algirdo valdymo laikotarpiu (1345-1377 m.) atskirta nuo Pilies kalno naujai iškasta (dešiniąja) Vilnios vaga. Tokiu būdu rekonstruojamas giminiškas Vokietijos miestų modeliui, ankstyviausias Vilniaus miesto modelis: pilis-rezidencija, Žemutinis miestas ir Aukštutinis miestas su Kreivąja pilimi. Hipotetiškai teigiama, kad jau XIII a. pab. – XIV a. pradžioje Vilniuje būta svetimšalių gyvenviečių: katalikų gyvenamoji vieta lokalizuojama kyšulyje vakarinėje Pilies kalno papėdėje, stačiatikių gyvenamoji vieta – apytikriai vėlesnės stačiatikių metropolito rezidencijos ir katedros (Skaisčiausios Dievo Motinos cerkvės) aplinkoje, Vilniaus senamiesčio rytinėje dalyje. Teigiama, kad Ldk Vytenio valdymo laikotarpiu ~1298 m. Pilies kalno papėdėje įkurta pranciškonų misija, vienuoliams pranciškonams buvusi pastatyta bažnyčia. Kad pirmoji bažnyčia Vilniuje pastatyta Ldk Vytenio, teigė ir lenkų istorikas J. Marošekas. Šio autoriaus nuomone, pirmoji bažnytėlė buvo sudeginta kryžiuočių, o ją atstatė Ldk Gediminas (Maroszek, 1999, s. 168). G. Vaitkevičiaus nuomone, bažnyčia sunaikinta 1314 m. Bažnyčios aplinkoje būta katalikų gyvenamosios vietos, būtent čia Ldk Gedimino laikais įkurtas vadinamasis Vokiečių miestas. Tai liudija ir šioje Vilniaus dalyje aptinkama XIV a. keramika, giminiška aptariamojo laikotarpio Livonijos ir Lenkijos Pamaro keramikai. Šio tyrinėtojo nuomone iki tol (XIII a. pab.) šioje vietoje – vakarinėje Pilies kalno papėdėje – būta tarnybinio (gamybinio) rajono. Čia aptinkama šlako, medžio anglies. Stačiatikių (rytų slavų – rusėnų) gyvenvietė, manoma, įkurta Ldk Vytenio (~1295-1315 ar 1316 m.) ar Ldk Gedimino (1316-1341 m.) valdymo laikotarpiu. Teigiama, kad ankstyvasis Vilnius formavo daugmaž kompaktiškai apgyvendintą teritoriją, o ankstyvojo miesto struktūra sunaikinta 1390 m. sudeginus Kreivąją pilį. Pažymėtina, kad nors dalis teiginių, šios disertacijos autoriaus nuomone, yra hipotetinio pobūdžio, šis Vilniaus raidos modelis iš esmės neprieštarauja anksčiau publikuotų tyrimų rezultatams, pagrįstiems archeologinių radinių kartografavimu ir jų analize (Katalynas, Vaitkevičius, 2001, pav. 1-5) – atsekamas tiriamųjų darbų tęstinumas. Todėl šis ankstyvojo Vilniaus raidos modelis šiuo metu laikytinas patikimiausiu.

Miesto struktūra, miesto ir rezidencijos santykis pakito padidėjus kryžiuočių antpuolių grėsmei, pastačius mūrinius įtvirtinimus Pilies kalno papėdėje – Žemutinę pilį. Mūrinės gynybinės sienos, bokštai, kiti statiniai formavo didįjį ir mažąjį įtvirtinimų žiedus. Mažasis gynybinių įtvirtinimų žiedas veikiausiai yra statytas XIV a. pirmame ketvirtyje, Ldk Gedimino valdymo laikotarpiu. Didysis įtvirtinimų žiedas tikriausiai buvo baigtas statyti

⁹ Glaustai pristatytas 2008-03-31 laidoje „Amžių šešėliuose“ per Lietuvos televizijos II-ąjį kanalą;

XIV a. II pusėje (žr. skyrių 1.2). Mažajame įtvirtinimų žiede (vėlesniųjų Valdovų rūmų vietoje), turbūt būta ir rezidencinio pobūdžio pastatų. Viena didžiojo mūrinių Žemutinės pilies įtvirtinimų žiedo funkcijų – tuomečio miesto branduolio apsauga. Tai, kad šiais įtvirtinimais buvo apjuosta miesto dalis, be kitų tyrimais fiksuotų duomenų (pvz. užstatymo pobūdžio šių įtvirtinimų juosiamoje teritorijoje) teigti įgalina ir faktas, kad mūru juosiamą teritoriją buvo kertama svarbaus, į Kreivąją pilį orientuoto kelio, su jo atšaka į Aukštutinę pilį. Kelio įrengimas pilies teritorijoje gynybiniu požiūriu būtų neracionalus. Pro mažąjį mūrinių įtvirtinimų žiedą šis kelias praėjo liestine. Beje, lenkų tyrinėtojų yra konstatuota, kad viduramžiais miestai, kurie turėjo tvirtą ryšį su pilimi ir buvo juosiami bendrų gynybinių įtvirtinimų, dažniausiai buvo tiesioginiame valdovo arba pilies savininko pavaldume (Gerquin, 1974, s. 30-31). Medienos mėginys iš Žemutinės pilies teritoriją kirtusio kelio ankstyviausio lygio datuotas 1320 m. (plg. Pukienė, 2007, p. 191). Dar prieškario tyrinėtojai atkreipė dėmesį į tikėtiną šio kelio tąsą istoriniame Užupio priemiestyje (dabartinės Užupio, Polocko gatvės), buvusį Polocko (Vitebsko) kelią – nuo 1320 m. (kitų šaltinių duomenimis nuo 1318 m.). Mūru įtvirtinta miesto dalimi ejęs kelias turėjo tęsinį šiaurės rytų kryptimi – Kreivosios pilies link ir toliau, griova greta Krivių g.¹⁰, Olandų g. trasa – į Šiaurės Rytų Lietuvą, Daugpilį. Tikėtina, kad didžiuoju įtvirtinimų žiedu buvo apjuostos ir tuo metu gyvenamaisiais bei kitos paskirties pastatais dar neužstatytos ar menkai užstatytos teritorijos.

Didesnė dalis XIV a. už didžiojo Žemutinės pilies mūrinių įtvirtinimų žiedo buvusių kompaktiškai apgyvendintų teritorijų, šiame darbe vadinamos rajonais. Šis terminas tikriausiai yra tinkamiausias apibūdinti situaciją Vilniuje XIV a. II pusėje – XV a. pr. Iki 1390 m. Kreivosios pilies sudėginimo pagrindine miesto dalimi laikytina vadinamųjų Žemutinio ir Aukštutinio miesto teritorija. Senamiesčio teritorijoje buvusioms gyvenamosios vietoms apibūdinti terminas „priemiestis“ nevartojamas todėl, kad nekiltų painiavos aprašant objektus istoriniuose Vilniaus priemiesčiuose.

Bent du Vilniaus gyvenamieji rajonai nuo XIV a. II pusės turėjo didesnę reikšmę tolimesnei miesto plėtrai. Istoriografijoje susiformavo tradicija senamiesčio teritorijoje išskirti dvi ankstyvojo miesto dalis: „rusėnų (rusų, stačiatikių) miestą (galą)“ ir „vokiečių (lotynų) miestą“¹¹. Ankstyviausias istorinių laikų apgyvendinimo židyns dabartinio senamiesčio teritorijoje lokalizuojamas rytinėje dalyje ir tapatinamas su Rusėnų miestu. XIV a. I puse datuotų radinių aptikta į šiaurės vakarus nuo Latako gatvės (Katalynas, 2006, p. 53). Spėjamo („naujojo“?) Vokiečių miesto pakraščiuose, Žemaitijos, Ašmenos ir Vokiečių g. aplinkoje rasta XIV a. III-IV ketvirčiais datuojamų radinių. Manoma, kad šio rajono centrinėje dalyje galėjo būti gyvenama jau XIV a. I pusėje (Katalynas, Vaitkevičius, 2001, p. 73). Vadinamųjų Rusėnų ir Vokiečių miestų atsiradimą dabartinio Vilniaus senamiesčio teritorijoje veikiausiai reiktų susieti su Ldk Gedimino valdymo laikotarpiu. Šios, nuo

¹⁰ G. Vaitkevičiaus išsakytas teiginys apie Aukštutinio miesto susisiekimą 2008-03-31 laidoje „Amžių šešėliuose“ per Lietuvos televizijos II-ąjį kanalą;

¹¹ Šiame darbe sąlyginai vadinamos „Rusėnų miestu“ ir „Vokiečių miestu“;

tuometinio miesto pagrindinės dalies nutolusios, gyvenvietės jau pradiniam jų egzistavimo laikotarpyje galėjo būti įtvirtintos. Kitos dabartinio senamiesčio vietos, matyt, buvo apgyvendintos tik XIV a. II pusėje – pabaigoje. Dabartinio senamiesčio užstatymo raidą be abejonės turėjo paveikti 1377 m. gaisras. Nurodoma, kad: „Vilniaus miestas buvo sudegintas, išskyrus trečią dalį“ (Marburgietis, 1999, p. 156). J. Dlugošo teigimu 1377 m. Ordino žygio metu sudeginta pusė miesto (Vilniaus žemutinė, 2006, p. 52). Nėra aišku, kurios miesto dalys išliko po šio antpuolio. Aprašant 1383 m. įvykius, kovas ant tilto nurodoma, kad (Rusėnų?) miestas sudegė (Marburgietis, 1999, p. 185). Rašytiniuose šaltiniuose yra žinių, kad 1390 m. miestą sudegino patys miestiečiai, apie tai kad miestas buvo sudegintas 1391 m. mini J. Dlugošas ir A. Vijūkas – Kojelavičius (Vilniaus žemutinė, 2006, p. 57). Tikrieji miesto sunaikinimo mąstai XIV a. paskutiniame dešimtmetyje nėra tiksliau nustatyti, nėra visiškai aišku, kurios miesto dalys pilnai sunyko. Vienu veiksnių, galėjusių nulemti naują apgyvendinimo „bangą“ senamiesčio teritorijoje XIV a. pab. tikriausiai buvo 1390 m. Kreivosios pilies ir vadinamojo Aukštutinio miesto sudeginimas jungtinių Kryžiuočių ordino ir kunigaikščio Vytauto pajėgų puolimo metu. Kita vertus, aprašant Vilniaus puolimus XIV a. pab. – XV a. pr., miestas neminimas. Galbūt minimu laikotarpiu senamiesčio teritorijoje buvusi miesto dalis buvo apleista, o miesto plėtra vyko Žemutinės pilies didžiojo įtvirtinimų žiedu apjuostoje teritorijoje? Šios prielaidos nepatvirtina dideliuose dabartinio senamiesčio plotuose išplitę XIV a. pab. – XV a. pr. datuoti archeologiniai radiniai (Katalynas, Vaitkevičius, 1995, p. 26 pav. 1; Katalynas, Vaitkevičius, 2000, p. 73 pav. 5).

Lokalizuoti ankstyvasias senamiesčio teritorijoje buvusias miesto dalis bandyta apibrėžiant viduramžių ir naujųjų laikų Vilniuje buvusių jurisdikų teritorijas. Manoma, kad XIV a. pab. didesnėje Vilniaus senamiesčio teritorijoje jau buvo susiformavę dvi jurisdikos – Hanulo (vokiečių-lotynų miesto) ir Didžiojo (rusėnų-stačiatikių miesto) miestų (Maroszek, 1999, s. 168). Nuo 1387 m. turėjo egzistuoti Vilniaus vyskupijos jurisdika. Autoriaus nuomone, XIV a. II pusėje dalis Vilniaus senamiesčio šiaurinės teritorijos buvo pilies (pilininko) jurisdikos priklausomybėje (žr. skyrių 1.3). Vilniaus senamiesčio, kaip gyvenamosios teritorijos, reikšmė ypač išaugo vidaus kovų laikotarpiu 1390 m. sudeginus Aukštutinį miestą – Kreivąją pilį. XIII a. II pusėje – XV a. pr. Vilnius kito prisitaikdamas prie istorinių aplinkybių. Pokyčiai susiję ne tik su gyventojų skaičiaus didėjimu, bet ir su poreikiu pritaikyti miestą gynybai.

Tolimesnei miesto raidai didelę reikšmę turėjo 1387 m. Vilniui suteiktos savivaldos (Magdeburgo) teisės. Po 1410 m. Žalgirio mūšio iki XV a. pab. Vilniui nebegrėsė didesni išorės pavojai. XV a. vyko miesto plėtra dabartinėje Vilniaus senamiesčio, istorinių priemiesčių teritorijoje – palaipsniui buvo apgyvendinti dideli plotai, tačiau miestas buvo apgyvendintas netolygiai. Apgyvendinimo pobūdžiui be abejonės didelės reikšmės turėjo gamtinės sąlygos, galimybė apsirūpinti geriamuoju vandeniu. XV a. suformuota miesto centrinė dalis su Rotuše (Katalynas, 2006, p. 59), kito miesto užstatymo pobūdis, daugėjo mūrinių pastatų (Kucevičius, 2005, p. 75). Po 1419 m. gaisro

vykdyti dideli statybų darbai pilių teritorijoje. Pastatyta mūrinė rezidencinė Aukštutinė pilis, perstatyta katedra. Ldk Vytauto valdymo laikotarpiu pilių teritorijai, tame tarpe ir miesto branduoliui didžiajame Žemutinės pilies mūrinių įtvirtinimų žiede, veikiausiai buvo suteikta daugiau reprezentatyvių funkcijų, o miesto vystymosi epicentras galutinai perkeltas į dabartinio senamiesčio teritoriją.

1.2. VILNIAUS „GYNYBINIŲ ŽIEDŲ“ KLAUSIMAS, PILIAKALNIAI VILNIUJE, VILNIAUS PILIŲ GYNYBINIAI ĮRENGINIAI

Šiame skyriuje aptariami XIII-XV a. Vilniaus ir jo apylinkių gynybiniai objektai įrengti aukštumose (piliakalniai) ir Vilniuje buvusios pilys. XIII a. – XIV a. (bent jau pirmojoje šio amžiaus pusėje) Vilniuje, kaip ir kitame gerai ištirtame to meto Lietuvos mieste – Kernavėje, pagrindiniais gynybiniais objektais buvo piliakalniai su juose įrengtais įtvirtinimais. Skirtingai nei Kernavėje, Vilniuje jau Ldk Gedimino valdymo laikotarpiu būta mūrinių gynybinių įtvirtinimų, tikėtina, kad mūriniai pastatai Vilniuje pradėti statyti XIII a., Ldk Vytenio valdymo laikotarpiu, ar net dar anksčiau.

Vilniaus „gynybinių žiedų“ klausimas. Natūralios ar dirbtinės kilmės įtvirtintos aukštumos vadinamos piliakalniais. Archeologas Gintautas Zabiela pateikia tokį piliakalnio apibrėžimą – „...uždaro tipo išorinius žemės įtvirtinimus turintys reljefo dariniai su senosios juos įrengusių žmonių veiklos pėdsakais“ (Lietuvos piliakalniai, 2005a, p. 4). Viduramžiais, kovų su Kryžiuočių ir Kalavijuočių ordinais laikotarpiu Lietuvoje įrengtas didelis kiekis piliakalnių, dalis jų – ankstesniųjų vietoje. Teigiama, kad XIII a. piliakalnių įtvirtinimai nebuvo labai stiprūs – aikštelės pakraščiuose buvo statomi rėstos-stulpinės konstrukcijos gynybiniai įtvirtinimai, už jų kasami gynybiniai grioviai. Šio laikotarpio piliakalnių charakteringas bruožas – nelygios aikštelės. Ypač stipriai įtvirtinti XIV a. piliakalniai (op. cit., p. 19). Didelis dėmesys XIII-XIV a. buvo skirtas ne tik Vilniaus, bet ir jo prieigų, Lietuvos valstybės politinio branduolio apsaugai. Statytos mūrinės pilys, patogiose gynybai, strateginiu atžvilgiu svarbiose vietose, aukštumose įrengti įtvirtinimai – suformuojami piliakalniai. Lietuviškoje istoriografijoje įsigalėjusi tradicija teigti, kad Vilnius XIV a. buvo juosiamas „gynybinių žiedų“. Prieškario tyrinėjimų medžiagą apibendrinęs A. Burokas teigė, kad pirmajam „gynybiniam žiedui“, nutolusiam nuo Vilniaus 10 km spinduliu, priklausė Verkiai (I tūkstm. datuojamas Staviškių (Naujųjų Verkių) piliakalnis?), Pilaitė, Nemėžis, Naujoji Vilnia (I tūkstm. – XIV a. datuojamas Pūčkorių piliakalnis? I tūkstm. viduriu – II tūkstm. pradžia datuojamas Rokantiškių piliakalnis? XVI-XVII a. datuojama Rokantiškių piliavietė?). Antrajam gynybiniam žiedui priklausė Trakai, Medininkai, Bezdonyš ir Kernavė. Trečiasis gynybinis žiedas esą buvo nutolęs 60 km spinduliu (Burokas, 1967, p. 6). G. Zabiela, išsamiai tyrinėjęs su medinėmis Lietuvos pilimis susijusią problematiką, nurodo, kad XIV a. trečiame dešimtmetyje pradėtos organizuoti gynybinės linijos krašto gilumoje – dviguba gynybinė linija žiedu supo Lietuvos sostinę Vilnių. Jo nuomone, didysis Vilniaus gynybinių pilių žiedas buvo nutolęs apie 40-50 km atstumu nuo sostinės. Šis

žiedas nebuves užbaigtas, į jį įėjo tokios pilys kaip Kernavė ir Aukštadvaris. Mažasis Vilniaus prieigų gynybinis žiedas juosė sostinę 20-30 km atstumu. Tokie pat atstumai buvo ir tarp šio žiedo pilių – medinių Nemenčinės, Bernotų, Maišiagalos, Buivydu, Bražuolės ir vėliau pastatytų mūrinių Trakų, Medininkų bei Eišiškių pilių (Zabiela, 1995, 178-179). A. Kuncevičiaus nuomone, XIV a. pab. Vilniaus ir Trakų prieigas saugojo Kernavės, Aukštadvario, Nemenčinės, Maišiagalos, Bražuolės, Medininkų, Eišiškių ir kt. pilys (Kuncevičius, 2005, p. 42). N. Kitkauskas nurodo, kad XIII-XIV a. Vilniaus pilys buvo didžiojo kunigaikščio domeno branduolys, aplink jį būta šių pilių grandinių: pirmoji – Trakų, Maišiagalos, Nemenčinės, Rokantiškių, Medininkų pilys, antroji – Kernavės, Dubingių, Geranainių, Krėvos, Eišiškių, Lydos, Aukštadvario pilys, trečioji – Kauno, Nemuno vidurupio, Gardino, Valkavysko, Naugarduko pilys (Kitkauskas, 2005, p. 173). Detaliau neaptariant Lietuvoje XIII-XIV a. suformuotos pilių gynybinės sistemos (**20 pav.**) reikia pastebėti, kad galimas tik sąlyginis „gynybinių žiedų“ išskyrimas, pačius „žiedų“ kontūrus galima matyti tik kartografuojant aptariamojo laikmečio gynybinius objektus. Nedidelės pilaitės su mediniais ar mišriais medžio-grunto įtvirtinimais XIII-XIV a. galėjo egzistuoti ir santykinai netoli Vilniaus centrinės dalies. Tačiau viduramžių piliakalniai pagal dabartinę Lietuvos administracinę suskirstymą patenkantys į Vilniaus miesto, Vilniaus, Trakų ir Šalčininkų rajonų ribas yra gana mažai tyrinėti. Vertinant šių piliakalnių gynybinę reikšmę XIII-XIV a. būtų svarbu atskleisti visą valstybės politinio branduolio gynybos koncepciją, to meto Vilniaus apylinkių populiacijos dydį, socialinę sanklodą. Tyrimais nustatyta, kad pagoniškos Lietuvos valstybės administracinė struktūra, ūkis buvo glaudžiai susiję su karyba (Bumblauskas, 2005, p. 80-83). Nuoseklesnis Vilniaus prieigų gynybinio paveldo objektų ir jų aplinkos ištyrimas leistų ne tiksliau nustatyti piliakalnių, kitų įtvirtinimų parametrus, gynybinį pajėgumą, bet ir detaliau rekonstruoti socialinius procesus vykusius Vilniaus apylinkėse XIII-XIV a.

Iš ankstesnių tyrinėjimų aiškėja, kad Vilniaus, Lietuvos politinio branduolio prieigas saugoję įtvirtinimai buvo skirtingi tiek savo įrengimo būdu, tiek jų įrengimui panaudotų medžiagų požiūriu. Gynybai patogiose aukštumose būta pilių, kurių įtvirtinimų pagrindą sudarė medis ir gruntas. Lygiose, drėgnose vietose buvo įrengtos mūrinės aptvarinės pilys, dalis kurių datuotinos XIV a. II puse. Koks buvo šių dviejų kategorijų gynybinių įtvirtinimų santykis? Dalis medinių pilių egzistavo vienu metu su mūrinėmis, dalis pastačius mūrines veikiausiai sunyko arba po jų sugriovimo nebebuvo atstatomos. Įdomu, kad didesnė dalis XIV a. datuotinių mūrinių apvarinių pilių buvo įrengtos į pietus-pietvakarius nuo Vilniaus. Tai tikriausiai yra susiję ne tik su vietų kokybiškai naujiems gynybiniais įrenginiams parinkimo specifika, svarbių kelių į pietines ir rytines LDK sritis, Lenkiją apsaugos būtinybe, bet, galbūt, ir demografinė, etninė situacija šioje Lietuvos dalyje XIV a. Kokios pilys, kiti įtvirtinimai buvo arčiausiai Vilniaus pilių XIII-XIV a. nėra tiksliai nustatyta. Teiginių apie tai, kad pilies būta Pilaitės piliakalnyje archeologinių tyrimų duomenys nepatvirtina (žr. skyrių 2.3). Medinė pilis XIII-XIV a. galėjo egzistuoti Rokantiškių piliavietėje, tačiau XX a. tarpukaryje atliktų tyrinėjimų

duomenys dingę, autoriaus žiniomis 2008 m. tyrinėjimų metu ankstyvų (XIII-XIV a.) kultūrinio sluoksnio horizontų neaptikta. Spėta, kad piliakalnio būta vadinamajame Išganytojo kalne (*Mons Salvatoris* – lot.), tačiau 2008 m. atliktų tyrinėjimų metu tai patvirtinančių faktų neaptikta. Galbūt piliakalnio būta prie dabartinės Tauro g., tačiau tai patvirtinančių faktų nėra – ši Vilniaus vieta detaliau netyrinėta (žr. skyrių 1.3). Tikėtina, kad įtvirtinimų būta kalvose istoriniame Popinės priemiestyje (žr. skyrių 1.3), vėlesnės Gurų (Markučių) dvarvietės (žr. skyrių 2.3) vietoje, tačiau tyrimų duomenimis šios prielaidos nėra patvirtintos. Pagal aptiktus radinius sprendžiama, kad Pūčkorių piliakalnis egzistavo iki XIV a. (Lietuvos piliakalniai, 2005b, p. 338), tačiau jis detaliau netyrinėtas. XIV a. galėjo būti ir nedidelių įtvirtinimų, kurie Vilniaus prieigų gynybai didesnės reikšmės tikriausiai neturėjo, buvo skirti tik trumpalaikiai gynybai. Tai galėjo būti nedidelės rezidencijos, kurių vietose vėliau įkurti dvarai (plg. Markevičienė, 2002, p. 38). Tokie įtvirtinimai galėjo būti ir aukščiau paminėtuose Bezdonyse, Verkiuose, kitose dabartinio Vilniaus ir jo priemiesčių vietovėse. Apibendrinant galima teigti, kad XIV a. Vilniaus ir Trakų prieigose įtvirtinimai buvo įrengiami sistemingai, laikantis apgalvotos jų padėties valstybės branduolio atžvilgiu plano.

Vilniaus pilys ir piliakalniai. XIV a. padidėjo tiesioginė Vilniaus užpuolimo grėsmė, sąlygojusi piliakalnių skaičiaus jame ir jo apylinkėse didėjimą. Vilniaus centrinėje dalyje yra šie piliakalniai: Pilies kalnas, Plikasis kalnas, Stalo kalnas, Bekešo kalnas, Gedimino kapo kalnas. Manoma, kad senovėje dabartinio Kalnų parko teritorijoje esantys piliakalniai sudarė vientisą įtvirtinimų junginį (plg. architekto Sigito Lasavicko rekonstrukciją – Daugudis, 1994, p. 168 pav. 9). Nors dėl pačios įtvirtintosios teritorijos, įtvirtinimų dydžio, jų datavimo nėra vieningos nuomonės (plg. Katalynas, Vaitkevičius, 1995, p. 31; Katalynas, 2000, p. 208-209; Vaitkevičius, 2000, p. 175-177), galima teigti, kad pastarojo meto tyrinėjimų Kalnų parke rezultatai (žr. skyrių 1.1) nenuneigia, kad V. Daugudžio ir S. Lasavicko rekonstrukcija buvo iš principo teisinga. Išlieka neaišku ar iš tikrųjų gynybai buvo pritaikyta kalva į šiaurę nuo Stalo kalno, kelia abejonių kai kurių įtvirtinimų lokalizavimas, nėra aiškūs jų parametrai, datavimas, tačiau reikia atsižvelgti į tai, kad tyrinėjimų mastai šioje Vilniaus dalyje dar yra santykinai nedideli, vietovės reljefas amžių bėgyje stipriai pakitęs. Iš keturių piliakalniais vadinamų kalvų dabartinio Kalnų parko teritorijoje trys sudaro kompaktišką grupę, kuri kartu su kitais pirminio reljefo dariniais (kalvomis, keteromis) supa žemesnę vietą, dabar vadinama Dainų slėniu.

Plikasis (Kreivasis, Trijų kryžių) kalnas (16 pav.) tai piliakalnis ant kurio, manoma, yra stovėjusi Kreivoji pilis. Didžiausios apimties archeologiniai tyrinėjimai 1988-1989 ir 1991 m. atlikti pietrytinėje piliakalnio aikštelės dalyje. Tyrimams vadovavo archeologas Vytautas Daugudis, jam talkino architektas, Vilniaus praeities tyrinėtojas Sigitas Lasavickas. Archeologinių tyrimų rezultatų analizę apsunkena tai, kad nėra parašyta, 1991 m. atliktų, apie gynybinių įtvirtinimų raidą šiame piliakalnyje daugiausiai duomenų suteikusių, archeologinių tyrinėjimų ataskaita. Todėl apžvelgiant 1991 m. atliktus darbus galima remtis tik publikuotais apibendrintais

duomenimis apie šių tyrinėjimų rezultatus (Daugudis, 1993; Daugudis, 1994). Dabar piliakalnis turi dvi aikšteles: nedidelę pietrytinėje dalyje ir didesniąją, rytų-vakarų, Neries upės kryptimi, žemėjančią aikštelę. 1988-1989 m. tyrinėta numatyto atstatyti Trijų kryžių paminklo vietoje, 1991 m. – teritorijoje į šiaurę nuo šio paminklo, greta piliakalnio rytinio šlaito. Remiantis šių archeologinių tyrinėjimų rezultatais rekonstruoti trys šios kalvos ankstyvojo¹² fortifikavimo etapai.

Teigiama, kad Plikasis kalnas jau I tūkst. prieš Kr. buvo įtvirtintas 2 m pločio dviguba gynybine siena (Daugudis, 1994, p. 166-167). Siena pastatyta iš vertikalių, nedideliu atstumu vienas nuo kito sukaltų 15-20 cm skersmens kuolų, išilgai kurių kloti 10-15 cm storio rąsteliai, sutvirtinti nedideliais rieduliais. Tarp sienos liekanų fiksuotas didelis kiekis smulkių degėsių ir pelenų, todėl tyrinėtojai teigė, kad siena buvo dengta stogu. Vidinėje sienos pusėje tirtoje vietoje aptikti 4 židiniai, viename kurių rasta lipdytų puodų šukių nežymiai brūkšniuotu paviršiumi. Nustatyta, kad pirminis Plikojo kalno rytinis aikštelės pakraštys buvo 7-7,5 m arčiau aikštelės centrinės dalies nei dabartinis. Manoma, kad I tūkst. prieš Kr. Plikajame kalne būta įtvirtintos gyvenvietės, kuri priklausė baltų genčių šeimyninei bendruomenei. Gyvenvietė sudeginta per susidūrimą su kaimynine bendruomene (op. cit., p. 167). Žemiau I tūkst. prieš Kr. datuoto kultūrinio sluoksnio horizonto fiksuotas dar ankstesnių laikų (kaip manoma III-II tūkst. prieš Kr.) kultūrinis sluoksnis.

Tyrinėtojų nuomone, vėliau, greičiausiai I tūkst. po Kr., piliakalnio aikštelės reljefas performuotas. Piliakalnio aikštelė kiek praplėsta užpilant ankstyvųjų įtvirtinimų liekanas smėlingu gruntu. Ant šio grunto klotos lentos ir įrengtas pylimas. Jis plūktas iš molio, sutvirtintas mediniais kampuose sukirstais iš 20-30 cm storio rąstų padarytais karkasais. Pylimas iki 3 m aukščio ir 12 m pločio. Ant pylimo buvusi pastatyta ~2 m pločio dviguba medinė gynybinė siena, o prie jos, pilies kieme, priglaustas ~3 m pločio ilgas gynybinės paskirties pastatas, suskirstytas į nedideles kazematų pobūdžio patalpas. Pastatas vienu galu rėmėsi į pylimą (gynybinę sieną? – *aut.*), kita siena buvo atgręžta į piliakalnio aikštelę. Gynybinės paskirties pastatas statytas iš horizontalių rąstų, klotų tarp vertikalių 35 cm skersmens stulpų. Manoma, kad jo lubos arba stogas buvo dengtos ~10 cm storio molio sluoksniu. Šio statinio egzistavimo laikotarpyje susidariusiame kultūrinio sluoksnio horizonte aptikta keletas žiestų puodų šukių, pagal kurias šis Plikojo kalno fortifikavimo etapas datuotas II tūkst. po Kr. pradžia (XII-XIII a.?) (Daugudis, 1994, p. 167).

Sudegus šiems įtvirtinimams buvo pastatyta nauja medinė pilis. Sudegusios pilies vieta buvo aplyginta, ant jos supiltas 20-50 cm smėlingos žemės sluoksnis, praplėsta piliakalnio aikštelė. Ant šio sluoksnio buvo suklotos storokos lentos, ant kurių iš molio plūkiamas pylimas. Manoma, kad pylimas buvo ne žemesnis nei 4 m aukščio, tirtoje vietoje prie pagrindo pylimas buvo iki 17 m pločio. Ant šio pylimo viršaus buvusi pastatyta ~2 m pločio dviguba gynybinė siena, kurios apatinėje dalyje dar buvo ~1 m pločio praėjimas. Siena

¹² Kalva gynybinėms reikmėms buvo naudojama ir XVII-XIX a. (žr. skyrių 2.6);

buvo dengta molio tinku, kai kurie aptikti tinko gabalai buvo dažyti kalkėmis. Tyrinėtojų nuomone, 1990 m. tirtame plote galėjo būti vienas šios – Kreivosios – pilies bokštų pro kurį galėjo būti vienas iš išėjimų į papilio pietrytinę dalį. Šios, XIII-XIV a. datuojamos, pilies egzistavimo laikotarpio kultūrinio sluoksnio horizonte aptikta žiesta keramika puošta horizontalių ir banguotų linijų ornamentu (Daugudis, 1994, p. 168).

Bekešo kalnas yra į pietryčius nuo Plikojo kalno, jis beveik pilnai sunaikintas erozijos. Šio kalno aplinkos tyrimų, atliktų 1933 ir 1939 m., metu aptiktas ankstyviausias kultūrinis sluoksnis pagal keramikos radinius Halinos ir Vladimiro Holubovičių datuotas XIII ar net XII a. (Голубович, Голубович, 1945, c. 122). Tyrimų metu įtvirtinimų liekanų neaptikta (op. cit., c. 117). G. Vaitkevičius ir K. Katalynas teigė, kad ankstyviausią čia tirtą kultūrinio sluoksnio horizontą reiktų datuoti laikotarpiu ne ankstesniu nei XIII-XIV a. riba (Vaitkevičius, 2000, p. 175; Katalynas, Vaitkevičius, 2001, p. 71).

Stalo kalnas yra į rytus nuo Plikojo kalno. Piliakalnio aikštelė sovietmečiu lyginta technikos pagalba. Vakariniame Stalo kalno aikštelės šlaite apatiniuose, nesuardytuose kultūrinio sluoksnio horizontuose aptikta XIV a. II puse datuojamos buitinės keramikos (Katalynas, 2006, p. 38). Stalo kalno piliakalnyje įtvirtinimų liekanų neaptikta. Kalvos esančios į rytus nuo Stalo kalno viršutinėje dalyje kultūrinio sluoksnio neaptikta (op. cit., p. 38, 40). Ketera besitęsianti nuo šiaurės vakarinės Stalo kalno dalies šiaurės vakarų kryptimi detaliau netyrinėta, grėžiniais jos viršutinėje dalyje fiksuotas tik iki 1 m storio kultūrinis sluoksnis (Vaitkevičius, Valionienė, Sarcevičius, 2006). Plikojo kalno ir Stalo kalno piliakalniuose, Dainų slėnyje buvusios apgyvendintos teritorijos vadinamos Aukštutiniu (Kreivuoju) miestu, šiaurės vakarinėje šio piliakalnio papėdėje buvusi nuo XIII a. gyvenama vieta kai kurių tyrinėtojų priskiriama iki Žemutinės pilies didžiojo mūrinių įtvirtinimų žiedo pastatymo ir Vilnios dešinėsios vagos iškasimo egzistavusiam Žemutiniam miestui (žr. skyrius 1.1 ir 1.3). Dalyje Kalnų parko teritorijoje esančių, senovėje gynybai, tikėtina, buvusių pritaikytų kalvų, keturų neaptikta ne tik gynybinių įtvirtinimų liekanų bet ir kultūrinio sluoksnio. Menkas kultūrinio sluoksnio storis galėtų būti erozijos, vėlesnės žmogaus veiklos rezultatas.

Kiek atokiau nuo šios piliakalnių grupės yra *Gedimino kapo kalnas* (17 pav.). Piliakalnis apnaikintas vėlesnės žmogaus veiklos, taip pat ir įrengiant čia bastioninį įtvirtinimą XVII a. viduryje (žr. skyrių 2.6). 1989 m. piliakalnio vakarinėje dalyje, viršutinėje terasoje kastame šurfe Nr. 16, pilkoje žemėje – 70 cm gylio griovio, einančio išilgai kalno šlaitui, užpilde aptikta keramikos šukė brūkšniuotu paviršiumi. Tyrimų autorė pažymi, kad tai yra skurdoki duomenys rimtesnėms išvadoms (Misiukaitė, 1990b, p. 16, 19). Tyrimų metu piliakalnyje XIII-XV a. radinių, šio laikotarpio gynybinių įtvirtinimų liekanų identifikuoti nepavyko. Remdamasis 1989 m. atliktų tyrinėjimų rezultatais, įvertindamas piliakalnio aplinkoje dabar matomus reljefo nelygumus, V. Daugudis teigė, kad čia būta I tūkstm. antrąja puse – II tūkstm. pradžia datuotinių įtvirtinimų, į pietus nuo Gedimino kapo kalno – įtvirtintos gyvenvietės. Manoma, kad piliakalnis buvo apleistas II tūkstm.

pradžioje (Daugudis, 1994, p. 169-170). Piliakalnis datuojamas I tūkst. pradžia (Lietuvos piliakalniai, 2005b, p. 352). Atsižvelgiant į šio piliakalnio padėtį senovėje svarbaus kelio (dabartinės Krivių g.), besiformuojančio nevienalyčio miesto ir pilių atžvilgiu, galima spėti, kad gynybiniai įtvirtinimai šioje kalvoje galėjo egzistuoti ir XIII-XIV a.

Kairiojoje dabartinės Vilnios vagos pusėje yra *Pilies (Gedimino) kalno piliakalnis*, ant kurio buvo pastatyta Vilniaus aukštutinė pilis. Kaip jau minėta, daugelis tyrinėtojų pritaria teiginiams, kad Pilies kalnas ir Plikasis kalnas dar istoriniais laikais buvo jungiami keteros (balnakalvės), o ši jungtis panaikinta dirbtinai suformavus dešiniąją Vilnios vagą (žr. skyrių 1.1). Nemaža dalis informacijos apie Pilies kalno tyrinėjimus yra dingusi. Pilies kalno aikštelės kasinėjimai pradėti XX a. tarpukaryje. Buvo nukasti viršutiniai kultūrinio sluoksnio horizontai, tik dalis radinių pateko į muziejų (Tautavičius, 1960, p. 4). Archeologiniai tyrinėjimai vykdyti 1938-1939 m., jiems vadovavo Alina Ketlinska. Tyrimai atlikti rytinėje piliakalnio aikštelės dalyje, prie Aukštutinės pilies rezidencinių rūmų liekanų vakarinės dalies. Jų metu aptiktos IX-XIII a. datuotos medinės pilies liekanos. Tačiau tyrimų dokumentacija ir radiniai II pasaulinio karo metu pražuvo (Tautavičius, 1960, p. 5), buvo publikuotas tik tyrinėtą teritoriją planas (Holubovičiai, 1941, p. 654 pieš. 1). 1940 m. archeologinius tyrinėjimus piliakalnio aikštelės šiaurinėje dalyje atliko Vladimiras ir Elena Holubovičiai. Apatinis kultūrinio sluoksnio horizontas datuotas V-VIII a. po Kr. Tyrimų metu aptiktos viduriniojo geležies amžiaus sodybos liekanos, XV a. pr. – XVI a. I puse, XVI a. II puse – XVII a. I puse datuotų mūrinių Aukštutinės pilies sienų fragmentai (op. cit., p. 651-652). Ankstyviausios mūrinės statybos pėdsakai tirtose vietose siejami su kryžiuočių antpuolių laikotarpiu XIV a. II pusėje (op. cit., p. 660-661). Po II pasaulinio karo didesnės apimties tyrinėjimai atlikti 1982 m. Tyrinėjimų, kuriems vadovavo archeologas Albertas Lisanka, metu tirta šiaurinė aikštelės dalis greta Aukštutinės pilies Šiaurinio bokšto liekanų, į rytus nuo 1940 m. V. ir E. Holubovičiams vadovaujant tirtu plotu. Tirtas iki 3,8 m storio kultūrinio sluoksnio kultūrinis sluoksnis, išskirti 6 horizontai. Apatinis kultūrinio sluoksnio horizontas pagal aptiktus radinius datuotas I tūkst. pr. Kr., jame fiksuota keturkampių stulpinės (karkasinės? – *aut.*) konstrukcijos pastatų liekanų (Lisanka, 1984, p. 25). V. Daugudžio nuomone, tuo metu čia buvusią gyvenvietę saugojo iki 2 m pločio nesudėtingos konstrukcijos medinė gynybinė siena sutvirtinta nedideliais rieduliais (Daugudis, 1993, p. 10-11). Vėlyvesnis kultūrinio sluoksnio horizontas datuotas I tūkst. po Kr. Tyrinėjimų vadovo nuomone šiam horizontui priklausė ir piliakalnio šlaite aptiktos (mišrios riedulių ir medžio konstrukcijos? – *aut.*, „...dar be kalkių skiedinio statytos...“) gynybinės sienos liekanos (Lisanka, 1984, p. 25). V. Daugudžio nuomone, pirmaisiais amžiais po Kr. nedideliame pagilinyje yra stovėjęs ilgokas stulpinės konstrukcijos pastatas, kuris tikriausiai buvo suskirstytas į nedideles patalpas. Šis autorius nurodo, kad gyvenamosiose šio pastato patalpose būta atvirų židinių. V. Daugudžio teigimu I tūkst. viduryje ir II pusėje piliakalnis buvo įtvirtintas mediniais įtvirtinimais, o gyvenamųjų pastatų pėdsakų (tirtose vietose – *aut.*) neaptikta. Šio laikotarpio kultūriniam

sluoksnyje aptiktas tribriaunis lanko strėlės antgalis¹³ (Daugudis, 1993, p. 11, p. 11 pav. 2:1) – radinys, liudijantis, kad Tautų kraustimosi laikotarpiu piliakalnis galėjo būti įtvirtintas. Aukščiau šio sluoksnio tirtas XI-XIII a. pagal jame aptiktus radinius datuotas kultūrinio sluoksnio horizontas, kuriame aptikta „...daugiausia medinės statybos pėdsakų“ (Lisanka, 1984, p. 26) – jis sietinas su medinės pilies egzistavimo laikotarpiu. Virš šio sluoksnio tirtas pagal radinius XIV-XV a. datuotas kultūrinio sluoksnio horizontas. Jame aptikta įvairių šiuo laikotarpiu datuotinių archeologinių radinių: geležinių lanko ir arbaletų strėlių antgalių, šiferinis verpstukas, Prahos grašis, stiklinės apyrankės dalis, minimam laikotarpiui būdingi buitinės keramikos fragmentai ir kt. Viršutiniame, apardytame, kultūrinio sluoksnio horizonte aptiktos mūrinės Aukštutinės pilies gynybinės sienos liekanos, surasta XVI-XVIII a. datuotų buitinės keramikos fragmentų (op. cit., p. 25-26). Tyrimų metu aptikta ir plytų, kurios datuojamos XIV a. viduriu – II puse (Daugudis, 1993, p. 45). V. Daugudžio nuomone, mūrinė Aukštutinė pilis greičiausiai egzistavo jau XIV a. pirmojoje pusėje (op. cit., p. 13). N. Kitkausko nuomone, mūrinis gynybinis Aukštutinės pilies aptvaras galėjo būti pastatytas gerokai iki 1413-1414 m. žiemos, kai pilyje lankėsi Žiliberas de Lanua, galbūt net XIV a. I pusėje¹⁴. Taip teigta atsižvelgiant į 1982 m. tyrinėjimų rezultatus. Jų metu nustatyta, kad pilies šiaurinio bokšto liekanas kertančios sienos pamatinė dalis remiasi į ankstyvesnę rusvu kalkių skiediniu rištą riedulių mūrą (Kitkauskas, 1989, p. 191-192). G. Zabielos nuomone, mišrios konstrukcijos (medžio ir mūro) pilis Pilies kalno piliakalnyje pastatyta tik XIV a. pabaigoje, greičiausiai laikotarpyje tarp 1377 ir 1390 m. Šio autoriaus, nuodugniai analizavusio išlikusią 1982 m. tyrimų dokumentaciją, nuomone, iki 1377 m. medinės pilies piliakalnyje veikiausiai nebūta. Šis teiginys grindžiamas tuo, kad piliakalnio paviršius kreivas, nepatogus, apačioje buvo gamtinėmis kliūtimis apjuosta gyvenvietė – Žemutinės pilies teritorija. Manoma, kad mišrios konstrukcijos Aukštutinė pilis išstovėjo iki 1419 m. gaisro (Zabiela, 2001, p. 35). Savo ruožtu, 1982 m. tyrinėjimuose dalyvavęs G. Vaitkevičius teigė, kad medinė Aukštutinė pilis buvo pastatyta XIII a. aštuntame dešimtmetyje – 1271 m. (žr. skyrių 1.1). Iš pateiktų duomenų matyti, kad nėra vieningos nuomonės dėl Pilies kalno piliakalnyje buvusių įtvirtinimų ir jų datavimo. Nėra bendros nuomonės ir dėl to, kada piliakalnyje pradėta mūrinė statyba. Vieni specialistai teigia, kad mūriniai įtvirtinimai (bent jau mūrinis Aukštutinės pilies aptvaras, kunigaikščių rūmai) galėjo būti pastatyti jau XIV a. I pusėje ar viduryje. Kita specialistų grupė abejoja tokiu mūrinių įtvirtinimų datavimu ir teigia, kad mūriniai gynybiniai įtvirtinimai veikiausiai yra statyti XIV a. pab. ar tik po 1419 m. pilių teritorijoje kilusio gaisro.

Rekonstruojant Vilniaus pilių gynybinių įtvirtinimų raidą reiktų atsižvelgti į keletą aplinkybių. Pirmiausia atkreiptinas dėmesys į svarbiausiųjų

¹³ 3 tokie strėlių antgaliai rasti ir V. ir E. Holubovičių vykdytų tyrinėjimų metu (plg. Holubovičiai, 1941, p. 685 lent. IV:10);

¹⁴ Šis riteris nurodo: „Paskui atvykau į Lietuvos sostinę Vilnių, kurioje yra pilis, pastatyta ant labai aukšto smiltingo kalno, sutvirtinta akmenimis, žeme ir mūru. Viduje ji visa padaryta iš medžio...“ (Vilniaus žemutinė, 2006, p. 61)

valstybės mastu pilių įrengimo europinį kontekstą viduramžiais. Svarbiausia pilimi, su stipriausiais įtvirtinimais dažniausiai būdavo aukštinė pilis. Žemutinės pilys dažniausiai išsivystydavo iš įtvirtinto aukštinės pilies papilio. Aukštinės ir žemutinės pilių gynybiniai įtvirtinimai būdavo sujungti (Bogdanowski, 1996, s. 563). Iš esmės Vilniuje atsekamas šitoks Aukštinės ir Žemutinės pilies santykio modelis, abejotina, kad Vilniuje būtų buvusi kitokia pilių hierarchija. Dalis Vilniaus žemutinės pilies mūrinių įtvirtinimų kai kurių tyrinėtojų (pvz. N. Kitkausko) datuojami XIII a., dendrochronologinių tyrimų duomenys leidžia teigti, kad mūriniai įtvirtinimai neabejotinai statyti Ldk Gedimino valdymo laikotarpiu (Kitkauskas, 2005, p. 172). Ankstyvų, kokybiškai pažangesnių, mūro įtvirtinimų egzistavimas lyg ir leistų teigti, kad bent jau XIV a. I pusėje svarbiausią pilių junginio dalimi buvo Žemutinė pilis. Tačiau reiktų atsižvelgti į tai, kad nėra tiksliai žinomi spėjamai XIII a. pab. Pilies kalno piliakalnyje buvusios Aukštinės pilies detalesni parametrai, šios pilies gynybinis pajėgumas, nėra tiksliai nustatytas šios pilies santykis su Kreivąja pilimi. Be to Aukštinė pilis veikiausiai buvo stipriai apgriauta 1390 ir 1394 m. vykusių mūšių metu, kai kryžiuočių sunkioji puolamoji ginkluotė (svaidomosios kovos mašinos, bombardos, patrankos) galėjo būti pastatytos ant Plikojo kalno ar kitų dabartiniame Kalnų parke esančių kalvų. Šių mūšių metu rezidencinė pilis galėjo būti stipriai apgriauta. Ldk Vytauto valdymo laikotarpiu mūrinė pilis veikiausiai atstatyta senosios mūrinės pilies vietoje. Todėl reiktų pritarti autoriams teigusiems, kad mūro konstrukcijomis (gynybinėmis sienomis) įtvirtinta Aukštinė pilis buvo pastatyta XIV a. I pusėje ar viduryje. Mūro įtvirtinimų turinčios Aukštinės pilies statyba XIV a. galėjo būti tiesiogiai susijusi su mūrinės Žemutinės pilies statyba. Pirmosios mūrinės Aukštinės pilies gynybiniuose įtvirtinimuose tikriausiai būta ir bokštų. Aukštinės pilies raidą, pilies ir piliakalnio parametrus, remdamasis tyrimų medžiaga yra rekonstravęs Napoleonas Kitkauskas (Kitkauskas, 1989, p. 186-196). Pilnai mūrinė Aukštinė pilis pastatyta po 1419 m. gaisro. Manoma, kad mūrinės gynybinės sienos buvo ~5 m aukščio, 315-320 m ilgio. Aptvare buvo 3 bokštai, šiaurinėje gynybinėje sienoje – vartai. Vakariniame bokšte pirmame aukšte įrengtos pietryčių pusėn orientuotos, į išorę plėtėjančios, artilerijai skirtos šaudymo angos. Panašios angos buvo įrengtos ir piliakalnio rytinėje aikštelėje pastatytų rūmų rytinėje sienoje. Ši rūmų siena storis – iki 5 m storio. Rūmai 36×17,8 m dydžio, netaisyklingo stačiakampio plano, jų aukštis siekė iki 30 m. Verta pažymėti, kad mūrinės pilies gynybinis aptvaras netaisyklingo plano, rytiniame (į Plikojo kalno pusę orientuotame) gale kiek išplėtėjančio ovalo formos. Tokios planinės struktūros, į tikėtiną priešų puolimo kryptį orientuoti, įtvirtinimai XIV-XV a., kai kuriais atvejais net XVII a. I pusėje buvo būdingi Vilniui (plačiau žr. skyrių 1.3), panaši planinė struktūra atsekama nemažame kiekyje XIV a. medinių, mūrinių pilių, kitų gynybinių įtvirtinimų Lietuvoje. XV a. pastatytoji Aukštinė pilis – bene ilgiausiai naudotas gynybinis statinys Vilniuje, jos raida pritaikant ją prie skirtingų gynybinių sistemų tęsėsi net iki XIX a. I pusės.

Aukštinės pilies papilio, kuriame vėliau įrengta Žemutinė pilis, raida buvo žymiai sudėtingesnė. Veikiausiai yra netgi kiek neteisinga

„Žemutine pilimi“ vadinti visą vad. Fiurstenhofo Vilniaus miesto plane pavaizduotą teritoriją laikotarpyje iki XV a. I pusės. Iki to laiko, o gal net iki rezidencinių Valdovų rūmų statybos XVI a. I pusėje didžiuoju mūrinių įtvirtinimu apjuostoji Aukštutinės pilies papilio dalis vadintina „Žemutiniu miestu“, „miesto branduoliu“ ar kitais pavadinimais. Vis tik, tam, kad nekiltų painiavos, šiame darbe terminas „Žemutinė pilis“ taikomas visai istoriniuose planuose vaizduojamai įtvirtintai teritorijai Pilies kalno papėdėse. Laikotarpyje iki XV a. pab. išskirtini keli Aukštutinės pilies papilio įtvirtinimų raidos etapai. Tiksliai atsekti šiuos etapus visoje 10 ha dydžio teritorijoje, pagrįsti juos tyrimų metu gautais rezultatais sudėtinga, nes ji iširta netolygiai. Dalis Žemutinės pilies įtvirtinimų liekanų yra gana nuosekliai iširtos, tyrimai pateikia naujų duomenų, tačiau ne visi jie yra publikuoti. Todėl, nemažas kiekis šiame darbe pateikiamų apibendrintų duomenų apie Žemutinės pilies raidą yra hipotetinio pobūdžio.

Duomenų apie ankstyviausius Pilies kalno piliakalnio papėdėse buvusio papilio ar papilių įtvirtinimus nėra gausu, ankstesnių autorių (V. Daugudžio, A. Lisankos, S. Lasavicko, R. Batūros, N. Kitkausko) teiginius apie tai, kad ši Vilniaus dalis buvo įtvirtinta iš medinių konstrukcijų ir grunto suformuotais įtvirtinimais kai kurie tyrinėtojai neigė. Nėra aišku ar Pilies kalno papėdėse iki XIII a. egzistavusios gyvenvietės buvo įtvirtintos. Pritariant ankstesnių tyrinėjimų duomenis apibendrinusiam N. Kitkauskui, kad mediniai įtvirtinimai ir pylimai XIII a. galėjo egzistuoti, galima pridurti, kad neaišku, kokio dydžio teritorijas jie juosė. Tikėtina, kad XIII a. pab. įtvirtintomis buvo dvi Pilies kalno piliakalnio papėdėse buvusios teritorijos. Viena jų – neaiškaus dydžio teritorija šiaurinėje papėdėje. Spėjamų įtvirtinimų liekanų aptikta archeologinių tyrinėjimų Senajame arsenale metu (Daugudis, Lisanka, 1982, p. 45), vėlesnių tyrimų metu tokių įtvirtinimų prie šiaurinės Pilies kalno papėdės šiaurinės dalies nerasta, aptikta tik rąstų fragmentų (Sarcevičius, 1996, p. 167). Šių įtvirtinimų šiaurės rytinės dalies planas lyg ir leistų teigti, kad dešinioji Vilnios vaga tuo metu jau egzistavo (plg. Kitkauskas, 1989, p. 152-153, pav. 155). Siekiant nustatyti šiaurinio papilio pietvakarinės dalies ribą atkreiptinas dėmesys į Žemutinės pilies teritorijoje buvusios gotikinės Šv. Onos bažnyčios (op. cit., p. 175-176) padėtį. M. Moreliovskio rekonstruotuosius Žemutinės pilies raidos etapus. Šio tyrinėtojo spėjimo apie tai, kad Pilies kalno piliakalnio šiaurės vakarinėje papėdėje būta apskrito plano bokšto (plg. Morelowski, 1940-1942š, Nr. 34 paaišk.) vėlesni archeologiniai ir architektūriniai nepatvirtino. Tačiau Žemutinės pilies Valdovų rūmų tarnybinės dalies viduriniojo korpuso orientavimas, jo sutapimas su Šv. Onos bažnyčios orientavimu leistų spėti, kad jie galėjo atkartoti ankstesnių įtvirtinimų konfigūraciją. Archeologinių tyrimų duomenimis šios prielaidos nėra patvirtintos. Kita įtvirtinta teritorija galėjo egzistuoti vakarinėje Pilies kalno piliakalnio papėdėje, buvusiame kyšulyje. Iš šiaurės rytų šią teritoriją ribojo upelis ar šaltinis, iš pietų – viena Vilnios senvagių (plg. Kitkauskas, 1989, p. 93, pav. 76) ar dirbtinės kilmės griovys. Tikėtina, kad šios, netaisyklingos formos, šiaurės vakarų kryptimi plėtėjančios teritorijos pietvakariniame kampe įrengiant šiuos įtvirtinimus ar kiek vėlesniu chronologiniu laikotarpiu

pastatytas stačiakampio plano (13,5×13,5 m dydžio) bokštas, kurio liekanos yra po dabartine Arkikatedros bazilikos varpine. Būtent prie šio bokšto aptikta pylimo liekanų. Šio darbo autoriaus nuomone, rekonstruojant ankstyviausiųjų Pilies kalno papilių įtvirtinimų planinę struktūrą, nesant tiesioginių tokių įtvirtinimų egzistavimą pagrindžiančių faktų, būtina atkreipti dėmesį į tyrimų metu aptinkamų ankstyvų mūrinių statinių liekanų padėtį, jų santykį su vietovės paleoreljefu.

Nėra tiksliai nustatyta, kada pastatytas ankstyviausias mūrinis pastatas Pilies kalno papėdėje, ar tokių pastatų būta jau XIII a. Archeologinių tyrimų metu aptiktų mūrų ypatybės detalčiai nagrinėjusio N. Kitkausko nuomone, baltiškais (vendinis) plytų rišimo būdas Vilniuje pradėtas naudoti XIII a. II pusėje (Kitkauskas, 2005). Šis tyrinėtojas pagal mūruose esančių plytų dydžius išskiria 3 nevienalaikes ankstyviausiųjų mūrinių statinių grupes. Pirmasis mūrinės Vilniaus katedros statybos etapas šio mokslininko datuotas XIII a. viduriu, trečiosios statinių grupės pastatai pagal dendrochronologinius duomenis datuojami 1323 m. (op. cit., p. 172). Verta pastebėti, kad nėra neginčijamų faktų, patvirtinančių, kad mūrinė statyba Vilniuje egzistavo jau XIII a. Ar mūro technikos, plytų, naudotų N. Kitkausko išskirtuose etapuose, dydžiai yra pakankamas pagrindas nukelti Žemutinės pilies statybos pradžią į XIII a. II pusę, atsakyti padės archeologinių tyrimų medžiagos sisteminimas, medienos pavyzdžių dendrochronologinė analizė, kiti archeologinės medžiagos tyrimų metodai. Kita vertus, analizuojant Vilniaus pilių raidą, būtina atsižvelgti ir į tai, kad dažnai viduramžiais Europoje didelius plotus juosę mūriniai gynybiniai įtvirtinimai buvo statomi gana ilgą chronologinį laikotarpį, rekonstruojami po sugriovimų, stiprinamos pažeidžiamiausios įtvirtinimų vietos pastatant papildomus gynybinius įrenginius. Įgyvendinat fortifikavimo mūriniais įtvirtinimais koncepciją per ilgą chronologinį laikotarpį Vilniaus pilyse kito ir mūro rišimo technika – neatmestina prielaida, kad baltiškojo ir gotikinio¹⁵ plytų rišimo būdų panaudojimą įtvirtinimų statybai galėjo skirti menkas istorinis laiko tarpas, ar šie mūrijimo būdai net naudoti vienu metu. Viduramžiais Lietuvos ir kitų Europos šalių pilių ir miestų įtvirtinimų raidoje atsekami etapai. Skirtinguose etapuose taikytos gynybinių įtvirtinimų inovacijos, visgi vienu metu egzistuodavo ir paprasčiausi ir pažangesni gynybiniai įtvirtinimai, tuo būdu gynybai bent dalinai panaudojant ir senesnius (pvz. pylimus, medines gynybines sienas) ir naujos kartos (pvz. flankuojančius bokštus, masyvias mūrines gynybines sienas) įtvirtinimus. Į šiuos faktus reikia atsižvelgti siekiant rekonstruoti Vilniaus žemutinės pilies mūrinių įtvirtinimų raidos etapus.

Nuo 1323 m. Vilnius neabejotinai tampa valstybės sostine. Tai, o taip pat ir Kryžiuočių ordino keliamas pavojus buvo pagrindiniai veiksniai, nulėmę būtinybę stipriai įtvirtinti svarbiausiąjį Lietuvos valstybės miestą.

Apibendrinant prieinamus tyrimų duomenis galima teigti, kad Vilniaus žemutinė pilis buvo nevienalytė, jos įtvirtinimus sudarė du ar net didesnis kiekis mūrinių aptvarų. Mažasis mūrinių įtvirtinimų žiedas, kurį

¹⁵ Manoma, kad šis plytų rišimo būdas Lietuvoje pradėtas taikyti XIV a. viduryje;

veikiausiai būtų galima vadinti ir „Vidurinią pilimi“ (plg. Bogdanowski, 1996, s. 564), įrengtas pietvakarinėje Pilies kalno papėdėje buvusiam kyšulyje. Šiaurės vakariniame jo kampe buvo mūrinis apskrito plano, 9,5-9,8 m skersmens bokštas (Kitkauskas, 2005, p. 162), pietvakariniame – vartai (Montvilaitė, Ožalas, 2007, p. 185), tikėtina, kad bokšto būta prie pietinės sienos. Apskritojo bokšto vietoje vėliau pastatytas masyvesnis, aštuoniakampis (M20). Gynybinių sienų aukštis nežinomas. Plytos rištos baltiškuoju (vendiniu) būdu, mūras kiautinės konstrukcijos, mūro sienos kai kuriose atkarpose – su kontraforsais, dalyje sienų būta nišų. Nėra žinoma ar ši įtvirtintoji teritorija buvo įtvirtinta mūro siena ir iš rytų pusės. Šioje dalyje mūrai galėjo būti sunaikinti gotikinių rūsių statybos metu arba iš šios pusės įtvirtintoji teritorija buvo juosiamą medinių įtvirtinimų. Kiek ilgai truko mažojo Žemutinės pilies mūrinių įtvirtinimų žiedo statyba, ar jis visas pastatytas Ldk Gedimino valdymo laikotarpiu, ar pradėtas statyti jau anksčiau – nėra tiksliai nustatyta. Mūro sienų su vartais ir bokštais juosiamo kiemo vidurinėje dalyje stovėję pastatai tikriausiai turėjo ir rezidencinę paskirtį.

Veikiausiai tuo pat metu kaip mažasis mūrinių įtvirtinimų žiedas, ar kiek vėlesniu chronologiniu laikotarpiu mūriniais įtvirtinimais fortifikuota teritorija į vakarus nuo šio žiedo. Tyrimų metu aptiktų, tiesa, kai kuriose vietose (pvz. Katedros aikštėje) tik fragmentiškai ištirtų, mūrų padėtis (plg. Vaitkevičius, Valionienė, Sarcevičius, 2006) leistų kelti hipotezę, kad tuo metu buvo įtvirtinta teritorija aplink šventovę. Tiksliai ankstyviausių šios vietos mūrinių įtvirtinimų konfigūracija nėra aiški. Greta mažojo įtvirtinimų žiedo šiame aptvare įrengti vartai (M36 ir M22) susisiekimui keliu, besitęsusiam nuo dab. Pilies g. pradžios per Žemutinės pilies teritoriją į Kreivąją ir Aukštutinę pilis. Šios Vilniaus žemutinės pilies teritorijos dalies įtvirtinimų raida dar kelia daug neaiškumų. Ši, tikriausiai nuo seno sakralinę reikšmę turėjusi, Žemutinės pilies (Žemutinio miesto) dalis buvo labai svarbi, ji, dėl savo padėties Aukštutinės pilies ir mažojo mūrinių įtvirtinimų žiedo („Vidurinėsios pilies“) atžvilgiu, buvo gynybiniu požiūriu pavojingoje vietoje. Įtvirtinimai tikriausiai buvo ne kartą apgriauti priešų antpuolių metu, todėl čia, ypač pietvakarinėje – vakarinėje Žemutinės pilies dalyje, statytos dubliuojančios gynybinės sienos (Gudynaitė, Zilinskas, 2000). Aplink šventovę buvusių įtvirtinimų tobulinimas vėlesniais gynybinės mūrinių įtvirtinimų raidos etapais sietinas jau su didžiojo mūrinių įtvirtinimų žiedo stiprinimu. Kita vertus dar nėra atskleistas tikslus santykis tarp paleoreljefo (Vilnios senvagės ar senvagių, ankstyvų gynybinių griovių?) ir mūrinių įtvirtinimų raidos. Į pietus nuo Arkikatedros bazilikos aptiktos mūrinio pastato liekanos. Mūras kiautinis, plytos jame rištos tarpiniu tarp baltiškojo (vendinio) ir gotikinio plytų rišimo būdu (op. cit., p. 112). Galbūt šis pastatas, taip pat buvo pritaikytas gynybai ir kartu su aukščiau paminėtais vartais M36, M22, sienomis M23, M26 ir arčiau Arkikatedros bazilikos vakarinio fasado aptikta ankstesniąją vakarine gynybine siena (op. cit., p. 111) sudarė šventovę supusių įtvirtinimų visumą. Tikėtina, kad mažasis gynybinių įtvirtinimų žiedas („Vidurinioji pilis“) ir aplink šventovę buvę įtvirtinimai bent dalinai atkartoję ankstyvojo Pilies kalno vakarinio papilio konfigūraciją.

Duomenų hipotezės, kad iki įrengiant didįjį Žemutinės pilies mūrinių įtvirtinimų žiedą mūro įtvirtinimais buvo fortifikuota šiaurinė Pilies kalno papėdė, pagrindimui trūksta. Ar būta kitų įtvirtintų teritorijų (pietrytinėje Žemutinės pilies dalyje? dabartinėje Katedros aikštėje?) iki pastatant didįjį Žemutinės pilies mūrinių įtvirtinimų žiedą – nėra aišku.

Idėja pastatyti didįjį Vilniaus žemutinės pilies įtvirtinimų žiedą veikiausiai taip pat buvo pradėta įgyvendinti Ldk Gedimino valdymo laikotarpyje, o pradėti darbai tęsti Ldk Kęstučio valdymo laikotarpyje. Mūro technikos pokyčiai (nemaža dalis didžiojo įtvirtinimų žiedo mūrų pastatyta jau naudojant gotikinį plytų rišimo būdą) leidžia manyti, kad šie įtvirtinimai pastatyti iki XIV a. vidurio ar II pusės. Jie jungėsi su Aukštutinės pilies įtvirtinimais. Bendras didžiojo įtvirtinimų žiedo ilgis ~1 km, jame XIV a. buvo dar tiksliai nenustatytas kiekis gynybinių bokštų. Tik vienas bokštas (dabartinės Arkikatedros bazilikos varpinės apatinė dalis) yra išlikęs. Jo XIV a. viduriu (Gudynaitė, Zilinskas, 2000, p. 113) arba XIV a. II puse (Kitkauskas, 1989, p. 147) datuojama apskrito plano, iki 15 m skersmens dalis pastatyta ant ankstesnio (XIII a.? XIV a. I ketvirčio?) keturkampio plano bokšto su vartelių anga liekanų. Kitų bokštų liekanos fragmentiškos. Pilies kalno pietinėje papėdėje yra buvęs aštuoniakampis bokštas. Fragmentiškos bokšto liekanos aptiktos 1995 m. Viršutinė, permūryta (po XIV a. pab. kryžiuočių antpuolių?), atkastųjų mūrų dalis datuota XIV a. viduriu – XV a. pr. (Rackevičius, 1995š, p. 18, 24). Tarp bokšto, buvusio pietinėje Pilies kalno papėdėje ir pietinių Žemutinės pilies (vadinamųjų „Pilies“) vartų buvusio bokšto liekanų archeologams nepavyko aptikti, tačiau jo apytikrė vieta žinoma (Montvilaitė, Ožalas, 2007, p. 189). Tai, kad prie vėlesniojo Vyriausiojo Lietuvos tribunolo pastato vakarinės dalies būta pietinio apskrito bokšto, patvirtino 1998-1999 m. atlikti tyrinėjimai (Gudynaitė, Zilinskas, 2000, p. 114), tačiau detaliau bokšto liekanos netyrinėtos. Į vakarus nuo šio bokšto būta dviejų apskrito plano bokštų. Tyrimų metu gautų duomenų pagalba nustatyta, kad šiaurės rytinis bokštas iš šios bokštų poros buvo 12,12-12,72 m skersmens, bokštas statytas XIV a. II pusėje, remontuotas ar perstatytas XIV a. II pusėje – XV a. I pusėje. Manoma, kad jis statytas anksčiau nei pietvakarinis bokštas (Rackevičius, 1998, p. 291-292). Vėlesnių tyrinėjimų metu fiksuoti faktai architektams tyrėjams leido teigti, kad žemiau gotikinio (datuoto ~XIV a. viduriu) yra ir ankstesnio mūro. Gotikiniame mūre bokšto pietrytinėje dalyje yra išlikusios ir ankstyvos gynybinės sienos liekanos (Gudynaitė, Zilinskas, 2000, p. 113). B. Gudynaitės ir R. Zilinsko nuomone, visi 5 dabartinės Katedros aikštės pietinėje dalyje stovėję bokštai statyti XIV a. viduryje¹⁶, o atskaitos tašku „ankstyvojo gotiškojo“ laikotarpio mūriui charakterizuoti pasirinktas varpinės bokšto apatinės, apskritosios dalies mūras. Pietvakarinis bokštas iš bokštų poros tirtas fragmentiškai. Tarp greta stovėjusių bokštų būta vartų (op. cit.). Nuo pietvakarinio bokšto tęsėsi Žemutinės pilies teritoriją ir veikiausiai šioje vietoje buvusią kelio atkarpą papildomai saugojusi gynybinė siena. Ji žinoma, iš istorinių planų, tyrimų metu atkasti tik menki jos fragmentai. Tikėtina, kad ši

¹⁶ Neimant domėn varpinės bokšto ankstyvosios, keturkampės dalies;

siena pastatyta jau XIV a. ir tęsėsi iki 1998 m. Katedros a. vakarinėje dalyje aptikto vakarinio apskrito plano bokšto¹⁷. Tyrimų metu dalinai atidengtos bokšto liekanos, nustatyta, kad jis buvo ~15 m skersmens, taigi dydžiu, masyvumu galėjo prilygti dabartinės Arkikatedros bazilikos varpinės bokšto (buvusio gynybinio bokšto) apvaliajai daliai. Apskrito plano bokšto (?) liekanos 2008 m. aptiktos prie gynybinės sienos atkarpos į pietvakarius nuo dab. Lietuvos Nacionalinio muziejaus pastato (Arsenalų g. 1) pietvakarinės dalies, tačiau tyrimai šiuo metu yra tęsiami, detalesni statinio liekanų parametrai nėra žinomi. Kito bokšto liekanos yra ties šiauriniu šio pastato kampu. Apatinė bokšto dalis netaisyklingo keturkampio plano 10,9×9 m dydžio (Kitkauskas, 1989, p. 172). Iš po pastato kontūro (gynybinės sienos) išsikišanti bokšto dalis dalinai atkasta 1994 m. (Sarcevičius, 1996, p. 167). Nėra visiškai aišku ar šio bokšto vietoje yra buvęs vadinamasis Tvardovskio aštuoniakampis bokštas (plg. Kitkauskas, 1989, p. 174), kuriame, kaip manoma (pažymėta vad. Brauno-Hogenbergo Vilniaus miesto plane), yra buvęs švyturys (plg. Morelowski, 1940-1942š, Nr. 57 paaššk.). Dar vienas masyvus bokštas yra stovėjęs Senojo arsenalo (Arsenalų rytinio korpuso, Arsenalų g. 3) šiaurės rytiniame kampe, didžiojo Žemutinės pilies aptvaro šiaurinės ir rytinės sienų susikirtimo vietoje. Bokštas trisienis, pirminis bokšto dydis 9,9×7,1 m, sienų storis ~2,1 m. Vėliau (XIV a. II pusėje – pab.) bokštas prie pamatų gerokai pastorintas mūru (Kitkauskas, 1989, p. 182). Jis tapo 15×18 m dydžio (Daugudis, Lisanka, 1980, p. 40). Viena šio bokšto paskirčių – saugoti netoliese, rytinėje ir šiaurinėje gynybinėse sienose, buvusius vartus. Vėliau už rytinius įrengtieji (op. cit.) šiauriniai vartai turėjo į išorę išsikišusį statinį (bokštą?). Šiaurinės Žemutinės pilies gynybinės sienos atkarpoje tarp aukščiau paminėtųjų trisienio ir keturkampio plano (vėliau Tvardovskio) bokštų buvo 6 bokštai ir 5 kontraforsai (Sarcevičius, 1996, p. 168). Du 6×4,1 m ir 5,7(6)×2(?) m dydžio pilnaviduriai bokštai aptikti tyrinėjimų metu. Manoma, kad pilnaviduriai bokštai buvo ne tik skirti gynybai, bet atliko ir gynybinės sienos tvirtinimo funkciją – XIV a. gynybinė siena buvo visiškai greta Neries vagos (op. cit., p. 167-169). Ar būta bokšto Senojo arsenalo (Arsenalų rytinio korpuso) pietinės dalies vietoje tyrimais tiksliai nėra nustatyta. Tyrimų metu neaptikta ir sienos, buvusios Pilies kalno piliakalnio šlaite ir jungusios mūrinius Žemutinės pilies įtvirtinimus su Aukštutine pilimi, liekanų.

Iš pateiktų tyrimais nustatytų duomenų matome, kad didžiajame Žemutinės pilies gynybiniame aptvare XIV a. būta nemažo kiekio gynybinių bokštų. Daugelis jų buvo masyvūs. Bokštų pavidalas, t. y. apskrito, keturkampio ar aštuonkampio formos jie buvo, jų datavimui nėra tinkamas. Vienas ankstyviausių mūrinių bokštų – apskrito plano bokštas mažojo Žemutinės pilies įtvirtinimų žiedo („Vidurinės pilies“) šiaurės vakariniame kampe. Dabartinėje Lenkijos teritorijoje esančiose pilyse dažniausiai buvo išmūrijami apskrito plano, cilindro formos bokštai, dažni ir kvadratinio plano bokštai, XIV a. visuotinai pradėti statyti aštuoniakampiai bokštai. Dar yra keturkampiai apatinėje dalyje, cilindro arba aštuoniakampio (daugiakampio)

¹⁷ Archeologinių tyrimų vadovo bokštas datuojamas XV a. (Katalynas, 2006, p. 61 pav. 22);

lygiagretainio pavidalo viršutinėje dalyje bokštai. Lenkų pilių tyrinėtojo Bohdano Gerkvino nuomone, bokštų pavidalas galėjo būti įtakotas tuometinės estetikos, mados (Gerquin, 1974, s. 40). Kita vertus, bokštų pavidalo evoliucija buvo susijusi ir su gynybinės strategijos kaita, būtinybe besiginantiesiems nepalikti nematomų, negalimų apšaudyti zonų įtvirtinimų išorėje. Cilindro arba aštuoniakampio lygiagretainio pavidalo flankuojantys bokštai patikimesni ir gynybai nuo artilerijos. Todėl šie bokštai sąlyginai laikytini vėlyvesniais. Stačiakampio plano bokštai paprasčiau pastatomi, juose patogų įrengti įvažiavimo vartus, todėl tokie bokštai (vartų statiniai) įrengti ir XVI a. I ketvirtyje statytame Vilniaus miesto gynybinės sienos statinių komplekse (žr. skyrių 2.2). N. Kitkausko nuomone, Žemutinėje pilyje buvo 3 pagrindiniai vartai: rytiniai – į Kreivąją pilį; vakariniai – į perkėlą per Nerį, pietiniai – į miestą. Pagrindinė 170-180 m atstumu stovėjusių bokštų paskirtis – saugoti vartus. Gynybinių sienų tarpsniai tebuvę pritaikyti frontaliai gynybai, o XIV a. II pusėje pastatyta keletas naujų bokštų skirtų kai kurių gynybinės sienos ruožų flankavimui (Kitkauskas, 2001, p. 157). Išlikusių mūrinių įtvirtinimų fragmentų tyrimais nustatyta, kad gynybinės mūro sienos buvo 8-10 m aukščio, jų storis atskirose įtvirtinimų ruožuose nevienodas, jis siekė 1,7-3,1 m (Kitkauskas, 1989, p. 198-199). Žemutinės pilies planinės struktūros rekonstrukcijoje (plg. op. cit., p. 152-153 pav. 155) vaizduojama, kad didysis mūrinių įtvirtinimų žiedas Pilies kalno papėdės juosė vienguba gynybine siena ir tik pietvakarinėje dabartinės Katedros aikštės dalyje būta dubliuojančios gynybinės sienos. Tačiau 1998-1999 m. tyrinėjimai Katedros aikštėje, kurių metu aptiktas nemažas kiekis mūrinių sienų, kurios, manoma, buvusios gynybinėmis (Gudynaitė, Zilinskas, 2000, p. 110-113). Viena kitą dubliuojančios sienos aptiktos ir į pietvakarius nuo Lietuvos Nacionalinio muziejaus pastato (Arsenalų g. 1). Šie duomenys leidžia spręsti, kad Pilies kalno papildomų mūrinių įtvirtinimų raida buvo sudėtingesnė nei iki šiol manyta, o XIV a. Žemutinės pilies didžiajame mūrinių įtvirtinimų žiede, gynybos požiūriu itin svarbiose vietose veikiausiai būta ir dvigubų gynybinės sienos ruožų („cvingerių“). Tai, kad šių įtvirtinimų statyba buvo ilgalaikis, sudėtingas, dar nepilnai atskleistas procesas, liudija ir atskirų gynybinės sienos ruožų mūro ypatybių skirtumai, bokštų išdėstymo dažnis. Detaliau atskleisti viso Žemutinės pilies komplekso įtvirtinimų raidą padės ateities tyrimai.

Po Žalgirio mūšio Žemutinė pilis neprarado savo reikšmės. Veikiausiai buvo atstatomi po XIV a. pab. – XV a. pr. mūšių apgriauti pilių gynybiniai įtvirtinimai, statomi mūriniai pastatai įtvirtinimų viduje. Pilyis tikriausiai jau Ldk Vytauto valdymo laikotarpiu (realiai nuo 1392 m. iki 1430 m.) buvo pritaikomos gynybai artilerijos pagalba. Iš istorinių šaltinių žinoma, kad patrankos į Vilnių siųstos 1393-1394 metais (Vilniaus žemutinė, 2006, p. 57). Lenkijoje pilių pritaikymo gynybai artilerija procesas vyko 1410-1530 m. (Gerquin, 1974, s. 27-29). Aukštutinė pilis gynybai artilerijos pagalba pritaikyta XV a. pradžioje (Kitkauskas, 1989, p. 190-191). Dabartinio Arkikatedros bazilikos varpinės bokšto ketvirtojo apvaliosios dalies aukšto šaudymo angos su kameromis taip pat buvo pritaikytos šaudymui patrankomis, manoma, kad ši bokšto dalis pastatyta vėliau nei žemiau esanti apskrito plano

bokšto dalis (op. cit., p. 147). Tyrimų metu atkastos vakarinio bokšto liekanos į šiaurės vakarus nuo varpinės bokšto. Šio bokšto šerdies užpildas su latakų fragmentu, architektų nuomone, liudija, kad bokštas buvo pritaikytas artilerinei gynybai (Gudynaitė, Zilinskas, 2000, p. 113-114). Tuo metu gynybai pažangesniais parakiniais ginklais veikiausiai buvo pritaikyta ir dalis kitų didžiajame gynybinių įtvirtinimų žiede buvusių bokštų, tačiau kiek ir kurių nėra tiksliau nustatyta.

Žemutinės pilies teritorijoje, po 1419 m. gaisro naujai atstatoma Šv. Stanislovo ir Šv. Vladislovo Vilniaus vyskupijos katedra. Baltarusių tyrinėtojo V. Kušnerevičiaus nuomone Vytauto statytoji Vilniaus katedra galėjo būti XV a. pab. – XVI a. LDK teritorijoje statytą (Kušnerevič, 2002, p. 189) gynybai pritaikytą sakralinių pastatų (bažnyčių, cerkvių) prototipu¹⁸. Tiesioginių įrodymų, kad Ldk Vytauto (po 1419 m.) statytosios katedros pastato kampuose buvo 4 aukšti bokštai nėra – Vilniaus arkikatedra patyrė daug rekonstrukcijų. Tikėtina, kad dviejų bokštų būta prie vakarinio fasado – stačiakampio plano bokštų ar kontraforsų kontūrai matomi vad. Fiurstenhofo Vilniaus miesto plane. Manoma, kad jie galėjo stovėti dabartinio pastato tuščioje erdvėje tarp centrinio portiko ir dabartinio pastato šiaurės vakarinio bei pietvakarinio kampų (Katalynas, Valužytė, Zilinskas, 2000š, p. 16). Pietvakarinio bokšto požeminė dalis tikriausiai buvo apsemta gruntinio vandens – tai galėjo būti vienas veiksnių, nulėmusių jo antžeminės dalies nestabilumą (op. cit.). Pietrytinio (laikrodžio) katedros bokšto liekanos esą buvo aptiktos po Šv. Kazimiero koplyčia 1931 m. (Morelowski, 1940-1942š, Nr. 51b paaišk.). Tikėtina, kad būta ir ketvirtojo bokšto – tokio bokšto ar kontraforso kontūras matomas vad. Fiurstenhofo plane. Žilibero de Lanua aprašyme minima, kad Vilniaus katedra pastatyta pagal Fromborko katedros Varmėje (**29 pav.**) pavyzdį (Paminklų sąvadas, 1988, p. 158). Pagal jos modelį architekto N. Kitkausko padaryta tuometinės katedros rekonstrukcija (Bumblauskas, 2005, p. 135; **28 pav.**). Nėra aišku ar Vytauto statytoji Vilniaus katedra buvo pritaikyta ir gynybinėms reikmėms. Bokštai – dažnai naudotas architektūrinis elementas gotikinių ir vėliau statytųjų Europos bažnyčių pastatuose. Bokštuose ir bažnyčių pastatuose dažnai buvo įrengiamos šaudymo angos. Bažnyčios tapdavo savotiškomis „Dievo tvirtovėmis“, tačiau, autoriaus nuomone, dažnai bažnyčių planinėje-erdvinėje struktūroje pasireikšdavo ir architektūros formų atkartojimas, mėgdžiojimas. Bažnyčios statytos pagal panašų erdvinį-planinį modelį, kurio taikymo tradicijos išliko iki šiol. Tokio erdvinio-planinio modelio atkartojimo pavyzdys galėjo būti ir Vytauto statytoji gotikinė Vilniaus katedra.

Didesni pokyčiai Vilniaus pilių teritorijoje įvyko jau XVI-XVII a. Dar daug Vilniaus pilių ankstyvosios raidos aspektų nėra atskleista. Detaliau nustatyti Vilniaus pilių raidą padės ateities tyrimai ir nuodugni tyrimų medžiagos analizė.

¹⁸ V. Kušnerevičiaus žodinė informacija;

1.3. ANKSTYVOJI MIESTO GYNYBINĖ SISTEMA

Šios darbo dalies tyrimo objektas – ankstyvieji miesto gynybiniai įrenginiai. Vien archeologinių tyrimų atskleistų faktų, negausių istoriniuose šaltiniuose esančių užuominų apie ankstyvuosius Vilniaus miesto įtvirtinimus nepakanka norint identifikuoti šiuos įtvirtinimus. Todėl, siekiant nustatyti ankstyvųjų miesto gynybinių įrenginių parametrus – tai ir yra pagrindinis šios darbo dalies tikslas – būtina remtis kitų tyrimų duomenimis. Šiuo atveju išskirtini urbanistiniai, senosios kartografinės medžiagos, architektūriniai tyrimai. Ankstyvuosius miesto įtvirtinimus identifikuoti archeologinių tyrinėjimų metu sudėtinga, tai susiję ir su ribotomis taikomųjų tyrinėjimų apimtimis. Todėl šių įtvirtinimų lokalizavimui, jų parametrų ar apytikrių vietų nustatymui svarbūs ir kartais, atrodytų, tiesiogiai su gynybiniais įrenginiais nesusiję, archeologinių ir kitų taikomųjų tyrimų metu fiksuoti faktai, aptikti radiniai. Šio skyriaus tyrimas tiesiogiai susijęs su skyriuose 1.1, 2.3, 2.4, iš dalies – skyriuose 2.2, 2.5 ir 2.6 išdėstyta tyrimo medžiaga.

Išskirtini du miesto ankstyvosios gynybinės sistemos raidos etapai:

- I. Gynybiniai įtvirtinimai įrengti miesto formavimosi, kovų su kryžiuočiais ir vidaus kovų metu – XIV a. – XV a. pr.;
- II. Vėlesni miesto ir mieste buvę gynybiniai įtvirtinimai, įrengti iki miesto gynybinės sienos pastatymo arba statant ją – XV a. – XVI a. pr.

Šis išskyrimas yra sąlyginis, nes ankstesniojo etapo gynybiniai įrenginiai, jų liekanos ir vietos galėjo būti panaudoti vėlesniuose Vilniaus miesto gynybinės sistemos raidos etapuose. Šiame darbe detaliau apžvelgiami I etapo gynybiniai įtvirtinimai.

Gynybiniai įtvirtinimai. Tam, kad įsivaizduotume tiriamojo objekto materialiąją išraišką, reikia apibrėžti jos formas – t. y. nustatyti, kokie galėjo būti XIV a. – XV a. pr. Vilniaus gynybiniai įrenginiai. Pritariant prieškarinio tyrinėtojų teiginiams, galima teigti, kad aptariamam laikotarpiu Vilniuje būta numanoma prieš kryptimi plėtėjančių artimo ovalui formos gyvenamųjų vietų (*okół* – lenk., *circulationes* – lot.) (Markevičienė, 2002, p. 38). Ovalo arba artima jam forma būdinga viduramžių Vidurio ir Rytų Europos įtvirtinimams. Didesnėms teritorijoms įtvirtinti viduramžiais buvo įrengiami medžio-grunto (pylimai) ar vien medžio įtvirtinimai. Medžio-grunto įtvirtinimų (pylimų) apibūdinimas yra toks – ištęsta rėsta ar rentinė-karkasinė konstrukcija, kurios vidinėje dalyje susidariusi ertmė dažniausiai pripildoma grunto, o viršutinėje dalyje iš vertikalių rąstų padaroma priedanga gynėjams – mūrinės gynybinės sienos brustverio atitikmuo (**35, 38 pav.**). Medinės rėstos konstrukcijos priekinėje dalyje iš pylimo frontaliai plokštumai lygiagrečių rąstų būdavo suformuojama ertmė vertikaliems rąstams. Sprendžiant pagal analogus, tokiems archajiškiems įtvirtinimams būdinga ir tai, kad prieš juos būdavo iškasamas gynybinis griovys. Iškastas gruntas galėjo būti panaudojamas medinės pylimo dalies ertmėms užpildyti, pylimo vidinės (užnugario) ir išorinės dalies suformavimui. Tokio pobūdžio fortifikacijų aptikta ir Lietuvoje. Tai XIII a. datuotas Rėkučių gynybinis įtvirtinimas (Girininkas, Semėnas, 1995). Panašios konstrukcijos įtvirtinimais buvo fortifikuota daugelis XIV a. – XV a. vidurio Lietuvos piliakalnių – greitai pastatomų medinių pilių. V.

Jakovlevo duomenimis rytų slavų gyventoje teritorijoje pylimų aukštis siekė iki 21 m aukščio, o gynybinių griovių gylis iki 10,5 m (Яковлев, 1995, c. 14). Kitos ilgas gynybines linijas senovėje formavusios konstrukcijos – medinės gynybinės sienos, lenkų fortifikacijos tyrėjų apibūdinamos terminu „*parkan*“ (37 pav.). Sienose būdavo įrengiamos angos šaudymui arba virš frontališios sienos plokštumos išsikišęs dengtas šaulių takas su angomis (39 pav.). Svarbiausiose gynybai vietose, ant susisiekimo trasų, įtvirtinimuose būdavo įrengiami mediniai, mūriniai arba mišrios konstrukcijos gynybiniai bokštai, gynybai pritaikyti vartų statiniai (36 pav.). Kai kuriose Vilniaus senamiesčio vietose XIV a. II pusėje – XV a. pr. galėjo būti įrengtos ir kitokio pobūdžio užtvartos – medžių, šakų sąvartos ir pan. (41 pav.). Ar būta mūrinių gynybinių sienų dabartinio Vilniaus senamiesčio teritorijoje XIV a. nėra tiksliai nustatyta. Autoriaus nuomone, be miesto gynybinių įrenginių būta ir įtvirtinimų strategiškai svarbiose vietose aptariamojo laikotarpio Vilniaus artimiausiose priegose (žr. skyrių 1.2).

Įtvirtinti Vilniaus miesto rajonai ir įtvirtinimai miesto priegose XIV a. – XV a. pradžioje. Aptariamam laikotarpiu Vilniuje būta įtvirtintų miesto teritorijų, kurios skyrėsi tiek savo dydžiu, tiek reljefo savybėmis. Dauguma tokių įtvirtinimų įrengta aukštumose, dalis – sąlyginai lygiose vietose.

Aukštutinio (Kreivosios pilies) ir Žemutinio miesto (papilio) įtvirtinimai (42:2 pav.). Nėra vieningos nuomonės dėl šių įtvirtinimų tikslaus lokalizavimo ir jų datavimo. Kreivoji pilis plačiau aptarta skyriuje 1.2. Derinant istorinių planų ir geologinių tyrimų duomenis teigiama, kad Kreivoji pilis tikrai yra buvusi Plikajame kalne, tačiau pats šios kalvos pavidalas yra gerokai pakitęs dėl žmogaus veiklos ir erozijos poveikio¹⁹. Dabartiniame Kalnų parko Dainų slėnyje buvęs Aukštutinis miestas tikriausiai įtvirtintas jau XIII a. pab. ar net ankstesniu laikotarpiu, tačiau kokie įtvirtinimai saugojo jo teritoriją kol kas nėra tiksliai nustatyta. Plikojo kalno šiaurės vakarinėje pašlaitėje, sklype Kosciuškos g. 3, aptikta gana gerai išlikusių medinių konstrukcijų (Vaicekuskas, 1996š; Sarcevičius, 1998š; Katalynas, 2006, p. 35-36), kurias tikriausiai reiktų susieti su vadinamojo Žemutinio miesto rytinės dalies įtvirtinimais. 1995 ir 1997 m. tirtame plote Nr. 1 fiksuotas iki 7 m storio kultūrinis sluoksnis. 2,8-3 m gylyje rasta dviejų apdegusių rėstų pastatų liekanų. Jos aptiktos sluoksnyje su XIV a. pab. – XV a. pr. buitinės keramikos fragmentais. Žemiau medinių statinių liekanų, 3,2-4,6 m gylyje nuo dabartinio paviršiaus, atkasta medinės konstrukcijos dalis. Ji orientuota šiaurės rytų – pietvakarių kryptimi, rėsta iš horizontalių pušinių tašytų ir netašytų 18-38 cm skersmens rąstų, sutvirtintų vertikaliai sukaltais 12-16 cm skersmens kuolais. Rąstų ilgis viršijo 4,2 m ilgio. Išlikę 2-3 rąstų vainikai plane formavo stačiakampes gruntu užpildytas ertmes (43 pav.) – ši konstrukcija primena pylimą. Sluoksnio paviršiuje rasta keletas buitinės keramikos fragmentų, datuotų XIV a. pab. Nustatyta, kad pylimą primenanti konstrukcija žemėja (~20° kampu) pietryčių kryptimi – Plikojo kalno link. Plikojo kalno šiaurės

¹⁹ 2005-09-16 Lietuvos istorikų suvažiavimo sekcijoje „Lietuvos miestai tarpdalykinių tyrimų poliloge“ dr. G. Vaitkevičiaus perskaitytas pranešimas apie archeologinę situaciją ir naujus archeologų pritaikytus tyrimo metodus Altarijos kalvyne „Archeologijos inovacijos miestų tyrimuose“;

vakarinėje papėdėje būta vandeningos daubos (Vaicekauskas, 1996, p. 275). Konstrukcija tęsiasi šiaurės kryptimi – čia aptiktos sukaltų vienoje linijoje, vertikalių, kiek pasvirusių Neries link, kuolų liekanos. Kuolai pagaminti iš skeltų rąstų, jų apatinė dalis nusmailinta. Išlikęs kuolų ilgis siekė ~95 cm, buvusio žemės paviršiaus lygyje jie apdege. Tuometinis žemės paviršius ties medinės konstrukcijos riba žemėjo vakarų-rytų kryptimi. Konstrukcija datuota XIV a. pab. (Sarcevičius, 1998š, p. 20-22, 24).

Tirtame plote Nr. 2 ankstyviausias kultūrinio sluoksnio horizontas datuotas XIII a. pab. – XIV a. pr. Jame rastos dviejų gynybinių (?) tvorų liekanos – čia galėjusi būti Kreivosios pilies šiaurinė riba (Sarcevičius, 1998š, p. 97). Aukščiau buvusiame, XIV a. viduriu – II puse datuotame kultūrinio sluoksnio horizonte aptiktos medinio pastato liekanos. XIV a. pab. – XV a. pr. kultūrinio sluoksnio horizontuose rastos medinio kelio liekanos bei šalia jo buvusioje terasoje suformuotas lentų paklotas. Vėlesniame etape terasa performuota suplūkiant 30 cm storio molio sluoksnį, o ant jo vėl įrengtas lentų paklotas. Spėjama, kad čia galėjo būti įvažiavimas į Kreivąją pilį (Sarcevičius, 1998š, p. 95).

Lentų tvoros liekanos aptiktos ir plote Nr. 3 (Sarcevičius, 1998š, p. 99).

Dėl visų šių konstrukcijų paskirties išsakyta įvairių nuomonių. Iškelta hipotezė, kad plote Nr. 1 surasta konstrukcija sietina su Vilnios žiotyse buvusiu uostu (Katalynas, Vaitkevičius, 1995, p. 31), fiksuoti daubos kontūrai suteikė pagrindo teiginiams, kad čia būta tvenkinių (Katalynas, Vaitkevičius, 2001, p. 69-70). Aštrikuolių tvoros galėjo būti skirtos trumpalaikei gynybai (Vaitkevičius, 2001, p. 69). Vis tik santykinai nedidelės tyrimų apimtys šioje Vilniaus dalyje dar neleidžia rekonstruoti XIII a. pab. (?) – XIV a. gynybinių įrenginių. Čia surastos aštrikuolių tvorų (palisadų) liekanos liudija buvus papilį. Galima kelti hipotezę, kad didesnę gynybinę reikšmę turėjo pylimą primenanti konstrukcija.

Įtvirtintoji Rusėnų miesto dalis (42:3 pav.) buvo netaisyklingo ovalo formos, platiąjančiu pietiniu galu. Į šiaurę nuo Šv. Paraskevijos (Piatnickos) cerkvės – įtvirtintos teritorijos „smaigalys“. Nuo jo į pietus įtvirtintoji dalis tęsėsi Didžiosios g. kairiąja puse, maždaug vėlesniųjų Chodkevičių rūmų fasado linija, per dabartinę Šv. Mikalojaus (Nikolajaus) cerkvės varpinę, apytikriai iki pastato Didžioji g. 22. Nuo šio pastato vietos suko rytų kryptimi numanoma nebeegzistuojančios gatvės trasa. Toliau, juosdami iš pietų Šv. Marijos Ramintojos bažnyčios pastatą, įtvirtinimai suko į šiaurę – Bokšto gatve iki aikštės Bokšto-Latako-Pilies-Didžiosios g. sankirtoje. Nustatyta, kad į šiaurę nuo šios teritorijos buvo gyvenama jau XIV a. antrame ketvirtyje (Katalynas, Vaitkevičius, 2001, p. 72). Argumentai tokiai įtvirtintos Rusėnų miesto dalies konfigūracijai pagrįsti yra šie:

1. Šv. Paraskevijos cerkvė, kaip manoma, pastatyta 1345 m. (Drėma, 1991, p. 181). Atkreiptinas dėmesys ir į šios cerkvės orientavimą pasaulio šalių atžvilgiu – jos išilginė ašis pasukta pietvakarių-šiaurės rytų kryptimi lyginant su daugumos krikščioniškų sakralinių pastatų ganėtinai taisyklingu orientavimu vakarų-rytų kryptimi. Kada pastatytas taip orientuotas cerkvės

pastatas patikimų žinių nėra. V. Drėma nurodo, kad pirmoji cerkvė buvo medinė, mūrinė pastatyta vėliau, tačiau dar XIV a. (op. cit.).

2. Vėlesniu laikotarpiu (XV a.?) cerkvės šventorius iš šiaurės buvo bent dalinai juosiamas gotikinės sienos su kontraforsais. Šios, plane išgaubtos, sienos liekanų rasta prie pastato Didžioji g. 4 (Chodkevičių rūmų) šiaurinio kampo (Katalynas, 1988š, p. 12, brėž. Nr. 4, 6). Ne vėlesnio nei XV a. mūro aptikta šio pastato rūsyje (Jarmalavičienė, 1974š, p. 6-8). Cerkvę iš rytų ir šiaurės juosusio įrenginio konfigūraciją dar galima išvelgti pastatų Bokšto g. 1, 3, 5 gatvės fasadų linijoje.

3. Medinė Šv. Mikalojaus (Palaikų perkėlimo) cerkvė pastatyta 1340 m. (Drėma, 1991, p. 178), tačiau nėra tiksliai žinoma, ar esamas cerkvės pastatas pastatytas ankstesniojo vietoje. Teigta, kad mūrinę cerkvę šioje vietoje pirmą kartą pastatė Ldk Algirdo žmona Julijona (Добрянский, 1904, с. 152). Atkreiptinas dėmesys į cerkvės pietvakariniame kampe esančio varpinės bokšto padėtį pastato išilginės ašies atžvilgiu. Įvertinus šių statinių simetrijos ašių neatitikimą galima daryti prielaidą, kad varpinės bokštas gali būti senesnis už XVI a. pr. cerkvės pastatą ir pastatytas ankstesnio gynybinio įrenginio vietoje. Į rytus nuo cerkvės buvusi 1562 m. statyta kalvinistų koplyčia, kurios architektūroje yra gynybinio statinio požymių (Drėma, 1991, p. 182, pav. 250). Galbūt kalvinistų koplyčios vietoje stovėjęs statinys ankstyvuojau laikotarpiu priklausė cerkvei, o cerkvės pastatas orientuotas „senoviškai“ – rytų-vakarų kryptimi, įėjimas į jį buvęs iš rytų? Ankstyvasis cerkvės pastatas galėjo būti mažesnis ir neturėti su dabartinio cerkvės pastato varpinės bokštu tiesioginio ryšio. Tikėtina, kad ankstyvoji cerkvė buvo pastatyta tuometės įtvirtintos Rusėnų miesto dalies pakraštyje, kiek toliau į rytus nuo dabartinio pastato (plačiau – žr. skyrių 2.4).

4. Pastato Didžioji g. 16 kiemo gale aptiktos mūrinio XIV(?)–XV a. statyto pastato liekanos. Pastatas buvo pastatytas šlaite, besileidžiančiame į rytus. Jis stačiakampio ~7×6 m plano, turėjo rūsį ir tikriausiai du antžeminius aukštus – išliko pirmo aukšto liekanos, antras pastatytas ar perstatytas vėliau (Račinskas, 1988š, p. 7-8). Vakarinė pastato siena aklina. Rytinėje sienoje išlikęs langelis su grotomis ir niša, būta dar vieno ar dviejų langelių. Pastato paskirties ir greta buvusios valdos dydžio nustatyti nepavyko. Spėjama, kad pirmame aukšte buvo sandėlis (Račinskas, 1993š, p. 1). Šio, tikriausiai gynybai pritaikyto, pastato sąsajos su rekonstruojamais Rusėnų miesto įtvirtinimais nėra aiškios. Atkreiptinas dėmesys į jo padėtį, angų orientavimą pasaulio šalių atžvilgiu. Greta esančio sklypo Didžioji g. 18 gotikinių statinių liekanų planas (plg. Vaitkevičius, Valionienė, Sarcevičius, 2006) leidžia spėti, kad XVI a. jame būta įtvirtintos valdos – tikėtinas gynybinių tradicijų tęstinumas šioje Vilniaus dalyje.

5. Nebeegzistuojančios gatvės tarp Rotušės aikštės ir Bokšto g. trasa. Gatvės liekanos fiksuotos tyrimų metu (Daminaitis, 2002, p. 180), šiaurinėje jos pusėje būta gotikinio užstatymo (Morelowski, 1940-1942š, Nr. 221 paaišk.) – tai netiesiogiai leidžia pagrįsti ankstyvą jos susiformavimą.

6. Teritorija į šiaurę nuo neišlikusios gatvės priskirtina Rusėnų miestui. Tyrimų metu čia aptikta rytų slavams būdingų artefaktų. Tai medinio, pusiau žeminės

tipo pastato liekanos bei surastas žiedelinio auskaro („antsmilkinio“) fragmentas (Vainilaitis, 1992, p. 65). Aptariamu laikotarpiu auskarai tradiciškai laikomi rytų slavų papuošalais²⁰. Rajono pietvakariniame pakraštyje aptikta XIII-XIV a. datuojama metalinė suverيامa ikona (Katalynas, 2006, p. 53, pav. 21).

7. Pietvakarinėje įtvirtinto rajono dalyje yra stovėjusi Šv. Kozmo ir Damijono cerkvė. Medinė cerkvė minima nuo 1503 m. (Firkovičius, 1989š, p. 34). Tikėtina, kad ji buvusi Šv. Marijos Ramintojos bažnyčios vietoje, pastatyta įtvirtinto Rusėnų miesto pakraštyje, kaip ir Šv. Paraskevijos, Šv. Mikalojaus cerkvės.

8. Ankstyviausios, XIV a. (vidurio?) – XV a. rusėnų kapinės buvo jau už įtvirtintosios miesto dalies – jos tirtos sklypuose Bokšto g. 6²¹ ir Latako g. 2 / Pilies g. 44 (Zabiela, 1998, p. 358).

Rusėnų miesto įtvirtintoji dalis XIV a. galėjo būti fortifikuota medine gynybine siena, kurios trasoje būta mūrinių statinių. Ar būtent ši Vilniaus dalis buvo sudeginta 1383 m. kryžiuočių žygio metu kaip kad teigė M. Balinskis (plg. Katalynas, Vaitkevičius, 1995, p. 28; Maroszek, 1999, p. 168), ar netoliese buvusi teritorija, kur rasta XIV a. I pusės radinių, trūksta duomenų. Rusėnų gyvenamoji Vilniaus dalis bent jau XIV a. – XV a. sankirtoje tikriausiai buvo gerokai didesnė nei įtvirtintoji. Tokia prielaida pagrindžiama ankstyvųjų Vilniaus cerkvių išplitimu (plg. Bumblauskas, 2005, p. 79), bei XIV a. I pusės radinių geografija. Tačiau patikimų duomenų apie tai, kad tuo metu būtų įtvirtintas visas Rusėnų miestas ar kitos stačiatikių kompaktiškai apgyvendintos teritorijos, šiuo metu nėra. Vadinamajam Rusėnų miestui XIV a. pab. – XV a. pr. veikiausiai priklausė ir istorinio Užupio priemiesčio teritorija. M. Moreliovskio nuomone stačiatikiai ankstyvajame Vilniuje gyveno abipus Vilnios, Užupio ir Bokšto g. aplinkoje (Morelowski, 1940-1942š, Nr. 109 paaišk.). Ankstyviausi Užupyje surasti radiniai datuoti XIV a. (Katalynas, 2006, p. 47; Kvizikevičius, Sarcevičius, 2006b, p. 246), tačiau intensyvių, XIV a. kultūrinio sluoksnio horizontų kol kas aptikti nepavyko. Todėl šiuo metu sudėtinga atsakyti, ar tuo metu Užupis buvo įtvirtintas. Buvusiame Užupio bernardinių vienuolyne, netoli Vilnios, daugiau nei 3 m gylyje atkasta konstrukcija traktuota kaip aštrikuolių tvora. Tačiau galima ir kita šios konstrukcijos paskirtis. Užupio bernardinių vienuolyne gynybos tikslams pritaikytų statinių būta XVII a. (žr. skyrių 2.4). Įvertinant šios Vilniaus dalies reljefo ypatybes ir jį kirtusių kelių ankstyvumą (Morelowski, 1940-1942š, Nr. 8 paaišk.; Markevičienė, 2002, p. 36)²², peršasi išvada, kad apsaugoti šią Vilniaus dalį buvo patogiausia įrengiant gynybinę liniją į vakarus nuo Užupio ir Krivių g. sankirtos. Pastatas Užupio g. 15 turi vėlyvojo bokštinio namo požymių (žr. skyrių 2.3), po Baltramiejaus bažnyčios pastatu yra gotikinio, vėliau rekonstruoto, pastato liekanos (žr. skyrių 2.4). Abu

²⁰ Kita vertus, nemažas kiekis šių papuošalų rasta XIII a. pab. – XIV a. Kernavės kapinyne, kuris nėra laikomas slavišku (Vėlius, 2005, 54-59, 90);

²¹ R. Jonaičio žodinė informacija;

²² Polocko – Užupio g. trasa ejęs kelias buvo vadinamas „Vytauto keliu“, manoma, kad jis buvo svarbus bent nuo Ldk Gedimino laikų – kunigaikštis Algirdas nuo 1320 m. valdė Vitebską;

šie pastatai galėjo atkartoti ankstyvos gynybinės linijos konfigūraciją. Jos šiaurinę tąsą galima atsekti pėsčiųjų tako nuo Užupio g. link Vilnios kontūre. Atliekant archeologinius darbus sklype Užupio g. 26, greta pastato vakarinio korpuso šiaurinės dalies piltos ar permaišytos struktūros kultūriniame sluoksnyje aptikta žmonių kaulų (Poška, 2006šb, p. 84-88) – galbūt tai liudija, kad čia būta laidojimo vietos, įrengtos už šios miesto dalies gynybinių įtvirtinimų. Užupyje įtvirtinimų tikriausiai būta ir Paupio g. rajone. Įrengiant gynybinius įtvirtinimus šioje vietoje buvo galima pasinaudoti palankiomis gynybai reljefo ypatybėmis – greta Vilnios vaga ir status šlaitas.

Įtvirtintoji Vokiečių miesto dalis (42:4 pav.). Šios miesto dalies parametrus apibrėžė jau XX a. tarpukario mokslininkai. M. Moreliovskio nuomone, Vokiečių miestas buvo įtvirtintas – aptvaro (*okół* – lenk.) būta centrinėje dabartinio Vilniaus senamiesčio dalyje. Viena ovalo formos aptvaro kraštinių buvusi maždaug Šv. Mikalojaus – Žydų g. linijoje, kita – apytikriai šiaurinės Rūdninkų g. atkarpos – Stiklių g. linijoje, ėjusioje Rotušės aikštės viduriu, kur vėliau pastatytos privilegijuotų prekyvių krautuvės (Morelowski, 1940-1942š, Nr. 298 paaišk.; Markevičienė, 2002, p. 38). Remiantis naujausių tyrimų duomenimis galima sukonkretinti įtvirtintosios Vokiečių miesto dalies parametrus. Ankstyviausias kultūrinio sluoksnio horizontas, Ašmenos-Dysnos-Mėsinų g. ribojamame Vilniaus senamiesčio kvartale, datuotas XV a. pirmąja puse (Luchtanienė, 2006a, p. 251). Dalis radinių (gintaro karoliukai, kaulo-rago dirbiniai puošti koncentrinų apskritimų ornamentu ir kt.), autoriaus nuomone, galėtų būti datuojami ir XIV a. Kvartale šio laikotarpio sluoksnelis nuo aukščiau glūdėjusio atskirtas smėlio tarp sluoksniu. Ankstyviausio mūrinio pastato liekanos aptiktos vakarinėje kvartalo dalyje, greta Dysnos g. Pastatas datuotas XV a. Šioje Vilniaus vietoje įsikūrę žmonės XIV(?)–XV a. užsiėmė metalo lydymu ir kalvyste (Vainilaitis, 2005, 238). Tai leidžia teigti, kad ši vieta nebuvo įtvirtintos Vokiečių miesto dalies vidinėje dalyje. Dėl gaisrų pavojaus su ugnies panaudojimu susijusias technologijas siekta iškelti už gyvenamosios teritorijos. Šiaurės rytiniame kvartalo kampe tikriausiai būta gynybinio griovio. Tyrimų metu jo tikslesnių parametrų nustatyti nepavyko, tačiau būtent šioje kvartalo dalyje žemio (?) lygis pasiektas 1-1,5 m giliau nei greta tirtuose vietose. Pietinė įtvirtinto rajono riba tęsėsi nuo Šv. Mikalojaus bažnyčios šventoriaus pietinės dalies link pastato Ašmenos g. 10 vidurinės dalies ir link buvusio pastato Rūdninkų g. 7, dar toliau – link Rotušės pastato pietrytinio kampo. XV a. pirma puse datuojamo Rotušės pastato šiaurės rytinėje dalyje identifiкуotos XIV a. pab. datuoto bokštinio namo liekanos (Tomoi, 2006š, p. 18-20; **30, 33, 176 pav.**). F. Tomoi atlikto tyrimo duomenimis XIV–XV a. bokštiniams namams priklausiusiomis laikytinos statinių liekanos, aptiktos pastatuose Antakalnio g. 4, Augustijonų g. 6, Basanavičiaus g. 4, Šv. Ignato g. 4/3, Latako g. 2 ir Rotušėje. Spėta, kad bokštinių namų liekanų yra po LR Prezidentūros rūmais, pastato Bokšto g. 21 vietoje, bokštinio namo požymių turi ankstyvas pastatas sklypo Didžioji g. 16 gilumoje. Šios disertacijos autoriaus nuomone, dalis bokštiniams namams priskiriamų mūrinių statinių galėjo būti mūrinių gynybinių bokštų, buvusių ankstyvuosiuose įtvirtinimuose, liekanos.

Įtvirtintosios Vokiečių miesto dalies rytinė riba tikriausiai yra buvusi Rotušės aikštės rytinėje dalyje. Šioje vietoje vėliau (?) pastatyta gynybinė (?) siena, matoma dar 1600 m. T. Makovskio Vilniaus panoramoje (178 pav.). Ten, kur XV a. pastatytas druskos pirklių namas (Jonaitis, 2007a, p. 367), gynybiniai įtvirtinimai darė posūkį link XVI a. pastatytosios Prisikėlimo cerkvės – ribos tarp pastatų Didžioji g. 15 ir 17. Šios cerkvės (žr. skyrių 2.4) rūsio pietinėje dalyje fiksuotas senesnis nei cerkvės pastato mūras. Archeologinių tyrimų metu nustatyta, kad XIV a. ar XV a. statytas pastatas buvo artimo kvadratui plano, ~14×15,5 m dydžio. Jo sienų storis siekė ~2 m. Spėjama, kad pastatas buvęs gynybinės paskirties (Daminaitis, 1995š, p. 8-9). Įvairių formatų plytų mūro yra išlikę pastatus Didžioji g. 15 ir 17 skiriančioje sienoje. Mūras siekia pastato Didžioji g. 15 trečiojo aukšto lygį (Katalynas, Valužytė, Zilinskas, 2000š, p. 23)²³. Žinoma, kad kažkur, buvusio Žuvų turgaus kampe, yra buvę vartai (Morelowski, 1940-1942š, Nr. 228 paaišk.) – galbūt jie buvę įrengti Vokiečių miestą supusiam aptvare? Rotušės aikštėje XIV a. datuotino intensyvaus kultūrinio sluoksnio neaptikta arba apatinis kultūrinio sluoksnio horizontas nedatuotas (Katalynas, 2006, p. 67; Jonaitis, 2007a). Pats kultūrinis sluoksnis gana plonas ir tai susiję su šios vietos paskirtimi – Rotušėje rezidavo Magistratas, pirkliams turėjo būti privalu laikytis švaros. Į klausimą, kokia buvo šios aikštės paskirtis iki miestui gaunant Magdeburgo teises – „viešoji erdvė“, susirinkimų vieta ar privati didiko (?) valda, kol kas atsakyti negalima, kaip ir nustatyti ankstyvojo Vokiečių miesto struktūros, po 1387 m. privilegijos suformuoto Magistrato posėdžių vietas.

Įtvirtintosios Vokiečių miesto dalies šiaurės rytinė riba buvo į šiaurę – šiaurės rytus nuo Stiklių g. trasos. Mūro siena, vėliau skyrusi sklypus Didžioji g. 15 ir 17 galėjo būti gynybinės paskirties, jos tikslus datavimas nenustatytas. Mūrinio statinio iš įvairių formatų plytų ir riedulių liekanos aptiktos pastato Stiklių g. 3 kieme. Mūras rištas pilkos spalvos kalkių skiediniu su akmenukais. Mūro plotis – iki 1,5 m. Manoma, kad plytų panaudojimas – antrinis. Žemiau šio statinio fiksuotos sunykusio medinio rėsto nežinomos paskirties statinio liekanos. Šis, panašus į aptiktąjį tyrimų Gaono g. 8 metu, statinys datuotas XV a. pab. – XVI a. Apatiniame kultūrinio sluoksnio horizonte radinių nerasta, ankstyviausi radiniai aptikti aukščiau buvusiuose sluoksniuose datuoti XV a. (Daminaitis, 1998š, p. 14-17).

Pastato Gaono g. 8 vidinio kiemo pietrytinės dalies viduryje aptiktas spėjamas gynybinis griovys (44-51 pav.). Jo plotis 6-7 m, ilgis iki pietrytinės sklypo ribos – ~14 m. Tirtose griovio dalyje fiksuoti žvyro, molio, pilkos žemės sluoksniai su statybinės keramikos fragmentais, supilti XV-XVI a. Griovio gylis nuo tuometinio žemės paviršiaus ~1,8-2,0 m (Girlevičius, 2003šb; Girlevičius, 2004šb). Kita griovio dalis tirta vidinio kiemo vakariniame kampe – dalis jo patenka po pastato vakarine dalimi. Griovys²⁴ nuo tuometinio žemės paviršiaus įgilintas ~2 m, jo vidinė dalis išramstyta medinėmis konstrukcijomis (Girlevičius, 2006š, p. 11-12), tačiau kiti jo

²³ S. Lasavicko nuomone, mūras datuotinas tuo pačiu laikotarpiu (XIV a.) kaip ir Aukštutinės pilies mūras – R. Zilinsko žodinė informacija;

²⁴ Ataskaitoje vadinamas ūkine duobe;

parametrai tiksliau nenustatyti. Ankstyviausi šios griovio dalies užpilde rasti radiniai datuoti XV a. Tarp griovio atkarpų būta ~8 m tarpo – galbūt čia būta pravažiavimo. Šioje vietoje įtvirtinimai sukosi vakarų kryptimi²⁵. Gynybinis griovys įkastas į kietą stambaus žvyro su rieduliais sluoksnį. XVI-XIX a. ūkinės duobės iškastos tik iki šio sluoksnio lygio. XVI a. ant griovio pastatytas mūrinis statinys – išliko mūro sienos fragmentas. Tyrimų pastato Gaono g. 8 rytiniame korpuse metu, XIX a. statyto arkinio pamato ertmėje atkasta medinės konstrukcijos iš horizontalių ~20 cm skersmens rąstų, apdrėbtų šlynu, vertikali plokštuma (Girlevičius, 2004šb, p. 10, 27 pav. 19-20). Tai galėtų būti Vokiečių miesto įtvirtinimų (pylimo? gynybinės sienos?) liekanos. Rąstai išlikę dėka šlyno sluoksnio – net iškasus duobę arkiniams pamatams jis apsaugojo rąstus nuo tiesioginio deguonies poveikio.

Spėjama vakarinė – šiaurės vakarinė įtvirtinto Vokiečių miesto riba – Žydų – Šv. Mikalojaus g. trasa – mažai tyrinėta archeologų. Tyrinėjant Žydų g., pastatų Vokiečių g. 7 ir 9 bei Antokolskio g. ribojamą teritoriją surastas 16 cm skersmens akmeninis sviedinys. Tame pat kultūrinio sluoksnio horizonte aptiktos ir figūrinės plytos (Bešėnienė, 1978, p. 37, 55). Čia buvus vakarinę ribą netiesiogiai liudija Šv. Mikalojaus bažnyčios padėtis: ji stovi Vokiečių miesto pakraštyje. Daugelio tyrinėtojų nuomone tai seniausioji Vilniaus miesto bažnyčia. Pirmą kartą ji paminėta 1387 m., tačiau tikslus jos pastatymo laikas nenustatytas. Dar daug neaiškumų ir bažnyčios architektūrinėje raidoje. Iškelta hipotezė, kad statant seniausiąjį mūrinį bažnyčios pastatą, kaip ir Rytprūsių bažnyčiose, buvo numatyta priekinėje dalyje pastatyti bokštą (Purlys, 1993, p. 34).

Vokiečių miestas tikriausiai buvo įtvirtintas medine gynybine siena, kai kuriose atkarpose įrengti pylimai su grioviais prieš juos. Galbūt jau XIV a. šioje miesto dalyje būta mūrinių įtvirtinimų.

Įtvirtintas rajonas Sereikiškėse (42:5 pav.) tikriausiai yra buvęs XV a. įsteigto Bernardinų vienuolyno valdos vietoje. Vienuolyno teritorijos tyrimų metu aptikta XIV a. II puse – pab. – XV a. pr. datuojamų archeologinių radinių (Katalynas, Vaitkevičius, 2001, p. 71 pav. 4, p. 73 pav. 5; Katalynas, 2006, p. 40). Netoliese rastas XIII a. datuotinas radinys – stiklinis žiedas (Luchtanienė, 2006b, p. 359, p. 291 pav. XCVIII). Argumentai įtvirtinto rajono rekonstravimui:

1. Vėlesniojo Bernardinų vienuolyno valdos įtvirtinimas (žr. skyrių 2.4) – gynybinių tradicijų tęstinumas strategiškai svarbioje vietoje.
2. Ankstyvų pastatų orientavimas pasaulio šalių atžvilgiu, gotikinių pastatų išplitimas. Ankstyviausias Bernardinų vienuolyno teritorijoje identifikuotas mūrinis statinys – artimo kvadratui plano pastatas Bernardinų bažnyčios zakristijos vietoje (žr. skyrių 2.4). Kaip ir pagrindiniai vėlesniojo vienuolyno korpusai pastatas pastatytas sausoje vietoje. Mūrinių gotikinių pastatų liekanų aptikta sklype Maironio g. 12, greta kurių fiksuota ir medinių konstrukcijų liekanų (Gendrėnas, 1980š, p. 11), galbūt formavusių šiaurės vakarų – pietryčių kryptimi orientuotą konstrukciją. Gotikinio mūrinio užstatymo

²⁵ Esant tolimesnę griovio tąsą šia kryptimi liudija pastato Gaono g. 10 vakarinės dalies antžeminių konstrukcijų nestabilumas;

liekanų aptikta Bernardinų vienuolyno šiaurės rytiniame korpuse (Jučienė, 1973šb, p. 15-17). Pastarąsias tirtas vietas tikriausiai skyrė užpelkėjusi dauba (plg. op. cit., p. 16). Mūrinio, XV a. datuoto, gotikinio pastato liekanos rastos Maironio g. važiuojamojoje dalyje (Lasavickas, Legaitė, 1960š, p. 16-17). Sklype Maironio g. 2 aptiktos medinio pastato liekanos (Sarcevičius, 2005b, p. 220). Remiantis šiais duomenimis, kol kas galima apibrėžti tik apytikres įtvirtintos teritorijos ribas.

3. Tikėtina, kad tyrimų metu aptiktos ir XIV a. pab. datuotino pylimo liekanos – iš molio ir riedulių pastatyta Vilnios senvagės kryptimi nuolaidi konstrukcija, tyrėjų hipotetiškai priskirta XV a. II pusės Bernardinų vienuolyno gynybiniam įrenginiui (Lasavickas, Legaitė, 1960š, p. 11). Moliu rištų riedulių konstrukcijų liekanų surasta tyrinėjimų Šiltadaržio g. 4 metu, tačiau visos jos datuotos XVIII-XIX a., o greta liekanų tirtas kultūrinis sluoksnis XVII a. –XIX a. pr. (Butėnas, 2006a, p. 215).

4. Nagrinėjant šios Vilniaus vietos svarbos bendrame XIV pab. – XV a. pr. miesto kontekste klausimą, atkreiptinas dėmesys į Šv. Onos bažnyčios pastatą. Autoriaus nuomone, šiuo atžvilgiu svarbus XV a. pab. – XVI a. pr. statytos Bernardinų bei Šv. Onos bažnyčių išilginių ašių neatitikimo aspektas – Šv. Onos bažnyčia, lyginant su Bernardinų, ~20° pasukta į šiaurę (Jankevičienė, 2002b, p. 43-44). Turint omenyje, kad Bernardinų bažnyčios orientavimas atitiko XVI a. pr., o galbūt ir ankstesnio laikotarpio (XIV a. pab. ?) pilies prieigų gynybinės linijos kryptį (žr. tekste toliau), galima kelti hipotezę, kad teisūs buvo autoriai nurodę ankstyvą Šv. Onos bažnyčios kilmę. Galbūt Šv. Onos bažnyčia, kuri aprašoma Jogailos ir Vytauto įgaliotinių atsakyme dėl sienų nustatymo, atpasakojant 1390 m. įvykius (Vilniaus žemutinė, 2006, p. 55) buvo dabartinio bažnyčios pastato vietoje? Kita vertus, Šv. Onos bažnyčia minima 1398 m. dokumente, kuriame nurodoma, kad ji buvusi apsupta mūrinių pilies sienų (Kitkauskas, 1989, p. 14). Naujausiais tyrimais nustatyta, kad Bernardinų vienuolyno pietinio kiemo pietinėje dalyje, netoli Šv. Onos bažnyčios, yra buvęs griovys – kultūrinio sluoksnio storis šiaurinėje kiemo dalyje 20-50 cm²⁶, tuo tarpu didesnėje kiemo dalyje fiksuotas iki 2 m storio kultūrinis sluoksnis (Vainilaitis, 1994š, brėž. Nr. 3), kuriame aptikta ir XIV a. radinių. Neatmestina prielaida, kad būtent šio – tikėtina, gynybinio – griovio buvimas nulėmė bažnyčių statybos vietų parinkimą.

Įtvirtintas rajonas Bokšto – Augustijonų – Šv. Kazimiero g. aplinkoje (42:9 pav.). Manoma, kad ši teritorija į pietus nuo Rusėnų miesto įtvirtintosios dalies nepriklausė Rusėnų miestui (Katalynas, 2006, p. 54). Archeologinių radinių analizė rodo, kad ankstyviausi radiniai šioje vietoje datuoti XIV a. II puse (Katalynas, Vaitkevičius, 2001, p. 71 pav. 4) arba XIV a. pab. – XV a. pr. (Katalynas, 2006, p. 42). Argumentai, leidžiantys pagrįsti tai, kad ši vieta buvo įtvirtinta:

1. Rekonstruojamo rajono šiaurės vakariniame kampe (Augustijonų g. 6) XIV a. pab. – XV a. pr. datuoto medinio užstatymo vietoje XV a. pastatytas bokštinis namas (Tomoi, 2006š, p. 9-16). Vėliau (XV-XVI a.) šioje dalyje

²⁶ 2008 m. tyrimų duomenys;

suformuotos įtvirtintos valdos – tai leidžia atsekti gynybinių tradicijų tęstinumą šioje Vilniaus dalyje.

2. Pietrytiniame rajono kampe, kaip manoma, ~XIV a. pab. pastatytas mūrinis namas (Biekšienė, 1984š, p. 4; **31 pav.**), spėjama, turintis bokštinio namo požymių (Tomoi, 2006š, p. 22). Į pietus nuo šio pastato esantis šlaitas yra šaltiniuotas, jame gana aukštai slūgso gruntinis vanduo (Katalynas 2006, įdėklas, pav. 1; Butėnas, 2006b; Žukovskis, 2007šb, p. 10). Senovėje tai galėjo būti nepatogu puolančiajai kariuomenei.

Ši teritorija galėjo būti įtvirtinta pačioje XIV a. pab. ar XV a. pr. Apie jos priklausomybę konkrečiam etnosui ar socialiniam sluoksniui (keliems didikams?) duomenų trūksta.

Įtvirtintas rajonas vadinamajame Auksiniame kalne (tarp Šv. Ignoto – Universiteto – Totorių g.) (42:7 pav.). Istorinių šaltinių tyrimais nustatyta, kad dar XIX a. pr. ši vietovė vadinta Auksiniu kalnu (*Złota góra* – lenk.) (Vileikienė, 1996š, p. 6). L. Vileikienės nuomone, tai tas pats kalnas, kuris minimas Jogailos privilegijoje Vilniaus vyskupijai. M. Moreliovskis teigė šią Vilniaus vietą nuo seno priklausius didžiajam kunigaikščiui – pastato Šv. Ignoto g. 12 vietoje buvęs pastatas, vadintas „Jogailaičių mūrais“ („*lapidea Jagellonica*“ – lot.) (Morelowski, 1940-1942š, Nr. 111 paaišk.). Vėliau (XV?-XVI? a.) greta Šv. Ignoto g. buvę pastatai galėjo būti įtvirtinti – suformuota įtvirtinta valda (žr. skyrių 2.3). Kalvos šiaurinė dalis nukasta XIX a. įgyvendinant architekto V. Stasovo parengto generalgubernatoriaus rezidencijos rūmų (dabar LR Prezidento rezidencijos) statybos – Naujųjų vyskupų rekonstrukcijos projektą. Kalvos vakarinėje pašlaitėje reljefas taip pat stipriai performuotas. Čia kultūrinis sluoksnis siekė 5 m storio (Luchtanienė, 2000a, p. 452). Nors LR Prezidento rezidencijos teritorijoje XIV-XV a. datuotinių radinių kiekis santykinai nedidelis, pažymėtini netoliese aptariamos teritorijos atliktų tyrimų metu aptikti strėlių antgaliai (Luchtanienė, 2000a, p. 453 pav. 45:1a; Luchtanienė, 2002b, p. 166). XIV a. II puse – XV a. datuotinių archeologinių radinių (tame tarpe XV a. I pusės plokštinių koklių, keramikinių hipokaustinės šildymo sistemos detalių²⁷) rasta kalvos dalyje prie Dominikonų g. (Katalynas, Vaitkevičius, 2001, p. 73 pav. 5; Katalynas, 2006, p. 45, 69). Iki įrengiant naująją Trakų kelio trasą (Šv. Jono – Dominikonų – Trakų g.) šios gyvenamosios vietos pietrytinę ribą tikriausiai formavo senoji Trakų kelio trasa. Ji XIV a. – XV a. pr. veikiausiai buvo kiek atokiau į šiaurės vakarus nuo Žydų – Šv. Mikalojaus g. trasos. Vėliau pastatytą sinagogą šis kelias tikriausiai lenkė iš šiaurės vakarų: sinagoga, matyt, statyta už Vilniaus vyskupijai nuo 1387 m. priklausiusios miesto dalies ribų. Ankstyvų gynybinių įtvirtinimų liekanų šioje Vilniaus vietoje tyrimų metu nepavyko identifikuoti. Nors konkretūs šio įtvirtinto rajono parametrai neaiškūs, yra tikimybė, kad XIV a. pab. – XV a. pr. ši vietovė galėjo būti įtvirtinta.

Įtvirtintas rajonas tarp Šv. Ignoto ir Totorių g. (42:6 pav.). Šioje Vilniaus dalyje gynybinių įtvirtinimų tikriausiai būta iki įrengiant įtvirtintas valdas sklypuose Šv. Ignoto g. 6, 8. Kokie tai buvo įtvirtinimai tiksliau

²⁷ Galbūt šie radiniai galėtų būti datuojami ir XIV a.?

nenustatyta. Greta Šv. Ignoto bažnyčios pastato pietrytinio fasado aptikta²⁸ spėjamo gynybinio griovio dalis (**59-62 pav.**). Griovys iškastas smėlyje, jo plotis didesnis nei 4 m. Griovys galėjo būti iškastas XIV a., jo užpilde rasta XV a. datuotinių buitinės keramikos fragmentų. Į pietryčius nuo griovio aptiktas beveik lygiagretus bažnyčios pastatui ~110 cm pločio sunykusios gotikinės mūro sienos fragmentas (Gendrėnas, 1983š, p. 25, brėž. Nr. 2). Tai tikriausiai yra vėlesnę (XV-XVI a.) įtvirtintą valdą ribojusios aptvarinės sienos fragmentas. Medinių konstrukcijų liekanų fiksuota sklypo Šv. Ignoto g. 8 vakariniame kampe, sklypo pietvakarinėje dalyje. Manoma, kad tai – trumpalaikių aptvarų ar tvorų liekanos (Ušinskas, 1985ša, p. 30). Dviejų lygiagrečių rąstų liekanos aptiktos Šv. Ignoto gatvėje tirtame plote. Jų plotis 45-60 ir 30-40 cm, atstumas tarp rąstų 60 cm, jie orientuoti pietvakarių – šiaurės rytų kryptimi. Rąstų galai sunaikinti mūrinio namo statybos metu. Į šiaurės vakarus nuo rąstų aptiktos stulpavietės, viena kurių stačiakampė – 50×25 cm (op. cit., 32). Manoma, kad Šv. Ignoto g. vietoje kelio būta jau XIV a. (Katalynas, 2006, p. 45). M. Moreliovskio nuomone, ši, gynybai patogi, Vilniaus dalis galėjo būti gyvenama jau nuo Ldk Gedimino laikų (Morelowski, 1940-1942š, Nr. 111 paaišk.). Archeologinių tyrimų metu surasti ankstyviausi radiniai datuoti XIV a. pab. – XV a. pr. (Katalynas, 2006, p. 45). Galbūt jau XIV a. pab. – XV a. pr. šioje Vilniaus vietoje pastatyta mūrinių pastatų – tyrėjų nuomonės šiuo klausimu nesutampa. Architektų teigimu sklype Šv. Ignoto g. 8 mūriniai pastatai pradėti statyti jau XIV a. I pusėje (Lasavickas, Petravičiūtė, 1984š, p. 6), XIV a. datuotos mūrinio namo liekanos aptiktos šiauriniame sklypo kampe (Lipakovienė, 1989ša).

Įtvirtintas rajonas greta Kėdainių – Trakų g. (42:8 pav.). Ankstyvojo Vilniaus vakarinės dalies gynybinės sistemos elementų ir kelių trasų lokalizavimui, svarbus XIV-XV a. vandens telkinių vakarinėje dabartinio senamiesčio dalyje įvertinimas²⁹. Nėra aišku, ar būta šiuo laikotarpiu istoriniuose planuose žymimos Kačergos upelio atšakos Pylimo g. pietinėje dalyje. Užpelkėjimo pėdsakų aptikta pastato Pylimo g. 52 kiemo šiaurinėje dalyje ir prie šiaurės vakarinės šio pastato dalies³⁰, drėgnos vietos tikriausiai būta ir teritorijoje, apribotoje Pylimo-Gėlių-Sodų g. (Katalynas, 2006, įdėklas, pav. 1). Tačiau ar tai yra pakankami duomenys rekonstruoti ankstyvą upelio vagą? Tyrimų Pylimo ir J. Basanavičiaus g. sankryžos vakarinėje dalyje metu 2,7-3,0 m gylyje pasiektas smėlio žemės (Poška, Girlevičius, 2007, p. 379-381) be tiesioginio vandens poveikio požymių. Virš žemio buvęs sluoksnis savo struktūra artimas XIV-XV a. datuotiems kultūrinio sluoksnio horizontams, tirtiems sklype Trakų g. 2/24. Upelio būta į rytus nuo šios teritorijos – vidurinėje Pylimo g. dalyje. Sklype Pylimo g. 17 žemės nebuvo pasiektas – tyrimai atlikti ankstesnio užstatymo, galbūt miesto gynybinės sienos fosos vietoje (Daminaitis, 2007, p. 363). Fosa, kurios parametrai nėra nustatyti, galėjo būti įrengta performavus upelio vagą. Tyrimų, atliktų Vingrių

²⁸ 2007 m. tyrimų duomenys;

²⁹ Autoriaus nuomone K. Katalyno sudarytoje schemeje (plg. Katalynas, 2006, įdėklas pav. 1) pažymėtųjų užpelkėjimų ir vandens iškrovų vietų ribos yra hipotetinio pobūdžio;

³⁰ 2007 m. tyrimų duomenys;

šaltinių aplinkoje metu nustatyta, kad teritorijoje ribojamoje Vingrių g. – buvusio „Lietuvos“ kino teatro pietinės dalies – Pylimo g. būta vakarų-rytų kryptimi orientuotos daubos. Jos plotis ~25 m, daubos dugno ir buvusio žemės paviršiaus santykis – ~1,2 m. Ties Pylimo g. gruntinis vanduo slūgso 9 m gylyje (Sarcevičius, Kvizikevičius, 2007, p. 438-441). Šis faktas leistų pagrįstai suabejoti teiginiais, kad Kačergos upelio atšaka vakarinėje senamiesčio dalyje, nuo XVI a. pr. statytų gynybinės sienos Aušros (Medininkų) vartų iki iš Vingrių šaltinių tekėjusio upelio buvo natūralios kilmės. Verta pažymėti, kad ši upelio atkarpa nėra pažymėta ir daugelyje istorinių planų – aiškiausiai ji matoma F. Getkanto 1648 m. Vilniaus gynybinių įtvirtinimų plane (7 pav.). Šis planas sudarytas kariniais tikslais, o plane galėjo būti nubraižytas ne upelis, o tuo metu jau egzistavusi fosa. Kačergos upelis XIV-XV a. tikrai tekėjo nuo Vingrių šaltinių, tačiau jo egzistavimas minimu laikotarpiu Bazilijonų g. ir Pylimo g. pietinėje dalyje abejotinas.

Istoriniuose šaltiniuose fragmentiškai minimas vandens telkinys (tvenkinys ar ežerėlis) vakarinėje miesto dalyje lokalizuojamas apytikriai buvusio Malkų turgaus vietoje. Pačioje buvusio turgaus teritorijoje³¹ didesnės apimties archeologiniai tyrinėjimai nebuvo atliekami. Pastate Pylimo g. 19 įžemis nebuvo pasiektas daugiau nei 2,6 m gylyje³², tačiau tai dar nėra pagrindas teigti, kad čia būta vandens telkinio.

Sumuojant tyrimų duomenis galima teigti, kad šiuo metu patikimai rekonstruoti XIV-XV a. vakarinės Vilniaus senamiesčio dalies hidrologinio tinklo remiantis tyrimų medžiaga dar negalima.

Argumentai, kuriais remiantis, galima rekonstruoti įtvirtinto rajono pietinės dalies kontūrus yra šie:

1. „Nelogiška“ vad. Fiurstenhofo Vilniaus miesto plane pažymėtoji Pranciškonų vienuolyno šiaurės vakarinė riba – ji įgaubta į vienuolyno valdos vidų, lyg formuotą ovalo kraštinę.
2. Tiškevičių rūmų pietrytinis korpusas – vėlyvojo bokštinio namo požymių turintis pastatas (žr. skyrių 2.3). Jo pastatymas šioje vietoje XVI a. viduryje traktuotinas kaip ankstyvosios gynybinės sistemos tradicijų tęstinumas – tikėtina, kad čia jau XIV a. II pusėje – XV a. pr. būta gynybinio įrenginio.

Vakarinę – šiaurės vakarinę įtvirtinto rajono ribą tikriausiai nulėmė Kačergos upelio padėtis XIV-XV a. Riba apytikriai sutapo su XVI a. statytos miesto gynybinės sienos kontūrais. Reiktų pritarti nuomonei, kad XIV a. – XV a. pr. Trakų g. – naujojo Trakų kelio atkarpos – dar nebuvo (Markevičienė, 2002, p. 35) – ji, matyt, suformuota XV a. II pusėje. Šiaurinei rekonstruojamo įtvirtinto rajono ribai nustatyti svarbūs ir kiti faktai. Sklype Trakų g. 2/24 fiksuotos XIV a. rėstos konstrukcijos liekanos ir griovys³³. Pradžioje medinių konstrukcijų žymės nebuvo suvoktos kaip gynybinių objektų liekanos, o aptiktas griovys traktuotas kaip natūralios kilmės. Tačiau peržvelgus tyrimų medžiagą galima teigti, kad čia fiksuotos įtvirtinimų liekanos (Girlevičius, 2003ša, p. 92 brėž. Nr. 21; Girlevičius, 2004ša, p. 44 brėž. Nr. 5). Griovys nuo

³¹ Į šiaurės vakarus-šiaurę nuo Naugarduko-Pylimo gatvių sankirtos;

³² 2007 m. tyrimų duomenys;

³³ 2002-2005 m. tyrimų duomenys;

įžemio lygio įgilintas 1,6 m ar daugiau (Girlevičius, 2003ša, p. 93 brėž Nr. 22). Ploto Nr. 2 šiaurės rytiniame ir ploto Nr. 3 pietrytiniame kampuose aptiktas daugiau nei 5 m pločio vakarų-rytų kryptimi orientuotas 1,6 gylis (įžemyje) griovys (**52-54 pav.**). Kito griovio (?) rytinis pakraštys fiksuotas ploto Nr. 2 šiaurės vakariniame ir ploto Nr. 3 pietvakariniame kampuose. Tarp dviejų griovio atkarpų buvo ~5 m pločio tarpas. Į šiaurę nuo griovio fiksuotos medinių konstrukcijų liekanos nebuvo gyvenamosios ar gamybinės paskirties patalpų – rąstai formavo ~1×1 m ir panašaus dydžio ertmes. Medžio-grunto gynybinis įtvirtinimas gali būti Jogailos privilegijoje Vilniaus vyskupijai minimo pylimo (apie pylimą žr. tekste toliau) dalis, kartu buvęs ir rajono vakarinių įtvirtinimų dalimi. Teritorija į pietus nuo griovio užstatyta XV a. pab. – XVI a. pr., XVI a. mūriniais pastatais, dabartinio pastato Trakų g. 2 vakarinį ir rytinį korpusus jungusia mūro siena. XVI a. čia veikiausiai buvo suformuota įtvirtinta valda (žr. skyrių 2.3). Ploto Nr. 4 vakarinėje dalyje smėlio įžemyje fiksuotos šiaurės-pietų kryptimi orientuotų rąstų žymės (Girlevičius, 2005š, p. 60, brėž. Nr. 9), dabartinio pastato rūšio perkasimo užpilde rasti molio tinko gabalai (inv. Nr. 1412-1413). Šie faktai leidžia kelti hipotezę, kad ~4 m į pietus nuo gynybinio griovio, XV-XVI a. mūrinio užstatymo šiaurinės dalies vietoje, būta gynybinių įtvirtinimų. Šioje vietoje galėjo būti pastatyta medinė moliu tinkuota gynybinė siena. Tyrimais nustatyta, kad dabartinio pastato vakarinio korpuso vietoje XIV a. pab. – XV a. pr. būta sodybos – fiksuota vakarų-rytų kryptimi orientuotos medinės tvorelės iš horizontalių lentų, kurios įkastos į smėlio įžemį liekanų (Girlevičius, 2003ša, p. 80 brėž. Nr. 9), ugniaviečių ir kitų žmogaus buitinę veiklą liudijančių artefaktų. Taigi, ši vieta, esanti į pietus nuo griovio ir medinės gynybinės sienos (?) minimu laikotarpiu buvo gyvenama.

Šiaurės rytinėje rekonstruojamo įtvirtinto rajono dalyje kol kas atlikti nedidelės apimties tyrimai.

Pranciškonų vienuolyno gynybinis vaidmuo plačiau aptariamas skyriuje 2.4. Gynybai galėjo būti pritaikoma XIV a. pab. datuojama hipotetinė koplyčia³⁴, tačiau nėra konkrečių įrodymų, kad jau XIV a. pab. buvo pilnai pastatyta bažnyčia ir mūriniai vienuolyno pastatai. Šie darbai buvo baigti XV a. pirmaisiais dešimtmečiais. Tikėtina, kad gynybai pritaikyto bokšto būta greta Lydos-Kėdainių g. sankirtos, tačiau iki šiol atliktų tyrimų metu bokšto liekanų neaptikta. Apie tai, koks buvo šios vietovės užstatymo pobūdis, galima spręsti ir iš pastato Trakų g. 11/2 kieme aptikto mūrinio pastato rytų-vakarų kryptimi orientuotos mūro sienos liekanų (Luchtanienė, 2002šb).

Spėjamas piliakalnis prie Tauro g. Greta Tauro g. yra vizualiai piliakalnį primenanti kalva (**21 pav.**), kurią iš šiaurės ir šiaurės rytų riboja sklypai Pamėnkalnio g. 14 ir 10A. Šios molingos kalvos viršutinėje dalyje archeologiniai tyrinėjimai nebuvo atliekami. Šalia esančiame sklype Pamėnkalnio g. 18 autoriaus atliktų tyrimų metu surastas buitinės keramikos fragmentas datuotas XV-XVI a. (Katalynas, 2006, p. 77). Greta ankstyvo kelio

³⁴ Koplyčia minimu laikotarpiu datuota pagal ankstyvus (krikščioniškus?) kapus, kurie apardyti ją statant. Tačiau tirtuose ankstyviausiuose kapuose nėra tiksliai datuojančios medžiagos, todėl tikėtina, kad žmonės čia laidoti jau XIV a. viduryje ar net pirmojoje XIV a. pusėje;

link brastos per Nerį ir perkėlos Lukiškėse (Markevičienė, 2002, p. 36) esanti kalva XIV-XV a. galėjo būti įtvirtinta. Napatvirtintais duomenimis, į šiaurės vakarus nuo kalvos yra grublėtosios keramikos radimvietės. Galbūt čia būta ankstyvo piliakalnio, naudoto gynybos tikslams ir XIV a. – XV a. pr.

Įtvirtinimai Dominikonų vienuolyno ir Šv. Jokūbo ir Pilypo bažnyčios aplinkoje. Čia būta senovėje svarbių kelių sankirtos, matomos dar vad. Fiurstenhofo plane. Greta stovėjo XVIII a. pab. nugriautas neaiškios paskirties bokštas (žr. skyrių 2.4). Gynybinius įtvirtinimus primenančių konstrukcijų aptikta ties vienuolyno šiaurine dalimi, prie A. Goštauto g. (Lasavickas, Legaitė, 1960š, p. 12; žr. skyrius 2.4 ir 2.6). Vienuolyno teritoriją iš pietų-pietvakarių supanti tvora plane formuoja pusiau apskritą kreivę – ji liudija archajišką valdos formą. Archeologinių tyrinėjimų metu ankstyvi kultūrinio sluoksniai nebuvo identifikuoti, iki 1,5 m storio kultūrinis sluoksnis apardytas kasant duobes kapams (Luchtanienė, 2000c).

Įtvirtinimai Šv. Jurgio kalvoje (42:11 pav.). Jau XIV a. – XV a. pr. galėjo būti įtvirtinta Šv. Jurgio kalva, kurioje XVI a. pr. pastatyta bažnyčia ir Karmelitų vienuolynas. (žr. skyrių 2.4). Tyrimais nustatyta, kad teritorijoje į vakarus nuo Šv. Jurgio bažnyčios yra buvusi kita kalva ar Šv. Jurgio kalvos dalis, kuri nukasta XIX a. Nukastame sluoksnyje rasta ir XV a. radinių (Sarcevičius, 2005a, p. 224). Atkreiptinas dėmesys į Šv. Jurgio bažnyčios varpinės padėtį – jos ašis nesutampa su bažnyčios simetrijos ašimi. Galbūt taip atkartotas ankstesnio gynybinio įrenginio orientavimas pasaulio šalių atžvilgiu. Apie įtvirtinimų formą galima spręsti iš vad. Fiurstenhofo plane pavaizduotų vienuolyno ribų kontūrų. Valda netaisyklingo ovalo formos, jos formą atkartoja ne tik varpinė, bet ir kitas, vakarinėje valdos dalyje buvęs bokštas³⁵. M. Moreliovskis rekonstravo spėjamo įtvirtinimo planą ir manė, kad ši vieta buvo įtvirtinta jau XIV-XV a. Viena čia buvusio gynybinio įrenginio paskirčių – saugoti kelią į perkėlą Lukiškėse (Morelowski, 1940-1942š, Nr. 259 paaišk.).

Įtvirtinimai Radvilų valdoje prie Neries (42:10 pav.). Tikėtina, kad jau XIV a. – XV a. pr. buvo įtvirtinta vėlesnės Radvilų valdos teritorija (žr. skyrių 2.3), tačiau dėl menko šios Vilniaus dalies ištirtumo kol kas tai tik hipotezė. XIV a. kultūrinio sluoksnio horizontų ar radinių šioje vietoje nerasta arba jie neidentifikuoti. Svarbi yra šios vietos padėtis pilių atžvilgiu, vėlesnės valdos forma, primenanti ankstyvųjų gynybinių įtvirtinimų formą. Tyrimų Žygimantų g. važiuojamojoje dalyje metu aptikta mūrinių XV a. pr. ir XV a. pab. – XVI a. pr. datuotų pastatų, medinių statinių liekanų, siejamų su Radvilų rezidencija (Gendrėnas, Ožalas, 2003; Gendrėnas, Ožalas, 2005, p. 184). XV a. viduriu datuotos mūro liekanos rastos sklype Radvilų g. 4 / Tilto g. 17 (Vaicekuskas, 2003š, p. 30, 73, 76). Mūrinių įtvirtinimų šioje Vilniaus vietoje tikriausiai būta jau XV a. pradžioje.

Įtvirtinimai Bazilijonų vienuolyno vietoje (42:12 pav.). Jau XIV a. galėjo būti įtvirtinta kalva, kurioje, kaip manoma, 1350 m. buvo pastatyta cerkvė ir įsteigtas vienuolynas. Tai, kad vienuolynas minimas 1390 m. įvykių kontekste (Dambrauskaitė, 1983š, 4-5) leistų teigti, kad jis galėjo būti

³⁵ Greičiausiai tai bokštas, kurio liekanos nugriautos 1937 m. (Kieniewicz, 1938);

įtvirtintas jau XIV a. pab. Atkreiptinas dėmesys į kalvos padėtį Rusėnų ir Vokiečių miestų atžvilgiu – kalvoje galėjo būti Vilniaus pietinės dalies forpostas – įtvirtintas vienuolynas. XVI a. pastatytasis vienuolynas, cerkvės ir varpinės pastatai veikiausiai buvo pritaikyti gynybai (žr. skyrių 2.4). Varpinės vietoje galėjo būti XIV-XV a. gynybinės paskirties statinys (bokštas?), mat varpinė pastatyta greta stataus šlaito, nesutampa varpinės ir cerkvės išilginių ašių kryptys. Kita vertus, tai galėjo būti nulemta kitų priežasčių – varpinė taip orientuota siekiant, kad jos svoris tolygiau pasiskirstytų į šlaitą. Tyrimų metu XIV a. radinių ar statinių liekanų Bazilijonų vienuolyno teritorijoje nerasta ar jie neidentifikuoti. Į pietus nuo vienuolyno pastatų, buvusio vienuolyno sodo teritorijoje aptikta žmonių kapų be įkapių. Palaikai rasti kultūriniam sluoksnyje su XV a. pab. buitinės keramikos fragmentais (Poška, 2006).

Spėjamas piliakalnis vadinamajame Išganytojo kalne (19, 42:13 pav.). Teigiama, kad čia būta piliakalnio – bastėjos prie Bokšto g. fosos ribos pietrytiniame šlaite aptiktos rąstais sutvirtinto pylimo liekanos (Jučienė, 1971, p. 86). Tačiau, argumentai, kodėl minimas pylimas priskirtas piliakalniui nepateikiami. Medinėmis konstrukcijomis buvo sutvirtinami ir bastioniniai įrenginiai. Didesnės apimties buvusio Misionierių vienuolyno ir ligoninės teritorijos (Išganytojo kalno – *Mons Salvatoris* (lot.)) archeologiniai tyrinėjimai atlikti 2008 m. Nustatyta, kad šios aukštumos (terasos) reljefas smarkiai performuotas. Ankstyviausi tyrimų metu aptikti radiniai preliminariai datuoti XIV-XV a. Kalva XVI a. pab. ar XVII a. pr. galėjo būti įtvirtinta bastioniniais įtvirtinimais (plg. Morelowski, 1940-1942š, Nr. 6, 13 paaišk.). Tikėtina, kad XIV a. čia taip pat būta gynybinių įrenginių, galbūt kalva vadintina piliakalniu. Šią hipotezę netiesiogiai patvirtina ir rekonstruojamos XIV a. – XV a. pr. miesto pietinės gynybinės linijos rytinės dalies orientavimas (žr. tekste toliau).

Įtvirtinimai Šv. Stepono bažnyčios aplinkoje galėjo būti įrengti jau XIV a. pab. Netoliese yra buvę mūriniai Pieno vartai (Morelowski, 1940-1942š, Nr. 313 paaišk.), pavaizduoti vad. Fiurstenhofo plane. V. Zahorskis teigė juos buvus prie Šv. Stepono šventoriaus, gatvės kampe prie bažnyčios. Čia buvusiam vieno aukšto namelyje savo viešnagės pas Jogailą metu esą gyvenęs vyskupas Zbignevas Olesnickis (Vojevodskaitė, 1986š, p. 8)³⁶. Jei šie duomenys yra teisingi, tai būtų pagrindas teigti, kad vietovė buvo įtvirtinta jau XIV a. pab. – XV a. pr. XVII a. pr. netoli Pieno vartų vietos pastatytas gynybai pritaikytas Šv. Stepono bažnyčios pastatas (žr. skyrių 2.4) – atsekamas gynybinių tradicijų tęstinumas. Po II pasaulinio karo Šv. Stepono bažnyčios aplinkoje atliktų tyrimų metu XIV a. – XV a. pr. kultūrinio sluoksnio horizontų ir radinių rasti ar identifikuoti nepavyko.

Gynybiniai įrenginiai istoriniame Popinės priemiestyje. Aptariamam laikotarpiui galėjo būti įtvirtinta kalva, dabar tik iš vakarų juosiamą Kreivojo skersgatvio. Gynybinių įtvirtinimų tuometinio Kreivojo rato skg. aplinkoje ieškojo M. Moreliovskis (Markevičienė, 2002, p. 39). Jis atkreipė dėmesį į dabar tik istoriniuose planuose išlikusią ovalią tuometinio Kreivojo rato

³⁶ Istorikė A. Vojevodskaitė tokiam Pieno vartų lokalizavimui nepritaria;

(*Krzywe Kolo* – lenk.) skersgatvio formą. Atlikus Kreivojo skg. aplinkos archeologinių ir geologinių tyrimų analizę, konstatuota, kad ankstyvų kultūrinio sluoksnio horizontų čia neaptikta ar neidentifikuota (Girlevičius, 2007šb, p. 11). Tą galėjo lemti tiek erozija žmogaus veiklos pasėkoje, tiek Kreivojo skg. aplinkos (reljefo, pačios gatvės) pokyčiai po II pasaulinio karo, tiek ir netinkamas vietų tyrimams parinkimas. Naujausių tyrimų metu Kreivojo skg. važiuojamojoje dalyje, ties pastatu Nr. 6 fiksuotas 1,8-2 m storio kultūrinis sluoksnis³⁷ (18 pav.). Radinių apatiniuose, iki 80 cm storio pilkos smėlingos žemės ir 10-15 cm storio juodos žemės sluoksniuose nerasta. Galima spėti, kad šie sluoksniai yra gana ankstyvi. Ankstyvas gynybinis įrenginys galėjo būti ir netoliese esančioje vietovėje, prie Zarasų gatvės (iki II-ojo pasaulinio karo – „Saksų salos“ (*Saska kępa* – lenk.) gatvė), greta griovos krašto. Nuo seno galėjo būti įtvirtintas ir vadinamasis Žvyro kalnas (Girlevičius, 2007a, p. 21). Netoliese yra Gedimino kapo kalno piliakalnis, tačiau ar jis turėjo įtvirtinimus XIV a. – XV a. pr. – nenustatyta.

Totorių gyvenvietės. Totoriai į Lietuvą atvežti Vytauto XIV a. pab. Manoma, kad Krymo totoriai neturėjo tradicijos statyti stacionarių gynybinių įtvirtinimų – jų karybos būdas paremtas mobilumu. Jie buvo apgyvendinami strategiškai svarbiose vietose, totorių gyvenvietės XIV a. buvo išdėstytos taip, kad gintų Lietuvos valstybės branduolį. M. Moreliovskis teigė, kad buvo įtvirtinta perkėla per Vilnią ties Užupiu, ten, kur vėliau pastatyti miesto gynybinės sienos Spaso (Išganytojo) vartai. Spėta, kad totorių gyvenvietės būta Tymo gatvės aplinkoje (Markevičienė, 2002, p. 37). Tyrimų metu didesnėje buvusio Tymo kvartalo dalyje fiksuoti vėlyvi, supiltos, suardytos struktūros kultūrinio sluoksnio horizontai. Manoma, kad ankstyvi kultūrinio sluoksnio horizontai glūdi giliau nei 3,0 m gylyje (Žukovskis, 2004š, p. 8). Išganytojo kalno šiauriniame šlaite iškastoje duobėje rasta žmonių kaulų iš suardytų kapų. Čia būta ilgą laiką naudotų kapinių – palaikai aptikti nevienodame gylyje (Žukovskis, 2003š, p. 6). Dalis kapų gali būti gana ankstyvi, datuoti XIV-XV a. Ar šias kapines galima susieti su totoriais, nėra aišku. Netoliese surasta buitinės keramikos fragmentų, datuotų XIV a. pab. – XV a. (Katalynas, 2006, p. 47). Šis faktas liudytų, kad minimu laikotarpiu ši Vilniaus vieta buvo apgyvendinta.

Kur gyveno ir ar gyveno totoriai Totorių g. aplinkoje nėra aišku. Pagal aptiktųjų XIV a. pab. – XV a. pr. radinių išplitimo arealą (Katalynas, 2006, p. 47, 49, įdėklas pav. 1) galima daryti prielaidą, kad gyvenvietės būta į vakarus nuo Totorių g. trasos – ties Vilniaus g. (Katalynas, Vaitkevičius, 1995, p. 31). Dar dvi totorių gyvenvietės yra buvusios abipus perkėlos per Nerį – Totorių Lukiškėse ir Saltoniškėse (plg. Markevičienė, 2002, p. 36). Tą patvirtinti arba paneigti galėtų nuoseklūs archeologiniai tyrimai buvusioje Saltoniškių gyvenvietėje ir istoriniame Totorių Lukiškių priemiestyje.

Kiti gynybiniai įrenginiai. Gynybinę funkciją rytinėje Vilniaus senamiesčio dalyje galėjo atlikti malūnų pastatai (Markevičienė, 2002, p. 37). Gynybai pritaikytu galėjo būti ne tik Vytauto funduotas (dovanotas) vyskupijai

³⁷ 2007 m. tyrimų duomenys;

Vyskupų (Morelowski, 1940-1942š, Nr. 87 paaišk.), bet ir Vaivados bei ankstyvasis Kunigaikščio malūnas – jie stovėjo strategiškai reikšmingose vietose, greta svarbių kelių. Rytprūsiuose malūnai buvo viena sudedamųjų gynybinio-administracinio komplekso dalių. Malūnų funkcija buvo dvejopa. Greta tiesioginės paskirties, jų užtvankos formuodavo tvenkinius – papildomą kliūtį pilių prieigose. Mūriniai malūnų pastatai buvo pritaikomi gynybai. Be jau paminėtų ankstyvų gynybinių įtvirtinimų, XIV a. – XV a. pr. jų tikriausiai būta ir kitose, atokiau nuo dabartinio senamiesčio buvusiose, vietose. Įtvirtinimai galėjo būti įrengti sklype Antakalnio g. 4, greta svarbaus kelio į šiaurės rytų Lietuvą bei Daugpilį, kur XV a. pastatytas bokštinis namas (Tomoi, 2006š, p. 16-17). Gynybai čia, greta natūralios griovos, išties patogi vieta, buvo galima sulaikyti priešojus, besiveržiančias Užupio ir Kreivosios pilies (Markevičienė, 2002, p. 39) kryptimis (per Olandų ir Krivių g. trasas) ir, galbūt, Žemutinės pilies kryptimi³⁸. Ar gynybos tikslams naudota kalvelė, buvusi Kalvarijų g. pradžioje, neaišku. Nukasant ją atliktų dalinių tyrinėjimų metu ankstyvo gynybinio įrenginio liekanų neaptikta ar nepavyko identifikuoti (plg. Černiauskas, 1952š). Kažkokių ankstyvų gynybinių įrenginių ar kontrolės punktų galėjo būti istoriniame Paplavų priemiestyje (vėlesniojo popieriaus malūno vietoje?), Rasose, tačiau patikimų duomenų apie tai nėra. XIV-XV a. pastatų liekanų ar kultūrinio sluoksnio horizontų tyrimų metu čia aptikti nepavyko.

Apibendrinant galima teigti, kad dabartinio Vilniaus senamiesčio teritorijoje bei jo prieigose būta nemažai įtvirtintų vietų. Kol kas nepakanka duomenų detaliam nustatyti jų planinės struktūros, įtvirtinimų pobūdžio bei juos tiksliai datuoti. Gynybiniu požiūriu labiau įtvirtintos buvo Plikojo kalno papėdėje buvusios miesto dalys, vadinamieji Rusėnų ir Vokiečių miestai. Kitos apgyvendintos Vilniaus vietos (rajonai) galėjo būti aptvertos aštriuolių (?) tvoromis (palisadais), o pylimai, grioviai įrengti tik gynybiniu požiūriu svarbesnėse vietose.

XIV a. II pusės – XV a. pr. miesto gynybinė sistema. Dėl duomenų trūkumo galima tik hipotetinė Vilniaus senamiesčio teritorijoje ir jos prieigose buvusių gynybinių įtvirtinimų raidos rekonstrukcija, atskleidžianti gynybinės koncepcijos pokyčius nuo XIV a. vidurio iki XV a. pr. sandūros. Autoriaus nuomone, anksčiausiai, XIV a. I pusėje – viduryje, galėjo būti fortifikuoti Rusėnų ir Vokiečių miestai. Nepaisant kovų su kryžiuočiais, dabartinėje Vilniaus senamiesčio teritorijoje gyventojų populiacija didėjo. Tai liudija XIV a. II pusės – pabaigos radinių radimviečių arealo augimas (plg. Katalynas, Vaitkevičius, 2001). Pylimais su grioviais ar kitais ilgais įtvirtinimų ruožais (medinėmis gynybinėmis sienomis, medžio užtvankomis) didesnė Vilniaus senamiesčio teritorijos dalis galėjo būti įtvirtinta jau XIV a. paskutiniame ketvirtyje. Tiesioginių ir netiesioginių liudijimų buvus tokius įtvirtinimus mieste aptinkame rašytiniuose šaltiniuose.

Apie miesto (?) vartus, nekonkretizuodamas jų vietos, aprašydamas 1380 m. įvykius užsimena Motiejus Strijkovskis (1578 m.): „Tačiau Kęstutis

³⁸ Nėra aišku, ar XIV-XV a. jau būta kelio apytikrėje T. Kosciuškos g. vietoje ar kelias į šiaurės rytų Lietuvą ir Daugpilį yra ejęs dabartinio Kalnų parko teritorija, Krivių ir Olandų g. trasa;

mąstė, kaip Vilnių užimti. Dėl to apgaulingai vežimuose uždengė ginkluotus vyrus, ant viršaus užkrovęs į turgų vežamus daiktus. Taip juos į Vilnių pasiuntė. [...] Nustatytu laiku buvo atverti miesto vartai, o Kęstutis atsuoliavo iš už mišku apaugusio kalno, užėmė Vilnių su pilimis ir pagavo Jogailą su motina, Vitebsko kunigaikštienė ir išdaviku Vaidila“ (Vilniaus žemutinė, 2006, p. 52). Vertinant šį aprašymą reikia atsižvelgti į šaltinio vėlyvumą bei tą aplinkybę³⁹, kad miesto vartais galėjo būti pavadinti vartai, buvę Vilniaus žemutinės pilies didžiajame mūrinių įtvirtinimų žiede. Vilniaus miesto (pilies?) pylimas paminėtas 1382 m. įvykių kontekste: „Kitą vasarą Kęstutis užvaldė Vilniaus pilį ir įvedė saviškių įgulą. Bet Jogaila paskui greitai atsiėmė. Šitokioje padėtyje Vytautas atžygiavo prie [Vilniaus] pylimo kariauti; pergale laimėjo Jogaila, bet vieno ir kito pusėje [po] 300 buvo nukauta.“ (Marburgietis, 1999, p. 176). Pylimas vakarinėje miesto dalyje paminėtas 1387 m. Ldk Jogailos privilegijoje Vilniaus vyskupijai: „...Be to, minėtajai bažnyčiai ir jos vyskupui, kurie tik bus, priskiriame ir nuosavybėn atiduodame dalį mūsų Vilniaus miesto su sklypais ir namais, ir namų gyventojais, ir visomis priklausomybėmis. Atiduodamą miesto dalį skiria iš vienos pusės takas, einas nuo Vilniaus pilies tiesiog į kalną pro dešinę pusę Vilniaus miestiečio Češkaus namų, paliesdamas mažųjų brolių [pranciškonų] namus, ir kelias, kuris eina iš kitos pusės to paties Češkaus namų, esančių ties pylimu ir Šv. Mikalojaus bažnyčios šventoriumi ir tęsiasi ir apima iš kairės pusės iki kelio einančio į Trakų pilį ir nuo kitų miesto dalių atskiria minėto Češkaus namus su priklausančiais jiems sklypais ir sodu, kurie įeina į tą [vyskupo] miesto dalį...“ (Lietuvos TSR istorijos, 1955, p. 58). Tai, kad rengiantis priešo atakai, buvo statomi įtvirtinimai iš medžio 1391 m. įvykių kontekste mini Janas Dlugošas (XV a. II pusė): „Lietuvos seniūnas Jaška iš Olešnicos, sudeginęs Vilnių, kad nesuteiktų pagalbos ir prieglaudos ateinančiam priešui [kunigaikščio Vytauto vadovaujamai kariuomenei], daugelyje vietų liepė iš kelmų padaryti vadinamąsias užtvartas arba kliūtis, kad būtų lengviau priešų neišsileisti į pilį“ (Vilniaus žemutinė, 2006, p. 57). Galima hipotetiškai teigti, kad XIV a. pab. naują impulsą statyti ar rekonstruoti miesto įtvirtinimus galėjo inspiruoti Ldk Jogailos 1387 m. Vilniui suteikta savivalda. Privilegijoje numatyta apjuosti miestą mūrine gynybine siena. Autoriaus nuomone, miesto įtvirtinimai juosė, tarpusavyje jungė senamiesčio teritorijoje buvusius įtvirtintus rajonus ar kitaip vadintinas įtvirtintas vietas. Užuominų apie įtvirtintas atskiras miesto dalis žinomuose rašytiniuose šaltiniuose nėra. Apie Vilniuje buvusius įtvirtinimus yra žinių tik iš nedetalizuoto Vilniaus aprašymo XIV a. metraštyje, kur minima, kad keturios sienos yra medinės, o dvi mūrinės. Be to, šiame metraštyje paminėtos dvi upės Neris ir Vilnia (Новгородская первая летопись, 1950, с. 476). Tai, kad Vilniuje yra buvęs Kačergos upelis (Jogailos privilegijoje Vilniaus vyskupijai minimas kaip upė?), šiame metraštyje nepaminėta.

Gynybinės linijos vakarinėje miesto dalyje. Nuo įtvirtintos Vokiečių miesto dalies pietvakarinio kampo, apytikriai ties Šv. Mykolo bažnyčios

³⁹ Jei M. Strijkovskis naudojosi ankstesniais iki šiol neišlikusiais šaltiniais;

šventoriaus pietvakariniu kampu, Jogailos privilegijoje Vilniaus vyskupijai pylimas kiek išgaubta linija tęsiasi link Lydos – Kėdainių g. sankirtos – spėjamos vartų statinio ar (ir?) gynybinio bokšto vietos. Apie tai, kad šioje vietoje būta vartų, lyg ir būtų galima spręsti iš M. Strijkovskio aprašytojo kunigaikščio Kęstučio Vilniaus užėmimo 1380 m. – Kęstučio pajėgos galėjo atvykti iš Trakų senuoju keliu. Žmonių kaulų iš suardytų kapų aptikta į vakarus nuo bažnyčios pastato esančiame sklype Šv. Mikalojaus g. 5/15⁴⁰ – galbūt pylimo aplinkoje (už jo?) žmonės laidoti jau XIV a. Ties Kėdainių – Trakų g. buvusį įtvirtintą rajoną pylimas juosė iš vakarų. Gynybinio griovio funkciją šios pylimo dalies išorėje atliko Kačergos upelis, kuris XIV-XV a. tikriausiai tekėjo tik nuo Vingrių šaltinių. Nuo sklypo Trakų g. 2 pylimas tęsiasi apytikre XVI a. pastatytos miesto sienos trasa. Sklypo Klaipėdos g. 7A tyrimų metu įžemyje fiksuotos ilgų lygiagrečių bei pastariesiems statmenų rąstų žymės⁴¹ (55-58 pav.). Pylimo trasa turbūt tęsiasi link Šv. Ignoto – Benediktinių g. sankirtos dešiniaja Kačergos upelio pakrante ar kiek atokiau jos. Netoli šios vietos, Šv. Ignoto g. 6, fiksuotas pietvakarių – šiaurės rytų kryptimi orientuoto gynybinio griovio fragmentas. Pastato Šv. Ignoto g. 4/3 pietrytinėje dalyje būta XIV a. pab. (?) – XV a. datuotino bokštinio namo (Tomoi, 2006š, 21-22) ar kažkokio kito mūrinio gynybinės paskirties statinio. Sklype Šv. Ignoto g. 6 XV-XVI a. įrengta įtvirtinta valda (valdos?) (žr. skyrių 2.3), XVII a. I pusėje čia pastatyta gynybai pritaikyta (?) Šv. Ignoto bažnyčia (žr. skyrių 2.4). Į pietryčius nuo griovio tikriausiai būta pylimo, besitęsusio iki L. Stuokos-Gucevičiaus ir Liejyklos g. sankirtos. Medinių konstrukcijų liekanų aptikta pastato Totorių g. 25/3 archeologinių tyrinėjimų metu, greta XVI a. pradžioje statytosios miesto sienos liekanų. Tuomet įžemyje fiksuotos medinių konstrukcijų žymės traktuotos kaip medinių pagalbinių statybinių konstrukcijų liekanos (Girlevičius, 2002š, p. 5). Pastate Vilniaus g. 28/2 ir jo aplinkoje fiksuotuose XIV-XV a. sluoksniuose atsekami bent dviejų gaisrų pėdsakai (Grišin, 1995š, p. 7; Skardžius, 1995ša, p. 36-38, 47-48, 71). Gaisrus hipotetiškai galima susieti su mūšiais vakarinėje Vilniaus dalyje, miesto padegimais XIV a. II pusėje – pabaigoje. Tyrimų Benediktinių g. metu įžemyje fiksuota medinių konstrukcijų liekanų. Ties Benediktinių g. lokalizuotas XV a. datuotas kelias-gatvė (Skardžius, 1995ša, p. 47-48, 78, 83). Zonoje tarp šių įtvirtinimų trasos ir rekonstruojamos kitos gynybinės linijos Šv. Ignoto – Dominikonų – Trakų g. rajone (žr. tekste toliau) aptikta XIV a. radinių (Katalynas, Vaitkevičius, 2001, p. 71 pav. 4, p. 73 pav. 5). Šioje Vilniaus vietoje net iki XVII a. pr. būta su ugnies panaudojimu susijusių metalų lydimo ir apdirbimo dirbtuvių (Daminaitis, 2000, p. 54-56) – gamybinės zonos. Šios, su mediniu gyvenamosios paskirties užstatymu nesuderinamos tradicijos šioje Vilniaus dalyje gajos bent jau nuo XV a. – metalų apdirbimo produktų aptikta Dominikonų vienuolyno teritorijoje (Grišinas, 1987š, p. 15), spėjamos kalvės liekanos aptiktos sklype Šv. Ignoto g. 9, XV a. datuotame kultūrinio sluoksnio horizonte (Luchtanienė, 2003š, p. 5-6). Ši Vilniaus dalis XIV a. – XV a. pr. tikriausiai nebuvo užstatyta mediniais gyvenamaisiais namais.

⁴⁰ 2007-2008 m. tyrimų duomenys;

⁴¹ 2007 m. tyrimų duomenys;

Vakarinėje Vilniaus dalyje atsekami ir kitos gynybinės linijos kontūrai. Jie ėjo nuo įtvirtinto rajono Kėdainių-Trakų g. aplinkoje šiaurinės ribos (griovio?) iki Sapiegų ir Dominikonų vienuolynų valdas skyrusios ribos sklypuose Dominikonų g. 4, 6⁴² – Šv. Ignoto g. 9, 7, toliau per sklypą Šv. Ignoto g. 5 iki Kačergos upelio slėnio ar aukščiau aprašytųjų įtvirtinimų ties pastatu Šv. Ignoto g. 4/3, kurio vietoje XIV a. pab. (?) – XV a. pastatytas bokštinis namas. Argumentai:

1. Pylimo (?) su grioviu ribą galima atsekti Trakų g. šiaurinės dalies užstatymo struktūroje. Pastatų statymą arčiau Trakų g. dalinai lėmė ankstyvų gynybinių įrenginių padėtis. Ne vėlesnio nei XV a. mūrinio užstatymo liekanų yra pastato Trakų g. 10 rūsyje⁴³. Čia fiksuoti XIV a. kultūrinio sluoksnio horizontai su dviejų gaisrų pėdsakais⁴⁴. Gaisrus galima susieti su čia vykusiomis kovomis, miesto padegimais. Aukštesniuose kultūrinio sluoksnio horizontuose surasta XV a. radinių – puodyninių koklių kryžmine anga – fragmentų. Tokių koklių sąvarta rasta 2007 m. sklypo Trakų g. 8 šiaurinėje dalyje (Girlevičius, 2007šc, p. 7-8). Pastato Trakų g. 10 vidiniame kieme aptiktas jį dalijęs, vakarų-rytų kryptimi orientuotas, griovys⁴⁵. Į rytus nuo šio pastato esančiame sklype Trakų g. 12 vidurinėje dalyje kultūrinio sluoksnio storis viršija 4 m. Tik viename iš tirtųjų šurfų 3,32 m gylyje pasiektas smėlio žemės (Ušinskas, 1985šc, p. 20) – tikėtina, kad sklype Trakų g. 10 fiksuotasis griovys yra turėjęs tęsinį rytų kryptimi.

2. Archeologinių tyrimų metu sklypo Šv. Ignoto g. 9 rytinėje dalyje fiksuotos apytikriai pietų – šiaurės kryptimi orientuotos didelės medžio konstrukcijos liekanos (**63 pav.**). Jos išsiskiria savo dydžiu. Kai kurių horizontalių rąstų kontūrai smėlyje yra 7 m ar didesnio ilgio (Luchtanienė, 2002ša, p. 26 brėž. Nr. 6). Nurodomas atsitiktinis rąstų ar lentų atspaudų pobūdis (Luchtanienė, 2002a, p. 200), tačiau, autoriaus nuomone, čia aptiktos pylimo ar medinės gynybinės sienos liekanos.

3. Greta Šv. Ignoto ir Dominikonų g. buvusių valdų įtvirtinimas mūro sienomis XV-XVI a. (žr. skyrių 2.3), gali būti susijęs su gynybinių tradicijų tęstinumu šioje miesto dalyje.

4. Galima šių įtvirtinimų paskirtis – saugoti kelią, ėjusį nuo senojo tilto per Nerį, XV a. buvusio apytikrėje Karaliaus Mindaugo tilto vietoje (Morelowski, 1940-1942š, Nr. 80 paaišk.). Kelio trasa veikiausiai tęsėsi kairiaja Vilnios senvagės pakrante iki santakos su Kačergos upeliu ir tilto per šį upelį apytikrėje vėlesnių miesto gynybinės sienos Šlapiųjų vartų vietoje. Tolimesnė šio kelio trasa lokalizuotina apytikrėje miesto gynybinės sienos trasos, prie L. Stuokos-Gucevičiaus g., vietoje. Tai tikriausiai yra buvęs Jogailos privilegijoje Vilniaus vyskupijai minimas keliukas (*semita* – lot.; Markevičienė, 2002, p. 37), toliau į pietų pusę besitęsęs per LR Prezidento rezidencijos parko dalį. Tyrimų metu Liejyklos g., buvusioje šausoje vietoje, aptikti du XVI a. datuoti akmenų grindinių fragmentai (Žukovskis, 2007š, p. 20-22, 60, 75),

⁴² Čia pylimas darė link šiaurės vakarų kryptimi;

⁴³ Architekto R. Zilinsko tyrimai ir informacija;

⁴⁴ 2007 m. tyrimų duomenys;

⁴⁵ 2007-2008 m. tyrimų duomenys;

bent vienas iš kurių galėjo būti įrengtas ankstyvojo kelio vietoje. Kurioje vietoje šis keliukas kirto šlaitą prie Šv. Ignoto g. nėra aišku. Tikėtina, kad jis ėjo pietvakarine Totorių g. dalimi (plg. Markevičienė, 2002, p. 34, 41) ir tęsėsi į šiaurę nuo Šv. Dvasios bažnyčios. Tyrimų metu sklype Dominikonų g. 4 fiksuotas apdegusių lentų grindinys (Grišinas 1988š, p. 30, brėž. Nr. 9, 15) gali būti šio kelio liekana. Kelias turbūt tęsėsi link Šv. Mikalojaus bažnyčios – apytikre Pranciškonų g. – Šv. Mikalojaus g. pietinės atkarpos trasa. Jis galėjo kirsti sklypą Trakų g. 11/2. Galbūt būtent šiame sklype buvo 1432 m. Ldk Žygimanto Kęstutaičio Pranciškonų vienuolynui dovanoti 3 namai su karčiama prie bažnyčios šventoriaus (Firkovičius, 1990š, p. 8). Sklypo vakarinėje dalyje aptiktos rytų-vakarų kryptimi orientuotos, XV a. pab. – XVI a. pr. datuotos, mūro sienos dalis (Luchtanienė, 2002šb, p. 92-93).

Nėra aišku, koks buvo rekonstruojamos gynybinės linijos santykis su spėjamai tuo metu įtvirtintu rajonu Šv. Ignoto – Totorių g. rajone. Tikėtina, kad ši gyvenamoji vieta užėmė didesnę plotą ir jos įtvirtinimų (?) liekanos fiksuotos sklype Šv. Ignoto g. 9. Nėra tiksliai nustatyti gynybinio (?) griovio, lygiagretaus Trakų g., tikslesni parametrai, šiaurės rytų – pietvakarių kryptimi orientuotoje įtvirtinimų atkarpoje neaptikta pylimo liekanų. Vis tik galima teigti, kad Vilniaus vakariniai įtvirtinimai turėjo tąsą šiaurės kryptimi – šlaitu Šv. Ignoto – Totorių – Ž. Liauksmo g. aplinkoje. Pylimas čia minimas dar XVI a. (Lebedytė, 1991š, p. 6-7)⁴⁶, jis tikriausiai tęsėsi nuo Šv. Jurgio kalvoje buvusių įtvirtinimų iki maždaug Šv. Ignoto-Benediktinių g. sankirtos (plg. Markevičienė, 2002, p. 35). Analizuojant 1808 m. Vilniaus miesto planą, galima atsekti hipotetinę pylimo vietą pagal nuo Šv. Jurgio bažnyčios iki maždaug Labdarių g. besitęsusio, plane pavaizduoto, Jonušo skersgatvio (*zaulek Janiszewski* – lenk.) padėtį, toliau į pietus – apytikriai istorines posesijas skyrusia riba. Išvelgiamas plane puslankio formos, į vakarus išgaubto pylimo kontūras. Minimas puslankis Šv. Ignoto – Benediktinių g. sankirtos vietoje logiškai jungtųsi su rekonstruojamomis kitomis įtvirtinimų dalimis. XIV-XV a. datuotinių kultūrinio sluoksnio horizontų sklype Gedimino pr. 12A (Butrimaitė, 2006) identifikuoti bei pagal aptiktas pavienes medinių konstrukcijų žymes smėlio įžemyje pylimo parametrų nustatyti nepavyko. XVII a. datuotoje ūkinėje duobėje, surastas ~21 cm skersmens akmeninis bombardos sviedinys. Sviedinys čia veikiausiai pateko priešams atakuojant pylimą. Kita vertus, į šį sklypą jis galėjo patekti šaunant iš pilių gynybinių įtvirtinimų. Pylimas, matyt, jungėsi su įtvirtinimais Šv. Jurgio kalvoje. Galbūt įtvirtinimų ruožo būta ir tarp šios kalvos ir vėlesniųjų Radvilų rūmų vietoje buvusių (?) įtvirtinimų. Pastate Tiltų g. 12 apatinis kultūrinio sluoksnio horizontas – 20-30 cm storio molio sluoksnis (Jučienė, 1977š). Molis čia galėjo patekti iš suardyto pylimo ar kitokio pobūdžio gynybinio įtvirtinimo. Nustatyta, kad pastato gatvės fasadas pastatytas ant ankstesnio gatvės grindinio (op. cit.).

Pietinė pilių prieigų gynybinė linija. Ši, XIV a. II puse (?) datuotina, gynybinė linija tęsėsi nuo įtvirtintos Sereikiškių dalies per Šv. Mykolo

⁴⁶ Šaltinis nenurodytas;

bažnyčios vietą pietine Šv. Mykolo g. puse, toliau – per Universiteto teritoriją ir tęsėsi iki dabartinių LR Prezidento rezidencijos rūmų, ar L. Stuokos-Gucevičiaus – Liejyklos g. sankirtos. Argumentai:

1. LR Prezidento rezidencijos rūmų aplinkoje būta gynybinio griovio ir pylimo. 1995 m. tyrimų metu prie rūmų vakarinės dalies fiksuotas griovio kontūras. Jo užpilde surasta XIV a. I pusės žalvarinis žiedas (inv. Nr. M4), švino apdirbimo šlako, XIV-XV a. datuotinių čerpių, dengtų žalia glazūra, fragmentų ir kitų ankstyvų radinių. Į šiaurę nuo griovio būta pylimo: smėlio įžemyje fiksuotos ilgų rąstų žymės (Luchtanienė, 1996š, p. 11-16, 46-49; **64-67 pav.**). Kiek toliau į pietryčius griovio apatinėje dalyje aptiktas vėlesnio pastato pamatų apardytas luotas (Katalynas, Luchtanienė, 1998, p. 383-384; **68-69 pav.**), veikiausiai atplukdytas gynybiniu grioviu. Gynybiniai įtvirtinimai greta rūmų vakarinės dalies darė posūkį link Bonifratrų vienuolyno. Griovio vieta šiuo metu matoma tvoros prie Liejyklos g. mūre – mūras skilęs, skilimo plotis ~9 m (**70 pav.**). Prie LR Prezidento rezidencijos sklypo vakarinės dalies tyrimų metu kultūrinio sluoksnio horizontuose fiksuoti stori molio sluoksniai (**71 pav.**), kurie, galbūt, yra ankstyvų pylimų liekanos.

2. Gynybinė linija šioje vietoje galėjo ne tik riboti Lietuvos didžiajam kunigaikščiui priklausiusias žemes nuo kitų valdų⁴⁷ (plg. Vileikienė, 1996š, p. 5⁴⁸), bet ir saugoti svarbias transporto arterijas – Jogailos privilegijoje Vilniaus vyskupijai minima kelią aplink miestą (*via circum civitatem* – lot.) ir jo atšaką ties vėlesne Bernardinų bažnyčia. Ta atšaka Bernardinų g. trasa tęsėsi iki Žemutinės pilies teritorijos, kur ji kirto vartus, saugomus XIV a. statytų dviejų apskrito plano bokštų. Autoriaus nuomone, išorinės, Katedros aikštės pietvakarinės dalies vietoje buvusios, gynybinės sienos (žr. skyrių 1.2) paskirtis taip pat buvo saugoti šio kelio atkarpą. Toliau į šiaurės vakarus kelias dar kartą kirto Vilnios senvagę ir jungėsi su aukščiau aprašytojo ankstyvojo kelio trasa. Ši kelio atkarpa turėjo atšaką tiesiogiai į Žemutinės pilies teritoriją – vėlesniųjų, vadinamųjų Pilies vartų kryptimi link ankstyvų vartų tarp Arkikatedros ir Valdovų rūmų. Ankstyviausias čia buvęs medinių lentų grindinys⁴⁹ datuotas laikotarpiu tarp 1320⁵⁰-1343 m. (Pukienė, 2007, 191, 193). Tikėtina, kad kelio aplink miestą liekanos aptiktos tiriant pastato Pilies g. 13 vietą. 4,8 m gylyje atkasti „rąsto klojiniai“ ant durpingo sluoksnio. Teigiama, kad rąstai sukloti taip, lyg sudarytų grindinį. Jie gulėjo ne po dabartinio pastato pamatais, o prie sienos ir tęsėsi vakarų kryptimi. Greta pamatų sienos fiksuoti vertikalūs rąstai. Medinis „grandinys“ datuotas XIII-XIV a. (Jučienė, 1973ša, 3-4, 8). Galima daryti prielaidą, kad Šv. Mykolo g. trasa praeityje turėjo tęsinį vakarų kryptimi ir kirto Universiteto teritoriją.

3. Gynybiniai įtvirtinimai šioje vietoje rekonstruoti atsižvelgiant į vėlesnių pastatų, kurie, veikiausiai, buvo pritaikyti gynybai, išsidėstymą. Tai Bernardinų bažnyčia, Šv. Mykolo bažnyčia, Reformatų maldos namai (žr.

⁴⁷ Galbūt formavo ankstyvosios pilies (pilininko) jurisdikos pietinę dalį;

⁴⁸ Istorikė mano, kad čia buvusio kelio vakarinė dalis skyrė kunigaikščio ir Goštautų valdas. Autoriaus nuomone, Goštautų valdos Vilniuje tikriausiai nesudarė vientiso masivo;

⁴⁹ Iš tyrimo medžiagos aiškėja, kad vėlesniame grindinyje galėjo būti antrinio panaudojimo lentų;

⁵⁰ Kunigaikščio Algirdo Vitebsko valdymo pradžia (kitur nurodomi 1318 m.);

skyrių 2.4), vėlyvojo bokštinio namo požymių turintis pastatas Pilies g. 22, pastatas su cilindro formos bokšteliu-laiptine Pilies g. 20, įtvirtinta (?) valda rytinėje Universiteto teritorijos dalyje, Pilies g. 13, Naujieji vyskupų rūmai (žr. skyrių 2.3). Manoma, kad pastarasis, o gal ir ankstyvas, XIV a. datuotas, šioje vietoje stovėjęs pastatas (**34 pav.**) priklausė įtakingiems LDK didikams Goštautams (Vileikienė, 1996š, p. 8-9). Ankstyvajame name galėjo gyventi vienuoliai pranciškonai (plg. Kirkoras, 1991, p. 80). Autoriaus nuomone, neatsitiktinė yra ir arbaletų dirbtuvių Pilies g. 14, 16 (Grišinas, 1986š, 20; Rackevičius, 1999) padėtis rekonstruojamo gynybinio įrenginio, kelio atžvilgiu.

Detalesni rekonstruojamos gynybinės linijos parametrai nėra aiškūs. Turimi duomenys neleidžia atsakyti į klausimą ar šie įtvirtinimai buvo išsisiniai, ar gynybinė linija vakaruose turėjo tąsą šiaurės – Vilniaus žemutinės pilies – kryptimi.

Antroji pietinė pilių prieigų gynybinė linija. Ji tęsiasi nuo Goštautams (?) priklausiusio mūrinio namo LR Prezidento rezidencijos rūmų vietoje, per pastato Universiteto g. 3 vietą iki Šv. Jonų bažnyčios varpinės ir, per Bernardinių vienuolyno kiemą, iki Sereikiškių įtvirtintosios dalies, apytikriai per Bernardinų bažnyčios pastatą. Ši gynybinė linija rekonstruota ar atstatyta (įrengta?) XV-XVI a. sandūroje. Argumentai:

1. Mūrinės gynybinės sienos, aptiktos prie Goštautų (?) namo ir paties ankstyvo pastato orientavimas pasaulio šalių atžvilgiu. Pastato liekanos yra LR Prezidento rezidencijos rūmų rūsyje, centrinėje pastato dalyje. Plytos mūre rištos mišriu baltišku ir gotikiniu būdu, pastatas datuotas XIV a. (**34 pav.**). Greta rūmų pietinio fasado aptikta mūrinės gynybinės sienos su šaulių galerija fragmentų. Architektų nuomone šie mūrai datuoti XV a. pab. – XVI a. pr. (žr. skyrių 2.3).

2. Manoma, kad Universiteto centrinių rūmų vietoje yra buvę rūmai su bokšteliais – „vargonininko namas“ (žr. skyrių 2.3). Tokio pastato buvimas šioje vietoje traktuotinas kaip senųjų gynybinių tradicijų tęstinumas XVI amžiuje. 2008 m. tyrimų metu aptikta gotikinė, Šv. Jonų bažnyčios ar dabartinės varpinės kryptimi orientuota siena Universiteto Observatorijos kiemelyje – tai galėtų būti LR Prezidento rezidencijos vidiniame kieme aptiktosios gynybinės sienos tęsinys. Beje, Universiteto Didžiajame (Akademijos) kieme aptikta ir medinės tvoros liekanų (Dzikas, 1984, p. 49), tačiau šį radinį susieti su gynybiniais įtvirtinimais sudėtinga.

3. Sienų pastate Šv. Jonų g. 6 parametrai – jų storis esą siekęs 2 m (Morelowski, 1940-1942š, Nr. 122-123 paaišk.).

4. Dabartinės Šv. Jonų bažnyčios varpinės vietoje tikriausiai yra buvęs XIV a. pab. – XV a. pr. datuotinas bokštas ar kitoks pastatas – gotikinis bažnyčios ir varpinės ankstyvasis mūras vienalaikis. Pastato būta masyvaus, jo pamatai – 2 m pločio (žr. skyrių 2.4). Varpinės vietoje buvusiam pastate iki 1571 m. gyveno kalvis Stanius, o su metalų apdirbimu susijusių archeologinių radinių aptinkama ir greta bokštinių namų. Gynybos tikslams pritaikyta galėjo būti ir ankstyvoji Šv. Jonų bažnyčia (plačiau žr. skyrių 2.4).

5. Prie bažnyčios būta svarbių kelių sankirtos, turgavietės. M. Moreliovskis teigė, kad XIV-XV a. čia susiję keliai iš Ukmergės (senuoju tiltu per Nerį, išilgai Kačergos upelį, toliau – Universiteto gatve), Trakų (senasis – Žemaitijos(Lydos?)-Žydu-Gaono g. trasa, naujasis, XV a. – J.Basanavičiaus-Trakų-Dominikonų-Šv. Jono g. trasa), Minsko (per Aušros vartų vietą, įstrižai Rotušės aikštę, toliau Stiklių-Gaono g. trasa), Polocko ir Vitebsko (per Užupį, pro Skaisčiausios Dievo Motinos cerkvę, toliau – Literatų g. per dabartinio pastato Pilies g. 24 vietą). Turgavietę jis lokalizavo greta Šv. Jono gatvės (Morelowski, 1940-1942š, Nr. 152 paašk.). Rekonstruota senųjų kelių susikirtimo vieta leistų logiškai pagrįsti spėjamos turgavietės Šv. Jono g. rajone padėtį ir XIV a. pab. pradėtos statyti Šv. Jonų bažnyčios bei į rytus nuo jos esančiame kvartale aptiktų ankstyvųjų pastatų liekanų padėtį⁵¹, vėlyvą Pilies g. vidurinės dalies kilmę (plg. Markevičienė, 2002, p. 33-34, 37).

6. Rytinėje gynybinės linijos dalyje XVI a. viduryje pastatyti gynybai pritaikyti Valavičių rūmai – vėlyvo bokštinio namo požymių turintis pastatas (žr. skyrių 2.3).

7. XVI a. pr. datuoto pylimo liekanos tirtos Bernardinių vienuolyno (Maironio g. 11) vidiniams kieme. Čia aptikta medžio konstrukcija, įrengta buvusios žvyro kalvos pietrytiniame šlaite⁵² (**76-77 pav.**). Ji pastatyta iš horizontalių eglinių ir pušinių rąstų, įrenginys orientuotas pietvakarių-šiaurės rytų kryptimi. Išlikęs horizontalių rąstų skersmuo 15-18 cm, ilgis ~4-6,5 m. Greta konstrukcijos rytinės dalies rasta iki 50 cm storio bei 2,2 m ilgio eglinių rąstų ar kuolų liekanų. Medinė konstrukcija tvirtinta horizontaliais rąstais, kurie jungti su jiems statmenais rąstais padarant atitinkamos formos iškartas, o šlaito pusėje buvę galai tikriausiai įkasti ar sukalti į jį. Didesnėje kiemo dalyje apatinis kultūrinio sluoksnio horizontas datuotinas XVI a. pr., surasta ir XV a. datuotinių archeologinių radinių. Dendrochronologiniu tyrimu nustatyta, kad medžiai įtvirtinimui statyti nupjauti 1504 ir 1517 (su 3-4 metų paklaida) m.⁵³ Tikėtina, kad XVI a. pr. pylimas galėjo būti pastatytas ankstesnio įtvirtinimo vietoje.

Nėra tiksliai nustatyta ar ši, pilių prieigas saugojusi, gynybinė linija egzistavo jau XIV a. pab. – XV a. pr., tačiau jos egzistavimas XV a. pab. – XVI a. pr. abejonių nekelia.

*Gynybinė linija nuo senosios turgavietės iki Pranciškonų vienuolyno atsekama pagal vėlesnius, gynybai pritaikytus pastatus. Pastatai Dominikonų g. 15 / Gaono g. 1, Šv. Jono g. 1 / Gaono g. 2 (neiškę), Dominikonų g. 11 (pietinis korpusas) su bokšteliais galėjo būti pritaikyti gynybai (žr. skyrių 2.3), jie XV-XVI a. tikriausiai buvo pastatyti ankstesnės gynybinės linijos vietoje. Greta rekonstruojamos gynybinės linijos buvo Senoji (Didžioji) sinagoga, kuri, tikėtina, yra buvusi pritaikyta gynybai (žr. skyrių 2.4). Prie rekonstruojamos gynybinės linijos yra pastatas Vokiečių g. 26. Ankstyviausia – pietrytinė pastato dalis. Gotikiniame mūre yra baltiškojo mūro rišimo relikto, mūras datuotas XIV a. (žr. skyrių 2.3; **32 pav.**). Įtvirtinimai išgaubta linija galėjo*

⁵¹ Architekto R. Zilinsko duomenimis šį kvartalą senovėje yra kirtęs skersgatvis;

⁵² 2007 m. tyrimų duomenys;

⁵³ Medienos mėginių dendrochronologinę analizę atliko V. Vainilaitis;

tęstis iki Pranciškonų vienuolyno varpinės vietos ar ankstyvo statinio bažnyčios pastato šiaurinės dalies vietoje. Iš istorinių šaltinių žinoma, kad tarp šios ir vakarinės gynybinės linijos atkapos greta naujojo Trakų kelio (Dominikonų-Trakų g. trasos) būta didikams Goštautams, Vainoms, Siesickiams, Sapiegoms priklausiusių valdų, mūrinių pastatų, rūmų. Daug rūmų prie naujojo Trakų kelio stovėjo XVII-XVIII a. Jei ši įtvirtinimų linijos rekonstrukcija turi realų pagrindą, jos paskirtimi galėjo būti 1387 m. Vilniaus vyskupijai skirtosios miesto dalies, senojo Trakų kelio trasos apsauga. Kol kas nėra aišku, koks buvo šios gynybinės linijos santykis su, įtvirtintu (?) ankstyvojo Vilniaus rajonu Auksiniame kalne.

Pietinė miesto gynybinė linija juosė miesto gyvenamąją teritoriją iš pietų. Šioje Vilniaus senamiesčio dalyje (pvz. Subačiaus g. aplinkoje) gyventa XIV-XV a. sandūroje (Katalynas, Vaitkevičius, 2001, p. 73 pav. 5; Jonaitis, 2007b). Teritorija, kur galėjo būti vakarinė šių įtvirtinimų dalis, gana menkai tyrinėta. Apatinis kultūrinio sluoksnio horizontas Šiaulių g. 3 datuotas XV-XVI a., tačiau jis gerokai suardytas (Tebelškis, 1979ša, p. 7). Skvere prie Arklių g. aptikta ankstyvos medinės konstrukcijos, galbūt, tvoros, liekanų, XV-XVI a. radinių (Dzikas, 1979š, p. 14-15). Tiksliau nenustatytos paskirties griovio liekanų būta šlaite į šiaurę nuo Šv. Dvasios cerkvės. Šlaito viršutinėje dalyje (tarp Šv. Dvasios cerkvės ir Subačiaus g.) archeologų fiksuotos tranšėjos 75-83 metre matomas ~7 m pločio perkasimas (?), daugiau nei 1 m įgilintas į smėlio žemį (Tebelškis, 1979šb, brėž. Nr. 11-12). Medinių kuolų liekanos ir nedidelio griovio kontūras užfiksuoti Šv. Dvasios vienuolyno teritorijoje prie miesto gynybinės sienos liekanų (Ušinskas, 1983š, p. 6-8). Tačiau šių duomenų nepakanka norint nustatyti gynybinės linijos trasą. Argumentai spėjamos gynybinės linijos egzistavimo pagrindimui:

1. Gynybinio griovio ir pylimo liekanos fiksuotos A. Strazdelio g.⁵⁴ (72-75 pav.). Tyrinėta tik viršutinė įtvirtinimų liekanų dalis, gynybinio griovio gylis nenustatytas, jo plotis ~5,5 m. Pietinėje dalyje fiksuoti daugiau nei 5,5 m pločio supilto molio sluoksniai – pylimo liekanos. Išorinis griovio kraštas plūktas moliu. Šie įtvirtinimai tikriausiai tęsėsi iki spėjamo piliakalnio Išganytojo kalne ar juosė kiek didesnę plotą.

2. Ankstyvosios gynybinės linijos susikirtimo su mūrine miesto gynybine siena vietoje prie Šv. Dvasios g. XVI a. pr. galėjo būti pastatytas bokštas ar rizalitas (žr. skyrių 2.2). Tikėtinoje ankstyvųjų miesto įtvirtinimų gynybinio griovio vietoje netoli minimo gynybinės sienos statinio kultūrinis sluoksnio storis – 4,4 m (Poška, 1999š, p. 12). Panašus kultūrinio sluoksnio storis fiksuotas ir 1982 m. netoliese tirtoje perkasoje Nr. 2. Tais pat metais tirtoje perkasoje Nr. 1, kuri kasta į šiaurę nuo aukščiau paminėtosios, žemis pasiektas jau ~1,8 m gylyje (plg. Ušinskas, 1983š). Yra duomenų, kad stačiatikių vienuolynas Šv. Dvasios moterų vienuolyno vietoje įkurtas XV-XVI a. sandūroje. Jo įkūrimo vieta – tuomečio miesto pakraštys⁵⁵. Vienuolynas, matyt, buvo įkurtas už XIV-XV a. miesto ribų.

⁵⁴ 2007 m. tyrimų duomenys;

⁵⁵ <http://vienuolynai.mch.mii.lt/V64-75/Vilnstaciat.htm> – teiginį patvirtinantis šaltinis nepateikiamas;

3. Įtvirtintų valdų (žr. skyrių 2.3) prie Aušros Vartų g. įrengimas vėlesniu laikotarpiu gali būti susijęs su gynybinių tradicijų šioje miesto dalyje tęstinumu.

4. Bazilijonų vienuolyno situacija. Po vienuolyno pietvakariniu korpusu tyrimų metu aptiktos gotikinio pastato⁵⁶ liekanos be angų (Poška, 2006š, p. 5; plačiau žr. skyrių – 2.4). Pastatas tikriausiai pastatytas ankstesnės gynybinės linijos (griovio?) vietoje. Į pietus nuo rekonstruojamos gynybinės linijos, buvusio vienuolyno sodo teritorijoje, yra buvusios kapinės. Autoriaus nuomone, čia galėjo būti laidojama gana ilgą laiką.

Tikėtina, kad ši gynybinė linija turėjo tąsą nuo Bazilijonų vienuolyno link Šv. Mikalojaus bažnyčios – Vokiečių miesto pietvakarinio kampo. Ši senamiesčio dalis dar menkai tyrinėta, tačiau atkreiptinas dėmesys į mūrinių pastatų, esančių tarp Arklių ir Rūdninkų g. deformacijas, o taip pat tą faktą, kad prie pastato Arklių g. 5 pietinės dalies geologinių tyrimų metu fiksuotas daugiau kaip 6 m storio kultūrinis sluoksnis⁵⁷. Šie faktai leidžia rekonstruoti hipotetinę pietinės gynybinės linijos tąsą.

Ar buvo apsaugota įtvirtinimais XIV a. apgyvendinta teritorija miesto gynybinės sienos Rūdninkų vartų aplinkoje, Ligoninės, Žemaitijos g. aplinkoje, šiuo metu nėra aišku.

Lieka neaišku, ar būta kokios gynybinės linijos šiauriniame Išganytojo kalno šlaite link Vaivados malūno. Atsižvelgiant į šios vietos strateginę reikšmę vėlesniais laikais, aukščiau aprašytosios linijos kryptį, galima spėti, kad ir čia būta įtvirtinimų. Tokie įtvirtinimai galėjo saugoti ne tik Vilniaus prieigas iš rytų, bet ir Jogailos privilegijoje Vilniaus vyskupijai minimą kelią aplink miestą. Remiantis tyrimų duomenimis, senąja kartografinė medžiaga, galima hipotetiškai apibrėžti šio kelio kontūrus. Nuo Vaivados malūno ir tilto (dabartinio Paupio tilto vietoje) pagal laikrodžio rodyklę⁵⁸ jie ėję vad. Fiurstenhofo plane pažymėtu keliu į spėjamą piliakalnį, toliau Subačiaus gatve, kirto vėliau mūriniais namais užstatytus kvartalus bei tęsėsi iki Dysnos g. ir Šv. Mikalojaus – pirklių globėjo – bažnyčios. Nuo Šv. Mikalojaus g. tęsėsi rekonstruojamo vakarinio pylimo vidine puse iki dabartinės S. Daukanto aikštės. Toliau kelias, kirsdamas Universiteto teritoriją, tęsėsi apytikre Šv. Mykolo g. trasa ir per tiltą Malūnų ir Paupio gatvėmis – iki Paupio tilto. XIV a. pab. – XV a. pr. tai galėjo būti vienas svarbiausių Vilniaus kelių. Vėliau šio kelio trasa sunyko, buvo užstatyta pastatais, vad. Fiurstenhofo Vilniaus miesto plane matomi tik jos reliktai. Kelio juosiami plotai buvo apgyvendinti netolygiai, sodybos ar jų grupės kūrėsi ir greta kitų (tolimųjų) kelių. XV a. pr. miestas dar nebuvo atsigavęs nuo ką tik pražusių antpuolių, todėl 1413-1414 m. Vilnių aplankęs Žiliberas de Lanua susidarė įspūdį apie netvarkingą jo užstatymo pobūdį.

Remiantis tyrimo rezultatais, galima daryti prielaidą, kad XIV a. paskutiniame ketvirtyje – pabaigoje – XV a. pr. būta vientisos Vilniaus

⁵⁶ Išskyrus šį pastą, cerkvę ir varpinę kitur buvusio Bazilijonų vyrų vienuolyno teritorijoje ankstyvo mūro neaptikta;

⁵⁷ 2008 m. tyrimų duomenys;

⁵⁸ Kai žiūrima į šiaurės kryptimi orientuotą Vilniaus planą;

gynybinės sistemos: apgyvendintoji dabartinio senamiesčio teritorija buvo apjuosta įtvirtinimų linijomis. Nėra pagrindo teigti, kad visi šiame darbe minimi Vilniaus gynybiniai įrenginiai egzistavo vienu metu – jiems ginti būtų prirėkę nemažo gynėjų skaičiaus, o miesto gyventojų skaičius turbūt dar nebuvo itin gausus. Kita vertus, galbūt neteisingai vertinamas XIV a. – XV a. pr. Vilniaus miesto gyventojų populiacijos dydis.

XIV a. II pusėje – XV a. pr. mieste buvę gynybiniai įrenginiai skirti ne tik pilių prieigoms ginti. Įtvirtinimus turėjo tiek atskiros miesto dalys, tiek didesnė dabartinio senamiesčio teritorijos dalis. Būta ir „forpostų“, nutolusių nuo vėlesniojo miesto centrinės dalies. Vilniaus gynybai veikiausiai buvo pasirinkta laipsniško atsitraukimo taktika – t. y. priešui puolant sostinę jos gynėjai palaipsniui traukėsi pilių link, priešui užleisdami įtvirtintus „forpostus“ miesto prieigose ir atskiras miesto dalis. Tuo galima paaiškinti šaltiniuose minimą didelį skaičių žmonių Kreivojoje pilyje jos 1390 m. šturmo metu.

Ankstyvieji gynybiniai įtvirtinimai galėjo įtakoti bent dalies XIV II pusės – XV a. pr. kelių situaciją. Svarbesniųjų kelių ir ankstyvųjų gynybinių linijų susikirtimo vietose (pvz., prie Lydos g.) tikriausiai būta įtvirtintų vartų, bokšto pavidalo statinių. Ateityje reiktų nuosekliau panagrinėti santykį tarp spėjamų ankstyvųjų miesto įtvirtinimų ir Vilniaus paleoreljefo, detaliau iširti ankstyvąjį hidrologinį tinklą. Tai jau kitiems, didesnės apimties tyrimams, keltini uždaviniai.

Panašiais principais XIV a. – XV a. pr. veikiausiai buvo įtvirtinta ir dalis kitų aptariamojo laikotarpio LDK ir kaimyninių kraštų miestų.

Vėlesni miesto ir mieste buvę gynybiniai įtvirtinimai, įrengti iki miesto gynybinės sienos pastatymo arba statant ją. XV a. miesto gynybai skirta mažiau dėmesio. Tai nulėmė palankiai susiklosčiusios istorinės aplinkybės, visų pirma 1410 m. laimėtas Žalgirio mūšis. Anksčiau įtvirtintose vietose įrengti nauji gynybai pritaikyti objektai – bokštiniai namai, įtvirtintos valdos ir rezidencijos, sakraliniai pastatai ir jų ansambliai. Bokštinio namo pastato J. Basanavičiaus g. 4 vietoje (Tomoi, 2006š, p. 20-21) viena paskirčių tikriausiai buvo kontroliuoti tiltą per Kačergos upelį ant naujosios Trakų kelio trasos. Bokštinis namas Latako g. 2 (op. cit., p. 6-9) ir vėlesnė įtvirtinta valda kontroliavo svarbius kelius iš rytų.

XV a. dalis ankstesniųjų gynybinių įrenginių nebeteko savo reikšmės. XV a. vyko miesto perplanavimas, kūrėsi centras su Rotuše, savo ruožtu lėmęs ir infrastruktūrinius pokyčius. Vykstant intensyviai miesto plėtrai medžio-grunto ir mediniai gynybiniai įtvirtinimai veikiausiai buvo išardomi ir panaudojami ūkio reikmėms. Gynybiniai grioviai užpilami buitinėmis ir statybinėmis atliekomis, pylimų liekanomis. Nuošalesnėse vietose (pvz., A. Strazdelio g. aplinkoje) buvę įtvirtinimai buvo matomi dar XVII a. pr. Vis tik nemaža dalis senosios gynybinės sistemos sudedamųjų dalių buvo rekonstruojamos, fortifikuojamos dažniausiai mūriniais įtvirtinimais ar tiesiog statant jų vietose gynybai pritaikytus pastatus, jų junginius, ansamblius. Regis, XV a. mūro sienomis buvo įtvirtintos atskiros Vokiečių miesto (mūrinė gynybinė (?) siena tarp pastatų Didžioji g. 15 ir 17, gynybinė siena (?) pavaizduota T. Makovskio 1600 m. graviūroje Rotušės aikštės vietoje), Rusėnų

miesto (siena su kontraforsais prie Šv. Paraskevijos cerkvės) dalys. Iki XVI a. I ketvirtyje pastatant mūrinę Vilniaus miesto gynybinę sieną buvo rekonstruota ar naujai įrengta pilių teritorijos prieigas iš pietų pusės saugojusi (antroji) gynybinė linija, veikiausiai ir vakariniai pilių prieigų įtvirtinimai (Totorių g. aplinkoje). Organizuojant miesto gynybą XV a. – XVI a. pr., statant gynybinius įrenginius, gynybai pritaikytus pastatus didelė atsakomybė tekusi diduomenei bei religinių bendruomenių vyresnybei. Nemaža dalis XV a. – XVI a. pr. statytųjų sakralinių pastatų, rezidencijų buvo pritaikyti (valdovo valia?) gynybai. Gynybai pritaikyti pastatai senųjų įtvirtinimų vietose dažnai statyti ir XVI a. – XVII a. I pusėje.

2. XVI-XVIII A. VILNIAUS GYNYBINIAI ĮRENGINIAI

XVI-XVIII a. Vilnius administraciniu-juridiniu požiūriu nebuvo vientisas miestas. Jis buvo sudarytas iš atskirų autonominių dalių – jurisdikų. Dabartinio Vilniaus senamiesčio ir istorinių priemiesčių teritorija priklausė amžių bėgyje kitusiam jurisdikų skaičiui. Didžiausios, svarbiausios jų buvo Magistrato (miesto, Rotušės), Pilies (pilininko arba horodničiaus), Vaivados, Vyskupo (lotynų), Kapitulos, Metropolito (graikų) ir kt. (Maroszek, 1999, s. 167). Vakarinėje Vilniaus dalyje buvo didelė Radvilų jurisdika. Toks Vilniaus suskirstymas įtakojo ir atskirų jos dalių raidą, taip pat ir jų pritaikymą gynybai pavojaus atveju. Tiek apjuostosios gynybine siena centrinės miesto dalies, tiek priemiesčio teritorijoje identifiкуotas nemažas kiekis gynybai pritaikytų pastatų, kitų statinių, įrenginių. Šioje dalyje jie yra suskirstyti grupėmis pagal funkciją, kurią jie atliko, atskirame skyriuje nuosekliau apžvelgiama miesto struktūra.

2.1. VILNIAUS PILIŲ ĮTVIRTINIMŲ RAIDA XVI-XVIII A.

Įvertinus naujausių tyrinėjimų duomenis, galima teigti, kad XVI a. vykusį Vilniaus pilių įtvirtinimų raida susijusi su dviem pagrindiniais veiksniais – pilių ir miesto gynybinių įrenginių sujungimo į bendrą visumą ir rezidencinių Žemutinės pilies (Valdovų) rūmų statyba.

Manoma, kad XVI a. Vilniaus pilių gynybinė funkcija tapo antraile (Kitkauskas, 2001, p. 165). Šis teiginys grindžiamas faktu, kad kai kurie gynybinių sienų fragmentai panaikinami, jų vietoje statomi pastatai. Tačiau XVI-XVIII a. išliko svarbi ir gynybinė pilių komplekso funkcija. XVI a. pilių gynybiniai įrenginiai buvo modernizuojami, pritaikant juos gynybai artilerijos pagalba. Svarbus, o, galbūt, pagrindinis, gynybinis vaidmuo skirtas Aukštutinei piliai, kuri artilerinei gynybai buvo pritaikyta jau XV a. pradžioje ar dar XIV a. pab. Pastačius Valdovų rūmus Žemutinėje pilyje reprezentacinė pilių komplekso funkcija galutinai perkelta iš Aukštutinės į Žemutinę pilį. Vienas veiksnių, lėmusių šį procesą, galėjo būti 1513 m. gaisras (Vilniaus žemutinė, 2006, p. 205). Manoma, kad Aukštutinės pilies rūmuose (V. Drėmos nuomone – buvusiam Šv. Martyno koplyčios pastate) rytinėje Pilies kalno dalyje nuo 1500 m. iki 1530 m. gaisro buvo arsenalas. Vėliau šio pastato rūsiuose buvo kalėjimas (Drėma, 1991a, p. 83). Aukštutinėje pilyje XVI a. pr. pastatytas bokštas (Katalynas, Vaitkevičius, 1995, p. 29 – minima 1527 ir 1530 m. dokumentuose) – galbūt čia minimas vieno iš bokštų atstatymas nuo pamatų lygio? Aukštutinė pilis yra turėjusi tris bokštus: pietinį, vakarinį ir šiaurinį. Manoma, kad XVI a. yra statytas pietinis, apatinėje dalyje artimo kvadratui plano, aukščiau – aštuoniakampis bokštas (Morelowski, 1940-1942š, Nr. 30 paaišk.). Išlikę tik 3 šio bokšto sienos, pietinė siena rekonstruota. Didysis – Vakarinis – aštuoniakampis bokštas buvo pritaikytas gynybai artilerijos pagalba, tai veikiausiai įvyko po 1419 m. gaisro (Kitkauskas, 1989, p. 190-191). Manoma, kad šis bokštas statytas XIV a., o XV a. tik atstatytas. Vakarinio bokšto statyba ir paaukštinimas galėjo nulemti Pilies kalno šlaito nuslinkimą 1546 m., kurio metu užpilti naujai pastatyti Radvilų rūmai (Vilniaus žemutinė, 2006, p. 98). Šiaurinėje, gerokai žemesnėje, piliakalnio

aikštelės dalyje, išlikę keturkampio plano Šiaurinio bokšto liekanos, dalis įvažiavimo vartų bei gynybinių sienų fragmentai. Šiaurinio bokšto nebematyti 1600 m. T. Makovskio panoraminiam Vilniaus atvaizde, manoma, kad jo vietoje pavaizduota Šv. Mikalojaus koplyčia. N. Kitkausko nuomone, šis bokštas pastatytas XV a. I pusėje (Kitkauskas, 1989, p. 191-192). Ar buvo pritaikytas artilerinei gynybai šis bokštas XVI a. – nėra žinoma. XV a. pradžioje gynybai artilerijos pagalba buvo pritaikyti ir rezidenciniai Aukštutinės pilies rūmai – jų antrojo aukšto liekanose yra taip pat yra išlikę šaudymui patrankomis pritaikytų angų (op. cit., p. 192-193). Pagal išlikusią ikonografinę medžiagą galima spėti, kad artilerinei gynybai buvo pritaikyti visi Aukštutinės pilies bokštai – jų atvaizduose matomos didelės angos.

XVI a. Žemutinės pilies teritorijos gynybai savo reikšmę išlaikė XIV a. pastatytieji didžiojo mūrinių įtvirtinimų žiedo gynybiniai įrenginiai. Dalis įtvirtinimuose buvusių statinių XVI a. tikriausiai buvo perstatyti. Apie tai, kad pilis⁵⁹ buvo statoma, minima 1514-07-17 rašte (op. cit., p. 194). Šiuos darbus turbūt koordinavo pilininkas Ulrichas Hozijus. Šiaurės rytinėje Žemutinės pilies dalyje, greta ankstyvo šiaurės rytų bokšto-vartų pastatytas stačiakampio plano, šiaurės-pietų kryptimi išėstas Senojo arsenalo rytinis korpusas. Nustatyta, kad šis pastatas pradėtas statyti 1547 m. (Vilniaus žemutinė, 2006, p. 81), senesnių panašios paskirties pastatų vietoje. Šiaurinė ir rytinė arsenalo rytinio korpuso sienos statytos ant Žemutinės pilies gynybinės sienos atkarpų (Daugudis, Lisanka, 1980, p. 40). Manoma, kad šiaurinėje sienoje esančios angos buvo pritaikytos šaudymui iš pabūklų, siena M. Moreliovskio datuota ~1500 m. (Morelowski, 1940-1942š, Nr. 40 paaišk.). Senasis arsenalas nebuvo vien pastatas Žemutinės pilies šiaurės rytiniame kampe. Būta pastatų komplekso, kuriam be aukščiau paminėtojo priklausė ir kiti korpusai. Šiam, vad. Fiurstenhofo plane pažymėtam, statinių kompleksui priklausęs šiaurinis korpusas stovėjo jau XVI a. (**27 pav.**), vakarinis pastatytas XVI-XVII a. sandūroje, o pietinis – ne anksčiau kaip 1566 m. žiemą (Striška, 2007, p. 160, 165). XV a. pab. ar XVI a. pr. galėjo būti rekonstruotos ir Vilniaus žemutinės pilies gynybinės sienos. Šiuo laikotarpiu tikriausiai buvo rekonstruota daugumas vad. Fiurstenhofo plane dar matomų bokštų, dalis kitų bokštų nugriauta. Istoriniuose šaltiniuose minimas, išlikusioje ikonografinėje medžiagoje matomas, vadinamasis Tvardovskio bokštas Žemutinės pilies gynybinės sienos šiaurinės ir šiaurės vakarinės atkarpos linkyje, išliko iki Žemutinės pilies nugriovimo (plg. Drėma, 1991a, p. 85 pav. 88). Tikriausiai bent XVI a. I pusėje išliko į šiaurės vakarus nuo Arkikatedros bazilikos varpinės bokšto buvęs bokštas. Šio bokšto nebematyti T. Makovskio 1600 m. Vilniaus vaizde. Jau minėta, kad bokštas buvo pritaikytas artilerinei gynybai (žr. skyrių 1.2). Arkikatedros bazilikos varpinės bokštas į varpinę perdaromas 1522-1524 m. – ant XIV a. datuojamos gynybinio bokšto dalies pastatyta aštuoniakampė bokšto dalis, sienose išmūrytos plačios angos su arkinėmis sąramomis, o virš jų – šaudymo angos. Manoma, kad XVI a. viduryje, tikriausiai po 1530 m. gaisro, pastatytas antras aštuoniakampis aukštas,

⁵⁹ Iš teksto nėra aišku statoma Aukštutinė, Žemutinė pilis ar rezidencija;

panaikintos šaudymo angos. 1598 m. pastatytas aštuoniakampės dalies trečias aukštas (Paminklų sąvadas, 1988, p. 170; Kitkauskas, 1989, p. 143-149). XVI ar XVII a. gynybinės sienos atkarpoje priešais Katedros fasadą įrengti vartai – tai susiję su požeminio šventovės drenažo⁶⁰ įrengimo darbais. Mūrinis drenažo kolektorius praeina buvusia tarpuvarte (Katalynas, Valužytė, Zilinskas, 2000š, p. 16). Šie renesansiniai vartai nebuvo pritaikyti gynybai – jie buvę dekoratyvūs (Gudynaitė, Zilinskas, 2000, p. 116). XVI a. išliko XIV a. I pusės (?) gynybinė siena juosusi iš pietvakarių Senuosius vyskupų rūmus. Ar gynybai artilerijos pagalba XVI a. buvo pritaikyti pietinėje Žemutinės pilies gynybinės sienos atkarpoje buvę du XIV a. datuojami apskrito plano, vartus saugoję (žr. skyrių 1.2), bokštai – nėra aišku. Rytinio bokšto liekanų tyrimai parodė, kad XVI a. jis buvo rekonstruotas. Jo vidinė patalpa (pusrūsis) perdengta cilindrinio skliautu (Rackevičius, 1998, p. 290). Šių bokštų viršutinės dalys M. Moreliovskio datuotos 1510-1520 m. (Morelowski, 1940-1942š, Nr. 67 paaišk.), todėl galima manyti, kad tuo metu buvo rekonstruoti abu bokštai. Tikėtina, kad XVI a. išliko bokštas, kuris buvo prie XVI a. statyto LDK iždiniko pastato, o nuo XVII a. pr. Vyriausiojo Lietuvos tribunolo pastato pietvakarinės dalies vietoje (Gudynaitė, Zilinskas, 2000, p. 114). Pietinėje Žemutinės pilies gynybinėje sienoje XVI a. I ketvirtyje ar viduryje, tikriausiai ankstesnių vartų vietoje, pastatytas artimo kvadratui plano vadinamųjų Pilies vartų statinys. Jis dalies tyrinėtojų priskiriamas Vilniaus miesto gynybinės sienos statinių kompleksui. Atliekant šių vartų vietos tyrimus nustatyta, kad XVI a. (?) statytasis vartų statinys yra vienoje ašyje su vartais, buvusiais tarp Arkikatedros bazilikos pastato ir Valdovų rūmų (plg. Montvilaitė, Ožalas, 2007, p. 185). Vadinamieji Pilies vartai buvo pastatyti seno kelio, ėjusio nuo Pilies g. pradžios į Žemutinės pilies teritoriją, vietoje. Vėliau, kaip manoma XVI-XVII a. riboje, rekonstravus rezidencinius Vilniaus žemutinės pilies rūmus, Pilies vartai praplėsti rytų kryptimi. Tuo pat metu pastatyti ir vartai į Valdovų rūmų vidinį kiemą (Montvilaitė, Ožalas, 2007, p. 186). Iš ikonografijos žinomas puošnus vėlyvasis Pilies vartų statinys (Drėma, 1991a, p. 121 pav. 148-149, p. 122 pav. 150) savo anga orientuotas į rezidencijos vartus – įvažiavimą į vidinį rūmų kiemą. Manoma, kad ši, vėlesnioji, trasa nuo Pilies vartų link rūmų buvo juosiamą mūrinių (gynybai pritaikytų?) sienų (Morelowski, 1940-1942š, Nr. 32a ir 53). Vakarinės sienos liekanos su joje buvusia vartelių anga aptikta tyrimų metu (Abaravičius, Remecas, 1998, p. 294-295). Kita – rytinė – siena yra skyrusi rezidencinių Valdovų rūmų sodą nuo šios gatvės trasos. Šios sienos kontūras matomas vad. Fiurstenhofo Vilniaus miesto plane. Neaišku, ar gynybai artilerijos pagalba buvo pritaikyti Žemutinės pilies teritorijos pietrytinėje dalyje, XIV a. viduriu – II puse datuotinos gynybinės sienos trasoje buvę 2 bokštai. Jie ir gynybinė siena galėjo būti rekonstruoti XVI a. pr. T. Makovskio 1600 m. Vilniaus panoramoje matomas pietinis, skvere ties B. Radvilaitės g. buvęs bokštas. Jis vaizduojamas su stambiomis (šaudymo?) angomis – tikėtina, kad bokštas buvo pritaikytas artilerinei gynybai. Antrasis, pietinėje Pilies kalno papėdėje buvęs, bokštas

⁶⁰ Pirmą kartą istoriniuose šaltiniuose drenažas paminėtas 1610 m.;

XVII a. atvaizduose nebepažymėtas. Nėra šiuose atvaizduose ir gynybinės sienos atkarpos, nuo pastarojo bokšto link Aukštutinės pilies. Iš istorinių šaltinių žinoma, kad 1544 m. pradėta statyti Pilies kalno atraminė siena ir gynybiniam (?) tikslams pritaikyta galerija ant jos (Vilniaus žemutinė, 2006, p. 75, 95). Kai kuriuose gynybinės sienos ruožuose XVI a. buvo pastatyta nedidelių bokštelių, kurie tikriausiai turėjo ne tik dekoratyvią, bet ir gynybinę paskirtį – juose galėjo būti įrengtos pozicijos šauliams tose vietose, kur Žemutinės pilies įtvirtinimų vidinėse pusėse jau stovėjo kitokios paskirties statiniai. Dviejų tokių, XVI a. viduriu datuojamų, stačiakampio plano bokštelių liekanos fiksuotos prie dab. Lietuvos Nacionalinio muziejaus pastato šiaurės vakarinės (buvusios gynybinės) sienos (Kitkauskas, 1989, p. 171-172). Plane pusiau apskrito bokštelių (?) liekanos aptiktos Katedros aikštės tyrinėjimų metu prie pietvakarinio Senujų vyskupų rūmų kampo (Vaitkevičius, Valionienė, Sarcevičius, 2006).

Pilių pritaikymo gynybai artilerijos pagalba procesas, pradėtas XIV a. pabaigoje tęstas XVI a. pirmaisiais dešimtmečiais. Tokių „pereinamo etapo“ nuo „bokštinių“ link „bastėjinių“ gynybinės sistemos formavimas Lenkijos karalystėje vyko nuo XVI a. pirmųjų dešimtmečių (Bogdanowski, 1996, s. 92-98). Tikėtina, kad LDK sostinės pilyse ši įtvirtinimų sistema taip pat buvo pritaikyta minimu laikotarpiu. Lygiagrečiai su pilių rekonstravimu statyta miesto gynybinė siena (žr. skyrių 2.2) – svarbiausios Vilniaus dalys fortifikuotos mūriniais įtvirtinimais.

XVI a. toliau vyko pilių teritorijos ir jos aplinkos reljefo performavimo darbai. Tyrimais nustatyta, kad XV a. pab. – XVI a. buvo užpilama į šiaurės vakarus nuo Žemutinės pilies šiaurinės gynybinės sienos atkarpos buvusi Neries vaga. Naujas Neries kairysis krantas suformuotas už 9-10 m nuo šiaurinės gynybinės sienos į šiaurę, prie jo sukalti 18-25 cm storio kuolai. Šlaitas tvirtintas spygliuočių medžių paklotu, naujai suformuotas paviršius išgrįstas smulkiais akmenukais (Sarcevičius, 1996, p. 167). Tikėtina, kad tuo būdu suformuotas kelias Antakalnio kryptimi, Žemutinės pilies išorėje. Tai patvirtintų ir istoriniai šaltiniai – nurodoma grįstą kelią buvusį prie Kiškos namo⁶¹ (Vilniaus žemutinė, 2006, p. 96). Neries kairiojo kranto užpylimai su pertraukomis tęsėsi iki XX a. (Sarcevičius, 1996, p. 167). XVI a. medinėmis konstrukcijomis, matyt, buvo sutvirtintos ir Vilnios senvagės (kairiosios vagos) pakrantės. Tikėtina, kad abipus šios upės krantų buvo įrengtos aštrikuolių užtvartos. Pilių teritorijos gynybai buvo panaudojamas ir ją juosusios Vilnios vanduo, čia buvo įrengtos užtvankos. Tuos darbus tikriausiai atlikdavo specialūs žemės kasimo ir tvarkymo meistrai (*fossores* – lot.), būta ir vyriausiojo kanalų prižiūrėtojo (*canalium praefecto* – lot.) pareigybės (Vilniaus žemutinė, 2006, p. 93, 135).

Kaip rodo archeologinių tyrinėjimų metu aptiktos numizmatinės medžiagos ir kitų tyrimų duomenų analizė, mažojo Žemutinės pilies įtvirtinimų žiedo vietoje Valdovų rūmai pradėti statyti valdovo Žygimanto Augusto (Lietuvos didysis kunigaikštis 1544-1572 m., Lenkijos karalius 1548-1572 m.)

⁶¹ Kiškų rūmai yra buvę Antakalnio pradžioje;

valdymo metu. Manoma, kad iki 1546 m. šioje pilių teritorijos dalyje dar buvo išlikę senieji įtvirtinimai (Remecas, 2007, p. 172). Architekto R. Zilinsko nuomone, tikėtina, kad pietinis rūmų korpusas ir pagrindinė rytinio korpuso dalis buvo pastatytos jau XVI a. pr., tačiau tai nebuvo rezidencija. Erdvinė-planinė šio pastato struktūra, šio tyrinėtojo nuomone, veikia primena sandėlį⁶². Tikėtina, kad rūmai pradėti statyti valdant Žygimantui Senajam – taip galima spręsti ir iš istorinių šaltinių tyrimų duomenų (Vilniaus žemutinė, 2006, p. 106-107). Rūmų statyba paveikė visą pilių teritorijos raidą. Iš vienos pusės po XVI a. pr. gaisrų nuo menkaverčių pastatų buvo išvalyta Žemutinės pilies teritorija, galbūt tuo metu netgi suformuota erdvė dabartinės Katedros aikštės vietoje (Gudynaitė, Zilinskas, 2000, p. 113, 115). Kita vertus, rūmų aplinka tapo traukos centru, prestižine vieta, palaipsniui įtvirtinta teritorija buvo užstatoma, išgriaunant ir kai kuriuos gynybinius įrenginius. Šie darbai vyko iki 1630 m., jie buvo planingi, buvo samdomi architektai (op. cit., p. 116). Nors iš istorinių šaltinių žinoma, kad iki XVII a. pr. pilių gynybiniai įtvirtinimai nyko, tačiau tyrimų metu aptikta ir faktų, kad jie buvo remontuojami (op. cit., p. 114).

Prieš Maskvos karą pilių teritorija buvo gerai įtvirtinta. 1646-1648 m. datuojamuose Vilniaus planuose (**6-8 pav.**) pilių atvaizdai yra gana schematiški, tačiau tiek Žemutinės pilies, tiek Aukštutinės pilies įtvirtinimai vaizduojami vientisi, jų gynybiniai mūrai neatrodo apgriuvę. Galbūt F. Getkanto planuose pilims neskirta didesnio dėmesio vien dėl to, kad planų autoriaus nuomone, jos buvo gana gerai įtvirtintos. Gerai įtvirtinta Vilniaus aukštutinė pilis matoma J. Narūnavičiaus-Naronskio 1655 m. piešinyje (Drėma, 1991a, p. 83 pav. 85). Bastioniniams įtvirtinimams įrengti prie pilių nebuvo didesnių erdvių, o galbūt ir galimybių⁶³, todėl, autoriaus nuomone, pilių gynybinių poreikių užtikrinimui buvo pasitenkinta bastioniniais įtvirtinimais dabartiniame Kalnų parke, Bernardinų vienuolyno teritorijoje, galbūt pietinėje Vilniaus senvagės dalyje (žr. Vilniaus vakarinės dalies 1646 m. planą (**6 pav.**), laužytą vėlesnių valdų (?) liniją vad. Fiurstenhofo plane) ir miesto pirmaisiais vakariniais bastioniniais gynybiniais įtvirtinimais, tikėtina, siekusiais Žaliojo tilto prieigas (žr. skyrių 2.6). Tai, kad pilys buvo patogios gynybai organizuoti parodė Maskvos karo įvykiai. Būtent pilių teritoriją savo „atraminiu tašku“ pasirinko okupacinė Maskvos kariuomenės įgula, išsilaikiusi joje nuo 1655 iki 1661 m.⁶⁴ Vilniaus okupacijos metu pilių gynybiniai įtvirtinimai maskvėnų rekonstruoti. Iškart užėmus Vilnių buvo pastatyti pilių teritorijos mediniai ar mediniai-gruntiniai įtvirtinimai, gynybos tikslams panaudotas ir upių vanduo (Vilniaus žemutinė, 2006, p. 263-264, 273). 1660 m. maskvėnai rekonstravo pilies ir miesto gynybinius įtvirtinimus. Tai buvusi „dviejų sienų piliavietė“, pastatyta pagal pulkininko T. Belio projektą. Šie įtvirtinimai tikriausiai buvo bastioniniais, tačiau jų parametrai nėra nustatyti. Vaduojant Vilnių visi jame buvę įtvirtinimai, tame tarpe ir pilių, buvo apgriauti. Rerezentaciniai valdovų rūmai buvo apgriauti, apiplėšti – jie neteko

⁶² Architekto R. Zilinsko žodinė informacija;

⁶³ Dėl privačios žemėvaldos aplinkinėse teritorijose;

⁶⁴ Kovos dėl Vilniaus pilių išvadavimo detaliau nagrinėtos istoriko E. Meilaus (Meilus, 2007);

savo reprezentacinės funkcijos (Glemža, 2007, p. 75). Gynybiniai įrenginiai po karo veikiausiai buvo atstatyti, tačiau dėl esminių karybos pokyčių nebeteko turėtosios gynybinės reikšmės – to meto Europoje buvo paplitę bastioniniai įtvirtinimai, įtvirtintos bastioninės tvirtovės. XVII a. pab. šaltinyje nurodyta, kad pilių fortifikaciją „...sudaro tų dviejų upių (Neries ir Vilnios) vanduo...“ (Vilniaus žemutinė, 2006, p. 156). Ši žinutė ko gero atspindi realią to meto situaciją. Tikriausiai buvo atkurtos buvusios pozicijos artilerijai dalyje vad. Fiurstenhofo plane žymimų bokštų (tame tarpe vakariniame Vilniaus aukštutinės pilies bokšte), bent dalinai atstatytos gynybinės sienos, kurių kontūrai aukščiau paminėtame plane formuoja uždara Žemutinės pilies teritoriją. Pritaikomos gynybai Vilniaus pilys išliko iki XVIII a. pab. – naujosios, ilgosios, Rusijos okupacijos. XVIII a. II pusėje, pastatytas Naujasis arsenalas, buvo atstatytas Senasis arsenalas. Tačiau visumoje pilių teritorijos gynybinė situacija XVII a. II pusėje – XVIII a. buvo prasta. XVIII a. pab. okupacinė valdžia savo „atraminiu tašku“ vėl pasirinko Vilniaus pilių teritoriją. Gynybai nuo priešiška nusiteikusių vietinių gyventojų buvo įtvirtintas ir šaudymui artilerija pritaikytas Naujojo Arsenalo pastatas (Žilevičius, 1981, p. 22), išgriovus senuosius įtvirtinimus ir jų viduje buvusį užstatymą XIX a. pr. suformuota Katedros aikštė (Sliesoriūnas, 1980), pilių teritorijoje, Plikajame kalne ir istoriniame Žvejų priemiestyje 1831 m. įrengti bastioniniai įtvirtinimai (Małachowicz, 1992, s. 169-173).

Apibendrinant tyrimo rezultatus galima teigti, kad XVI a. pirmaisiais dešimtmečiais Vilniaus pilių gynybiniai įtvirtinimai toliau buvo pritaikomi gynybai artilerijos pagalba. Pasinaudota XIV a. pastatytais gynybiniais įrenginiais, jie modernizuoti. Gynybinė pilių komplekso funkcija XVI a. – XVII a. I pusėje „konkuravo“ su reprezentacine. Maskvos karo įvykiai parodė, kad pilių teritorijos gynybinis pajėgumas buvo didelis, tačiau Vilniaus gynėjai juo tinkamai nepasinaudojo. XVII a. II pusėje – XVIII a. Vilniaus pilių gynybos organizavime laikytasi senosios gynybinės strategijos – nebuvo įrengti galingi bastioniniai įtvirtinimai, pilys nebuvo paverstos bastionine tvirtove. Gynybai bastioninių įtvirtinimų pagalba pilių ir aplinkinės teritorijos buvo pritaikytos tik 1831 m., tačiau tai atliko jau okupacinė Rusijos karinė valdžia.

2.2. VILNIAUS MIESTO GYNYBINĖS SIENOS STATINIŲ KOMPLEKSAS

Šiandien tik fragmentiškai išlikęs Vilniaus gynybinės sienos statinių kompleksas kaip pilnavertis gynybinis įrenginys egzistavo beveik 300 metų. Miesto gynybinės sienos bei atskirų jos komplekso sudedamųjų dalių tyrinėjimų problematikai nagrinėti paskirtas ne vienas mokslinis straipsnis. Gynybinės sienos liekanų aplinkoje ir toliau atliekami naujų faktų pateikiantys tyrinėjimai. Vis tik, net ir dabar, disponuojant gana gausia ikonografinė, rašytinių šaltinių medžiaga, tyrimų metu fiksuotais faktais, dažnai sudėtinga tiksliai nusakyti, kokios buvo šio paminklo sudedamosios dalys, kaip jos, o kartu ir visas miesto mūrinių įtvirtinimų kompleksas, kito amžių bėgyje. Šios tyrimo dalies tikslas – apžvelgti miesto gynybinės sienos statinių komplekso atsiradimo priežastis, iširti, kokie buvo jo parametrai egzistavimo pradžioje ir

raida amžių bėgyje, apžvelgti sienos statybos praktinio įgyvendinimo klausimus bei sienos komplekso reikšmę miesto gynybai.

Tyrinėjant gynybinės sienos raidą, šiame darbe remiamasi daugelį metų Vilniaus miesto mūrinius įtvirtinimus tyrinėjančio architekto Žybarto Simanavičiaus sudaryta chronologine skale, jo išskirtais miesto gynybinės sienos istorijos etapais. Šie raidos etapai išskirti apibendrinus duomenis apie gynybinės sienos statinių komplekso statybą ir rekonstrukcijas. Tyrinėtojas nurodo buvus šiuos gynybinės sienos istorijos etapus (Simanavičius, 1987š, p. 10-14)⁶⁵:

- I. Gynybinės sienos projektavimo ir statybos darbai 1503-1522 m.;
- II. Papildomų gynybinės paskirties statinių statyba 1522 m. – XVI a. pab.;
- III. Gynybinės sienos komplekso atstatymas ir modernizavimas XVII a. I pusėje;
- IV. Miesto sienos statinių komplekso stiprinimo ir remonto darbai XVII a. II pusėje;
- V. Gynybinių statinių remontas XVIII a. I pusėje;
- VI. Gynybinių statinių remontas XVIII a. II pusėje;
- VII. Miesto sienos pritaikymas gynybai 1794 m. sukilimo metu iki jos nugriovimo;
- VIII. Gynybinės sienos statinių nugriovimas 1800-1805 m. ir statybiniai darbai išlikusiose sienos dalyse;
- IX. Gynybinės sienos statinių utilitariniai statybos, remonto, atkūrimo bei atstatymo darbai XX ir XXI a.

I etapas. Pagrindinis veiksnys lėmęs Vilniaus miesto gynybinės sienos statybą buvo totorių raitelių reidai į LDK teritoriją XV a. pab. – XVI a. pr. 1503 m. totorių raiteliai pasiekė Nesvyžiaus, Naugarduko ir Slucko apylinkes. Krymo chanatas tuo metu buvo Maskvos valstybės sąjungininkas. Tai, kad totoriai pasiekė vietoves esančias santykinai netoli Vilniaus, kėlė rūpestį ir baimę vilniečiams. Buvo kreiptasi į Ldk Aleksandrą prašant nešaukti į karą, bet leisti aptverti miestą mūrine siena. Būtinybė statyti miesto gynybinę sieną buvo jau seniai pribrendusi – totorių antpuoliai į LDK žemes tik suteikė lemiamą postūmį statyboms pradėti. Tikėtina, kad būta ir kitų priežasčių, interesų, lėmusių miesto sienos statybos idėjos praktinį įgyvendinimą – siekta modernizuoti miestą, atskirti gyvenamąsias ir gamybines miesto zonas, surinkti mokesčius, galbūt, didinti religijos įtaką mieste (siena statyta apsiginti nuo „pagonių“, statyba labai rūpinosi tuometinis Vilniaus vyskupas Vaitiekus Taboras) ir kt. Kai kurie sienos statybos iniciatoriai veikiausiai siekė tiesioginiu ar netiesioginiu būdu pasipelnyti iš šio gynybinių įrenginių komplekso statybos, miesto kontūrų keitimo.

1503 m. rugsėjo 6 d. valdovas privilegija patenkino miestiečių prašymą: miestas atleistas nuo karinės prievolės, įsakyta pastatyti įtvirtinimus aplink visą miestą. Tokiu būdu miestas atleistas nuo vienos prievolės, bet ši pakeista kita. Sieną turėjo statyti visi Vilniaus gyventojai. Numatytos griežtos sankcijos nepaklusniesiems – šie turėjo būti iškelti į užmiestį, o mieste esantis

⁶⁵ Dalies etapų apibūdinimas kiek pakeistas šio darbo autoriaus;

jų nekilnojamas turtas perduotas miestiečiams. Nėra duomenų, kiek laiko praėjo nuo miestiečių kreipimosi iki privilegijos paskelbimo. Privilegijoje pateikiamas rašytinis statybos planas (galbūt jį galima pavadinti „projektu“). Šitokio plano parengimui reikėjo būti susipažinusiame su vietoje, jo sudarytojas turėjo būti aiškaus erdvinio mąstymo, numatyti, kaip racionaliai įtvirtinimais apjuosti didelę miesto teritoriją. Sudarant planą ar viziją buvo svarbu turėti patirties tokiuose darbuose, žinoti fortifikacijų statybos naujoves. Manoma, kad statybai (bent jau pradiniam etape) vadovavo karališkasis fortifikatorius Mykolas Enkingeris (Drėma, 1991b, 68-83). Galbūt, jis ir buvo tas žmogus, kuris parengė Vilniaus gynybinės sienos „projektą“, tikėtina, kad netgi braižytą jo variantą. Dažnai teigiama, kad gynybinės sienos trasai buvo parinktos vietos natūraliai apsaugotos gamtinių kliūčių, kurias minimaliomis sąnaudomis sustiprinus, saugotų sienos prieigas. Tačiau projektuojant gynybinės sienos trasą siekta ir nugalėti gamtines kliūtis. Tai pastebima šiaurės rytinėje ir šiaurės vakarinėje gynybinės sienos atkarpose. Buvo siekiama fiziškai sujungti mūrinius miesto ir pilies įtvirtinimus. Numatyta apjuosti gynybine siena tik dalį tuometinio Vilniaus, jo centrinę dalį – dalis XIV-XV a. apgyvendintų Vilniaus vietų pateko už miesto gynybinės sienos (žr. skyrių 1.3). Aleksandro Jogailaičio privilegijoje nurodyta, kad miesto sienoje turi būti įrengti penki vartai: Vilniaus (Vilijos), Trakų, Aušros (Medininkų), Spaso (Išganytojo); į miestą (galbūt Rūdninkų ar Bernardinų vartai). Kada tiksliai pastatyti vieni ar kiti vartai nėra pilnai aišku. Lenkų tyrinėtojo J. Marošeko nuomone išvardintieji 5 vartai buvo įrengti Magistrato jurisdikai priklausiusiose sienos atkarpose (Maroszek, 1999, s. 165). Kiti vartai gynybinėje sienoje įrengti Vyskupo (Šlapieji arba Marijos Magdalenos ir Totorių vartai), Vaivados (Bernardinų vartai) ir Metropolito (varteliai į šiaurę nuo Subačiaus vartų) jurisdikose, turbūt kiek vėliau buvo įrengti privilegijoje nenumatyti Magistrato jurisdikose buvę Rūdninkų ir Subačiaus (Šunų) vartai (op. cit., s. 165-166). Atsižvelgiant į šio autoriaus tyrimo duomenis, galima kelti prielaidą, kad I etape įrengta daugumas gynybinės sienos vartų. Tai kol kas nėra patvirtinta taikomųjų tyrimų duomenimis, tačiau galimybė, kad visi vartai įrengti jau I etape yra reali.

Miestiečiai buvo įpareigoti pastatyti sieną ir iškasti gynybinius griovius (fosas) per metus. Aleksandro nurodymu gynybinės sienos ribas turėjo pažymėti Vilniaus vaivada Mikalojus Radvila (Senasis). Nėra aiškus pats darbų organizavimas – privilegijoje teigiama, kad sieną turi statyti visi miesto gyventojai, tačiau taip pat pabrėžiama, kad miestietis, gyvenantis (turintis „*delnicu*“) prie sienos vietos privalo išmūryti sieną (Merkys, 1959, p. 12). Taigi, vilniečiai, turėję sklypus prie miesto sienos vietos, buvo tarsi dvigubai įpareigoti. 57-to kvartalo, esančio prie pietvakarinės gynybinės sienos dalies istoriniai tyrimai parodė, kad greta sienos buvę sklypai XVII-XVIII a. priklausė miestiečiams,ėjusiems svarbias valstybines pareigas (Banikonienė, 1969š, p. 7; Racevičienė, 1989š, p. 5-7) – jie, matyt, buvo ne tik įtakingi, bet ir pakankamai turtingi. Žinant, kad svarbūs postai kai kada būdavo tarsi paveldimi (Jurginis, Merkys, Tautavičius, 1978, p. 67), galima daryti prielaidą,

kad šiame, kadaise „prestižiniame“, kvartale pasiturintys miestiečiai buvo išsigiję sklypus jau XVI a. pr.

Privilegijoje padaryta išlyga – „savo“ gynybinės sienos atkarpa, iki kol bus pastatytas mūras, vilniečiams leista aptverti mediniais įtvirtinimais. XVI a. pr. datuotinos medinės aštrikuolių sienos liekanų aptikta atliekant archeologinius tyrinėjimus bastėjos prie Bokšto g. aplinkoje XX a. septintajame dešimtmetyje. Teigiama, kad ji buvusi 3 m aukščio, sutvirtinta 1,5 m aukščio pylimu (Jučienė, Levandauskas, 1979; Jučienė, 1990, p. 30-31, nunumeruoti pav. p. 17-18). Kieno konkrečiai prievolė buvo statyti gynybinės sienos vartų pastatus, kitus statinius, privilegijoje nenurodoma – veikiausiai tai palikta Magistrato, kitų jurisdikų vadovybės dispozicijoje. Statant gyvenamuosius namus gynybinės sienos aplinkoje buvo laikomasi to meto fortifikacijos taisyklių – vidinėje sienos pusėje gyvenamieji namai ir kiti pastatai statyti „saugiu“ atstumu. Pavyzdžiui, archeologinių tyrimų Trakų g. 2/24 metu nustatyta, kad vienalaikiai su gynybine siena mūriniai pastatai nuo gynybinės sienos buvo nutolę 4,5-6 m atstumu (Girlevičius, 2004ša, p. 41 brėž. Nr. 2). Gynybinės sienos statyba vyko sunkiai – 1509 m. ji dar nebuvo pastatyta, nors esama žinių, kad intensyviausiai gynybinės sienos statyba vyko 1506-1509 m. To priežasčių, matyt, buvo keletas. Tai galėjo būti nepakankamas miestiečių finansinis pajėgumas, kvalifikuotų mūrinių, kitų statybininkų stoka, nepajėgumas tokiam dideliame statybų objektui paruošti pakankamą kiekį medžiagų. Beje, panašiu metu vyko ir rekonstrukcijos darbai pilių teritorijoje. Jau vykstant užsitęsusiai statybai atsirado poreikis įrengti papildomus gynybinius vartus – remiantis taikomųjų tyrimų rezultatais galima daryti prielaidą, kad jau pirmajame statybos darbų etape galėjo būti pastatyti dar bent treji – Subačiaus (Gudynaitė, Poška, 2000, p. 164; **85-87 pav.**), Rūdninkų (žr. tekste toliau) ir, tikėtina, Bernardinų vartai, kontroliavę svarbias ankstyvojo miesto transporto arterijas (žr. skyrių 1.3).

Bendras gynybinės sienos ilgis – 3,2-3,5 km, ji juosė ~100 ha plotą. Archeologinių tyrinėjimų metu aptinkamos pamatinės gynybinės sienos dalys, dažniausiai priskirtinos I miesto gynybinės sienos statybos etapui arba šiam statinių kompleksui priklausiusių įtvirtinimų liekanos. Pamatai ir apatinės sienų dalys XVI a. pr. buvo statomos iš riedulių tarpus tarp akmenų eilių užpildant plytomis ar jų dalimis. Statybai naudotos gotikinių proporcijų plytos. Sklypo Maironio g. 2 tyrinėjimų metu nustatyta, kad tarpai tarp akmenų buvo užpildomi ir čerpėmis. Šiuo atveju didžioji dalis čerpių – gamybos brokas (Sarcevičius, 2005š, p. 26). Riedulių-plytų mūras rišamas kalkių skiediniu. Apatinės pamatų dalys nuo tuometinio žemės paviršiaus dažniausiai įgilinamos iki 0,6-1,4 m gylio. Drėgnose vietose, kur gruntas nebuvo palankus statybos darbams, po sienos mūro pamatu klotas pagrindas iš medinių konstrukcijų (op. cit.). Kartais buvo mūrijama prieš tai padarius savotiškus klojinius. Prie Vilnios senosios vagos Maironio g. rajone prieš statant sieną sukalti vertikalūs pušiniai rąstai, prie kurių iš vidaus pusės buvo glaudžiami horizontalūs skelti pusrąščiai, tik tada į šį klojinį dėti stambūs rieduliai (Patkauskas, 1988š, p. 3). Sienos pamatinės dalies lygyje ji buvo iki 1,8-2,0 m (dažniausiai 1,5-1,6 m) storio. Pirmojo gynybinės sienos statybos etapo pamatai yra juostiniai.

Pamatinė gynybinės sienos dalis iš vidinės (miesto) pusės dažniausiai yra laiptuota (Simanavičius, 1988š, p. 7; Skardžius, 1995ša, p. 32-33; Girlevičius, 2003ša, p. 86 brėž. Nr. 19). Gynybinės sienos išplatėjimo viršus dažnai parodo tuometinį žemės paviršiaus lygį (Ušinskas, 1983š, p. 10; Skardžius, 1995ša, p. 83). Gynybinės sienos mūre būta vadinamųjų nukraunamųjų arkų. Tai mūrą sustiprinančios arkos sienos konstrukcijoje, tačiau skirtingai nei XVII a. Vilniuje paplitę arkiniai pamatai, ne tiesiog ant grunto. Tokių konstruktyvinių elementų tikriausiai būta dalyje sienos liekanų atkarpose prie L. Stuokos-Gucevičiaus g. (Dzikas, 1988š, p. 35 brėž. Nr. 4), jie fiksuoti greta Bokšto g. (Patkauskas, 1985š, p. 5, 9-11), sienos ruože Trakų g. 2/24 (Girlevičius, 2003ša, p. 12). Tikėtina, kad jau pirmajame gynybinės sienos raidos etape, kai kuriose dalyse, ji tvirtinta kontraforsais (Dzikas, 1988š, p. 35 brėž. Nr. 4). Archeologinių tyrimų metu nustatyta, kad XVI a. I pusėje gynybinėje sienoje išlikusių šaudymo angų apačia buvusi 5,7 m aukštyje (Sarcevičius, 1999š, p. 31; Sarcevičius, 2000, p. 462), gynybinės sienos aukštis galėjo siekti 7 m. Turbūt panašiam aukštyje nuo tuometinio paviršiaus buvo I etape išmūrytos šaudymo angos, kurių liekanos fiksuotos Pylimo g. 30 architektūrinių tyrimų metu. Nuo Pylimo g. paviršiaus I etapo mūro yra išlikę iki ~2,8 m aukščio, jame aptikta spėjama šaudymo anga (Lipakovienė, 1987š, p. 3). Geologinių tyrimų metu nustatyta, kad čia pamatai yra virš 2 m pločio, įgilinti apie 2,6 m (Rusteika, 1987š). Archeologinių-architektūrinių sienos atkarpos šalia Šv. Dvasios vienuolyno tyrimų metu nustatyta, kad čia I etapo sienos aukštis buvęs ~5,5 m. (Simanavičius, 1988šb, p. 7). Veikiausiai buvo prisitaikyta prie tuometinio reljefo – XVI a. pr. tereno. Tai patvirtina ir ankstyvosios sienos atkarpos tyrimai prie Šv. Dvasios vienuolyno (op. cit.). Iki šaudymo angų lygio mūre yra riedulių, tačiau jų nedaug (op. cit., p. 8). Riedulių yra ir brustverio⁶⁶ mūre, tačiau viršutinė sienos dalis mūryta daugiausia iš plytų, rišant jas gotikiniu būdu. Ž. Simanavičius nurodo, kad „standartinis“ sienos antžeminės dalies storis buvęs maždaug dviejų uolekčių⁶⁷ – ~140 cm (Simanavičius, 1988šc, p. 7). Nustatyta, kad norint brustverio papėdėje pasiekti „standartinį“ sienos storį, išorinė, į užmiestį nukreipta, fasadinė gynybinės sienos plokštuma kai kuriose atkarpose buvo išmūrijama kiek (~10°) pasvirusi miesto link (plg. op. cit., p. 7). Kita vertus, toks sienos plokštumos įrengimas galėjo būti daromas tam, kad pagerintų sienos apsaugą nuo artilerijos. Brustveris šiame etape buvo maždaug dviejų plytų ilgio – 66-72 cm storio (Simanavičius, 1987š, p. 18). Didžiojoje dalyje gynybinės sienos mūro atkarpų (visu gynybinės sienos perimetru?), viršutinėse vidinėse dalyse, buvo įrengtos dengtos šaulių galerijos su ginties taku (Krūminis, 1959, p. 31 pav. 1, p. 32 pav. 5). Greta Šv. Dvasios vienuolyno išlikusioje sienos atkarpoje, 2,5 m aukštyje nuo tuomečio žemės paviršiaus, aptikti I etapo galerijos konsolių pėdsakai. Konsolės čia buvo 18×23 cm stačiakampio skerspjūvio, įleistos į mūrą 42-56 cm. Jų žingsnis 2,0-2,5 m (Simanavičius, 1988šb, p. 7). Konsolės I etape tikriausiai buvo paremtos spyriais, įremtais į pasvirusią iš miesto pusės sienos pusę (op. cit., p. 10).

⁶⁶ *Brustveris* – viršutinėje gynybinio įrenginio (gynybinės sienos, kurtinos) dalyje buvusi konstrukcija, skirta šaulių priedangai;

⁶⁷ *Lietuvos uolektis* – 60,43 cm; *Krokvos uolektis* – 58,60 cm; *Romos uolektis* – 59,62 cm;

Manoma, kad šaulių galerijos stogas buvo dengtas plokščiosiomis čerpėmis (op. cit.). Tikėtina, kad kai kuriose atkarpose sienos viršutinė dalis buvo dantytu parapetu (kreneliažu), kaip tai vaizduojama Vilniaus atvaizduose S. Miunsterio „Kosmografijoje“ (80-81 pav.). Architektūriniais tyrimais tai nepatvirtinta. Išlikusiuose sienos fragmentuose prie Šv. Dvasios ir Pylimo g. yra autentiškų XVI a. pr. datuotų vadinamųjų šaudymo lizdų. Jie be statmenai gynybinės sienos išorinio fasado plokštumai orientuotų vienos arba dviejų angų, turi abipus jų įrengtas papildomas angas, kurių ašys su centrinės angos ašimi sudaro ~45° kampą. Šaudymo lizdai aprašyti ankstesnių autorių, jie matomi eksponuojamose arba atkurtose gynybinės sienos atkarpose (92, 94 pav.). Konstruktyviai panašiu principu įrengtos šaudymo angos aptiktos pastatuose Šv. Ignato g. 5 ir 6 (138-140 pav.). Tokios originalios konstrukcijos šaudymo angų tikriausiai būta ir kituose kraštuose (plg. Bogdanowski, 1996, s. 550; fig. 86:F). Nustatyta, kad sienos atkarpoje greta Šv. Dvasios vienuolyno šaudymo lizdo nišos apačia buvo 55 cm aukščiau nei galerijos konsolės viršus (Simanavičius, 1988šb, p. 7). Sienos išorėje buvusių angų parametrus (aukštis 25-28 cm, plotis 17-21 cm) veikiausiai bus nulėmęs tuo metu statyboje naudotų plytų dydžiai. Vidinėje sienos dalyje ir didesniųjų išorinių angų viršutinėse dalyse išmūrytos arkinės konstrukcijos sąramos. Architektūrinių tyrimų metu atidengtų šaudymo lizdų nišų plotis – 90-105 cm, panašus ir aukštis (iki 108 cm). Aptikta nišų be šaudymo angų. Šaudymo lizdų žingsnis (tarpai tarp jų ašių) kiek skiriasi išlikusiose gynybinės sienos atkarpose – 3,7-7,54 m (op. cit., p. 7-8). Atkarpoje į pietus nuo Rūdninkų vartų vietos iš nišos į sienos išorinę pusę yra nukreiptos 3-4 šaudymo angos. Vidurinės ~20 cm pločio ir ~40 cm aukščio, šoninės ~20 cm pločio ir ~25 cm aukščio. Atstumas tarp šaudymo angų ašių taip pat buvo ~3,7 m (Jučienė, Levandauskas, 1979, p. 17)⁶⁸. Manoma, kad gynybinės sienos atkarpoje, išlikusioje pastate Pylimo g. 30 atstumas tarp šaudymo angų ašių buvęs ~3,7 m (Petračiūtė, 1987š). Panašus žingsnis fiksuotas ir gynybinės sienos atkarpoje išlikusioje pastato Rūdninkų g. 13 pietvakariniame korpuse (Gudynaitė, 1993šb, p. 9 brėž. 4). Išlikusioje ir restauruotoje sienos atkarpoje greta Subačiaus ir Strazdelio g. sankirtos atstumas tarp apatinėje, I etape išmūrytos, gynybinės sienos dalyje esančių šaudymo lizdų ašių – ~5,5 m. Dažniau pasikartojantis atstumas tarp ašių sienos atkarpoje greta Šv. Dvasios vienuolyno panašus – 5,12 m. Ž. Simanavičiaus nuomone, sienos statybos kontrolę vykdančių asmenų buvo nurodyta išdėstyti šaudymo lizdus kažkokiais kartotiniaisiais atstumais, tačiau tuos atstumus iškraipė plytų išdėstymas mūre – plytos buvo taupomos, nebuvo norima jų kapoti. Plytos naudotos sienos statybai I etape – gotikinių proporcijų, kelių formatų⁶⁹, 9-11 cm storio, daugumas jų tamsiai raudonos ar geltonos spalvos, pasitaiko rudos, gelsvai rudos spalvų. Jos rištos riebiu, aukštos kokybės kalkių skiediniu, dažnai su grūstų plytų priemaiša. Plytų rišimo būdas – gotikinis. Sienos

⁶⁸ Yra nuomonių, kad ši gynybinės sienos atkarpa išmūryta II gynybinės sienos raidos etape – plg. Gudynaitė, 1993šb, p. 3-4, tačiau ten pat p. 12 brėž. Nr. 7 nurodoma, kad vartų statinys ir gynybinės sienos atkarpa išmūryta vienu metu – XVI a. pr. Taip teigti leistų ir šioje gynybinės sienos atkarpoje esančių plytų matmenys – 33,3÷35,5×14,8÷16×9÷11 cm;

⁶⁹ Gamintos ne vienoje plytinėje;

paviršiai I etape – netinkuoti, siūlės buvo užtrinamos lygiai su fasado plokštuma, nerievėtos. Užtrynimo skiedinio lopai kartais uždengdavo mažiau išsikišusius mūro elementų paviršius (Simanavičius, 1988šb, p. 7-8). Gynybinės sienos statybos darbams naudoti įprasti tų laikų mūro darbams instrumentai: mūrininkų mentelės, plaktukai, statybinės medžiagos transportuotos neštuvais, karučiais, kopėčiomis, didesni svoriai (pvz. stambūs rieduliai), veikiausiai, buvo keliami iš medžio padarytais bei metalinėmis detalėmis sutvirtintais keliamaisiais mechanizmais (skridinių-skryščių sistemomis, rato principu paremtais keliamaisiais kranais ir kt.), naudoti pastoliai (78-79 pav.).

Pirmajame etape statyti gynybinės sienos vartų statiniai⁷⁰ (lietuviškoje literatūroje dažniausiai vadinami vartų bokštais) gana panašūs savo planine struktūra. Vartai artimo kvadratui plano. Tyrinėtų vartų statinių ankstyvųjų dalių dydžiai taip pat gana panašūs: ankstyvosios Aušros vartų dalies dydis plane 11,2×10,8 m, Vilniaus – ~11,5×11,5 m. Vartų statinių sienų storis 1,5-2,6 m – storesnės išorinės, fasadinės sienos, o pvz. rytinės (vidinės) Trakų vartų sienos plotis buvo 1,5 m (Girlevičius, 2005š, p. 5, p. 38 pav. 1-4, p. 55 brėž. 4). Apie Trakų vartų statinio plano parametrus galima spręsti iš 1802 m. jo inventoriaus – nurodyta, kad jo plotis 8 žingsniai, o ilgis 12 žingsnių (Merkys, 1959, p. 205). Žinant, kad žingsnį sudarė 2 uolektys apskaičiuota, kad vartų statinio plotis buvo ~9,4-9,7 m, o ilgis ~14,0-14,5 m. Taigi, nuo pastato Trakų g. 2/24 vakarinio fasado (miesto gynybinės sienos) plokštumos vartų statinys turėjo būti išsikišęs ~10 m⁷¹ (Girlevičius, 2005š, p. 53 brėž. Nr. 2). Išorinėse sienose buvo įrengiami nuleidžiami vartai, grotos. Vartų statinių praėjimas buvo dengiamas mūriniu skliautu, kitų aukštų perdangos veikiausiai buvo medinės. Archeologinių tyrinėjimų metu nustatyta, kad į Vilniaus vartų statinio antrąjį aukštą buvo patenkama per jo sienose įrengtas laiptines (Lisanka, 1992, p. 39; Daugudis, 1993, p. 19, p. 32 pav. 10). Dvi laiptinės yra ankstyvajame Aušros vartų statinio mūre, šiaurinėje (vidinėje, miesto pusėje esančioje) jo dalyje (Gudynaitė, 1993ša, brėžinys Nr. 01). Vilniaus vartų statinio šiaurinėje dalyje po įvažiavimo anga buvo įrengtas rūsys⁷², o šiaurinėje ir rytinėje statinio sienose – laiptinė į jį (Lisanka, 1992, p. 39; Daugudis, 1993, p. 32 pav. 10). Ikonografinių šaltinių analizė ir Aušros vartų architektūrinių tyrinėjimų duomenys leidžia teigti, kad ankstyvieji gynybinės sienos vartai buvo neįmantrių, tačiau monumentalių gotikinės stilistikos⁷³ architektūrinių formų, su šaudymo angomis pritaikytomis šaunamiesiems parakiniais ginklams (83-84 pav.). Aušros vartų antrajame ir trečiajame aukšte, visose sienose, iki šiol išliko šaudymo angos. Jos išdėstytos simetriškai, išorėje angos ~0,4 m skersmens, vidinėje dalyje esančios nišos ~90

⁷⁰ Tam, kad nekiltų painiavos identifikuojant tekste vartų bokštus ir kitus bokštus, tekste naudojamas vartų statinio pavadinimas;

⁷¹ XIX a. pr. situacija galėjo neatspindėti ankstyvojo vartų statinio plano, nes iš istorinių tyrimų žinoma, kad per Maskvos karą sugriauti, 1663 m. vartai buvo naujai perstatyti (Jučienė, Levandauskas, 1979, p. 32);

⁷² Tikslus rūsių datavimas nėra aiškus, tikėtina, kad jis išmūrytas vėliau (Lisanka, 1992, p. 40);

⁷³ Paveiktų renesanso įtakos – pvz. statinio, primenančio ankstyvąjį Aušros vartų pavidalą, atvaizdas matomas renesansiniuose polichrominiuose kokliuose aptinkamuose Vilniuje;

cm pločio ir ~70 cm aukščio su segmentinėmis sąramomis (Jučienė, Levandauskas, 1979, p. 38). Tyrimų metu nustatyta, kad I etape, fasaduose angos nebuvo pilnai apskritos – apatinėje dalyje būta horizontalios plokštumos (**83 pav.**). 1785 m. P. Smuglevičiaus tapytų archajiškų formų Vilniaus vartų statinio vakariniame fasade matomos trimis eilėmis išdėstytas 9 šaudymo (?) angas, dar trys panašios angos yra šiauriniame fasade, virš pravažiavimo angos (Drėma, 1991a, p. 144 pav. 183). Išorėje apvalios – tokios kaip iki šiol išlikusiuose Aušros vartuose – šaudymo angos matomos ir kitų vartų statinių atvaizduose.

Šiuo metu informacijos apie miesto sienos statinių komplekse buvusius gynybinius bokštus yra nedaug. Ar būta jų pradiniame miesto sienos egzistavimo etape? Ankstesnėje literatūroje minimi tik du iš rašytinių ir ikonografinių šaltinių žinomi gynybiniai bokštai – Apvalusis (Apskritasis, Rūdninkų, pirmą kartą rašytiniuose šaltiniuose paminėtas 1610 m.) ir Spaso (Išganytojo, pirmą kartą rašytiniuose šaltiniuose paminėtas 1671 m.). Šių bokštų liekanos nebuvo tyrinėtos, tad galima tik spėti, kad jie egzistavo jau I gynybinės raidos etape. Manoma, kad ankstyvo bokšto būta bastėjos prie Bokšto g. vietoje. Bokšto ir miesto gynybinės sienos liekanos aptiktos Bernardinų vienuolyno oficinose tyrimų metu. Iš atkastų pamatinės dalies mūro fragmentų nustatyta, kad aptiktasis statinys buvo artimo kvadratui plano, bendras dydis – ~9×8,5 m, mūro sienų storis 1,7-2,0 m (Žukovskis, 2005š, p. 22, 67-68; **106-107 pav.**). Šio bokšto paskirtis – saugoti Bernardinų vienuolyno prieigas sienos linkio vietoje, atliekant flankuojančią funkciją. Nėra paprasta atsakyti į klausimą, koks buvo miesto gynybinės sienos ir šio vienuolyno (žr. skyrių 2.4) santykis. Nors dalis tyrinėtojų manė, kad miesto gynybinė siena jungėsi su pilių įtvirtinimais (Jučienė, 1990, p. 6), daugumas Vilniaus miesto gynybinės sienos problematiką nagrinėjusių autorių teigė, kad gynybinės sienos rytinė atšaka užsibaigdavo ties Bernardinų vartais. Tai, kad ankstyvajame laikotarpyje miesto gynybinė siena bent dalinai juosė šio vienuolyno teritoriją nustatyta atliekant jo restauravimo darbus. Tuomet miesto gynybinė siena lokalizuota šiaurinėje Bernardinų vienuolyno dalyje (Bešėnienė, 1980š, p. 28-29). 2003 m. XVI a. pr. datuotinas gynybinės sienos fragmentas aptiktas sklype Maironio g. 2 (Sarcevičius, 2005b). XVI a. pr. keletas bokštų ar kitokio pobūdžio mūrinių įtvirtinimų galėjo stovėti Bernardinų vienuolyno ansamblio šiaurinėje ir šiaurės rytinėje dalyje. Kažkokio gotikinio pastato arkinių (? – *aut.*) pamatų liekanos aptiktos šiaurės rytinėje Bernardinų vienuolyno dalyje esančio korpuso rūsyje (Jučienė, 1973šb, p. 15-17; Radavičiūtė, 1973š). Tačiau šio statinio santykis su miesto gynybine siena nebuvo nustatytas – šioje vienuolyno dalyje XVI-XX a. buvo atlikti dideli mūrinių statinių rekonstravimo darbai, žemės darbai. Vad. Fiurstenhofo Vilniaus plane du apskriti bokštai vaizduojami Bernardinų sodą iš šiaurės juosusios tvoros kampuose. Galbūt šie bokštai vaizduojami 1600 m. T. Makovskio graviūroje. V. Drėma bokštus priskyrė Kirdiejų rūmams, trečiasis jo šiems rūmams priskiriamas bokštas (plg. Drėma, 1991a, p. 34) tikriausiai yra bokštas, buvęs Žemutinės pilies didžiojo mūrinių įtvirtinimų žiedo pietrytinėje dalyje. Vad. Fiurstenhofo ir XIX a. I pusės Vilniaus planuose

matoma gana pastovi riba nuo sklypo Maironio g. 2 besitęsianti apytikriai link dabartinio pastato B. Radvilaites g. 7/2 šiaurės rytinio kampo. Yra tikimybė, jog miesto gynybinė siena ankstyvajame jos egzistavimo etape jungėsi su 1515 m. pradėtu statyti Karališkuoju malūnu (žr. skyrių 2.5). Galbūt XVI a. būta tolimesnės miesto sienos tąsos link vadinamųjų Pilies vartų. Kita vertus, tokia gynybinės sienos atšaka galėjo būti nereikalinga – ši Vilniaus dalis buvo apsaugota vandens kliūtimis. Mūro ar mišrios konstrukcijos įtvirtinimus, juosusius visą valdą, galėjo turėti Bernardinų vienuolynas (žr. skyrių 2.4). Šie savo ruožtu buvo integralia miesto įtvirtinimų dalimi, galbūt netgi suprojektuota to paties fortifikatoriaus – M. Enkingerio.

Dar vienas bokštas galėjo būti gynybinės sienos atkarpoje greta Šv. Dvasios gatvės. Architektas Ž. Simanavičius, analizuodamas P. Smuglevičiaus ir J. Kamarausko tapytus miesto sienos greta Subačiaus vartų atvaizdus (Drėma, 1991a, p. 137 pav. 172), iškėlė hipotezę, kad stačiatikių Šv. Dvasios vienuolyno teritorijoje galėjo būti keturkampis, į gynybinę sieną įjungtas bokštas (Simanavičius, 1987š, p. 17-18). Gynybinė siena atkarpoje ties šiuo vienuolynu nėra tiesi – ties vidurine išlikusios atkarpos dalimi yra ~35 cm įlinkis į miesto pusę (Simanavičius, 1988šb, p. 7). Architektūrinių tyrimų metu iškelta hipotezė, kad į rytus nuo Šv. Dvasios cerkvės yra buvęs rizalitas⁷⁴ (Simanavičius, 1988šb, p. 6). Tirtoje gynybinės sienos atkarpoje, mūre aptikta I etape išmūryta 90 cm pločio ir iki 180 cm aukščio durų anga, užmūryta II gynybinės sienos raidos etape. Pietrytiniame gynybinės sienos fasade, abipus durų angos, fiksuotos spėjamo statinio jungties su gynybine siena liekanos, į šiaurę nuo jos – mūre buvusio akmens „guolis“, į pietus nuo jos – horizontalios įdubos („štrabai“), atsiradusios išardžius I etapo mūrą. Spėjamo bokšto ar rizalito plotis – 6,65 m. (Simanavičius, 1988šb, brėž. Nr. 6). Atkreiptinas dėmesys į pietinės Vilniaus miesto dalies atvaizdą iš S. Miunsterio „Kosmografijos“ (**80 pav.**). Šiame Vilniaus atvaizde į dešinę (šiaurės rytus) nuo Aušros vartų, gynybinės sienos linijoje matomas masyvus statinys. Galbūt toje vietoje pavaizduotas Subačiaus vartų statinys, tačiau neatmestina prielaida, kad čia pavaizduotas pietrytinėje miesto sienos atkarpoje buvęs bokštas. Tyrimais nustatyta ankstyvoji, netoliese esančio Basųjų karmelitų vienuolyno teritorijoje buvusi, gynybinės sienos trasa (Simanavičius Ž., 1987š, p. 11; Poška, 2002š, p. 7, 12-14). Architektūriniais tyrimais nustatytas I etapo sienos santykis su Aušros vartų statiniu – gynybinė siena jungėsi su vartų statiniu pastarojo rytinės sienos vidurinėje dalyje (Gudynaitė, 1993ša, p. 12, zondažai 119-120, brėž. 03). Tikimybė, jog sienos atkarpoje tarp Aušros ir Subačiaus vartų galėjo stovėti gynybinės paskirties bokštas, yra reali. Taip teigti įgalina ir netoliese nuo aptariamos vietos buvusio Apvaliojo bokšto padėtis – šis pastatytas gynybinės sienos trasos linkyje.

Tikėtina, kad gynybinės sienos linkyje tarp Vilniaus ir Trakų vartų (pastato Vilniaus g. 39 / Klaipėdos g. 6 šiaurės vakariniame kampe?) stovėjo flankuojantis bokštas (**81 pav.**). Dar dvi tikėtinos bokštų vietos – greta Pylimo g.: vienas ties Pylimo ir Ligoninės g. sankryža (veikiausiai ties pastato Pylimo

⁷⁴ *Rizalitas* – fasade per visą pastato ar statinio aukštį išsikišusi pastato ar statinio dalis;

g. 36 pietine dalimi), kitas priešais Malkų turgų – pastato Pylimo g. 28 vakarinio fasado vietoje. M. Moreliovskis teigė, kad pastarieji du bokštai pažymėti XVIII a. Uselovičiaus Vilniaus ir jo dvarelių plane iš inžinieriaus Valickio rinkinio (Morelowski, 1940-1942š, Nr. 311 paaišk.). Du iš tikėtinų vakarinėje sienos dalyje buvusių trijų bokštų gana schematiškai pažymėti 1646 m. Vilniaus vakarinės dalies plane (**6 pav.**) – vienas atkarpoje tarp Vilniaus ir Trakų vartų, kitas – tarp Trakų ir Rūdninkų vartų. Į čia žymimus statinius dėmesį atkreipė istorikas S. Samalavičius (Samalavičius, 1964, p. 19). Archeologinių ar kitų tyrimų duomenimis šių bokštų egzistavimas kol kas nėra patvirtintas. Spėjamo bokšto tarp Trakų ir Vilniaus vartų aplinkoje, pastato Vilniaus g. 39/6 atliktų archeologinių tyrimų metu, šiaurės vakarinėje rūsio patalpoje aptikta gynybinės sienos atkarpa, tačiau kasant šurfą į šiaurės rytus nuo pastato, sienos liekanų neaptikta (Tebelškis, 1981š, p. 11-14). XVI-XVII a. gynybinės sienos liekanos aptiktos pastato pirmo aukšto lygyje, pastato vakarinėje sienoje arčiau Klaipėdos g. (Симанавичюс, 1987š). Gynybinės sienos ir spėjamo bokšto liekanos galėjo būti nuardytos statant esamą pastatą arba anksčiau (XVII a. II pusėje?). Galima ir kita prielaida – sienos atkarpa flankavimui skirti bokšteliai (erkeriai) buvo įrengti tik viršutinėje gynybinės sienos dalyje. Anglakalbių šalių fortifikacinėje terminologijoje tokie bokštai vadinami „*bartizan*“ (Harris, 2007, p. 46), lenkų – „*bartyzana*“ (Bogdanowski, 1996, s. 511; **82 pav.**).

Istoriniai šaltiniai liudija buvus kažkokį bokštą greta Totorių vartų. Jis vadintas „pašvėstųjų butu“ („*izba weiharska*“, lenk. k. žargonas; „*weiher*“ – senąja vok. kalba – „pašvėstasis, pašventinimas“), mat jėzuitų naujokyno egzistavimo metu čia buvo apgyvendinami naujai įstoję mokyti jaunuoliai (Gasparavičienė, 1993šb, p. 15-16, 19). Oficialūs archeologiniai tyrinėjimai vietoje, kur, tikėtina, galėjo būti šis bokštas (pvz. pastato Totorių g. 25 šiaurinėje dalyje) nebuvo atliekami. Architektūrinius tyrinėjimus šiame pastate atlikusio architekto E. Purlio duomenimis, bokšto liekanų tyrimų metu nebuvo aptikta, jis tokio bokšto egzistavimu abejoja⁷⁵. Jei šioje vietoje yra buvęs gynybinis bokštas, jo paskirtimi galėjo būti gynybinės sienos linkio sustiprinimas. Tyrimais lokalizuota gynybinės sienos trasos dalis esanti į šiaurės rytus (Luchtanienė, 1998š; Daminaitis, 2002, p. 162; Žukovskis, 2006š; Žukovskis, 2007šb, p. 17-19, 56-53, 71-74 brėž. Nr. 13-16), pietvakarius nuo Totorių vartų vietos. I etapo sienos liekanos fiksuotos pastato Totorių g. 25/3 vidurinėje dalyje, ji buvo pastatyta aukštesnėje vietoje (Girlevičius, 2002; Girlevičius, 2005, p. 190). Toliau siena tęsėsi iki Vilniaus vartų (Tebelškis, 1980š; Vaitkevičius, 1981š; Grišin, 1995š, p. 2; Skardžius, 1995ša, p. 21, 32-33, 79). Iš istorinių planų ir tyrimų medžiagos aiškėja, kad gynybinės sienos linkio būta Totorių vartų aplinkoje. Galima kelti prielaidą, kad greta šio linkio, netoli Totorių vartų I etape buvo pastatytas gynybinis flankuojantis bokštas.

Greta Liejyklos g. kastame šurfe, prie gynybinės sienos liekanų aptiktas mūro išplatėjimas į vidinę (miesto) pusę – kontraforso ar kažkokios kitos mūrinės konstrukcijos liekanos (Žukovskis, 2007š, p. 73 brėž. Nr. 15).

⁷⁵ Architekto E. Purlio žodinė informacija;

Detaliau šios konstrukcijos dydžio ir paskirties dėl ribotos tyrimų apimties iširti nepavyko, galbūt tai kitame sienos linkyje buvusio bokšto liekanos?

Kiek buvo bokšto pavidalo statinių Vilniaus miesto gynybinėje sienoje I etape, kol kas tiksliai pasakyti negalima, tačiau gana aiškios vietos, kur jie galėjo būti pastatyti. Tai gynybinės sienos linkių, posūkių vietos. Dabartinių duomenų nepakanka siekiant nustatyti bokštų parametrus, atsekti ar jie buvo pritaikyti gynybai artilerijos pagalbai. Norint tai iširti būtini nuoseklūs tyrinėjimai tikėtinosiose bokštų vietose, istorinių šaltinių paieška.

Ar jungėsi miesto ir Žemutinės pilies įtvirtinimų gynybinės sienos? Rytinės miesto sienos atšakos jungties klausimas jau aptartas. Turimi archeologiniai duomenys kol kas neleidžia naujais faktais pagrįsti vakarinės miesto gynybinės sienos atšakos jungties su pilių gynybiniais įtvirtinimais vietos. 2006 m. Universiteto g. atkastas kol kas labiausiai prie pilių gynybinių įtvirtinimų priartėjęs šiuo metu žinomas miesto gynybinės sienos fragmentas, datuotinas XVI a. II puse (?) (Žukovskis, 2007ša, p. 112, p. 118 pav. 12). Dėl ribotų žemės kasimo apimčių tyrimai nebuvo išsamūs. Iš aptiktųjų gynybinės sienos liekanų galima spręsti, kad čia atkasta sienos dalis buvo arkinės konstrukcijos – galbūt būta arkos per Vilnią, o gal čia būta nukraunamosios arkos. Šioje vietoje dabar po žeme esanti gynybinės sienos dalis galėjo būti nuardyta užpilant Vilnios senvagę ir statant požeminį kolektorių XIX a. Apie miesto gynybinės sienos jungties būdą su Žemutinės pilies gynybine siena galima spręsti iš 1646 m. Vilniaus vakarinės dalies plano (**6 pav.**). Jame pavaizduota, kad į rytus nuo Šlapiųjų vartų su kažkokiu kitu, neįvardytu, statiniu (vadinamaisiais Pilies vartais ar vienu iš Žemutinės pilies didžiojo įtvirtinimų žiedo pietinėje dalyje buvusių apskrito plano bokštų?) gynybinės sienos komplekso rytinė atšaka jungiasi dviem lygiagrečiomis margomis linijomis. Kas tai – dviguba gynybinė siena, aštrikuolių tvora? Šios „dvigubos sienos“ atvaizdas yra kitoks nei kitų šiame plane vaizduojamų gynybinės sienos atkarpų. Miesto gynybinės sienos komplekso ir pilių įtvirtinimų jungties vietos nėra fiksuotos tyrimų metu, tačiau, autoriaus nuomone, I miesto gynybinės sienos raidos etape jungties būta.

Kokie buvo papildomų miesto gynybinės sienos įrenginių parametrai ankstyvuojų šių įtvirtinimų egzistavimo laikotarpiu nėra žinoma. Gynybinės sienos trasa suprojektuota bent dalinai gamtinėmis kliūtimis apsaugotame plote. Ją juosė upeliai, griovos. Tikėtina, kad upelis nuo Aušros vartų pro Apvalųjų bokštą iki Trakų vartų – santakos su Kačerga-Vingre – nukreiptas nuo Aušros vartų g. dirbtinai. Kol kas tik dalinai nustatyti priešais gynybinę sieną įrengtų fosų parametrai, nežinoma ar gynybiniai grioviai buvo ištinę. Didesnės apimties tyrimai atlikti priešais Aušros vartus. Nustatyta, kad 10-11 m atstumu nuo vartų buvo upelio vaga, kuri buvo panaudota kaip fosa. Fosos plotis buvęs 8-9 m, ji orientuota rytų-vakarų kryptimi. Upelio dugnas fiksuotas 5-5,5 m gylyje nuo dabartinio gatvės paviršiaus. Pietinė fosos kraštinė buvo vertikali, jos šlaitui sutvirtinti pastatyta ~1 m storio siena. Siena mūryta iš stambių riedulių ir gotikinių proporcijų plytų. Šios sienos pamatas iš stambių riedulių, jos apačia fiksuota 6,2 m gylyje nuo dabartinio paviršiaus (3 m gylyje nuo XVI a. paviršiaus, kai ji buvo pastatyta). Išlikęs sienos aukštis

3,7 m. Rytinė sienos dalis nebuvo baigta statyti. Vakarinėje sienos atkarpoje jos mūre aptikta arkinės konstrukcijos ertmė. Šiaurinis fosos kraštas buvo lėkštas ir neįtvirtintas, todėl vietomis išplautas (Гришин, 1989, c. 83, c. 86-87 рис. 6, c. 88 рис. 7). Ši mūrinė siena galėjo būti pastatyta II miesto gynybinės sienos statinių komplekso raidos etape, stiprinant pietines miesto įtvirtinimų prieigas ir įrengiant čia bastėją – „rurmusą“. Galbūt tuo metu čia ir buvo įrengta fosa? Žvalgomųjų tyrinėjimų sklype Pylimo g. 17 metu, netoli Pylimo g. važiuojamosios dalies kastų šurfų 2 ir 3 rytinėse dalyse fiksuotas status perkasimas, spėta, kad tai gali būti fosos kraštas (Daminaitis, 2007, p. 363). Neaišku, ar būta gynybinės sienos priešakyje medinių ar gruntinių įtvirtinimų I miesto gynybinės sienos raidos etape. Galbūt tokiais įtvirtinimais būtų galima laikyti prie bastėjos Bokšto g. aptiktą aštriakuolių sieną ir pylimą (Jučienė, 1971, p. 86-87)? Kitų tokio pobūdžio I etapui priskirtinų įtvirtinimų aptikti ar identifikuoti kol kas nepavyko.

Apibendrinant žinias apie Vilniaus miesto gynybinės sienos kompleksą I jos raidos etape, daromos tokios išvados:

1. Miesto gynybinė siena, apjuosė vidurinę tuometinio miesto dalį, ji sujungė mūrinius miesto ir pilies įtvirtinimus;
2. Projektuojant miesto gynybinę sieną buvo atsižvelgta į vietovės reljefą, užpelkėjimus, vandens, kitas kliūtis, tačiau kai kuriose dalyse siekiant išlaikyti suprojektuotą sienos trasą, ji statyta nepaisant nestabilių gruntų;
3. Pirmajame Vilniaus gynybinės sienos raidos etape būta daugiau bokštų nei manyta iki šiol, tikėtina, kad jau I etape pastatyti ne penkeri, o aštuoneri ar devyneri vartų statiniai;
4. Bokštai lokalizuotini gynybinės sienos linkių vietose, jie veikiausiai buvo skirti gynybinės sienos atkarpų flankavimui;
5. Gynybinės sienos kompleksas I etape buvo skirtas gynybai lengvaisiais šaunamaisiais ginklais ir, galbūt, nedideliais pabūklais;
6. Pagal gynybinių elementų kompoziciją I etapo miesto gynybinė priskirtina „bokštinei“ viduramžiškai Europos miesto gynybos sistemai;
7. Sąsajų tarp ankstyvųjų miesto įtvirtinimų ir miesto gynybinės sienos nedaug – gynybinė siena atkartojė ankstyvųjų įtvirtinimų trasą vakarinėje miesto dalyje;

Panaši LDK sostinės Vilniaus ir tuometės Lenkijos karalystės sostinės Krokuvos gynybos koncepcija. Abiejų miestų įtvirtinimai jungėsi su pilių-rezidencijos teritorija, o miesto įtvirtinimai nuo pilių teritorijos pusės buvo santykinai menkiau įtvirtinti (plg. Król, 1936, s. 65, fig. 79, tablica XV, fig. 187; **11 pav.**)⁷⁶. Vertinant XVI a. pr. Vilniaus miesto gynybinius įtvirtinimus europiniame kontekste galima teigti, kad lyginant su Vakarų ir kitų Vidurio Europos miestų gynybiniais įtvirtinimais jie buvo gerokai vėlyvesni (plg. rekonstrukcinį Rygos planą – Caune, 2005, s. 38, fig. 3), Vilniaus miesto įtvirtinimai nepasižymėjo gynybinių bokštų gausa. Lietuvos sostinė buvo gana

⁷⁶ Kiek skiriasi miestų planinė struktūra ir tai kad ankstyvojoje Krokuvoje buvo įtvirtintas ir Kazimiero priemiestis (faktiškai savistovus miestas);

gerai įtvirtinta lyginant su tuometiniais LDK rytinių ir pietinių žemių miestais, Maskvos valstybės miestais (12-15 pav.).

II etapas. Dėl to, kad šiuo laikotarpiu pastatytieji papildomi bei rekonstruoti ankstesnieji gynybiniai statiniai nėra tiksliai datuoti, šiam miesto gynybinės sienos statinių komplekso raidos etapui tenka nustatyti gana plačius chronologinius rėmus – nuo 1522 iki XVI a. pab. E. Malachovičius išskyrė chronologiškai trumpesnę miesto mūrinių įtvirtinimų modernizacijos laikotarpį – 1579-1594 m. (Malachowicz, 1990, s. 133). Galbūt būtų galima šį etapą suskirstyti smulkesniais chronologiniais laikotarpiais, pvz.:

1. Naujų vartų miesto gynybinėje sienoje įrengimas – miesto ir užmiesčio komunikacijos gerinimo etapas;
2. Papildomų statinių miesto gynybinėje sienoje ir jos aplinkoje įrengimas – miesto įtvirtinimų pritaikymas artilerinei gynybai.

Įvertinus dabar turimus ir prieinamus taikomųjų tyrimų, istorinės ir ikonografinės medžiagos tyrimų rezultatus, prieita išvados, kad toks išskyrimas būtų neteisingas. Nagrinėjant gynybinės sienos statinius antrame miesto mūrinių įtvirtinimų raidos etape į šiuos, gynybinės sienos komplekso modernizaciją nulėmusius, veiksnius privalu atsižvelgti.

Antrasis gynybinės sienos raidos etapas prasidėjo praėjus santykinai nedideliu laiko tarpui (~25 m.) po miesto gynybinės sienos pastatymo. Šių darbų metu paaukštinta pati gynybinė siena, joje įrengtos naujo tipo šaudymo angos. Dažnai literatūroje nurodoma (Jučienė, Levandauskas, 1979, p. 16), viršutinėse sienos mūro dalyse buvus mažikulas – XIV a. paplitusį gynybinių objektų relikvą. Šias II gynybinės sienos raidos etape įrengtas šaudymo angas teisingiau vadinti „mašikulų tipo“ šaudymo angomis. Manoma, kad jos buvo skirtos šaudymui efektyvesniais lengvaisiais parakiniais šaunamaisiais ginklais – hakenbiuksais⁷⁷ (Simanavičius, 1987š, p. 10, 18; Simanavičius, p. 5, 9), tačiau taip teigta ir apie I etapo gynybinės sienos angas (Krūminis, 1959). I etapo šaudymo lizdai buvo užmūryti. Autentiškoje miesto gynybinės sienos atkarpoje greta Šv. Dvasios vienuolyno II etapo angos aptiktos 1,3 m aukščiau I etapo šaudymo angų apačios (Simanavičius, 1988šb, p. 9). Pastate Rūdninkų g. 13 tirtoje atkarpoje šis skirtumas ~1,5 m (Gudynaitė, 1993šb, p. 9 brėž. 4). Naujųjų šaudymo angų apatinės dalys (sienos išorėje) per 4 plytų eiles nusileidusios žemyn mažikulų principu. 90 cm aukščiau I etapo šaudymo angų apačios gynybinės sienos brustveris pradėtas platinti į išorę po 4 cm ir per 6 eiles išplatėja nuo 72 iki 96 cm (Simanavičius, 1988šb, p. 9). Tokio pobūdžio autentiškų angų išlikę sienos atkarpoje greta Subačiaus g., pastate Pylimo g. 30⁷⁸ (Lipakovienė, 1987š, p. 3, 5; Petravičiūtė, 1987š), Rūdninkų g. 13 (Gudynaitė, 1993šb, p. 9 brėž. 4), Pylimo g. 38 pietinio korpuso vidiniame kieme. Visos II etapo šaulių nišos turi segmentines sąramas, šaudymo angos išorinėje sienos dalyje yra ~70 cm aukščio ir 33-35 cm pločio. Nuo brustverio vidurinės dalies nišos palaipsniui, atkartodamos lenktą sąramą padidėja iki ~63 cm pločio ir 97-99 cm aukščio (Lipakovienė, 1987š, p. 3). Šaudymo angų žingsnis (tarpai tarp jų ašių) kiek skiriasi išlikusiose gynybinės sienos

⁷⁷ *Hakenbiuksas* – XVI-XVIII a. lengvasis šaunamasis parakinis ginklas su stovu, karabino prototipas;

⁷⁸ Čia angos nėra išsikišusios iš gynybinės sienos frontaliuos plokštumos;

atkarpose. Pylimo g. šaudymo angų žingsnis – ~2,8 m (op. cit.), sienos atkarpoje greta Šv. Dvasios vienuolyno – ~2 m (Simanavičius, 1988šb, p. 10), pastate Rūdninkų g. 13 – 2,59-2,69 m. Beje, pastarojoje sienos atkarpoje, restauruotoje miesto sienos atkarpoje prie Šv. Dvasios g. ir atstatytoje atkarpoje greta Bokšto g. kas antra viršutinėje sienos dalyje buvusi anga neturėjo šaulio nišos – virš angų padarytos sąramėlės iš dviejų stačiu kampu suglaustų plytų. Manoma, kad greta Šv. Dvasios vienuolyno siena, ją paaukštinus, tapo ~7 m aukščio (Simanavičius, 1988šb, p. 9). Įvertinant Rūdninkų g. 13 sienos aplinkoje aptiktus grindinius ir architektūrinių tyrimų rezultatus, galima teigti, kad čia II etapo gynybinė siena virš tuometinio žemės paviršaus buvo iškilusi ~6,4 m. II etape buvo įrengtas kitokios konstrukcijos šaulių takas. Pastatytos dvi statramsčių eilės: viena statramsčių eilė įmūryta į I etapo sienoje iškirstas vertikalias vagas, antroji pastatyta senuoju principu ant I-ojo etapo konsolių galų. II etape konsolės taip pat buvo paremtos spyriais. Šaulių galerijos stogas tikriausiai buvo dengtas plokščiosiomis čerpėmis. II etape, aukštinant gynybinę sieną, buvo panaudotos plonesnės nei I etape plytos (~32,0×15,5×9,0 cm) (op. cit., p. 9-10). P. Smuglevičiaus Vilniaus vartų piešinyje (Drėma, 1991a, p. 144 pav. 183) vaizduojamos sudvejintos šaudymo (?) angos, veikiausiai išmūrytos taip pat šiame laikotarpyje. Beje, sudvejintos šaudymo angos vakarinėje gynybinės sienos dalyje vaizduojamos ir 1600 m. datuojamoje T. Makovskio graviūroje, tačiau, gal čia yra tik menininkų pasirinktas schematiškas pasikartojančių elementų vaizdavimas? II etape „mašikulų tipo“ angos galėjo būti išmūrytos visu gynybinės sienos perimetru. Jos buvo įrengtos ir dalyje vartų (pvz. Subačiaus) statinių, tikėtina, kad ir dalyje tuo metu buvusių bokštų.

Netrukus po sienos pastatymo jos trasoje buvo pastatyti nauji vartų statiniai, tačiau kiek ir kada – tiksliai nenustatyta. Nedidelis sienoje buvusių vartų kiekis negalėjo patenkinti tiek miesto teritorijoje, tiek užmiestyje padidėjusios gyventojų populiacijos poreikių. Nors vėliau kai kurie iš šių vartų tapo labiau įtvirtintais, naujų vartų statinių statybos negalima tiesiogiai susieti su miesto įtvirtinimų tobulinimu didinant jų gynybinį pajėgumą. Tai veikiau susiję su utilitariniais miesto gyventojų poreikiais.

Svarbių faktų Vilniaus gynybinės sienos komplekso tyrimui suteikė Rūdninkų vartų vietos archeologiniai ir jų liekanų architektūriniai tyrinėjimai. Rašytiniuose šaltiniuose šie vartai pirmą kartą paminėti 1557 m. Manoma, kad vartų statinys (bokštas) ir gretimos gynybinės sienos atkarpos pastatytos 1522-1550 m. (Gudynaitė, 1993šb, p. 3-4). Šie vartai galėjo būti pastatyti jau I gynybinės sienos raidos etape – apie tai yra užuomina architektūrinių tyrimų autorės pastaboje viename brėžinių, tai liudytų ir I etapui būdingos šaudymo angos vienu metu su vartais statytose greta buvusiose gynybinės sienos atkarpose. Autoriaus nuomone, Rūdninkų vartai galėjo būti privilegijoje numatyti pastatyti vartai „į miestą“.

Archeologinių tyrinėjimų metu nustatyta daug ankstyvojo vartų statinio parametrų (Patkauskas, 1995š, p. 18-21). Vartai buvo ~11 m ilgio ir ~11 m pločio, artimo kvadratui plano. Vidinė statinio erdvė tarp sienų buvo 7,3 m pločio ir 6,55-6,6 m ilgio pagal išilginę Rūdninkų g. ašį. Išorinės

(pietvakarinės) vartų sienos plotis 2,42 m, vidinės (miesto pusėje) – 1,82 m. Įvažiavimo vartų plotis buvo iki 3,1 m. Nustatyta, kad statinys turėjo dvejus medinius vartus, kuriems įrengti vidinėje vartų statinio pusėje, ties kampais, buvo išmūryti 34×32 cm dydžio glefai⁷⁹. Viename, šiaurės rytiniame kampe buvusiam, glefe buvo išlikęs metalinis kablys – vartai buvo pakabinami. Vartai atsiverdavo į statinio pirmo aukšto patalpos vidų. Vartų statinio išorinėje pusėje, 43 cm atstumu nuo pietvakarinio fasado, aptikti išlikę iki 17 cm pločio, iki 14 cm įgilinti vertikalūs grioveliai, vadinamieji „štrabai“, kuriuose slankiojo pakeliamos grotos. Pietvakariniame (išoriniame) fasade būta šaudymo angų. Viena šaulio nišų buvo 1,65 m pločio, 92 cm gylio, kūgio formos angokraščiais, kurių plotis – 95-97,5 cm. Pirmajame vartų statinio statybos etape pietinėje sienoje buvo išmūryta laiptinė į antrą aukštą. Vartų statinio mūras tvarkingas. Plytos 32,8÷35,5×14,8÷16×9,7÷11 cm dydžio, raudonos, tamsiai raudonos, rudos spalvų. Mūryta gotikiniu būdu, rišant riebiu kalkių skiediniu, kurio sudėtyje būta grūstų plytų gabaliukų. Siūlės rievėtos, 1,5-3 cm storio. Tyrinėjimų ataskaitoje nurodoma, kad netrukus po vartų statinio statybos, maždaug XVI a. viduryje, iš miesto pusės buvo pristatytas neaiškios (gynybinės?) paskirties gotikinis statinys. Jo pamatinė dalis buvo priglauta prie vartų statinio. Vartų statinio vidinėje dalyje aptikti trijų iš riedulių krautų grindinių fragmentai, ankstyviausias siejamas su vartų statyba XVI a. I pusėje. Manoma, kad vėlesnės vartų statinio rekonstrukcijos vyko jau XVII a. Po vartų statiniu yra buvęs rūsys, kurio skliautai 1675 m. įgriuvo (Gasparavičienė, 1993šc, p. 16).

Totorių vartai rašytiniuose šaltiniuose pirmą kartą paminėti 1588 m. (kitur minimi 1589 m. (Gasparavičienė, 1993šb, p. 6)). Vartų vietos archeologinių tyrinėjimų rezultatai pateikti gynybinės sienos tyrimus apibendrinančiame leidinyje (Jučienė, Levandauskas, 1979, p. 25, 28, 31, p. 35 nenumeruotas pav.). Vartų statinys buvo stačiakampio plano, 24×12 m dydžio (buvo išlikę tik ~1/3 jo liekanų), išstėtas pietryčių-šiaurės vakarų kryptimi. Vartų anga buvo 3 m pločio, žemės paviršius grįstas nedidelių akmenų grindiniu, o virš jo suklotos penkios pusiau skeltų rąstų eilės su žvyro ir smulkių akmenų tarpsluoksniais. Taip statinyje buvęs praėjimas saugotas nuo drėgmės. Dėl nestabilaus grunto po iš riedulių ir plytų mūrytais vartų statinio ir gynybinės sienos pamatais padarytas paklotas iš horizontalių rąstų. Iš istorinių tyrimų medžiagos aiškėja, kad vartų statinyje tikriausiai yra buvę du vartai (Gasparavičienė, 1993šb, p. 10). Ilgame, tačiau gana siaurame vartų statinyje nebuvo galimybės įrengti dviejų lygiagrečių komunikacijos koridorių. Šie koridoriai turbūt buvo statmeni vienas kitam, vieno kryptis sutapo su Totorių g. kryptimi, kitas galėjo būti skirtas pravažiuojimui keliu, kuris veikiausiai egzistavo vidinėje gynybinės sienos pusėje.

Apie, tikėtina, II gynybinės sienos raidos etape statytus Bernardinų vartus⁸⁰ yra nedaug duomenų. Pagal 1802 m. inventorinį aprašymą mūro storis buvo 2 žingsniai, o bokšto plotis – 5 žingsniai (Merkys, 1959, p. 208). Taigi vartų statinio (išorinės?) sienos storis turėjo būti ~2,34-2,42 m, vartų statinio

⁷⁹ *Glefas* arba *glifas* – nuožulnus angokraštis;

⁸⁰ Jau minėta, kad šie vartai galėjo būti įrengti jau I etape;

plotis tik 5,86-6,04 m. Pirmą kartą rašytiniuose šaltiniuose jie paminėti 1593 m. M. Moreliovskis manė, kad šie vartai yra statyti pirmajame gynybinės sienos raidos etape, ir būtent jie Aleksandro privilegijoje pavadinti „vartais į miestą“ („*brama v horod*“) – kitaip tariant iš miesto (Užupio priemiesčio) į „Bernardinų pilį“ (*castrum* – lot.) (Morelowski, 1940-1942š, Nr. 170 paaišk.). Prie vartų statinio vėliau prišlieti kiti pastatai, statiniai. Vad. Fiurstenhofo plane vartų vietoje vaizduojamas tik pravažiavimas iš rytų pusės ribojamas arkinės galerijos jungusios Bernardinų ir Užupio bernardinų vienuolynus (pastatyta po 1692 m. – žr. skyrių 2.4), iš vakarų pusės – Bernardinų vienuolyno rytinis korpusas (Sapiegų rūmai?). Atliekant archeologinius žvalgymus apytikrėje Bernardinų vartų vietoje aptikta minimos galerijos liekanos bei XVII a. pr. architektų datuotos gynybinės sienos atkarpa (Vainilaitis, 2000š, p. 10-11; Valeckas, Račinskas, 2000š). Spėjama, kad čia aptiktos ir Bernardinų vartų liekanos, tačiau tikslesnius duomenis apie šių vartų parametrus ir jų raidos etapus bus galima gauti tik atlikus detalesnius tyrinėjimus.

Šlapieji (Marijos Magdalietės) vartai rašytiniuose šaltiniuose pirmą kartą paminėti 1601 m. – jų anga tuomet užsandarinta rąstais. Vartų statinio atvaizdas yra 1600 m. datuojamoje T. Makovskio panoramoje. Statinys vaizduojamas su gana siaura anga apatinėje dalyje ir nedidelėmis (šaudymui pritaikytomis?) angomis antrajame ir trečiajame aukštuose. Sprendžiant pagal P. Smuglevičiaus panoramoje išlikusį šių vartų statinio šiaurinės dalies atvaizdą (Drėma, 1991a, p. 60 pav. 55, p. 143-144), jis XVIII a. pab. buvo gana nedidelis, vieno aukšto, dengtas keturšlaičiu (valminiu) stogu, su arkos pavidalo įvažiavimo anga, abipus kurios po dvi šaudymo angas. Lyginant šiuos vaizdus galima teigti, kad po Maskvos karo (?) vartų statinys buvo pažemintas. Tai, kad vartuose būta šaudymo (?) angų, rodytų, kad statinys buvo pritaikytas gynybai. Pagrindinės vartų paskirtys – susisiekimas su Lukiškių ir Puškarnės priemiesčiais, tilto, buvusio ant Kačergos upelio (žr. skyrių 2.5), apsauga. M. Moreliovskis teigė, kad šie vartai buvę be bokšto, jie esą stovėję Universiteto g. važiuojamojoje dalyje už pastato Universiteto g. 14 šiaurinio kampo. Šio autoriaus duomenimis, iki 1940 m. čia buvo išlikusi XVI a. I pusėje pastatytos gynybinės sienos antžeminė dalis, maždaug Universiteto-L.Stuokos-Gucevičiaus-Šventaragio g. sankirtoje buvusi valda iki 1940 m. vadinta „Šlapiųjų vartų baru“ (Morelowski, 1940-1942š, Nr. 77 ir 79 paaišk.). Taigi, šis autorius teigia, kad Šlapieji vartai buvę toje vietoje, kur 2006 m. tyrinėtos gynybinės sienos liekanos (Žukovskis, 2007ša, p. 112, p. 118 pav. 12). Vis tik vartai galėjo būti kitoje vietoje, nei spėjo M. Moreliovskis. Spėjamos jų liekanos aptiktos atliekant archeologinius tyrinėjimus L.Stuokos-Gucevičiaus g. 2005 m. (Žukovskis, 2006š, p. p. 8-9, 12). Detaliau ištirti vartų statinio vietos nepavyko. Geriau pavyko nustatyti tik spėjamo vartų statinio plotį – jis ~5 m. Vartų liekanų plane (**88-89, 91 pav.**) matyti, kad šis statinys buvo išsikišęs nuo gynybinės sienos plokštumos – fiksuotos šio statinio pietinio kampo liekanos. Išlikusi statinio požeminė (pamatinė) dalis mūryta iš stambių ir vidutinio dydžio riedulių, tarpuose pridedant plytų duženų, surištų kalkių skiediniu. Statinio kontūro šiaurės rytinė kraštinė nuo pastato Universiteto g.

12 vakarinio kampo nutolusi ~27 m. Tiek Smuglevičiaus piešinyje pavaizduota, tiek taikomaisiais tyrimais nustatyta, jog vartų statinys buvo išsikišęs nuo miesto gynybinės sienos fasado. Vartų statinio parametrai galėjo būti nedideli – įvažiavimo angos plotis kituose miesto gynybinės sienos vartuose buvo ~3 m, o šiame galėjo būti ir mažesnė. Archeologinių tyrimų metu atkasta gynybinės sienos atkarpa sklype Universiteto g. 12, 14. Ji išmūryta I miesto gynybinės sienos raidos etape⁸¹.

Apibendrinant duomenis apie II gynybinės sienos komplekso raidos etape pastatytus vartų statinius galima teigti, kad jie buvo įvairesnių formų bei parametru nei statytieji I etape. Tačiau vartų statiniai neišliko, nepakankamai gerai iširtos ir dabar po žeme esančios jų liekanos. Yra išlikę šių statinių atvaizdai XVI-XVII a. ir vėlesnėje ikonografinėje medžiagoje, tačiau jie dažnai vaizduojami gana schematiškai. Duomenys apie II etapo vartus gana fragmentiški, kad būtų galima daryti platesnes, apibendrinančias išvadas.

Antrajame gynybinės sienos komplekso raidos etape vyko kitų vartų statinių modernizavimas. Geriau iširtas Subačiaus vartų statinio modernizavimas šiame etape. Vartų pamatinės dalies liekanų tyrimų metu nustatyta, kad jie buvo rekonstruoti XVI a. pab. – XVII a. pr. (Gudynaitė, Poška, 2000, p. 164). Stačiakampio plano statinio pamatai buvo sustiprinti stambiais rieduliais, rištais rupiu kalkių skiediniu, o rytinėje vartų dalyje buvo pastatyti kampiniai cilindriniai, maždaug 5 m skersmens, bokštai. Šiame raidos etape tiek naujai pastatytuose cilindrinuose bokštuose (**85, 87 pav.**), tiek Subačiaus vartų aplinkoje miesto gynybinėje sienoje išmūryta antra („mašikulų tipo“) šaudymo angų eilė (op. cit., p. 165).

XVI a. II pusėje veikiausiai rekonstruoti ir Trakų vartai. 1600 m. T. Makovskio graviūroje matomas aukštas, keturių aukštų, renesansinės stilistikos bokštas, savo išvaizda primenantis iki šiol išlikusius Aušros vartus, kurių sienų viršus ir puošnus renesansinis atikas, manoma, išmūryti XVII a. pr. (Paminklų sąvadas, 1988, p. 43).

II etape buvo įrengtas didesnis kiekis gynybinių bokštų ir kitų papildomų miesto sienos kompleksui priklausiusių statinių. Nėra tikslių duomenų apie Spaso ir Apvaliojo bokšto rekonstrukciją šiame etape, tačiau galima pritarti tyrinėtojams, teigusiems, kad II miesto gynybinės sienos raidos etape jie galėjo būti perstatyti (Małachowicz, 1990, s. 133-134)⁸². Perstatymo tikslas – pritaikyti bokštus artilerinei gynybai. Tikėtina, kad II etape, šie bokštai buvo pažeminti, t. y. nugriautos viršutinės stogu dengtos šių bokštų dalys⁸³. E. Malachovičius mano, kad šiame etape buvo pastatyti ir papildomi miesto apsaugai skirti, pritaikyti gintis artilerijos ugnimi statiniai: bokštas ant Bekešo kalno, bastėja prie Bokšto-Subačiaus g. sankirtos (dar vadinama Vilniaus miesto arsenalu) bei bokštas priešais Aušros vartus (dar vadinamas „rurmusu“). Iš esmės pritariant šioms tyrinėtojo teiginiam, reikia pastebėti,

⁸¹ Architekto R. Zilinsko žodinė informacija;

⁸² Šis autorius nurodo, kad reikšmingiausias miesto gynybinės sistemos pertvarkymas vyko 1579-1594 m., o jo metu perstatyti ir Spaso bei Apvaliojo bokštai;

⁸³ Plg.: spėjama Apvaliojo bokšto vaizdą iš „Kosmografijos“ ir P. Smuglevičiaus nutapytą Apvaliojo bokšto atvaizdą (Drėma, 1991a, p. 29 pav. 22 ir p. 138 pav. 174);

kad bokštas priešais Aušros vartus vaizduojamas jau 1552 m. datuojamame paveiksle iš „Kosmografijos“ (**80 pav.**) – taigi, miesto gynybinės sienos modernizavimas veikiausiai užsitęsė ilgesnį chronologinį laikotarpį. Panašiu laikotarpiu (1548 m.) bastėja buvo pastatyta Varšuvoje (Jučienė, 1990, p. 46). Galbūt bastėjos priešais Aušros vartus statybą reiktų sieti su 1552 m. iš Lenkijos karalystės atvykusių M. Siekieros, M. Drozdeko ar J. Broitelio (Breutel) veikla Vilniuje (Małachowicz, 1990, s. 133)?

Šio bokšto liekanas archeologiniais metodais tyrinėjęs archeologas V. Grišinas (**95 pav.**) prieštarauja šio statinio gynybiniam pobūdžiui (Гришин, 1989, c. 80, 82; Grišinas, 1990, p. 64) laikydamas jį išskirtinai vandens kėlimo bokštu. E. Malachovičiaus nuomone, priešais Aušros vartus stovėjęs bokštas gali būti bastėja (*rondel*), gynybinių statinių evoliucijoje tarsi tarpinė grandis tarp barbakano ir naujoviško gynybinio įrenginio – ravelino, bei datuotinas XVI a. II puse (Małachowicz, 1990, s. 135-137). Galima pritarti šiam autoriui ir teigti, kad bokšto viduje aptikta 2,2 m storio platforma (Гришин, 1989, c. 84) būtent ir liudytų tai, kad bokštas buvo pritaikytas šaudymui iš pabūklų – platforma turėjo suteikti šiam statiniui stabilumo. Manoma, kad šis bokštas buvo plane ovalo formos, ~15,5×11,5 m dydžio, išėstas šiaurės-pietų kryptimi (Grišinas, 1990, p. 63). Šis statinys galėjo turėti dvejopą paskirtį. Pradinė jo paskirtis galėjo būti gynybinis bokštas, vėliau jis galėjo tapti miesto vandentiekio sistemos dalimi, pavojaus atveju pritaikomu gynybai. Gynybai pritaikytų vandentiekio bokštų iki šiol išlikę Vokietijos teritorijoje (**96 pav.**). Vienas Maskvos kremliaus gynybinių bokštų XVII a. taip pat buvo pritaikytas vandentiekiui įrengti.

Tikriausiai II raidos etapui reiktų priskirti ir spėjamo tilto liekanas aptiktas priešais Aušros vartų statinio pietinį fasadą, 3,8 m atstumu nuo jo. 80 cm pločio sienos fragmentas mūrytas iš raudonos spalvos 30×15÷15,5×7,5÷8 cm dydžio plytų (Raškauskas, 1994, p. 246).

Gynybinės sienos statinių komplekso II raidos etape veikiausiai buvo pastatyta ir bastėja (miesto arsenalas) prie Bokšto g. (**19, 97-98 pav.**). Šis statinys yra restauruotas, šiuo metu rekonstruojamas, jo tyrinėjimų duomenys yra publikuoti (Jučienė, 1971a; Jučienė, 1971b; Jučienė, 1990), tyrimų rezultatai kritiškai vertinti kitų tyrinėtojų (Małachowicz, 1990). 2007 m. atliktų archeologinių tyrinėjimų metu nustatyta, kad iki pastatant bastėją Bokšto g. čia buvo supilta kalvelė. Supiltuose sluoksniuose aptiktų radinių analizė leidžia teigti, kad tai atlikta XVI a. pabaigoje – aptikta XVI a. II puse – pab. datuotinių archeologinių radinių. Po supiltais sluoksniais, ant smėlio žemio, aptiktas stambaus raguočio skeletas (**99-104 pav.**)⁸⁴. Vad. Fiurstenhofo plane pavaizduota, kad ši statinį supo gana gerai išlikę (rekonstruoti?) žemės pylimai su terasomis. Bastėjos bokštas iš visų čia buvusių mūrinių statinių, matyt, yra pastatytas anksčiausiai. Jo aukštis veikiausiai nebuvo ženkliai aukštesnis dabartinio, rekonstruoto. Ant pasagos formos koridoriaus tikriausiai buvo įrengta šaudymo pabūklais aikštelė, o ant mūro išorinės sienos – virš aikštelės lygio iškilusi gynybinė siena su angomis pabūklams. Bastėjos mūras iš išorės

⁸⁴ 2007 m. tyrimų duomenys;

XVI ar XVII a. buvo sustiprintas molio ir grunto sluoksniu, galbūt plekverku⁸⁵. Žvelgiant nuo dabartinės bastėjos į vadinamąjį Išganytojo kalną, nelabai aiškus pačios bastėjos gynybinis pajėgumas – t. y. nėra aiški šaudymui pabūklais skirtų angų požeminio koridoriaus sienose paskirtis. Vertinant šiuolaikinę situaciją atrodytų, kad pabūklai turėtų šaudyti tiesiai į šios kalvos šlaitą. Angos pasagos formos mūre, matyt, buvo skirtos tiktai fosos gynybai – šaudymui pabūklais karteče. Pagrindinės gynybinės pozicijos turėjo būti įrengtos viršutinėje bastėjos dalyje. Dar nėra visiškai aiškūs buvę fosos parametrai, Išganytojo kalno paleoreljefas. Naujausių tyrimų metu nustatyta, kad šios aukštumos (terasos), reljefas stipriai performuotas. Vakarinės, arčiausiai bastėjos buvusios, Išganytojo kalno dalies tyrimų metu nustatyta, kad arčiau Subačiaus g. trasos ankstyvi (XIV-XV a.?) kultūrinio sluoksnio horizontai yra nukasti, ankstyviausi apatiniame naujai susiformavusio kultūrinio sluoksnio horizonte aptikti radiniai datuoti XVI a. II puse – pabaiga. Dabartinės aukštumos dalyje priešais bastėjos bokštą kultūrinio sluoksnio storis siekia 7,6 m. Naujas, šiaurės kryptimi praplėstas, natūralios terasos šlaitas supiltas iki XVIII a. II ketvirčio, kai vakarinėje aptariamiosios aukštumos dalyje pastatytas didelis mūrinis pastatas, dalis kurio išliko iki šiol⁸⁶. Bastėjos prie Bokšto g. pastatymas liudija, kad įtvirtinant miestą II etape ypatingas dėmesys buvo skirtas rytinės miesto dalies apsaugai – didžiausio pavojaus tikėtasi iš rytų. Atkreiptinas dėmesys į šio įrenginio vietą ir kitu aspektu. Bastėja kuri laiką naudota kaip miesto arsenalas. Iš istorinių tyrimų žinoma, kad iki 1633 m. parako saugykla buvo pirkliui J. Varguilai priklausiusiame pastate prie Apvaliojo bokšto (Gasparavičienė, 1989šb, p. 4). Miesto arsenalas buvo nutolęs nuo kito ginklų ir amunicijos sandėlio – pilių arsenalo (žr. skyrių 2.1). Toks ginklų sandėliavimas tikriausiai buvo pasirinktas apgalvotai – pavojaus atveju Vilniaus gynėjus buvo galima greičiau aprūpinti gynybos priemonėmis skirtingose Vilniaus dalyse. Panašus gynybos modelis buvo ir Lvove (192 pav.).

Bokšte ar rizalite prie Šv. Dvasios vienuolyno II etape buvo užmūryta durų anga (Simanavičius, 1988š, brėž. Nr. 6). Pastačius bastėjas priešais Aušros vartus ir Bokšto g. šis bokštas galėjo būti nugriautas, kaip netekęs gynybinės reikšmės – pateko į bastėjose buvusių pabūklų apšaudymo lauką (plg. Małachowicz, 1990, s. 144 fig. 21).

Bokšto ant Bekešo kalno nebeliko jokių liekanų, nes 1838 m. jis su kalvos gruntu nuvirto dėl erozijos poveikio šiai kalvai. Iš esmės pritariant E. Małachovičiaus teiginiams dėl šio bokšto gynybinio pobūdžio (Małachowicz, 1990) reikia pažymėti, kad šio bokšto kaip antkapio funkcija abejojo ir M. Moreliovskis. Jis nurodo, kad XVI a. tekstas neaiškiai mini, kad Bekešas buvo palaidotas „po bokštu“, bei daro išvadą, kad tai gali būti suprasta dvejopai – po bokšto pamatais arba arti bokšto, bet ne jame pačiame (Morelowski, 1940-1942š, Nr. 9 paaišk.).

⁸⁵ *Plekverkas* – mūras, kur vietoj plytų naudoti velėnos stačiakampiai, o vietoj skiedinio – juodžemio, mėšlo ir varpučio mišinys; naudotas fortifikatorių statiams šlaitams sutvirtinti (Šliogeris, 1982);

⁸⁶ 2008 m. tyrimų duomenys;

Analizuojant turimą medžiagą, negalima tiksliai nustatyti kaip artilerinei gynybai II etape buvo pritaikoma gynybinės sienos statinių komplekso vakarinė dalis. Galbūt tam buvo rekonstruoti čia, tikėtina, buvę bokštai? Tačiau šių bokštų nematyti 1600 m. T. Makovskio Vilniaus panoraminiame vaizde, o tyrimais patvirtinta, kad jame atvaizduoti pastatai ir statiniai nupiešti tiksliai. Šios miesto dalies santykinai menkas įtvirtinimas gynybine siena be bokštų II etape galėjo būti susijęs su stambiaja (Radvilų) žemėvalda vakarinėje miesto dalyje. Galbūt tuo metu jau egzistavo pirmojo bastioninių įtvirtinimų žiedo įtvirtinimai (žr. skyrių 2.6)? Tikėtina, kad šio etapo miesto gynybai iš vakarų pusės nemažas vaidmuo buvo numatytas Šv. Jurgio kalvoje egzistavusiam bokštui (bokštams) (žr. skyrių 2.4).

Tikėtina, kad II miesto gynybinės sienos raidos etapui reiktų priskirti ir aptiktas papildomas gynybines konstrukcijas. XVI a. II pusė – XVII a. I pusė datuotinos aštrikuolių eilės, buvusios 6,3 m atstumu nuo gynybinės sienos ir įrengtos iš 0,25-0,3 m storio nenužievintų pušinių rąstų liekanų aptikta į pietvakarius nuo Rūdinkų vartų vietos (Sarcevičius, 2000, p. 463). II gynybinės sienos raidos etape turbūt buvo įrengiamos ir užtvankos fosoje prie vakarinės gynybinės sienos statinių komplekso dalies. Tikėtina, kad jau XVI a. pab. buvo įrengtas ar pradėtas įrengti pirmasis bastioninių įtvirtinimų žiedas, kurio pagrindinė paskirtis – gynyba nuo priešo artilerijos (žr. skyrių 2.6). Yra žinoma, kad LDK teritorijoje ir Livonijoje tuo metu darbavosi Zigmanto Vazos pakviesti fortifikatoriai iš Nyderlandų (Flandrijos) – senosios olandų bastioninės fortifikacijos sistemos tėvynės. M. Moreliovskis nurodo, kad amžių sandūroje Vilniuje dirbo Nonhardt'as, turėjęs įtvirtintą rezidenciją Gaičiūniškėse (*Gojciensiszki* – lenk., dabartinė Baltarusija; **129 pav.**), J. Van Laeris (jam priskiria bastėjos Bokšto g. projektavimo ir statybos darbus), F. Getkantas ir kt. (Morelowski, 1938, s. 55-56), taigi Europos miestuose taikytos fortifikacijos naujovės čia turėjo būti žinomos. Apibendrinant antrojo gynybinės sienos statinių komplekso raidos tyrimo rezultatus galima teigti, kad 1522 m. – XVI a. pab. vykusių miesto įtvirtinimų modernizavimo darbų metu buvo laikomasi bendraeuropinių gynybinių įrenginių modernizavimo tendencijų. XVI a. I pusėje Europoje atsiranda vadinamoji senoji italų bastioninių įtvirtinimų sistema, tuo metu daugumas Italijos tvirtovių jau turėjo bastionus (Veliutė, 2002, p. 19). Padidėjo pabūklų ir kitų šaunamųjų ginklų, naudotų ir gynyboje, galimybės. Vilniaus gynybinės sienos raidos II etape atsekamos miesto įtvirtinimų pritaikymo „bastėjinei“ gynybinei sistemai (plg. Bogdanowski, 1996, s. 89-106) apraiškos. Vykus tokį procesą liudija bastėja priešais Aušros vartus ir laikantis A. Diurerio idėjų pastatyta bastėja prie Bokšto g. Senieji bokštai (Apvalusis ir Spaso) tikriausiai buvo pritaikyti artilerijai. Tačiau „bastėjinis“ gynybinės sistemos modelis nebuvo pritaikytas taip nuosekliai, kaip kituose Vidurio Europos miestuose, kur nemažas kiekis miestų apjuosti dvigubomis – senąja „bokštine“ ir naująja „bastėjine“ gynybinėmis linijomis (**192 pav.**). Tikėtina, kad viena tai nulėmusių priežasčių – vietos, kur statyti antrąją gynybinę liniją nebuvimas. Statant miesto gynybinę sieną buvo gana gerai pasinaudota reljefu, gynybai pritaikytos natūralios gamtinės kliūtys. Jei būtų statomi nauji mūriniai gynybiniai įtvirtinimai, tai

būtų pareikalavę didelių sąnaudų. Tikėtina, kad jau XVI a. pab. naujai pastatytieji statiniai papildomai sustiprinti pirmuoju bastioninių įtvirtinimų žiedu (žr. skyrių 2.6). XVII a. I pusėje panašiu principu buvo įtvirtinta ir kito Lietuvos miesto – Kauno – gynybinė siena (Vaškelis, 1988, p. 5-6).

II gynybinės sienos raidos etapas skaidytinas į smulkesnius etapus, tačiau tokiam skaidymui šiuo metu nepakanka duomenų. Šio etapo esminis bruožas – miesto įtvirtinimų pritaikymas artilerinei gynybai.

III etapas. Ž. Simanavičiaus nuomone, III ir vėlesniais miesto sienos komplekso statinių raidos etapais remontai buvo daromi tik paskutiniaisiais metais prieš priešo kariuomenių įsiveržimus (Simanavičius, 1987š, p. 12). Trečiąjį miesto gynybinės sienos statinių komplekso modernizavimo etapą sąlygojo keletas veiksnių. Tai visų pirma dėl pablogėjusios LDK ir sąjunginės valstybės – Abiejų Tautų Respublikos – geopolitinės padėties atsiradusi būtinybė modernizuoti Vilniaus įtvirtinimus. Yra žinoma, kad gynybinės sienos statinių kompleksas XVII a. pr. buvo prastame stovyje, tai fiksuota 1627 m. rugpjūčio 9 d. miesto sienos apžiūros akte (Merkys, 1959, p. 200; Jučienė, 1990, p. 20). 1610 m. sausros metu Vilnių nusiaubė gaisras (Bukantis, 1996, p. 34), per jį nukentėjo ir miesto įtvirtinimai. Šiame etape buvo imtasi kompleksinių darbų – statyti to meto Europoje ir jos šalių kolonijose kituose žemynuose populiarūs bastioniniai įtvirtinimai. Tikėtina, kad Vilniuje šie darbai buvo pradėti jau XVI a. pab. Pirmąjį bastioninių įtvirtinimų žiedą galima tiesiogiai susieti su miesto sienos statinių komplekso sutvirtinimu. Yra žinoma, kad 1607 m. karalius Zigmantas III Vaza įsakė už sienos palikti neužstatytą 40 sieksnių ruožą pylimui ir gynybiniam grioviui (fosai). Tikėtina, kad iki 1655 m. šie pylimai buvo pilnai įrengti arba perstatyti (žr. skyrių 2.6). Iš istorinių šaltinių ir tyrimų rezultatų žinoma, kad III etape buvo rekonstruoti kai kurie miesto sienos vartų statiniai, gynybinės sienos atkarpos.

Didesni gynybinės sienos rekonstravimo darbai atlikti atkarpoje tarp Aušros ir Subačiaus vartų, prie Bazilijonų – Šv. Dvasios g. Ši gynybinės sienos atkarpos rekonstrukcija datuojama laikotarpiu po 1633 m. (Simanavičius, 1987š, p. 13). Šioje miesto dalyje Vilniaus vyskupo Eustachijaus Valavičiaus 1624-12-02 raštu leista steigti Basujų karmelitų vienuolyną (Firkovičius, 1991š, p. 29). 1627 m. aprašant karmelitams suformuotos posesijos situaciją nurodoma, kad vienuolyną iš pietų pusės supo 130 uolekčių (t. y. ~7,6 m) aukščio miesto mūro siena (op. cit., p. 34). 1644-11-15 sprendimu magistratas leido vienuolynui užstatyti mūriniais ir kitais pastatais dar neužstatytą sklypą prie miesto gynybinės sienos. Šis sklypas – 12 Krokuvos uolekčių (~7 m) pločio ir 78 uolekčių (~45,7 m) ilgio – tęsėsi nuo mūro sienos, skiriančios karmelitų ir moterų stačiatikių (Šv. Dvasios) vienuolynus, iki „kampo link Aušros vartų“ (op. cit., p. 36). 1645-08-28 magistrato sprendimą patvirtino valdovas. Atsižvelgdami į jo reikalavimus, karmelitai įsipareigojo neįrenginėti miesto gynybinėje sienoje nei durų, nei vartų ir patys pažadėjo aptverti savo teritoriją iš priemiesčio pusės siena. Valdovas jiems dar leido statyti mūrinius pastatus, apsitverti mūro siena ir ant jos pasistatyti bokštėlį (op. cit., p. 36-37). Ši sienos atkarpa buvo statyta ne vienu metu – darbai tęsti ir po 1648 m., kai

buvo nubraižytas F. Getkanto Vilniaus įtvirtinimų planas (Simanavičius, 1987š, p. 11-13).

Naujai pastatytajai gynybinės sienos atkarpai buvo naudotos dviejų rūšių degto molio plytos: gotikinės, veikiausiai iš nugriautosios I-II etapų sienos atkarpos ir naujai pagamintos 30,0÷31,5×14,1÷14,7×7,1÷8,1 cm dydžio, dažniausiai geltonos spalvos. Mūras rištas pilku skiediniu su smulkaus žvyro ir smėlio užpildu. Tuo pačiu skiediniu atliktas plonas sienos tinkavimas-užtrynimasis. Remdamasis tyrimų duomenimis Ž. Simanavičius spėja, kad naujoji sienos atkarpa buvo pastatyta 5 sieksniais (t. y. ~12 m)⁸⁷ į išorę nuo senosios sienos trasos (op. cit., p. 11-12). Naujoji sienos atkarpa prie M. Daukšos g. pastatyta ant arkinės konstrukcijos pamatų. Pamatų ir pačios sienos iki pat viršaus plotis (storis) tik per 2 plytas, t. y. toks kaip I ir II etapų brustverio storis – 67-70 cm. Pamatas vos keliais centimetrais platesnis. III etapo sienos brustveris puse plytos mažesnis nei I etapo sienos – 53-57 cm. Šiame etape šaudymo angos išorėje yra ketvirčio uolekties pločio (~18 cm), dažniausiai 7-8 plytų eilių aukščio. Šaudymo angų nišos dvejopos – su statmenais ir įstrižais angokraščiais. Angos, kurių nišos yra įstrižais angokraščiais, yra 7 plytų eilių (78 cm) aukščio, šaulio nišos aukštis nuo apačios iki sąramos viršaus – 91 cm. Anga perdengta lėkštomis 2-4 cm aukščio sąramomis iš 4-5 plytų. Kai šaudymo angų nišų angokraščiai buvo statmeni šaudymo angos aukštis buvo 9 plytų eilės, nišos aukštis 129 cm. Nišų pločiai abiem atvejais ~96 cm. Vidutiniškas atstumas tarp angų ašių – 260 cm. III etapo šaulių galerijos pėdsakų neaptikta (op. cit., p. 18-19). Sienos atkarpoje greta Bazilijonų g., apatinėje jos dalyje, aptikta laikina sienos statybos laikotarpio anga, kurios viršuje buvo arkinės konstrukcijos sąrama. Tuo metu išmūryti ir 2,46 m pločio varteliai į Basijų karmelitų vienuolyno teritoriją iš Šv. Dvasios g. su arkinės konstrukcijos sąrama. Praėjimo apatinė dalis buvo atkasta archeologinių tyrimų metu. Nustatyta, kad jo apačia buvo 1,4 m gylyje nuo dabartinio paviršiaus, buvęs angos aukštis 2,8 m (Ušinskas, 1983š, p. 9). Gynybinės sienos aukštis atkarpoje ties Basijų karmelitų vienuolynu turbūt buvo ~6,7 m ir ji kartu su galerija šauliams buvo dengta vienašlaičiu stogeliu su nuolydžiu į miesto pusę.

Gynybinės sienos III raidos etapui priskirtina ir gynybinės sienos rekonstrukcija greta Šv. Dvasios vienuolyno. Čia aptiktas mūro fragmentas datuotas pačia XVI a. pab. arba XVII a. pr. Mūryta ant apgriauto II etapo sienos mūro, 32×16×7,8 cm dydžio plytomis. Tirtose vietose plytų eilės per 2 cm iškištos į sienos išorinę pusę (Simanavičius, 1988šb, p. 10). Ž. Simanavičiaus nuomone, čia gali būti P. Smuglevičiaus piešinyje (plg. Drėma, 1991a, p. 137 pav. 172) fiksuotosios trečiosios šaudymo angų juostos pėdsakai. Atkreiptinas dėmesys, kad T. Makovskio graviūroje tarp Šv. Trejybės cerkvės ir Rotušės siluetų matoma schematiškai pavaizduota siena su dviem eilėmis einančiomis angomis. Galbūt tai yra faktas, leidžiantis teigti, kad ši, aukščiausioji, šaudymo angų eilė išmūryta jau XVI a. pabaigoje?

⁸⁷ Veikiau 4 sieksniais, t. y. ~9,5 m;

Po 1610 m. gaisro netoli Rūdninkų vartų buvo įkurtas Karmelitų vienuolynas (žr. skyrių 2.4). Istorikė S. Gasparavičienė spėjo, kad čia karmelitai buvo įkurdinti ne atsitiktinai – siekta sustiprinti miesto sienos apsaugą iš vidaus (Gasparavičienė, 1989šb, p. 4). Buvo remontuojamos 1627 m. akte aprašytosios pusiau apgriuvusios gynybinės sienos atkarpos. III etapo gynybinės sienos rekonstrukcijos pėdsakų aptikta atkarpoje pastato Vilniaus g. 28 / Klaipėdos g. 6 vietoje (Симанавичюс, 1987š), sienos atkarpoje Pylimo g. 22 (Simanavičius, 1988šc, p. 8).

Rekonstrukcijos darbai miesto gynybinės sienos zonoje buvo atlikti ir Jėzuitų naujokyno (noviciato) šiaurės vakarinėje dalyje, greta Benediktinių g. Maždaug XVII a. viduryje, jėzuitai plėsdami savo valdas šioje Vilniaus vietoje pastatė vieno aukšto ūkinės paskirties mūrinį pastatą (Totorių g. 25 / Benediktinių g. 3), kuriame buvo skliautuotos patalpos (Purlys, 2005, p. 7-8). Pusė pastato, visu jo tūriu išsikišo iš buvusios gynybinės sienos trasos. Sienose būta nedidelių langų angų⁸⁸. Gynybinė siena šioje atkarpoje, matyt, buvo stipriai apirusi. Galimas leidimo išardyti sieną motyvas – į kovą su reformacija Lietuvon pakviestų jėzuitų įtaka. Siena šioje Vilniaus vietoje buvo pakeista tvirtu naujokyno korpuso išorinės sienos mūru, gynybinės reikšmės ši gynybinės sienos komplekso atkarpa, matyt, neprarado. Šiame ir gretimuose pastatuose buvo stalių dirbtuvės, vežiminė, arklidė, tvartai (Gasparavičienė, 1993šb, p. 17). Spėta, kad ties Benediktinių-Šv. Ignoto g. sankirta būta gynybinio bokšto, čia aptikti 2 m pločio arkinės konstrukcijos pamatai (Tebeškis, 1980š, p. 12). Tačiau vad. Fiurstenhofo Vilniaus miesto plane čia Nr. 56 pažymėtos išmūrytos ertmės nešvarumams išpilti („gemauerte Swibögens durch Stadtmauer zu abzühung des Unflats“ – vok.).

Gynybinės sienos statinių komplekso raidos III etape buvo rekonstruojami vartų statiniai. Tyrimais nustatyta, kad būtent šiame etape įvyko reikšmingiausia Rūdninkų vartų modernizacija – pastatytas statinys priešais vartų statinio išorinį, pietvakarinį fasadą. Šio statinio mūrai naudotos barokinių proporcijų, geltonos arba gelsvai rudos spalvos plytos (Patkauskas, 1995š, p. 16). Šio statinio sienų aptikta 4,1 m atstumu nuo išorinės vartų statinio sienos (op. cit., p. 19). Mūras priskirtas pirmajai barokinei rekonstrukcijai, susijusiai su gynybinės sienos tvirtinimu 1648-1655 m. (Gudynaitė, 1993šb, p. 4). Viena šio statinio išorinių (?) dalių aptikta 2006 m. atliktų tyrimų metu, šurfe ant Pylimo ir Šv. Stepono g. sankirtos. Ji buvo kasto šurfo šiauriniame kampe ~1,1 m gylyje nuo gatvės dangos paviršiaus. Viršutinėje konstrukcijos dalyje ~1,1-1,3 m gylyje fiksuotos ~20 cm skersmens horizontalaus rąsto liekanos. ~1,65 m gylyje atkasta nesuirusi mūro dalis (**109 pav.**). Nustatyta, kad tai šiaurės vakarų-pietryčių kryptimi orientuota mūro siena. Jos plotis šiame gylyje 75 cm – atkastas pietrytinis konstrukcijos galas. Giliau (nuo ~2,1 m gylio) siena mūryta ne taip tvarkingai – mūre yra stambių riedulių ir pusplyčių. Tai veikiausiai pamatinė statinio dalis. Šios mūro dalies įgilinimas nenustatytas. Mūras datuotas XVII a. pr. – I puse, laikotarpiu po 1610 m. – didžiojo Vilniaus gaisro (Poška, Girlevičius, 2007šb, p. 47, 67, 80-

⁸⁸ Angos buvo mažesnės nei dabar atkurtosios – architekto E. Purlio žodinė informacija;

81). Šioje vietoje vartų statinio priešvarčio statinį lokalizuoja ir M. Moreliovskis (Morelowski, 1940-1942š, Nr. 294 ir paaišk.). Siekiant rekonstruoti Rūdinkų vartų statinio pavidalą, dažniausiai tyrinėtojų pasitelkiamas šio statinio atvaizdas iš P. Smuglevičiaus piešinio (Drėma, 1991a, p. 142 pav. 180). Priešvarčio statinio sienose matomos simetriškai išdėstytos šaudymo angos, tikėtina, kad artilerinei gynybai buvo naudotas šio statinio stogas.

III etape įrengtas mūrinis tiltas per Kačergos upelį priešais Vilniaus vartų šiaurinį fasadą (Daugudis, 1993, p. 32 pav. 10). Atstumas tarp arkinio tilto atraminių sienų – 7,37 m. (Skardžius, 1995ša, p. 74-76, brėž. Nr. 3). Iki šiol dalis tilto liekanų yra išlikę pastato Vilniaus g. 28/2 vakarinėje pamatų sienoje (**108 pav.**). Tiltas šioje vietoje matomas 1785 m. datuojamame P. Smuglevičiaus piešinyje (Drėma, 1991a, p. 144 pav. 183). Subačiaus vartų statinyje tikriausiai III etape įrengta vartų prieduobė ir pakeliamasis tiltas (Gudynaitė, Poška, 2000, p. 165). Spaso (Išganytojo) vartai taip pat rekonstruoti III gynybinės sienos komplekso raidos etape. Nėra duomenų, kaip atrodė šie vartai I miesto sienos raidos etape. Yra žinoma, kad 1624 m. juos perstatė Vilniaus burmistras Jokūbas Gybelis (Giblis) (Morelowski, 1940-1942š, Nr. 88 paaišk.). Manoma, kad šio, iš Flandrijos kilusio, vilniečio iniciatyva, vartai galėjo būti pastatyti to meto Europoje paplitusios flamandų (Nyderlandų) architektūros formomis. M. Moreliovskis nurodo, kad žinomas šių vartų planas – jie turėję vieną angą transporto priemonėms, kitą – pėstiesiems. Tikriausiai tuo meto vartų liekanos aprašytos 1802 m. inventoriuje. Nurodoma, kad mūro storis buvo 5 žingsniai, o bokšto plotis 6 žingsniai, pravažiavimo skliautai mūriniai (Merkys, 1959, p. 207). Pavertus šiuolaikiniais matu vienetais išėitų, kad mūro storis turėjo siekti ~5,9-6,0 m (?), o bokšto plotis – ~7,0-7,5 m. Nuoseklūs vartų statinio vietos tyrimai nebuvo atliekami (**90 pav.**). III etape rekonstruotas Aušros vartų statinys – jis įgavo artimas šiuolaikiniam jo pavidalui formas. Nuo šios rekonstrukcijos laiko vartų statinį puošia puošnus atikas, sudarytas iš Nyderlandų manierizmo dailei būdingų architektūrinių elementų, apkaustinių motyvų ir Lietuvos herbus prilaikančių grifonų. Renesansinį atiką nuo vartų korpuso skiria profiliuotas karnizas, po juo pritvirtintas Hermio galvos atvaizdas. Nėra tikslių duomenų, kada įrengti vartai greta Bokšto g. vidurinės dalies. 1648 m. F. Getkanto plane matoma, kad varteliai buvo vienoje linijoje su į šiaurę nuo bastėjos Bokšto g. pažymėtu tilteliu ar užtvanka. Ar III etape buvo rekonstruojami gynybinėje sienoje buvę bokštai – nėra žinoma.

Apibendrinant III gynybinės sienos statinių komplekso raidos etapą galima teigti, kad šiam etapui būdinga tai, kad po 1610 m. gaisro greta gynybinės sienos buvo įkuriami vienuolynai: Jėzuitų naujokynas, Karmelitų prie Rūdinkų vartų, Karmeličių, Basųjų karmelitų, stačiatikių Šv. Dvasios, Bernardinių (klarisių). Naujais vienuolynų pastatais veikiausiai ne tik užstatytos po 1610 m. gaisro nukentėjusio miesto teritorijos, bet ir siekta sustiprinti sienos apsaugą iš vidaus. Kai kurios miesto gynybinės sienos atkarpos buvo fiziškai susidėvėjusios, deformuotos, ypač tose vietose, kur pamatai rėmėsi į nestabilių gruntą. Galbūt buvo sugriuvę ir kai kurios II etape

(skubotai?) primūrytos sienos dalys. Tikrąjį III etapo darbų mastą galėtų padėti atskleisti nepublikuotų istorinių šaltinių paieškos.

IV etapas. Šiam etapui priskirti visi darbai atlikti iki 1655 m. Maskvos kariuomenės okupacijos, darbai vykę jos metu ir XVII a. pabaigoje. Iš istorinių šaltinių žinoma, kad Vilniaus gynybinių įtvirtinimų remontu užsiėmė okupacinės Maskvos karinė valdžia. Karo su Maskva metu, kaip ir visas Vilnius, stipriai nukentėjo miesto gynybinės sienos komplekso statiniai – po karo jie remontuoti.

Tyrimais nustatyta, kad IV etape rekonstrukcijos ir atstatymo darbai atlikti gynybinės sienos atkarpoje prie Basųjų karmelitų vienuolyno. Netrukus prieš 1655 m. sumažintos šaudymo angos, jas užmūrijant iki pusės aukščio. Vienos angos užmūrytos iš viršaus, kitos – iš apačios. Po 1655 m. sugriovimų perstatyta dalis sienos atkarpos viršutinės dalies greta Bazilijonų g. (Simanavičius, 1987š, p. 13-15, 19).

Gynybinės sienos raidos IV etapui priskirtina XVII a. pab. – XVIII a. pr. vykusį sienos rekonstrukcija, kurią liudijančią faktų aptikta pastato Pylimo g. 22 rytinėje sienoje (Simanavičius, 1988šc, p. 8-9). Tiriant šią sienos atkarpą nustatyta, kad IV etape atstatytosios sienos storis išliko ~1,4 m, sienos aukštis nuo tuometinio žemės paviršiaus buvo ~4 m. Brustveris šaulių tako lygyje yra ~85 cm storio, o viršuje 60-62 cm storio, abi brustverio fasadinės plokštumos pasvirusios sienos šerdies link. Šaulių galerijos pėdsakų neišliko. Ž. Simanavičiaus nuomone, konsolės šiame sienos raidos etape rėmėsi į žemę, į mūrą buvo įleidžiami tik 14÷16×14÷16 cm stačiakampiai „pirštai“, kurie buvo išdėstomi 3 uolekčių (~175,8-181,3 cm) atstumu. Šaudymo angos panašios į šio etapo angas aptiktąsias sienos atkarpoje greta Šv. Dvasios g. Pastato Trakų g. 2/24 archeologinių tyrimų metu, greta miesto gynybinės sienos, aptiktos veikiausiai IV sienos raidos etapu datuotinos mūrinės kiautinės konstrukcijos liekanos. Nėra aiški šio kiauto paskirtis, spėta, kad jis buvo skirtas sienos apsaugai nuo drėgmės (Sarcevičius, 1998, p. 405, Šėma, 1999š, p. 10). Statinys mūrytas iš barokinių proporcijų dydžio geltonos spalvos degto molio plytų, rištų pilkšvos spalvos kalkių skiediniu. Apatinė, pamatinė šio statinio dalis iš stambių riedulių (Girlevičius, 2003ša, p. 14, p. 55 pav. 43-44, p. 89 brėž. Nr. 17).

IV etape rekonstruotas Rūdninkų vartų statinys. Po Maskvos karo jis buvo toks apgriautas, kad jį teko ramstyti rąstais (Merkys, 1959, p. 2001). Tyrimų metu vartų statinio liekanose fiksuoti 1675-1679 ir 1685-1770 m. atliktų rekonstrukcijos ir remonto darbų pėdsakai (Gudynaitė, 1993šb, p. 4) Jų metu buvo užmūryta niša šaudymo angai, panaikinama laiptinė į antrą aukštą, o buvusioje laiptų aikštelėje įrengiama ūkinė duobė ar danskerio tipo tualetas su durelėmis. Rūdninkų vartų statinio vidinėje dalyje prie pietrytinės sienos taip pat yra išlikę šio laikotarpio rekonstrukcijos pėdsakų (Patkauskas, 1995š, p. 20-21).

Iš istorinių šaltinių žinoma, kad 1664 m. remontuota po Maskvos karo apgriuvusi gynybinės sienos atkarpa greta Jėzuitų naujokyno, 1681 m. – sienos atkarpa šalia Totorių vartų. 1687 m. senojoje vietoje atstatomas Totorių vartų statinys. Atstatant vartus siekta atkurti pravažiavimą į šią miesto dalį, mat

1672 m. Totorių vartai buvo užtvėrti rąstais ir užpilti gruntu kaip netinkami gynybai (Jučienė, Levandauskas, 1979, p. 28, 31). Didelė vartų statinio dalis (daugiau kaip pusė) liko įsiterpusi į naujokyno valdą. Dėl vykstančiųjų pro juos keliamo šurmulio nuolat sutrikdavo griežta naujokyno vidaus gyvenimo tvarka. Todėl naujokyno vyresnybė, pasitarusi su advokatais, nutarė vieną įvažiavimo angą užmūryti⁸⁹, kitą paliekant pirklių įvažiavimui (Gasparavičienė, 1993šb, p. 9-10).

1662-1663 m. buvo remontuoti beveik visi vartų statiniai. Trakų vartai karo metu buvo taip stipriai sugriauti, kad 1663 m. esą buvo naujai pastatyti (Merkys, 1959, p. 201; Jučienė, Levandauskas, 1979, p. 32). Tikriausiai tuo metu atstatytos ir greta buvusios sugriautos sienos atkarpos – pastate Trakų g. 2 pietinėje dalyje aptikta XVII a. išmūrytų arkinių pamatų (Šėma, 1999š, p. 10). Teigiama, kas 1667 m. buvo užmūryti ir daugiau nebenaudoti Šlapieji vartai (Jučienė, Levandauskas, 1979, p. 25), tačiau vartai su atvira pravažiavimo anga matomi XVIII a. pab. P. Smuglevičiaus piešinyje (Drėma, 1991a, p. 60 pav. 55).

Kokie darbai buvo atliekami artilerijos bokštuose nėra žinoma. Iš istorinių šaltinių žinoma, kad 1665 m. prie gynybinės sienos buvo pastatyti mediniai bokštai vadinami „*sentinelle*“, „*stražnice*“ (Merkys, 1959, p. 201). Tikėtina, kad tokio bokšto liekanos aptiktos apytikrėje gynybinės sienos linkio vietoje pastate Vilniaus g. 39 / Klaipėdos g. 6. Čia fiksuotas medinės konstrukcijos fragmentas. Ji sudaryta iš dviejų horizontalių lygiagrečiai paguldytų 8-10 cm skersmens rąstų, tarpą tarp jų užpildant žalsvu šlynu (Tebelškis, 1981š, p. 10, p. 22 brėž. Nr. 7). Tikėtina, kad tokio statinio liekanos aptiktos ir greta pastato Maironio g. 10 (Žukovskis, 2005š, p. 9, p. 68 brėž. Nr. 8).

IV gynybinės sienos statinių komplekso raidos etape jis buvo ruošiamas karui, vėliau tvarkomas okupacinių pajėgų. Išvadavus miestą, gynybinės sienos statinių kompleksas buvo sparčiai atstatomas. Tai liudija, kad šiai miestą saugojusiai gynybinių įrenginių visumai buvo teikiama nemaža reikšmė. Tačiau miesto gynybinės sienos reikšmė buvo sumažėjusi. Tai atspindi tiek bendrą Vilniaus situaciją šiame laikotarpyje, tiek bendraeuropines gynybos tendencijas. Didesnės reikšmės miesto gynybai XVII a. II pusėje veikiausiai turėjo miestą supę bastioniniai įtvirtinimai (žr. skyrių 2.6). IV etapo darbai, kaip liudija istoriniai šaltiniai (Merkys, 1959, p. 201), buvo koordinuojami su bastioninių įtvirtinimų įrengimo darbais.

V etapas. XVIII a. I pusėje vyko statinių komplekso remonto darbai. Miesto gynybinės sienos kompleksas panaudotas kovose su švedais 1702 m. – gynybinė siena naudota gynybai nuo interventų. Švedai, užėmę miestą, vartų statiniuose įrengė sargybos postus (Merkys, 1959, p. 201). Miesto gynybinės sienos stovis tikriausiai nebuvo labai prastas – vad. Fiurstenhofo plane matyti, kad siena juosia dabartinį senamiestį išsisiniu žiedu. Kai kur prie miesto sienos tuo metu buvo prisišlieję ištisi kvartalai – nebelikę I etape buvusio tarpo (skersgatvių) tarp gynybinės sienos ir įvairios paskirties statinių. Namų

⁸⁹ Tuo būdu veikiausiai buvo uždarytas susisiekimasis keliu, buvusiu vidinėje miesto gynybinės sienos pusėje, kurio dabartinis tęsinys vakarinėje dalyje – Benediktinių g.;

statymas prie gynybinės sienos vyko jau III ir IV etapuose. Didesni remonto darbai V etape veikiausiai yra vykę po Vilnių siaubusių gaisrų. Žinoma, kad 1723 m. buvo remontuotas Vilniaus vartų statinys (op. cit., p. 201-202). 1737 m. ties Totorių vartais remontuota apgriuvusi gynybinė siena, 1742 m. sustiprinama gynybinė siena ir ją supęs pylimas bei gynybinis griovys (Gasparavičienė, 1993šb, p. 12-13).

VI etapas. Ž. Simanavičiaus nuomone, XVIII a. II pusėje Basųjų karmelitų vienuolyno teritorijoje, greta Aušros vartų, atstatyta gynybinės sienos atkarpa⁹⁰. Spėjama, kad siena buvo tokio aukščio kaip išlikusi iki šiol (~6,5 m), jos viršus ir šaulių galerija buvo dengta stogu, nuolaidžiu į miesto pusę. Atstatytoje sienos atkarpoje ~2,5 m žingsniu išmūrytos šaudymo angos panašios į III etapo angas su stačiais angokraščiais, tik pirmosios didesnių gabaritų. Be to angokraščių sienelės ne stačiakampės bet 9-10 cm įstrižos. Šaulių nišos dugnas ~94 cm pločio, 1 plytos storio. Šaudymo angų plotis išorėje 15-21 cm, aukštis 9-11 plytų eilių (100-120 cm). Šaulių galerija buvo montuojama ant išilgai sienos šaulių tako pločio atstumu sustatytų (sukaltų?) stulpų-statramsčių. Prie šių statramsčių tvirtinti horizontalūs skersiniai 12÷13 cm aukščio ir 14÷20 cm pločio brūsai – „pirštai“ kurių žymės buvo aptiktos mūre 110-125 cm žemiau šaulių nišų apačios. Spėjama, kad ant šių brūsų turėjo būti papildomos medinės konstrukcijos – per didelis aukštis tarp šaulių nišų ir brūsų viršaus (Simanavičius, 1987š, p. 19-21).

VII etapas. Kaip ir kiti Vilniaus įtvirtinimai VII etape gynybai buvo pritaikomas, rekonstruojamas miesto gynybinės sienos kompleksas. Yra žinių, kad ruošiantis 1794 m. sukilimui buvo „kertamos“ naujos šaudymo angos rytinėje gynybinės sienos dalyje, tačiau tyrimų metu jų aptikti nepavyko. Vėliau šios angos esą buvo užmūrytos. Tyrimais nustatyta, kad tuo metu vyko kažkokie Rūdninkų vartų tvirtinimo darbai (Gudynaitė, 1993šb, p. 4). Geriau išlikusi, XVIII a. pab. rekonstrukciją atspindinti, gynybinės sienos atkarpa skiria sklypus Pylimo g. 20 ir Trakų g. 2. XVIII a. pab. mūras prasideda po dabartiniu žemės paviršiumi. Tyrimų metu nustatyta, kad brustveris čia kitokios konstrukcijos. Jis nėra ryškiai atskirtas nuo storesnės miesto sienos dalies. Rytinis sienos fasadas pasviręs į sienos šerdies (vakarinio fasado) pusę. Šaudymo angų lygyje brustveris ~70 cm storio. Mūre surasta horizontali įduba siejama su šio etapo šaulių galerijos, kurios statramsčiai yra stovėję ant žemės, konstrukcija. Sienos atkarpoje aptiktos šaulių nišos dengtos segmentinėmis arkinėmis sąramomis. Horizontaliame pjūvyje jos piltuvo formos. Rytinėje (vidinėje) gynybinės sienos pusėje nišų plotis 75-85 cm, jos buvo iki 50-55 cm aukščio. Šaulių nišų apačia yra ~80 cm aukščiau spėjamos šaulių tako konstrukcijos. Šaudymo angų žingsnis (atstumas tarp jų ašių) ~1,3-1,6 m (Simanavičius, 1988šc, p. 8, brėž. Nr. 2). XVIII a. pab. rekonstruota miesto gynybinės sienos atkarpa tyrinėta ir sklype Klaipėdos g. 7A.

Iki pat XVIII a. pab. miesto gynybinė siena išlaikė savo tiesioginę – gynybinę – paskirtį. Šie įtvirtinimai paskutinį kartą panaudoti nelygiavertėje kovoje su žymiai stipresnėmis priešo pajėgomis. Gynybos tikslams mūriniais

⁹⁰ Architekto R. Zilinsko nuomone, ši sienos atkarpa atstatyta XVII a.;

miesto įtvirtinimais buvo pasinaudota gana sėkmingai, apie tai byloja istoriniai šaltiniai.

VIII etapas. Šis etapas gana nuosekliai apžvelgtas ankstesnių tyrinėtojų darbuose (Żytkowicz, 1933; Merkys, 1959, p. 210-213; Jučienė, Levandauskas, 1979). Iš esmės pritariant nuomonei, kad miesto gynybinės sienos kompleksas tada sugriautas siekiant sunaikinti vieną Lietuvos valstybingumo simbolių bei lokalaus pasipriešinimo okupantams galimybę, norėusi atkreipti dėmesį į kitus faktus. Tikėtina, kad didelė dalis miesto vartų statinių buvo prastame stovyje. Tai galima matyti P. Smuglevičiaus piešiniuose, liudijama rašytinių šaltinių. Prastas pavienių senųjų įtvirtinimų (pvz. vartų statinių) stovis galėjo būti vienas pretekstų sunaikinti visą statinių kompleksą. Kita galima priežastis – to meto Europoje keitėsi požiūris į miestą ir jo sandarą (Benevolo, 1998, p. 171-202). Kokios bebūtų tiesioginės ar netiesioginės sienos nugriovimo priežastys, faktas yra tas, kad didžiosios dalies gynybinės sienos komplekso mes netekome.

IX etapas. Šio etapo negalima vertinti vienareikšmiškai. Miesto gynybinės sienos restauravimo darbai pradėti 1959 m. greta Rūdninkų ir Subačiaus vartų vietų. Šių darbų techninė dokumentacija neišliko ar specialistams neprieinama. Nemažos apimties darbai, restauruojant ir atkuriant atskiras gynybinės sienos atkarpas bei gynybinės sienos statinių komplekse buvusius objektus atlikti sovietmečiu. Dauguma tuo metu atliktųjų darbų vertintini pozityviai. 2007 m. Vilniaus savivaldybės iniciatyva sudaryta ir vykdoma Vilniaus miesto gynybinės sienos tyrimų ir tvarkybos programa, tačiau, autoriaus nuomone, kai kurie atkūrimo projektai įgyvendinami skubotai, nesudarant tinkamų sąlygų tyrimams. Didelė dalis prie gynybinės sienos liekanų ruožų esančių sklypų, pastatų yra privatūs su visomis iš to išplaukiančiomis pasekmėmis – dažnai nukenčia, tik menku mastu ištiriamas, miesto gynybinės sienos statinių komplekso aplinkoje esantis kultūrinis sluoksnis, kartais archeologų ir kitų tyrėjų dalyvavimo iš vis išvengiama. Tokie neigiami pavydžiai: neteisėti žemės kasimo darbai pastate Pylimo g. 38, kurių metu ne tik sunaikintas kultūrinis sluoksnis, bet, tikėtina, ir mūrinės konstrukcijos; skubotas gynybinės sienos atkarpos atstatymas prie L. Stuokos-Gucevičiaus g. neatlikus detalių tyrimų ir kt. Kitoks požiūris į tyrimo darbus yra matomas bastėjos prie Bokšto g. rekonstrukcijoje.

Apibendrinant Vilniaus miesto gynybinės sienos statinių komplekso tyrimo rezultatus, galima teigti, kad jo reikšmė Vilniaus gynybos sistemoje buvo didelė. Gynybinė komplekso funkcija išliko iki jo egzistavimo pabaigos. Todėl norėusi oponuoti tarp tyrinėtojų pasigirstančioms nuomonėms, kad šie įtvirtinimai daugiau buvo skirti muitų surinkimui nei gynybai. Šiai nuomonei prieštarauja vien jau tas faktas, kad miesto gynybinės sienos statinių kompleksui priklausę įtvirtinimai buvo dažnai rekonstruojami, prisitaikant prie kintančių bendraeuropinių karybos tendencijų, remontuojami.

2.3. ĮTVIRTINTOS REZIDENCIJOS IR VALDOS VILNIUJE XVI-XVIII A.

Daugiausia duomenų apie šiame skyriuje nagrinėjamus objektus suteikia juose atlikti taikomieji tyrimai. Istorinių duomenų apie šiuos statinius

ir statinių ansamblius nėra daug, o prieinamuose šaltiniuose arba istorinių tyrimų medžiagoje praktiškai nėra duomenų apie tai, kad šie objektai būtų buvę pritaikyti gynybai. Tai galėjo būti nulemta vienos priežasties – tai, kad vienas ar kitas pastatas, statinys, valda turi gynybinių elementų amžininkams atrodė natūralus dalykas, nevertas aprašymo. Šiame skyriuje apjungtos kelios savo sandara skirtingos paminklų grupės. Tai įtvirtintos rezidencijos, rezidenciniai, gynybai pritaikyti, pastatai, gynybinėmis (aptvarinėmis) sienomis įtvirtintos valdos. Skyriaus chronologiniais rėmais pasirinkti XVI-XVIII a., aptariant ir ankstesnio laikotarpio šiame skyriuje tiriamus gynybinio paveldo objektus. Plačiau, apibendrintai, šie Vilniaus objektai iki šiol nebuvo nagrinėjami. Tiriant įtvirtintas rezidencijas ir valdas, tam kad nustatyti jų priklausomybę vienam ar kitam socialiniam sluoksniui, plačiau apžvelgiami ir istoriniai duomenys.

Nemaža dalis Vilniuje buvusių didikų rezidencijų jau pradiniame jų egzistavimo etape, matyt, buvo įtvirtintos, pritaikytos gynybai. Manoma, kad sostinėje buvę bokštiniai namai priklausė kilmingiems to meto vilniečiams (Tomoi, 2006š, p. 1; žr. skyrių 1.3). Skiriamaisiais dalies įtvirtintų rezidencijų pastatų ir pastatų ansamblių pritaikymo gynybai bruožais tikriausiai buvo bokštai ir bokšteliai. Tyrimai parodė, kad XVI-XVII a. Vilniuje būta ir kitokio pobūdžio įtvirtintų pastatų. Tai masyvūs, gynybai pritaikyti renesanso – ankstyvojo baroko epochų pastatai, šiame darbe sąlyginai vadinami „vėlyvaisiais bokštiniais namais“. Terminu „įtvirtintos valdos“ šiame skyriuje apibūdinamos tyrimų metu nustatytos teritorijos, kurių sklypai buvo apjuosti gynybinės paskirties mūro sienomis su šaudymo angomis, dažnai sujungiant jau anksčiau pastatytus mūrinius pastatus.

Pastatai ir pastatų ansambliai su bokštais ir bokšteliais. Vilniaus pastatams, turėjusiems, ar tik spėjamai turėjusiems, bokštelius didelį dėmesį skyrė M. Moreliovskis. Tokie pastatai pažymėti jam vadovaujant sudarytame Vilniaus rekonstrukciniame plane (Morelowski, 1940-1942š). Lygindamas Vilniaus ir jo apylinkių gynybai pritaikytas rezidencijas su Europoje esančiais analogais, M. Moreliovskis padarė išvadą, kad mūsų aptariamieji objektai (kaip ir didelė dalis kitų – pilių, gynybai pritaikytų sakralinių pastatų) turi daug analogų pietų Prancūzijoje ir ypač Flandrijoje (Nyderlanduose) (Morelowski, 1938-1939, s. 48-52). Rezidenciniai pastatai su bokšteliais, šaudymui pritaikytomis angomis – savotiškos nedidelės pilaitės – Vilniuje prastai išlikę. Gynybiniai elementai dalyje rezidencijų galėjo iki šiol neišlikti dėl to, kad jas valdę žmonės bei religinės organizacijos turėjo lėšų šiuos objektus perstatyti, atnaujinti po gaisrų ir karų.

Naujieji vyskupų rūmai. Išlikę rašytiniai šaltiniai apie Vyskupų rūmus⁹¹ liudija, kad kai 1536-1555 m. vyskupu buvo P. Alšėniškis, tai buvę įspūdingiausi pastatai po Karališkosios pilies (Vileikienė, 1997, p. 11). Vienas ankstyviausių šių rūmų atvaizdų – 1600 m. T. Makovskio Vilniaus panoramoje. Rūmai tuomet turėjo 3 bokštus. Naujieji, pastatyti iki 1542 m., vyskupų rūmai M. Moreliovskio nuomone buvo stačiakampio plano su

⁹¹ LR Prezidento rezidencijos vietoje;

keturiais bokšteliais kampuose (Morelowski, 1940-1942š, Nr. 118, 133 paaikškinimas). Architektūrinių tyrimų duomenimis nustatyta, kad dabartinių rūmų pastato tūris ėmė augti nuo šiaurės vakarinės dabartinio pastato dalies. XVI-XVII a. mūrai yra išlikę pirmojo rūmų aukšto lygyje (Zilinskas, Valainienė, 1997, p. 13), bokštų liekanų neaptikta⁹². Greta senosios Vyskupų rūmų rytinės dalies būta stambių riedulių, kurie, galbūt, liudytų čia buvus bokštus⁹³. 1995 m. pastatų komplekso teritorijos archeologinių tyrinėjimų metu, greta rūmų pietinio fasado tirtame plote, aptiktos mūrinės gynybinės sienos su prie jos prišlieta šaulių galerija liekanų. Siena orientuota šiaurės vakarų – pietryčių kryptimi. Jos plotis 115-136 cm, siena nuo žemės paviršiaus įgilinta 3,6 m. Mūryta iš stambių riedulių ir raudonos spalvos pusplyčių, rištų pilkai gelsvu stambiagrūdžiu kalkių skiediniu. 44-50 cm atstumu į šiaurę nuo sienos, rytų-vakarų kryptimi aptikti du įkalti stačiakampio 20×20 cm skerspjūvio kuolai. Atstumas tarp kuolų ~1,5 m. Manoma, kad tai – atraminiai šaulių galerijos stulpai. Rytinėje ploto sienelėje aptikta vienalaikė siena mūryta iš 28÷29×15×8 cm dydžio raudonos spalvos degto molio plytų, dalis kurių rištos gotikiniu būdu – manoma, kad tai yra kontraforso, laiptinės ar bokštelio liekanos. Ant šio statinio liko išilginės šaulių galerijos atspaudas. Architektų tyrėjų nuomone, tai XV a. pab. – XVI a. pr. datuoti mūrai, nebūdingi buitinei (rūmų, gyvenamųjų namų) architektūrai (Luchtanienė, 1996š, p. 46; Zilinskas, Račinskas, Valeckas, 1996š, p. 4). Tikslūs šio, gynybai pritaikyto, statinio parametrai nenustatyti. Šiaurės vakarų-pietryčių kryptimi orientuotas Vyskupų rūmų priestatas matomas vad. Fiurstenhofo bei 1808 m. Vilniaus miesto planuose. Tikėtina, kad šis priestatas pastatytas ankstesnės, gynybinę paskirtį turėjusios, sienos vietoje, siena įjungta į jį. Seniausios rūmų pastate aptiktos struktūros fiksuotos rūsio centrinėje dalyje (**34 pav.**). Čia būta sienų su skliautų pėdų liekanomis. Plytos mūre rištos mišriu vendiniu ir gotikiniu būdu (Zilinskas, Valainienė, 1997, p. 13). Pastato liekanos datuojamos XIV a. Su šio, spėjamai Petru Goštautui⁹⁴ priklausiusio, pastato vėlyvučiu egzistavimo etapu reiktų susieti ir gynybinės sienos statybą. Šis pastatas veikiausiai buvo gynybinės paskirties, įjungtas į ankstyvą gynybinę liniją ir buvęs netoli senovėje svarbių transporto magistralių sankirtos (žr. skyrių 1.3). Apie tai, kad ankstyvi gynybai pritaikyti statiniai, Naujieji vyskupų rūmai ir jų aplinkoje buvę statiniai buvo pritaikyti gynybai, o, galbūt, ir panaudoti šiai paskirčiai, galima spręsti ir iš archeologinių radinių. Kaip jau minėta, LR Prezidento rezidencijos teritorijos archeologinių tyrinėjimų metu aptikta strėlių antgalių (Luchtanienė, 2000a, p. 453 pav. 45:1a; Luchtanienė, 2002b, p. 166), o į šiaurės vakarus nuo rūmų pastato aptiktas XV a. pab. – XVI a. pr. datuotas įmovinis ietigalis (Luchtanienė, 2000š, p. 10, 64 pav.; Luchtanienė, 2000a, p. 456). Ankstyvas pastatas, Naujosios vyskupų rezidencijos rūmai ir spėjama

⁹² Architektams-tyrėjams nebuvo suformuota užduotis nuosekliai iširti išlikusių XVI-XVIII a. mūrų viršutinę dalį – I ir II pastato aukštuose tirta tik ten, kur numatyti žymesni ardymai (Zilinskas, Račinskas, Valeckas, 1996š, p. 3);

⁹³ Architekto R. Zilinsko žodinė informacija;

⁹⁴ Istoriko Rimvydo Petrausko nuomone, Petras Goštautas yra daugiau legendinė asmenybė – R. Petrausko žodinė informacija;

gynybinė siena orientuoti Vilniaus universiteto rūmų ir Šv. Jonų bažnyčios kryptimi.

Jasinskių rezidencija Vilniaus universiteto centrinių rūmų vietoje. V. Drėmos duomenimis, mūrinis pastatas Universiteto g. 3 stovėjo jau 1530 m. Manoma, kad jį pasistatydino vargonininkas J. Cikota. 1568 m. M. Jasinskis pardavė čia stovėjusį pastatą (pastatas Universiteto g. 3) jėzuitų kolegijai (Urbonienė, 1982š, p. 2). M. Moreliovskis nurodo, kad pastatas kurį M. Jasinskis pardavė kolegijai turėjo bent 3 plane apskritos formos bokštus kampuose, kurių du esą išlikę pastato šiaurės vakariniame ir pietvakariniame pastato kampuose (prie fasado Universiteto g.), o trečiojo vieta nustatyta pietrytinėje tuomečio pastato dalyje, ties Universiteto rektorato rytinės dalies ir didžiojo kiemo pietvakarinio kampo susikirtimo vieta. Bokštai esą buvę su šaudymo angomis (Morelowski, 1940-1942š, Nr. 118-119 paaiškinimas)⁹⁵. Ketvirtą, plane apskritą, bokštą M. Moreliovskis lokalizavo Universiteto Aulos šiaurės vakariniame kampe. Dar vienas rekonstrukciniame plane Nr. I pažymėtas bokštas vaizduojamas M. K. Sarbievijaus kiemo kampe. Šių statinių liekanų, autoriaus turimais duomenimis, po II pasaulinio karo nebuvo aptikta arba jie nebuvo tinkamai dokumentuoti – universiteto pastatų ansamblio tyrimų ataskaitose duomenų apie M. Moreliovskio nurodytose vietose buvusius bokštus aptikti nepavyko.

2008 m. atliktų archeologinių tyrinėjimų Vilniaus universiteto Observatorijos kiemelyje metu aptiktos iki 1,4 m pločio gotikinės sienos liekanos. Ši siena orientuota vakarų-rytų kryptimi – link Šv. Jonų bažnyčios ar jos dabartinės varpinės. Tai veikiausiai yra LR Prezidento rezidencijos vidiniame kieme aptiktosios gynybinės sienos tęsinys – XVI a. pr. pilių prieigų gynybinės linijos sudedamoji dalis (plačiau – žr. skyrių 1.3).

Pastatai su bokšteliais Dominikonų g. 15 / Gaono g. 1 ir Šv. Jono g. 1 / Gaono g. 2 (neiškilę). Gynybai pritaikytiems objektams priskirtini pastatai su bokšteliais abipus Gaono g. pradžios. Senovėje čia būta svarbių kelių sankryžos, greta buvo turgavietė, viena seniausių Vilniaus (Šv. Jonų) bažnyčių. Mūrinis pastatas neišlikusio pastato sklype Šv. Jono g. 1 / Gaono g. 2 (**121-126 pav.**) vietoje stovėjo jau XVI a. pr. Jis priklausė Poznanės vyskupui Jonui. Šiam mirus, Lucko vyskupas Chvalčevskis, sutinkant valdovui Žygimantui Senajam, atidavė pastatą Vilniaus miestiečiui S. Kycheliui (Kiechel) (Banikonienė, 1981š, p. 91). Pastatas nuo XVI a. vidurio iki XVIII a. pab. buvo vadinamas „Štemplovska“, „Štefalovska“ vardu. Šis pavadinimas kildinamas nuo pirmojo pastatą valdyti gavusio miestiečio – Stepono Kychelio – vardo. 1590 m. pastatas buvo blogame stovyje. Nuo 1789 m. jį valdė L. Stuoka-Gucevičius (op. cit., p. 92-93). XIX a. inventoriuje nurodoma, jog rūšiai skliautuotomis lubomis buvo tik po vakariniu korpusu (op. cit., p. 103). Iš šių žinių galima daryti tokias išvadas: mūrinis pastatas šioje vietoje pastatytas XV a. ar XVI a. pr., ankstyviausia pastato dalis su rūšiais buvo išžesta palei Gaono g., tikriausiai jau ankstyvajame etape pastatas turėjo mūrinį bokštelį ar daugiau tokių statinių. *Pastato Dominikonų g. 15 / Gaono g. 1*

⁹⁵ Remtasi T. Makovskio Vilniaus panoramos analize ir taikomųjų tyrimų duomenimis;

(*Gurekių rūmų*) šiaurės rytiniame kampe taip pat yra vėlesnių rekonstrukcijų apardytas bokštelis (**127-128 pav.**). Tyrimų metu konstatuota, kad bokštelis pastatytas vėlyvojo klasicizmo laikotarpiu – XIX a. (Malelienė, 1978š, p. 21). Tačiau bokštelis šioje vietoje matomas ~1737-1740 m. datuojamame vad. Fiurstenhofo plane. Manoma, kad pastatas pastatytas Vincentavičiaus lėšomis (Paminklų sąvadas, 1988, p. 153). 1631 m. pastatas priklausė auksakaliui M. Brechšnaideriui (Brechszneyder) ir buvo Magistrato jurisdikijoje (Dambrauskaitė, Vaitkuskaitė, 1969š, p. 23). Šioje vietoje stovėjusį bokštelį, matyt, galima datuoti ankstyvesniu laikotarpiu. Jį reiktų susieti bent jau su ankstyviausios pastato dalies statyba XV a. pab. – XVI a. pr. Ankstyvasis pastatas buvo dviejų aukštų, išėstas palei Gaono g. Atkreiptinas dėmesys į ankstyvojo rūšio šiaurinės patalpos formą – ji labai susiaurėja link Dominikonų g. (Dambrauskaitė, Vaitkuskaitė, 1969š, p. 26-27). Tikėtina, kad tokią rūšio formą galėjo nulemti kampe jau ankstyvuojų laikotarpiu (iki pastatant pastatą XV a. pab. – XVI a. pr.?) stovėjęs bokštas. Ar bokšteliai prie Gaono g. buvo vien integraliomis pastatų dalimis, ar kažkokio ankstesnio gynybinio įrenginio sudedamosiomis dalimis (žr. skyrių 1.3) kol kas atsakyti sudėtinga dėl nepakankamo šių statinių ir jų liekanų ištyrimo lygio.

Pastatas Dominikonų g. 11. Dabartinio pastato struktūroje yra bokštelio pavidalo statinys – laiptinė. Į šį pastatą dėmesį atkreipė M. Moreliovskis (Morelowski, 1938-1939, s. 49 fig. 49), nurodęs, kad Vainų (Voyny) rūmai statyti XVII a. II ketvirtyje (Morelowski, 1940-1942š, Nr. 107 paaišk.). XVII a. dabartinio pastato vietoje stovėjo 3 pastatai, priklausę didikui Andriui Vainai (Paminklų sąvadas, 1988, p. 150). Vad. Fiurstenhofo Vilniaus miesto plane matomas jau pilnai susiformavęs rūmų perimetrinis užstatymas su įvažiavimais iš Stiklių ir Dominikonų g. Bokštelio kontūro plane nematyti. XVIII a. rūmai priklausė Trakų vaivada J. Pociėjui (op. cit.), todėl vadinami Pocijų rūmais. Apie tai kam ankstesniu nei XVII a. laikotarpiu priklausė pastatas, buvęs pietvakarinėje sklypo dalyje duomenų nėra. Po dabartinio pastato pietrytiniu korpusu yra vienos patalpos rūšys. Bokštelis yra netoli šiaurinio rūšio kampo. Architektūrinių tyrimų duomenys apie rūšį skurdūs (Dambrauskaitė, Vaitkuskaitė, 1969š, p. 14). Manoma, kad antžeminė bokštelio dalis (**130 pav.**) statyta XIX a. Tikėtina, kad ankstyvas (gotikinis?), pastatas pietvakarinėje Pocijų rūmų dalyje galėjo turėti vieną ar kelis bokštelių ir buvo pritaikytas gynybai.

Pastato Dominikonų g. 10 / Šv. Ignoto g. 16 kieme, vakarinėje dalyje, yra pastato kampo užapvalinimas, forma primenantis bokštą. Duomenų apie šios pastato dalies tyrimus aptikti nepavyko. Nustatyta, kad pietinėje pastato dalyje esantis gotikinis rūšys vakariniu galu remiasi į senesnę mūro sieną, buvusią ties Šv. Ignoto g. (Paminklų sąvadas, 1988, p. 149; **137 pav.**). Skyriuje 1.3. iškelta hipotezė, kad vietovė, kur yra minimas pastatas – Auksinis kalnas – galėjo būti įtvirtinta jau XIV a. pab. Išlikę artefaktai leidžia kelti hipotezę, kad ir vėlesniu laikotarpiu čia būta gynybai pritaikytų pastatų ar įtvirtintos valdos.

Pastatas su „bokšteliu“ Bernardinų g. 8 yra barokinių Lopacinskių (Olizarų) rūmų pagrindinis pastatas. Dabar kontraforso pavidalo „bokštelis“

yra rūmų šiaurės vakarinio korpuso rytiniame kampe (**156 pav.**). Manoma, kad XVI a. rūmų vietoje būta gotikinių pastatų. XVII a. I pusėje prie Bernardinų g. pastatytas nedidelis artimo kvadratui plano pastatas, kuris iki XVIII a. vidurio išplėstas į rūmus (Paminklų sąvadas, 1988, p. 385). Bokštelis veikiausiai rodo ankstyvesnės, įtvirtintos valdos ribą. Tikėtina, kad šioje vietoje stovėjo gynybai pritaikytas, „bernardinų piliai“ priklausęs bokštelis (žr. skyrių 2.4).

Pastatas su bokšteliu Bernardinų g. 10. Vad. Fiurstenhofo plane pastatas su apskrito plano kyšuliu (bokšto pavidalo statiniu?) pavaizduotas pastato Bernardinų g. 10 vietoje. Istoriniai duomenys apie pastatą Bernardinų g. 10 yra gana vėlyvi. Pirmą kartą jis paminėtas 1733 m., manoma, kad namo šioje vietoje būta XVII a. pabaigoje (Racevičienė, 1977š). Atliekant pastato pietrytinės dalies architektūrinius tyrimus, mūre aptikta anksčiau čia stovėjusio mūrinio aštuoniakampio, renesanso ar baroko laikotarpiu datuotino, bokšto liekanų. Bokštas nuo dabartinio pastato pietrytinio fasado plokštumos buvo išsikišęs į išorę⁹⁶. Šio bokšto liekanos fiksuotos siaurame ruože į pietryčius nuo pastato, rekonstruojant požeminius elektros tinklus (Poška, Girlevičius, 2007ša). Plytos, iš kurių mūryta atkastoji statinio dalis, barokinių proporcijų, geltonos spalvos, su išilginėmis braukomis. Mūras datuotinas XVII a. I puse. Autoriaus nuomone, šioje vietoje taip pat galėjo stovėti gynybai pritaikytas, „bernardinų piliai“ priklausęs bokštelis. M. Moreliovskio duomenimis dar vienas bokštas yra buvęs prie pietinės gynybinės (?) vienuolyno sienos, apytikrėje barokinės Kristaus laiptų koplyčios vietoje (žr. skyrių 2.4).

Pastatas Pilies g. 20. Šio pastato pietrytiniame kampe iki šiol išlikusi bokšto pavidalo laiptinė. M. Moreliovskio nuomone – bokštas vieno įtvirtintų kunigaikščio Konstantino Ostrogiškio rūmų pastatų liekana. Tyrinėtojas spėjo, kad pastate būta daugiau kampinių bokštelių (Morelowski, 1940-1942š, Nr. 140 paaišk.). Po II pasaulinio karo atliktų tyrimų rezultatai bent jau dalinai paneigė šiuos teiginius. Nustatyta, kad iki 1545 m. šioje vietoje stovėjo medinis namas, priklausęs kaimyninio namo (istorinė posesija 128) savininko Zelingmacherio žmonai Onai Roland. Vėliau namas atiteko vaistininkui, filosofijos ir medicinos daktarui, valdovo Žygimanto Augusto gydytojui Rupertui Finkui. Pastarasis esą buvęs pirmo mūrinio namo šiame sklype fundatoriumi (Dambrauskaitė, 1976š, p. 13). Manoma, kad jo statytasis gotikinis namas atitinka dabartinio pastato trijų rūsių patalpų dydį. Yra išlikęs šio namo gatvės fasado fragmentas (Garonaitė, 1989š, p. 13). Po R. Finko mirties namas 1599 m. atiteko pirkliai K. Vinholdui. Iki 1612 m. Vinholdas ne tik užstatė visą sklypą, bet ir pasistatė ūkinės paskirties medinį statinį gretimoje išsinuomotoje valdoje. Po K. Vinholdo mirties iki 1648 m. namą valdė jo palikuonys. Sprendžiant iš inventoriaus namas buvo 3 aukštų, dengtas čerpėmis. Pirmame aukšte buvo krautuvė, sandėliai, virtuvės, antrame ir trečiame – gyvenamieji kambariai (Dambrauskaitė, 1977š, p. 84). Istorinių tyrimų medžiagoje bokštelis neminimas. Pastatas tirtas architektų-tyrėjų. Tyrimų duomenys leidžia teigti, kad bokštelis statytas XVI a. pab. – XVII a. pr., o pastate buvo sandėlis. Pietiniame ir rytiniame pastato fasaduose būta

⁹⁶ Architekto R. Valecko žodinė informacija;

angų durims ir medinių galerijų prie jų (117, 119-120 pav.). Bokštelyje-laiptinėje įrengtos nedidelės langų angos, jo mūras ne kartą remontuotas⁹⁷. Geologinių tyrimų duomenys liudija, kad bokštelių⁹⁸ pamatai menkai įgilinti. Jų (?) apačia fiksuota 1,5 m gylyje nuo dabartinio paviršiaus, pamatinė dalis išplatėja iki 50 cm, pamatai buvo labai gerame stovyje (Rusteika, 1989š, p. 5, brėž. Nr. 2). Gal jie, kaip ir pats bokštelis buvo remontuoti? Kultūrinio sluoksnio storis į pietus nuo bokštelių yra 2,6 m ir didesnis (Kavaliauskas, 2000šb, p. 31). Jei pasikliautume geologinių tyrimų rezultatais, tektų konstatuoti, kad bokštelių pamatai nuo statybos laikų paviršiaus buvo menkai įgilinti arba į pietus nuo pastato būta griovio, kito reljefo nelygumo. Dalis aukščiau paminėtų faktų leistų paneigti hipotezę apie tai, kad bokštelis ir visas pastatas Pilies g. 20 buvo pritaikyti gynybai. Tačiau, atsižvelgiant į M. Morelioivskio išsakytus teiginius, spėjama šios vietos svarbą ankstyvojo miesto ir pilių prieigų gynybai (žr. skyrių 1.3), negalima atmesti prielaidos, kad pastato tūrinėje-planinėje struktūroje esantis bokštelis gali liudyti ankstyvų šios miesto dalies gynybinių tradicijų tęstinumą. Konstantinui Ostrogiškiui, didelė dalis kurio statytų pastatų buvo pritaikyti gynybai, priklausė ~1/5 dabartinio Vilniaus senamiesčio 38-ojo kvartalo. Mūrinis Ostrogiškiui priklausęs pastatas buvo prie Pilies g. (Dambrauskaitė, 1984, p. 37). Dabartinis pastatas Pilies g. 22 (vadinamasis „Medicinos kolegijos namas“) suformuotas apjungiant 3 atskiras posesijas (Jarmalavičienė, Urbonienė, 1977š, p. 10). Pastato antžeminės dalies tūrinė-planinė struktūra dar nėra pilnai atskleista, nėra tiksliai nustatyta kokių architektūrinių detalių jame būta. Tai sąlygota pastate aptiktos vertingos polichrominės tapybos apsaugos būtinybe. Į klausimus kaip buvo ir ar buvo įtvirtinta Konstantino Ostrogiškio rezidencija, kol kas atsakyti negalima – trūksta tyrimais nustatytų tai liudijančių faktų.

Pastatai Dominikonų g. 4 – Šv. Ignoto g. 9 – Sapiegų rezidencija. Rūmų pastatų antžeminės dalys neišlikę. Vad. Fiurstenhofo Vilniaus miesto plane atsekama visa XVIII a. I pusės rūmų struktūra: pagrindinis rūmų korpusas stovi palei Dominikonų g., du šoniniai jo fligeliai nusitęsia į kiemo gilumą, kiemą iš pietvakarių riboja ilgas korpusas su bokšteliu rytiniame kampe, šiaurės vakarinė oficina ištęsta palei Benediktinių vienuolyno valdą (9, 137 pav.). Įvažiavimas į valdą vaizduojamas nuo Vilniaus g. pusės, kito įvažiavimo tikriausiai būta iš Dominikonų g. Archeologinių tyrinėjimų metu tirta rūmų pagrindinio korpuso greta Dominikonų g. vieta (Grišinas, 1987š; Grišinas, 1988š; Grišinas, 1989š; Grišinas, 1990š; Samukienė, Rukšytė, Bytautas, 1989š). Aptikta ankstyvo gotikinio užstatymo liekanų, manoma, kad pastatai vėliau buvo sujungti siena – suformuota įtvirtinta valda (žr. tekste toliau). Tyrimo darbų metu aptiktos rūmų kiemo korpuso, turėjusio bokštelį, šiaurės vakarinės dalies mūro fragmentas bei šiaurės vakarinio korpuso mūro liekanos (Girlevičius, 2006šc, p. 9-11, p. 49 brėž. Nr. 10). Fiksuotos XVII a. datuotos, vad. Fiurstenhofo plane pažymėto rūmų rytinio fligelio liekanos, bei prie Šv. Ignoto g. buvusio Dominikonų vienuolyno šiaurės vakarinio korpuso liekanos (Luchtanienė, 2002ša, p. 21-24). Šio užstatymo liekanos aiškiai

⁹⁷ Architekto R. Zilinsko žodinė informacija;

⁹⁸ Plane tirta vieta pažymėta neaiškiai;

parodo ankstesnių („ikisapiegiųjų“) valdų ribas, ir, tikėtina, ankstyvos gynybinės linijos konfigūraciją. Dalį ankstyviausių valdų ribų sklypuose Šv. Ignoto g. 7, 9 ir Dominikonų g. 4, 6 veikiausiai bus nulėmę ankstyvieji įtvirtinimai, kurių spėjami pėdsakai aptikti greta tirtame plote, smėlio užemyje (**63 pav.**; žr. skyrių 1.3). Sapiegos šioje didelėje valdoje pradėjo kurtis XVI a. pab., kai LDK kancleris Leonas Sapiega nupirko 2 sklypus su pastatais bei apjungė juos į vieną. Po Maskvos karo namai rekonstruoti – rūmus čia pastatė Kazimieras Jonas Sapiega, vėliau tapęs Lietuvos didžiuoju etmonu. Pirmą kartą rūmais vienas pastatų pavadintas 1692 m. (Valužytė, 1989š, p. 3, 18). 1779 m., atliekant rūmų rekonstrukciją buvo nugriauti kiemo korpusai, o po II pasaulinio karo ir rūmai prie Dominikonų g. Atkreiptinas dėmesys į vad. Fiurstenhofo plane pažymėtą pastatą su bokšteliu – tikėtina, kad tai pastatas, kurį L. Sapiega įsigijo iš Siesickio⁹⁹ (op. cit., p. 17). Tyrimų metu bokštelio liekanų neaptikta. Čia buvęs bokštelis gali būti ankstesnės kilmės nei Sapiegų rūmų korpusas – t. y. čia, ankstyvosios gynybinės linijos trasoje, galėjo stovėti kažkoks mūrinis statinys (bokštas?). Apie tai, kad XVI a. pab. – XVIII a. Sapiegų rūmai buvo pritaikyti gynybai duomenų nėra. Tikėtina, kad gynybai pritaikytas buvo namas su bokšteliu (bokšteliais?), galbūt įtvirtintas buvo įvažiavimas¹⁰⁰ iš Vilniaus g. pusės, kuris, sprendžiant pagal vad. Fiurstenhofo planą, galėjo turėti ir dvejus vartus, tačiau šios prielaidos nėra patvirtintos tyrimų duomenimis.

Jonušo Radvilos rūmai stovėjo Vilniaus ir Liejyklos g. susikirtime. Manoma, kad Kristupo II Radvilos (1585-1640) laikais šioje Vilniaus dalyje stovėję rūmai buvo mediniai (Lebedytė, 1991š, p. 7). Nurodoma, kad 1624 m. rankraštyje paminėtas dvaras su vartais ir išoriniu bokšteliu buvo prie Vilniaus g. (op. cit.). Tai, kad būta medinio Radvilų dvaro, liudija ir M. Radvilos Perkūno 1599 m. testamentas (Drėma, 1991a, p. 159). Kokia buvo ankstyvojo dvaro struktūra, detalai nėra ištirta. Centrinio Jonušo Radvilos rūmų paviljono vietoje atliktų archeologinių tyrinėjimų metu aptikta, kaip spėjama, ankstesnio nei rūmai, mūro liekanų. Šie, šiaurės vakariniame paviljono kampe atkasti mūrai nepažymėti rūmų plane. Šioje vietoje įrengtas skliautuotas nusileidimas į paviljono rūsius ir stačiakampė (3,5×2 m) patalpa. Mūras šioje vietoje datuotas pačia XVII a. pradžia (Stankevičius, 1991š, p. 32). Manoma, kad rūsys buvo tik šiaurinėje šio paviljono dalyje (Grabusovas, 1992š, p. 4). Šie duomenys leidžia spręsti, kad XVII a. pr. tiriamoje teritorijoje jau būta mūrinių pastatų, tačiau teigti neaišku ar tuo metu čia stovėjo mūrinis bokštas. Ar 1635-1653 m. (Drėma, 1991a, p. 159) statytus Jonušo Radvilos rūmus galima priskirti gynybinio pobūdžio objektams – nėra aišku. Patys rūmai gynybai veikiausiai nebuvo pritaikyti. Jie buvo apjuosti mūrine siena, kurios liekanos aptiktos greta Vilniaus g.¹⁰¹ Ar siena buvo gynybinė, ar tik juosusi rezidencijos teritoriją – nėra žinoma. Apytikriai ties Vilniaus-Liejyklos ir Vilniaus-Labdarių g.

⁹⁹ Šiai giminei priklausė ir XVI a. pradžioje statyti, gynybai pritaikyti rūmai Siesikuose (**189 pav.**);

¹⁰⁰ Tyrimų metu buvusio įvažiavimo vietoje, aikštelėje Vilniaus g. priešais S. Neries skulptūrą grindinio neaptikta – fiksuota moliu rištų nedidelių riedulių konstrukcija (Girlevičius, 2006šb, p. 10-11, p. 45 brėž. Nr. 45);

¹⁰¹ 2007 m. archeologinių tyrimų duomenys;

sankryžomis vad. Fiurstenhofo Vilniaus miesto plane tvoros kampuose pažymėti cilindro (?) formos bokšteliai. Šių bokštelių vietos nėra tyrinėtos, ar jie turėjo gynybiniams objektams būtinų atributų nėra žinoma. Tikėtina, kad bokštai ir siena buvo pritaikyti trumpalaikiai gynybai. Atkreiptinas dėmesys į bokštelių padėtį – jie įrengti vakarinėje, šio už miesto gynybinės sienos ribų buvusio, objekto dalyje, orientuoti į tikėtiną priešo puolimo pusę. Galima ir dekoratyvi bokštelių paskirtis – iš istorinių šaltinių, aprašančių 1655 m. įvykius žinoma, kad jie, kaip ir rūmų paviljonai, buvo dengti auksuota skarda (Morelowski, 1940-1942š, Nr. 287 paaišk.). Rūmų teritorijos gynybai iš vakarų pusės galėjo būti įrengti bastioniniai įtvirtinimai (žr. skyrių 2.6).

Pastatas Totorių g. 22. Šis pastatas su cilindro formos bokšteliu turbūt jau XVII a. I pusėje yra buvęs už rytinės aukščiau paminėtos Radvilų valdos ribos. Bokštelis išlikęs pastato Totorių g. 22 kieme. Viršutinėje jo dalyje yra šaudymo angas primenančios ertmės (**116 pav.**). M. Moreliovskis nuomone, čia galėjo būti Radvilų dvariškių patalpos. Šis pastatas buvęs pastatytas prie svarbaus link Totorių Lukiškėse buvusios perkėlos vedusio kelio (Morelowski, 1940-1942š, Nr. 286 paaišk.). Tyrimais nustatyta, kad pastato Totorių g. 22 arkiniai pamatai statyti XVIII a. Taip pat aptiktos XVII a. I pusės medinio užstatymo liekanos, kultūrinis sluoksnis datuotas XVI a. pab. – XX a. Manoma, kad medinis XVII a. I pusės pastatas sudegė gaisro metu, jo medinės grindys aptiktos 2,2 m gylyje nuo dabartinio pastato grindų lygio (Kvizikevičius, Sarcevičius, 2006d). Pastatas tikriausiai degė 1610 m. ar Maskvos karo metu – 1655 m. Dalis bokštelių antžeminės dalies mūre matomų plytų datuotinos XVII a. Mūras ne kartą remontuotas. Šis statinys tikriausiai turėjo ryšį su tyrimų metu aptiktu mediniu pastatu. Galima spėti, kad būtent šis namas buvo medine Radvilų rezidencija.

Radvilų rezidencija prie Neries – Barboros Radvilaitės rūmai. Teritorijoje, dabar ribojamoje T. Vrublevskio – Tilto – Radvilų – Žygimantų g. būta Radvilų valdų ir rūmų. M. Moreliovskio nuomone, šioje Vilniaus dalyje buvusią Radvilų valdą ribojančios gatvės sudaro ankstyviesiems gynybiniams įrenginiams būdingą ovalą, mūriniais bokštais įtvirtinta siena formuoja uždara kiemą (Markevičienė, 2002, p. 37; Morelowski, 1940-1942š, Nr. 19, 21 paaišk.). Radvilų rezidencijos rūmai pastatyti XVI a., kai čia savo dvarą turėjo Jurgis Radvila (1480-1541), kuris pastatė ir Šv. Jurgio (Marijos Snieginės) bažnyčią¹⁰² (Drėma, 1991a, p. 154-155).

Iš publikuoto istorikės K. Makovskos atrasto XVII a. II pusės rezidencijos plano (Gendrėnas, Ožalas, 2003; **114 pav.**) ir vad. Fiurstenhofo plano galima susidaryti gana išsamų vaizdą apie planinę įtvirtintos rezidencijos struktūrą. Pietrytinėje rezidencijos dalyje buvo rūmai, pietiniame ir rytiniame kampuose sutvirtinti bokšteliais, bokšto pavidalo kyšulį turintys ir pietvakariniame fasade. Rūmų šiaurės vakarinis, gotikinių formų fasadas ir prie jų pietrytinio (?) kampo stovintis bokštas matomi 1600 m. T. Makovskio panoraminiame Vilniaus vaizde. Gynybai pritaikytas pietinis bokštelis matomas V. Drėmos publikuotuose Radvilų rūmų liekanų atvaizduose. Bokšto

¹⁰² Istoriko R. Firkovičiaus nuomone bažnyčios fundatoriumi buvo Mikalojus Radvila (Senasis) – žr. skyrių 2.4.;

prie pietvakarinio rūmų fasado šiuose atvaizduose nėra – XVII a. II pusės plane pažymėto kyšulio vietoje įrengta įvažiavimo anga (Drėma, 1991a, p. 155 pav. 210, p. 156 pav. 211, p. 157 pav. 213). Tikėtina, kad čia buvęs bokštas ar įtvirtintas įvažiavimas panaikintas vėlesnės rūmų rekonstrukcijos metu. XIX a. atvaizduose matoma pietrytinė rūmų pastato dalis atrodo labiau archajiškų formų nei pietvakarinis fasadas. Galima spėti, kad XVII a. II pusės rekonstrukcijos metu rūmai praplėsti pietvakarių kryptimi, nes ši rūmų dalis stipriai nukentėjo Maskvos karo metu. Kitame V. Drėmos publikuotame piešinyje (op. cit., p. 156 pav. 212, p. 158), kuriame rūmai pavaizduoti iš šiaurės rytų¹⁰³, kampinių bokštų nematyti, fasado formos archajiškos. Tikriausiai čia fiksuotos dar išlikusios gotikinių rūmų formos. Regis, čia pavaizduota ankstyviausia, artimo kvadratui plano, rūmų dalis. Apytikrį šios rūmų dalies kontūrą galima atsekti istoriniuose planuose. Dalis pietrytiniame fasade piešinyje pavaizduotų angų galėjo būti panaudotos gynybai šaunamaisiais ginklais. Į šiaurės vakarus nuo rūmų pastato XVII a. II pusės plane vaizduojamas stačiakampio plano vartų statinio (bokšto) kontūras. Šiaurės vakaruose rezidencijos teritoriją ribojusios sienos kampuose šiame plane vaizduojami du plane apskriti – šiaurinis ir vakarinis – bokštai. Vakarinio bokšto kontūras matomas ir vad. Fiurstenhofo plane. XV a. viduriu datuotos mūro liekanos aptiktos sklype Radvilų g. 4 / Tiltu g. 17 (Vaicekuskas, 2003š, p. 30, 73, 76; Vaicekuskas, 2005, p. 228), galbūt jos priskirtinos šiam bokštui. Aptiktas iš 28,3÷28,8×16,3÷16,8×7,3÷7,6 cm dydžio raudonų ir tamsiai raudonų plytų mūrų sienų suformuotos mūrinės konstrukcijos kampas. Mūras rekonstruotas XVII a. viduryje. Nuo šiaurinio bokšto tęsiasi valdos teritoriją iš šiaurės rytų juosianti siena užsibaigianti rytiniu, plane apskritu, bokštu. Vidurinėje aptvarinės sienos dalyje buvo plane pusiau apskritas bokštas, apskritąja dalimi orientuotas pietryčių kryptimi, į įtvirtintos valdos kiemą. Šių bokštų kontūrai pavaizduoti ir vad. Fiurstenhofo plane. Greta šiaurės rytų sienos, vidinėje įtvirtintos valdos dalyje būta pastatų. Vieno jų, buvusio valdos šiaurinėje dalyje, siluetas matomas T. Makovskio panoramoje, kitas nedidelis pastatas buvo arčiau rytinio bokšto. Žygimantų g. važiuojamojoje dalyje ties pastatu Žygimantų g. 2 tyrimų metu aptikta mūrinių XV a. pr. ir XV a. pab. – XVI a. pr. datuotų pastatų, medinių statinių liekanų, siejamų su Radvilų rezidencija (Gendrėnas, Ožalas, 2003; Gendrėnas, Ožalas, 2005, p. 184). Tiksliai nustatyti kuriems statiniams jos priklausė, nepavyko. Fragmentiškos XVI-XVIII a. mūrinių statinių liekanos aptiktos archeologinių darbų pastato Žygimantų g. 2 aplinkoje, rytinėje buvusios valdos dalyje (Girlevičius, 2005, p. 191; Girlevičius, 2006a, p. 224). XVII a. II pusės Radvilų valdos plane pažymėtas valdą juosusios sienos kontūras, kuris nuo rytinio bokšto tęsiasi iki rūmų pastato šiaurės rytinio fasado. Šioje vietoje buvusią sienos ir fasado jungtį tikriausiai atspindi nedidelių angų padėtis pavaizduota 1828 m. T. Bičkausko paveiksle (plg. Drėma, 1991a, p. 156 pav. 212). Spėjamos jungties vietoje, gynybinės (?) sienos išorėje, angos išdėstytos žemiau – antro aukšto lygyje. Vidinėje įtvirtintos valdos pusėje šiame rūmų fasade nedidelės, tikėtina,

¹⁰³ V. Drėmos nuomone – iš pietryčių;

šaudymui buvusios pritaikytos angos, išdėstytos viršutinėje rūmų šiaurės rytinio fasado dalyje. Vidurinėje įtvirtintą valdą iš pietryčių juosusios sienos dalyje XVII a. II pusės Radvilų valdos plane pavaizduotas sudėtingos planinės struktūros pastatas. Tikėtinas reprezentatyvus šio statinio pobūdis, jis orientuotas Valdovų rūmų pusėn.

Tyrimų rezultatai liudija, kad mūrinių pastatų šioje Vilniaus dalyje būta jau XV a. pradžioje. Kada ši Radvilų valda įtvirtinta, nėra tiksliai aišku. Gynybai pritaikyti statiniai čia tikriausiai buvo statomi jau XV a., galbūt XIV a. (žr. skyrių 1.3). Autoriaus atliktų archeologinių tyrinėjimų Žygimantų g. 2 ir kitų tyrimų rezultatai leidžia teigti, kad įtvirtinta Radvilų rezidencija buvo įrengta aukštesnėje sausoje vietoje, ribojamoje šlapių, užpelkėjusių teritorijų. Tokios šlapynės arba tvenkinio vietos būta sklypo Žygimantų g. 2 vidurinėje dalyje. Radvilų g. rajone būta natūralios kilmės upelio ar gynybos tikslais iškasto griovio. V. Drėma teigė, kad čia būta Vingrių upelio (Drėma, 1991a, p. 155). Manoma, kad XVI-XVIII a. „vingris“ buvo bendrinis žodis, žodžio „šaltinis“ sinonimas (Sarcevičius, Kvizikevičius, 2007, p. 439). Toks šaltinis yra pastato Tiltų g. 17 / Radvilų g. 4 vietoje¹⁰⁴. V. Drėmos nuomone, upelio krantai buvo sutvirtinti stačiais poliais (Drėma, 1991a, p. 155). Šie sutvirtinimai galėjo būti pritaikyti ir gynybinėms reikmėms. Iš atvaizdo T. Makovskio panoramoje nėra pilnai aišku, mūriniai šie įtvirtinimai ar mediniai. XV a. mūro (mūrinės aptvarinės sienos ir bokšto liekanų?) aptikta sklype Radvilų g. 4 / Tiltų g. 17, vėlyvos tvoros mūro struktūroje¹⁰⁵ – autoriaus nuomone, visa valda buvo juosiamą mūrinės tvoros. XVII a. II pusės plane tvoroje pavaizduotas nemažas kiekis vartelių. Tikriausiai visi bokštai buvo mūriniai. Nėra aišku, kada jie pastatyti – tik vienas, pietinis, bokštas matomas T. Makovskio panoramoje. Radvilų rezidencijos rūmų vieta po II pasaulinio karo nėra tyrinėta, detaliau netirtos bokštų, kitų įtvirtinimų liekanos. Galima kelti hipotezę, kad bokštai buvo pastatyti jau XV a. pradžioje, o XVII a. I pusėje, ruošiantis Maskvos karui, atstatyti senose vietose. Didesnę gynybinę reikšmę ši įtvirtinta rezidencija tikriausiai turėjo iki Maskvos karo, vėliau, Boguslavo Radvilos pastangomis, rūmai tapo rezidencinio pobūdžio pastatų ansambliu.

Slušų rezidencija. Iki šiol istorinio Antakalnio priemiesčio pradžioje yra išlikę Slušų rūmai, pastatyti 1690-1694 m. (Paminklų sąvadas, 1988, p. 304). Šis pastatas tikriausiai nebuvo pritaikytas gynybai. Tyrimų metu nustatyta, kad visas prieinamas tyrinėti rūmų kontūras suformuotas vienu metu – XVII a. (Katalynas, Valužytė, Zilinskas, 2000š, p. 52-53). Rūmų erdvinėje-planinėje struktūroje atsispindi ankstyvų Vilniaus ir jo apylinkių įtvirtintų rezidencijų bruožai. Mūrinių rūmų kampuose yra masyvūs stačiakampio plano rizalitai. Manoma, kad rūmai pastatyti šioje vietoje XVI a. stovėjusių Kiškų rūmų vietoje (op. cit., p. 52). Slušų rūmų teritorija buvo apjuosta mūro tvora su vartais, kurios liekanų išliko iki šiol¹⁰⁶. XVII a. pab. – XVIII a. I pusėje ši tvora gynybinės reikšmės tikriausiai neturėjo, mūro siena tiesiog juosė valdą.

¹⁰⁴ Architektės B. Gudynaitės žodinė informacija;

¹⁰⁵ Architektės B. Gudynaitės žodinė informacija;

¹⁰⁶ 2006-2007 m. tyrimų duomenys;

Vad. Fiurstenhofo plane, pietvakarinėje valdos teritoriją juosusios tvoros dalyje buvusio mūrinio vartų statinio (?) kampuose, pažymėti du plane apskriti bokšteliai (?). Jų liekanos netyrinėtos, nežinomas vartų, bokštelių (?) statybos laikas. Siekiant pagrįsti ankstyvesnę šių statinių kilmę nei XVII a. pab. – XVIII a. I pusė, galimi šie argumentai:

1. Mūrinis statinys buvo strategiškai svarbioje Vilniaus vietoje – šalia buvo kelio iš Šiaurės rytų Lietuvos – Daugpilio atšaka¹⁰⁷, greta pilių teritorija.
2. Statiniai yra netoli bastioninių įtvirtinimų buvusių Kalnų parke (Altarijoje). Tikėtina, kad bastioninių įtvirtinimų būta sklype Kosciuškos g. 3 (žr. skyrių 2.6). Mūriniai statiniai tarsi užbaigtų bastioninių įtvirtinimų liniją Neries pakrantėje.
3. Vartai Sluškų rūmų-rezidencijos egzistavimo laikotarpiu nebuvo funkcionalūs. Juose turbūt negalėjo būti įvažiavimo – iškart už vartų vidinėje valdos dalyje būta nedidelio, veikiausiai dekoratyvaus, tvenkinio. Pagrindinio įvažiavimo vartų į Sluškų rezidenciją būta pastato T. Kosciuškos g. 12 korpuso prie dabartinės gatvės vidurinėje dalyje.

Galbūt tai liudija ankstyvesnę nei XVII a. pab. mūrinių statinių sankaupos šioje valdos dalyje (sklypuose T. Kosciuškos g. 6) kilmę. Šie statiniai galėjo būti ir ankstesnės (Kiškų) valdos įtvirtinimų liekanos.

Apibendrinant pastatų ansamblių ir pastatų savo struktūroje turėjusių bokštus ir bokštelius tyrimo medžiagą daromos tokios išvados. Bokštai ir bokšteliai buvo įjungiami į bendrą įtvirtinimų sistemą (Radvilų, Kiškų-Sluškų, galbūt Konstantino Ostrogiškio rezidencijos) arba jais buvo stiprinti patys pastatai (Naujieji vyskupų rūmai). Kol kas nėra tiksliau nustatytas daugumos iki šiol matomų arba iš istorinės, ikonografinės, taikomųjų tyrimų medžiagos žinomų cilindro pavidalo bokštelių sąsajos su greta esančiais pastatais, jų antžeminių dalių mūras dažniausiai yra vėlyvas. Pagal istorinius duomenis XVI-XVII a. šie pastatai priklausė tiek didikams, tiek pasiturintiems miestiečiams. Tikėtina, kad nemaža šioje darbo dalyje aptartųjų pavienių bokštelių prie pastatų – ankstyvosios miesto gynybinės sistemos relikvai.

Kitos didikų rezidencijos mieste. Aptariant gynybai pritaikytus objektus Vilniuje, būtina apžvelgti ir kai kurias kitas rezidencijas.

Chodkevičių rūmai – pastatas Didžioji g. 4. Seniausios žinios apie pastatą yra iš 1600 m. Manoma, kad pastatas pastatytas XVI a., buvo mūrinis, turėjo nemažai kambarių ir įvairių patalpų (Racevičienė, 1973š, p. 3). 1611 m. Chodkevičiai įsigijo K. Ševco namą. 1619 ir 1647 m. nuperkami kiti mūriniai greta buvę namai. XVII a. I pusėje Chodkevičiai sujungė šiuos namus ir pastatė pietinio fligelio dalį (Paminklų sąvadas, 1988, p. 221). Architektūrinių tyrimų metu nustatyta, kad po rūmų pagrindiniu, vakariniu, korpusu prie Didžiosios g. yra gotikiniai rūšiai – pastatas pastatytas ant senų pastatų liekanų. Dalis rūsių patalpų išlenda į Didžiąją g. – rūmų gatvės fasadas neatitinka ankstyvųjų pastatų „raudonosios linijos“. Aptikta, tyrimų autorės XV a. datuoto mūro

¹⁰⁷ Šio kelio (apytikrės Kosciuškos g. trasos) datavimas nėra aiškus, tikėtina, kad jis įrengtas XV ar XVI a. Greta jo išsišakojimo miesto ir pilių kryptimis būta XV a. bokštinio namo – pastatas Antakalnio g. 4 (žr. skyrių 1.3.);

fragmentų, tačiau pati mūro sienos (sienų?) konfigūracija tyrimų medžiagoje aprašyta painiai, grafinėje fiksacijoje neišryškinta (Jarmalavičienė, 1974š, p. 6-8; Lipakovienė, Sidaraitė, 1982š, p. 4-5). Tikėtina, kad ši siena jungėsi su greta dabartinio pastato šiaurinio kampo aptiktu gotikiniu mūru su kontraforsais (Katalynas, 1988š, p. 12, brėž. Nr. 4, 6). Ši mūro siena turbūt juosė Piatnickos cerkvės šventorių, o gal ir didesnę Rusėnų miesto teritoriją (žr. skyrių 1.3). M. Moreliovskis remdamasis archyvine medžiaga teigė, kad dideli Chodkevičių rūmai buvo pritaikyti gynybai, o gretimas jų namas vadintas „pilaitė“. Ta „pilaitė“ tikriausiai yra pietinio fligelio dalis, statyta XVII a. I pusėje. XVII a. Chodkevičių rūmai traktuotini kaip gynybai pritaikytas pastatas – tokią išvadą galima padaryti iš rūmų aprašymo Chodkevičių-Radvilų konflikto metu (Racevičienė, 1973š, p. 3). Jonas Karolis Chodkevičius buvo LDK etmonas, įžymus kariūnas (Salaspilio mūšio laimėtojas) – vien šis faktas galėjo nulemti tai, kad „pilaitė“ buvo pritaikyta gynybai.

Gonsievskių rūmai – pastatų ansamblis Bokšto g. 6. Naujausiais tyrimais nustatyta, kad šiaurinėje sklypo dalyje yra buvusios vienos seniausių Vilniaus kapinių, ankstyviausias kultūrinio sluoksnio horizontas datuotas XIV a. (Kvizikevičius, Sarcevičius, 2006c). Dabartinis pastatų ansamblis suformuotas apjungiant didesnę kiekį valdų. Prie Bokšto ir Išganytojo g. sankryžos jau XVI a. stovėjo gotikinis namas, 1634 m. priklausęs H. Tuchui. Šioje pastatų ansamblio vietoje būta didesnio kiekio gotikinių pastatų¹⁰⁸. Pietvakarių korpuse išliko gotikinių rūsių ir pirmo aukšto gotikinių sienų fragmentų, rytinėje korpuso dalyje yra išlikę vartai. Pietvakarių korpuso istorija siejama su LDK pažiadininkiu A. Goštautu. 1536 m. jis nusipirko korpuso rytiniame gale stovėjusius namus (Paminklų sąvadas, 1988, p. 114-115). M. Moreliovskis vartus pietvakarių korpuso rytinėje dalyje apibūdina kaip pritaikytus gynybai ir teigia, kad pro juos buvo patenkama prie gynybinės sienos (Morelowski, 1940-1942š, Nr. 89-90 paaišk.). Šie mūriniai vartai statyti XVII a. I pusėje. Tai vieni iš trijų išlikusių dabartinėje Lietuvos teritorijoje renesansinių, primenančių triumfo arkas, vartų (Klajumienė, 1994, p. 88). Šie vartai, kaip ir kiti panašūs statiniai tuomečio miesto gatvėse galėjo atlikti tam tikrą vaidmenį gatvių mūšių, riaušių metu (žr. skyrių 2.5). Įvertinus pastatų ansamblio ankstyvąjį užstatymo pobūdį, galima spėti, kad iki išsigyjant čia nuosavybę Gonsievskiams, šioje Vilniaus dalyje (iki 1610 m. gaisro?) galėjo egzistuoti įtvirtintos valdos.

Oginskių rūmai – pastatas Vokiečių g. 26. Šioje vietoje stovėjęs pastatas paminėtas 1579 m. Stepono Batoro privilegijoje šalia stovėjusiam Goštauto, vėliau Vainos pastatui. Tuomet šis pastatas priklausęs Jurgiui Namiatnikui. 1609 m. jis priklausė Mikalojui Hlebovičiui. Pastatas buvęs labai puošnus ir turtingas, jame (bokšte?) būta laikrodžio. 1679 m. pastatas priklausė Trakų vaivada Martynui Oginskiui. 1732 m. čia buvo etmono Liudviko Pociejaus rūmai (Banikonienė, 1980š, 41-43). Vad. Fiurstenhofo Vilniaus plane rūmai pavadinti „Karo vado rūmais“ („*Felthern Palais*“ – vok.). Tyrimais nustatyta, kad pastatas pradėjo vystytis nuo pietrytinio fligelio. Šio

¹⁰⁸ Architekto R. Zilinsko žodinė informacija;

pastato gotikiniame mūre yra vendinio mūro rišimo relikto – jis datuotas XIV a. (Zilinskas, Bėčienė, Gasparavičienė, 1997š). Ankstyvasis XIV a. pastatas stovėjo galu į Vokiečių g. (**32 pav.**). Išlikę šio pastato rūšiai, pirmo aukšto lygyje ankstyvo mūro rasta šiaurinėje sienoje. Būta angų šiaurės vakarinėje rūšio sienoje. Čia išlikęs profiliuoto, tinkuoto angokraščio įėjimo į rūšį fragmentas, rūsyje išlikę kitos architektūrinės formos – keturių ir trijų eilių švieslangių lunečių sąramos, nišos. Dalis architektūrinių elementų formuota iš profiliuotų plytų: galingas gurtas, buvusios laiptinės Vokiečių g. kryptimi skliautas, romaninių formų profiliuota durų anga, grindinio fragmentas. Plytos ankstyvojo pastato skliaute smulkesnės nei sienose, tačiau skliautai ir sienos priskirti vienam etapui. Pastatas buvo ~25 m ilgio ir 10 m pločio (op. cit.). Jis rekonstruotas XVI a. gotikiniu stiliumi. Prie galu į gatvę stovėjusio ankstyvo pastato, pastatytas palei Vokiečių g. išėstas pastatas. Šio pastato apatinės gotikinio frontono žymės išliko ankstyvojo pastato ugniasienėje. Viršutinė dalis buvo aukštesnė nei pastato palėpė (op. cit.; Katalynas, Valužytė, Zilinskas, 2000š, p. 47).

Oskierkų rūmai – Klaipėdos g. 7. XVIII a. pab. Oskierkų rūmų teritorija tyrinėta archeologų. Nėra tiksliai žinoma ar šioje vietoje buvę pastatai anksčiau priklausė didikams. Į šiame skyriuje aptariamųjų objektų sąrašą šis objektas įtrauktas todėl, kad buvo greta Vilniaus miesto gynybinės sienos trasos, spėjamo ankstyvo pylimo vietos (žr. skyrių 1.3). Rūmai pastatyti ant gotikinių pastatų liekanų, įjungiant buvusius pastatus į erdvinę rūmų struktūrą. Ankstyviausiojo pastato liekanos tirtose vietoje datuotos XV a. (Daminaitis, 1990š, p. 24). Jis galu orientuotas į Klaipėdos g. Į vakarus nuo ankstyviausiojo tirtose vietoje pastato tirtos dar dviejų gotikinių pastatų liekanos. Pastatų šiauriniai fasadai formavo Klaipėdos g. „raudonąją liniją“.

Priemiesčio rezidencijos. XVI-XVIII a. įtvirtintomis, pritaikytomis trumpalakei gynybai tikriausiai buvo nemaža dalis Vilniaus priemiestyje buvusių rezidencijų.

Sapiegų rezidencija Antakalnyje. Manoma, kad iki šiol išlikusių, 1691 m. statytų, mūrinių rūmų vietoje stovėjo senesni mediniai rūmai (Drėma, 1991a, p. 346). Naujausių tyrimų duomenimis¹⁰⁹ statant rūmus XVII a. pab. buvo apjungti XVII a. pr. čia stovėję 2 mūriniai pastatai. Vienas ankstyvųjų pastatų buvo dabartinio rūmų pastato vakarinėje dalyje, su rūsiu, kitas – rytinėje dalyje. Jų erdvinė-planinė struktūra bei tarpusavio santykis dar nėra tiksliai nustatytas. Šie mūriniai pastatai statyti XVI a. pab. ar XVII a. pr. Nėra aišku ar ankstyvoji Sapiegų rezidencija Antakalnyje buvo pritaikyta gynybai – pastatai statyti aukštesnėje vietoje, tačiau nenustatyta ar jie turėjo gynybiniam pastatams būtinų atributų. XVII a. pab. statytieji Sapiegų rūmai gynybai nebuvo pritaikyti – gynybos tikslams buvo nepalanki jų erdvinė-planinė struktūra. Mūrinės Sapiegų rezidenciją juosusios tvoros dalinai išlikusios iki šiol. Tvora-atraminė siena skirianti rūmų teritoriją nuo parko ir čia buvę ankstyvi laiptai tikriausiai egzistavo jau XVI a. pab. – XVII a. pr. Dalis masyvių plytų su skersinėmis braukomis rišta gotikiniu būdu. Šios sienos-

¹⁰⁹ 2007 m. tyrimų duomenys;

tvoros padėtis veikiausiai nulėmė ir vėlesnį (?) rūmų teritorijos ir parko tvorų išplanavimą – jų orientavimas pasaulio šalių atžvilgiu nesutampa su rūmų orientavimu. Vad. Fiurstenhofo plane vaizduojama, kad rūmų pastatas apjuostas artimo kvadratui formos tvora. Tvoros šiaurės vakarinėje dalyje, greta įvažiavimų būta plane apskritų bokštelių. Šių statinių liekanų neaptikta. Iki šiol yra išlikusios autentiškos tvoros atkarpos, tačiau nėra nustatyta, kad jų viršutinėse dalyse būtų buvę gynybiniais statiniams būdingų architektūrinių detalių – šaudymo angų, šaulių galerijos ir kt. Tikėtina, kad ši rezidencija buvo pritaikyta gynybai iki Maskvos karo. Vėliau valda performuota pritaikant ją vien reprezentacinėms reikmėms.

Kaip buvo ir ar buvo pritaikytomis gynybai vad. Fiurstenhofo Vilniaus miesto plane istoriniame Antakalnio priemiestyje pažymėti Bžostovskių rūmai, valdos Šnipiškėse, Tyzenhauzų rūmai Markučiuose – nėra aišku.

Buvusio *Gurų*¹¹⁰ (vėlesnių Markučių) *dvaro* centrinę dalį valdovas Aleksandras Jogailaitis iki gyvos galvos buvo užrašęs savo žmonai Elenai (mirė 1513 m.), kuri čia turėjo savo vasaros rezidenciją. Gurų dvarelis minimas Žygimanto Senojo 1516-10-02 akte, kuriuo valdomis apdovanojamas kunigaikštis Konstantinas Ostrogiškis. Nuo to laiko prasideda dvaro žemių skaidymo laikotarpis. 1598 m. centrinė dvaro dalis atitenka Kristupui Radvilai, XVI a. pab. – XVII a. pr. vedybų keliu – Mstislavlio vaivada Stanislovui Kiškai. Prieš 1636 m. vedybų keliu dvaras atitenka Vilniaus vaivada Kristupui Chodkevičiui. Istorikės A. Vojevodskaitės nuomone, seniausios rezidencijos vieta nesutampa su rūmų, pastatytų ant Vilnios skardžio, vieta. 1853 m. rūmų liekanas tyrinėjo E. Tiškevičius. Atkasti rūmų pamatai, išaiškintas jų planas, rūšiai, surinkta daug radinių. Iš koklių nustatyta, kad rūmai priklausė Kiškoms, vėliau Chodkevičių buvo perstatyti, o jų statybą archeologas datavo XVII a. I puse. Rūmai statyti XVI a. pab. – XVII a. pr., o perstatyti dar prieš 1634 m., rūmų vieta buvusi ten, kur XIX a. vilą pasistatė A. Melnikova. Kiškų-Chodkevičių rūmai labai nukentėjo XVII a. vid. Maskvos karo metu ir po to nebebuvo atstatyti. Atstatomi tik palivarkas ir ūkiniai pastatai (Vojevodskaitė, 1983š, p. 3-9). Istorinių tyrimų medžiagoje neužsimenama apie gynybinę rūmų paskirtį. M. Moreliovskio nuomone Kiškų (o galbūt ir ankstesnioji) rezidencija buvo įtvirtinta (Morelowski, 1940-1942š, Nr. 11 paaišk.). Šis autorius mano, kad gynybai pritaikyta buvo ir plačiau tyrinėta *Rokantiškių pilis*, kurią datavo XVI a. pab. – XVII a. pr. (op. cit.). Nustatyta, kad XVI a. I pusėje čia buvusi pilis priklausė Goštautams, nuo 1530 m. – karalienei Bonai Sforcai, po 1555 m. karaliui Žygimantui Augustui, o XVII a. I pusėje – didikams Pacams. Manoma, kad pilis XVI a. II pusėje perstatyta. Pagal aptiktas pastatų liekanas nustatyta, kad šiaurinėje kalno dalyje stovėjo artimo stačiakampiui plano ~45×20 m dydžio, rūmai. Rūmai turėjo rūsį, antžeminė dalis – dviejų aukštų. Pirmojo aukšto patalpos skliautuotos, jos viena nuo kitos atskirtos 1,5 m storio sienomis. Į pietus nuo rūmų pastato buvo gynybinės sienos juosiamas kiemas. Prie vakarinės sienos dalies buvo įrengti kazematai, o pietvakariniame kampe

¹¹⁰ Vietovė taip vadinta nuo bendrinio kalno pavadinimo;

stovėjo vartų gynybinis bokštas (Paminklų sąvadas, 1988, p. 429; Kuncevičius, 1995š; Kuncevičius, 1996). Pilis sugriauta ir sudeginta Maskvos karo metu ir vėliau nebeatstatyta. Naujų duomenų pateikė 2008 m. atliktų tyrinėjimai, jų metu aptiktas gotikinis rūmų korpusas, nustatyta, kad XVI-XVII a. statytieji pastatai, 2 m pločio gynybinė siena su įvažiavimo vartais formavo vidinį pilies kiemą. Nuosekliai naujausių tyrimų duomenys dar nėra apibendrinti.

Pilaitės dvarvietė datuojama XVI a. II puse – XVII a. I puse. Ji pastatyta piliavietėje, kuri, kaip manoma, priklausė didikams Viršiloms (Kuncevičius, 2005, p. 64). Ankstyvesnio už dvarvietės egzistavimo XVI-XVII a. kultūrinio sluoksnio kalvoje neaptikta (Kuncevičius, 1996š, p. 9). 16×12 m dydžio stačiakampio dvaro rūmus su rūsiu (op. cit., p. 8, 11), dvarvietės aikštelės pakraščiais juosė nestora gynybinė (?) siena su pavieniais bokšteliais. Vieno jų vidinis skersmuo 2 m, sienų storis prie pamato 1,7-2 m – manoma, bokštelį buvus dekoratyviu (Kuncevičius, 1998, p. 314).

Tikėtina, kad įtvirtinimų būta Verkių dvaro sodybos viršutiniame parke – *Vilniaus vyskupų Verkių rezidencijoje*. Pietiniame Verkių kalvos (keteros) gale aptiktos plane rombo formos, XIII a. datuoto, mūrinio pastato liekanos – spėjama šventykla. Pastatas galėjo turėti gynybinę paskirtį (Varnas, 1992, p. 68). XVI a. pr. šioje vietoje pastatytas mūrinis ~8 m skersmens aštuoniakampis pastatas – spėjama koplyčia. Šio pastato pamatų storis nedidelis – 30-70 cm, pastatas šiaurinėje dalyje turėjo prieangį. S. Lasavicko nuomone, panaši į spėjamą koplyčią yra viršutinė Vilniaus varpinės dalis, kuri datuojama 1522-1524 m. XVI a. II pusėje koplyčia perstatyta (Lasavickas, Buivydas, Kunigėlis, 1992š, p. 21-23; žr. skyrių 2.1). Šio statinio priskyrimas gynybiniam statiniam abejotinas dėl sienų storio. Šios disertacijos autoriaus nuomone, pietiniame Verkių keteros gale buvę ankstyvieji mūriniai statiniai galėjo būti skirti ne tiek gynybai, kiek signalizavimui, perspėjimui apie artėjantį pavojų. Verkių keteros pietiniame gale ant aukštesnio mūrinio statinio uždegtą ugnį turbūt būdavo galima išvelgti nuo Aukštutinės pilies. XVII a. viduryje šioje vietoje pradėta statyti šiaurės-pietų kryptimi orientuota bažnyčia su 4 bokštais. Tuo pat metu išmūrytos atraminės (?) sienos kalvos šlaituose (Varnas, 1992, p. 69). Pietinę kalvos dalį tuo metu veikiausiai jau ribojo mūrinis pastatas XVIII a. Verkių centrinių rūmų vietoje. Tyrimais nustatyta, kad šis pastatas tęsėsi iki pat rytinio kalvos šlaito, kur jungėsi su rytinių kalvos šlaitą juosusia atramine siena (op. cit., p. 66 pav.). Aiškėja, kad XVII a. I pusėje siekta suformuoti uždara teritoriją pietinėje kalvos dalyje. Tokia tendencija išliko ir vėliau. XVII a. pab. bažnyčios vietoje Vilniaus vyskupas Konstantinas Bžostovskis pastatė trijų aukštų rūmus su rizalitais kampuose. Manoma, kad rūmai išliko iki 1830 m. ar ilgiau (Lasavickas, Buivydas, Kunigėlis, 1992š, p. 7). Verkių viršutinio parko teritorijoje, reljefas stipriai performuotas¹¹¹, todėl vizualiai sunku atsekti Vyskupų rezidencijos ankstyvąją struktūrą. Dvaras galėjo būti pritaikytu trumpalaikiai gynybai, pasinaudojant ir dėkingomis šiuo atžvilgiu reljefo ypatybėmis.

¹¹¹ 2007 m. tyrimų duomenys;

Kairėnų dvaras pirmą kartą paminėtas 1545 m. kai valdovas Žygimantas Augustas juos padovanojo Jarmalai. 1596 m. jie perėjo įtakingo LDK didiko Jono Isaikovskio nuosavybėn. Tyrimais nustatyta XVI a. pab. – XVII a. I pusės rūmų planinė struktūra. Rūmų pastatas buvo stačiakampio ~27×19,6 m plano prie jo kampų stovėjo 2 kvadratinio ~6×6 m plano bokštai (Dzikas, 1988, p. 40-42). Tai lyg ir leistų sąlyginai priskirti rūmus gynybiniam objektams. Tačiau manoma, kad Isaikovskių statytieji rūmai buvo mediniai (op. cit., p. 42), taigi gynybai vargiai pritaikomi. Rūmai sudegė Maskvos karo metu.

Nėra aišku ar buvo gynybiniais įtvirtinimais sustiprinti karališkieji Vilniaus apylinkėse buvę *Viršupio, Nemėžio, Panerių dvarai*. Iš kitų Vilniaus apylinkėse buvusių rezidencijų reiktų paminėti *Bezdonių dvarą*, kurį valdovas Žygimantas Senasis paskyrė tuometiniam Vilniaus pinigų kalyklos valdytojui Ulrichui Hozijui. Šis, kaip ir kiti anksčiau valdovui priklausę dvarai gynybinę reikšmę galėjo turėti jau XIV-XV a. (žr. skyrių 1.2).

Bokštinių namų požymių turintys pastatai (vėlyvieji bokštiniai namai). Kaip jau minėta, tyrimų metu identifikuoti ir kitokio tipo gynybai pritaikytų rezidencijų pastatai. Jie datuoti XVI a. II puse – XVII a. pr. Šių pastatų erdvinėje-planinėje struktūroje atsekami ankstyviesiems bokštiniams namams būdingi požymiai: pirminės angos įrengtos gana dideliame aukštyje nuo tuometinio žemės paviršiaus, viršutiniuose aukštuose buvusios angos nedidelės, stačiakampės, pritaikomos šaudymui lengvaisiais šaunamaisiais ginklais, pastatai yra masyvūs, kvadratinio arba menkai ištęsto stačiakampio plano, turi rūsius. Šių pastatų sienos nelabai storos – priklausomai nuo to kokia pirmojo aukšto perdanga įrengiama. Storesnės sienos pastatuose, kurių perdanga skliautinės konstrukcijos.

Pastatas Tiškevičių rūmų (Pylimo g. 26 / Trakų g. 1) pietrytinėje dalyje. Tyrimais nustatyta, kad šis pastatas, vėliau įjungtas į Tiškevičių rūmų ansamblį yra pastatytas XVI a. viduryje. Jis netaisyklingo keturkampio plano, kiek ištęstas šiaurės vakarų – pietryčių kryptimi ~32,5-33,5×19-24,5 m dydžio. Plačiuoju galu pastatas orientuotas į Lydos-Kėdainių g. sankirtą (**134-135 pav.**). Esminis požymis, kuriuo remiantis šis pastatas priskiriamas įtvirtintoms rezidencijoms yra antrajame pastato aukšte architektūrinių tyrimų metu aptiktos angos (**136 pav.**). Jos orientuotos į šiaurės rytų, Kėdainių g., pusę. Pagal išlikusius pirminių angų kraštus, nustatyta, kad jos buvo ~160 cm pločio ir 70 cm aukščio. Angų vidurinės dalys suardytos vėlesnių rekonstrukcijų metu, todėl ar ankstyvosios plačios angos buvo sudalintos į dvi ar kelias smulkesnes – nenustatyta. Viršutinė horizontali angų dalis yra ~150 cm aukščiau nei dabartinio pastato antrojo aukšto grindų lygis. Manoma, kad šios, tikėtina, šaudymui pritaikytos, angos buvo įrengtos XVII a. pr. Kokiam aukštyje nuo tuometinio grindų lygio buvo aptiktosios angos – nenustatyta. Pirminių šio pastato angų pastato pirmojo aukšto lygyje neaptikta. Dar nėra tiksliai nustatyta ir pastato raida. Sprendžiant pagal rūsio planą, rūsio patalpų turėjo būti daugiau arba vienos iš pastato rekonstrukcijų metu buvo apjungti 2 greta stovėję pastatai. Virš rūsio buvo įrengtas dar vienas aukštas (pusrūsis?), dabar tapęs antruoju rūsio aukštu. Pastatas patyrė daug rekonstrukcijų.

Autoriaus nuomone, šis pastatas (vienas pastatų?) pavaizduotas 1552 m. datuotame Vilniaus miesto vartų atvaizde iš S. Miunsterio „Kosmografijos“ (**81 pav.**). Istoriniai duomenys apie vėlesnių Tiškevičių rūmų teritoriją šykštūs. Nurodoma, kad čia, dideliame sklype XV a. esą stovėjo didikų Žilinskių namas¹¹² (Paminklų sąvadas, 1988, p. 495). Teritorijoje prie Trakų g. XVII-XVIII a. buvo amatininkų namai, sklype Trakų g. 1 – odos išdirbėjų – baltušnikų cecho namas. 1715 m. cecho namą įsigijo Jonas Pensas. Pardavimo akte teigiama, kad namas stovi prie Trakų vartų ir yra visai sugriuvęs. Naujasis savininkas jį atstatė. Vad. Fiurstenhofo plane šioje teritorijoje nurodoma buvus Aleksandro rūmus – jie taip pavadinti tuometinio savininko vyskupo A. Tiškevičiaus vardu. Jam priklausė ir namas Trakų g. 2. Nuo 1775 m. namą valdo Tiškevičių giminaičiai Karpiai. Jiems valdant rūmai buvo perstatyti L. Stuokos-Gucevičiaus iš ten anksčiau stovėjusio namo. Be pagrindinio Tiškevičių rūmų korpuso kieme dar stovėjęs dviaukštis mūrinis pastatas su rūsiais, vienaukštis mūrinis pastatas ir kiti pastatai. Pagal 1864 m. tiriamo (?) namo aprašymą, tai yra senas mūrinis dviaukštis fligelis su apgyvendintais, be skliautų, su rūsiais po vienu iš namų (Samuolienė, 1992š, p. 6, 11). Įvertinant miesto gynybinės sienos padėtį¹¹³ bei valdos atvaizdą 1808 m. Vilniaus miesto plane, galima daryti prielaidą, kad mūrinis sklypo užstatymas prasidėjo nuo vietos, kur yra tiriamasis pastatas.

Pastatas sklypo Pilies g. 22 šiaurinėje dalyje. Šis pastatas – buvęs Medicinos kolegijos šiaurinis korpusas. Pastato antrojo aukšto architektūrinių tyrimų rezultatai¹¹⁴ leidžia teigti, kad jis statytas XVI a. pab. – XVII pr. Pastatas netaisyklingo keturkampio plano, kiek išėstas šiaurės-pietų kryptimi, buvęs pastato dydis – 16-16,2×12,4-13,6 m (**131-133 pav.**). Plačiuoju galu jis orientuotas į pietus, Pilies – Šv. Jono g. sankryžą. Pietvakarinis pastato kampas perstatytas, į jį įterptas XVIII a. viduriu datuotas mūrinis pastatas-priestatas. Ankstesnių architektūrinių tyrimų metu nustatyta, kad pastato pirmojo aukšto mūras barokinis, su išlikusiomis pirminėmis langų angomis. Po rytine pastato dalimi yra barokinis rūsysis (Jarmalavičienė, Urbonienė, 1977š, brėž. Nr. 1-2). Greta pietrytinio pastato kampo yra laiptinė. Nustatyta, kad medinės (?) laiptinės čia būta ir esamo pastato egzistavimo pradžioje. Laiptai vedė į pastatą iš rytų ir vakarų juosusią medinę galeriją. Pirminės pastato antrojo aukšto langų angos gana didelės, viduje turi arkinės konstrukcijos sąramas, išorėje angos stačiakampės. Angos galėjo būti pritaikomos šaudymui, gynybą pastato antrajame aukšte galėjo palengvinti medinė laiptinė ir galerija. Atkreiptinas dėmesys į tai, kad du pastarieji mūsų aptariami pastatai plačiosiomis savo dalimis orientuoti į strategiškai svarbias vietas, panašiai kaip ir ankstyvi gynybiniai įtvirtinimai.

Valavičių rezidencija. Bernardinių vienuolyno statinių ansamblui priklauso gerai išlikęs renesansinis pastatas – Valavičių rezidencija (**118 pav.**). Kuriant vienuolyno statinių kompleksą, LDK kancleris Leonas Sapiega pirko

¹¹² Tai patvirtinančių duomenų kitoje literatūroje ir šaltiniuose aptikti nepavyko;

¹¹³ Jos vidinėje pusėje buvo paliekamos neužstatytos erdvės susisiekimui pavojaus atveju (žr. skyrių 2.2.);

¹¹⁴ Architekto R. Zilinsko tyrimai ir informacija;

sklypą ir pastatą iš inovacijoms imlių brolių Valavičių (Kasperavičienė, 1988š, p. 5). Nuosekliai pastatą ištyręs, architektūrinių ir archeologinių tyrimų duomenis sugretinęs, architektas R. Zilinskas teigia, kad rezidencija buvo pritaikyta gynybai. Nustatyta, kad pirmasis (reprezentacinis) namo aukštas iš Vilnios pusės iki 3 m pakeltas virš žemės lygio. Viršutinio aukšto langai galėjo būti naudojami kaip šaunamosios angos – buvo nedideli (~85×83 cm, o su arkos pakyla 85×98 cm dydžio) į vidų labai siaurėjantys ir išdėstyti reguliariai nedideliais atstumais (~150 cm). Pastatas yra keturkampio, artimo kvadratui, plano. Pirminis pastatas kiek išėstas šiaurės-pietų kryptimi, jo plotis 21,5÷22 m, ilgis 22÷23 m. Manoma, kad Valavičių rezidencijos pastato tipas – ankstyvojo renesanso didiko užmiesčio ar priemiesčio rezidencija. Istorikė A. Kasperavičienė atrado virš 20 tokio pobūdžio pastatų analogų dabartinėje Lenkijos teritorijoje (Zilinskas, 1989š, p. 2-3).

Pastatas Užupio g. 15A. Detalūs šio pastato tyrimai nebuvo atliekami, tačiau manoma, kad jis iki šiol gerai išlaikęs savo pirminę struktūrą. Pastatas datuotinas XVII a. pr. yra buvusio Augustijonų vienuolyno Užupyje teritorijoje (žr. skyrių 2.4), atramine siena sutvirtinto šlaito greta Paupio g. viršutinėje dalyje. Manoma, kad jį taip pat galima priskirti vėlyviesiems bokštiniams namams¹¹⁵.

Bokšto pavidalo gyvenamieji namai Vilniuje statyti ir XIV(?)–XV a. – tai vadinamieji bokštiniai namai (žr. skyrių 1.3). Autoriaus nuomone, XVI a. vid. – XVII a. pr. Vilniuje buvo tokio tipo statinių statybos „naujoji banga“. Kaip ir ankstyvieji bokštiniai namai, šie statyti strategiškai svarbiose miesto vietose. Tikėtina, kad didžioji dalis šių pastatų pastatyta senųjų gynybinių linijų vietose. Galima spėti, kad tokių pastatų galėjo būti pastato Šv. Jono g. 9 (jame yra dviejų aukštų rūsys) vietoje, istoriniame Lukiškių priemiestyje, didesnis jų kiekis tikriausiai yra buvęs istoriniame Užupio priemiestyje. Senųjų gynybinių tradicijų perimamumą sąlygojo tai, kad pati XVI a. vid. – XVII a. pr. miesto struktūra dar buvo susijusi su senųjų gynybinių įrenginių įtakoje suformuotu gatvių tinklu, XIV–XV a. įtvirtinimų liekanų nulemtu valdų formavimu miesto (plačiaja prasme) žemėje. Šių pastatų statymo vietoms, be abejonės, didelę reikšmę turėjo ir tuometinis miesto užstatymo planas bei reljefas, todėl analizuojant vėlyvųjų bokštinių namų padėtį mieste ir istoriniuose priemiesčiuose į šiuos faktorius būtina atsižvelgti. Renesanso – ankstyvojo baroko epochose pastatyti bokštiniai namai be gyvenamosios paskirties turėjo ir kitą funkciją – buvo skirti trumpalaikei gynybai. Nors istorinės žinios fragmentiškos, galima kelti prielaidą, kad daugumą jų pastatė pasiturintys asmenys – didikai, valstybės tarnautojai.

Įtvirtintos valdos. Vilniuje XV–XVII a. būta įtvirtintų valdų. Šių gynybai pritaikytų miesto dalių (nedidelių kvartalų) gynybinių įtvirtinimų (mūrinių sienų su šaudymui pritaikytomis angomis) liekanų aptikta architektūrinių ir archeologinių tyrimų metu.

Įtvirtintos valdos Šv. Ignoto g. 5. Greta Šv. Ignoto g. yra išlikusių į buvusio Benediktinių vienuolyno pastatų ansamblį (žr. skyrių 2.4) integruotų

¹¹⁵ Architekto R. Zilinsko žodinė informacija;

gotikinių pastatų ir jų liekanų. Tarp XV a. datuotų mūrinių pastatų gatvės fasadų (Šv. Ignoto g. 5) aptikta gynybinė siena (Purlys, 1981ša; Purlys, 1984). Joje, gatvės fasade, ~3-3,3 m aukštyje nuo dabartinio paviršiaus surasta ankstyvų šaudymo angų. Kultūrinio sluoksnio storis šioje Šv. Ignoto g. vietoje yra ~1,5 m, ~1,15 m gylyje aptiktas akmenų grindinys – gatvės danga (Kavaliauskas, 2000ša). Taigi, galima manyti, kad siena, jos, kaip gynybinio įtvirtinimo, funkcionavimo metu, buvo 5,5-6 m aukščio. Šaudymo angos nuo tuometinio žemės paviršiaus buvo ~4,15-4,45 m aukštyje. Jos išmūrytos vienu metu su siena, XV a. Angų dydžiai, forma gatvės fasade yra beveik vienodos (~20 cm pločio ir ~40 cm aukščio), viršutinėje dalyje kiek susiaurėjančios (iki ~10 cm) (**140 pav.**). Iš pastato vidinės pusės angos (nišos) autoriui buvo neprieinamos, koks buvo tikslus sienos pagrindinės dalies ir brustverio storis, šaulių galerijos parametrai – šios disertacijos autoriui nežinoma. Sieną mūryta iš raudonų, rudų, geltonų $31\div 32\times 16\times 7\div 8$ cm dydžio plytų, rištų pilku, buriu rupaus užpildo skiediniu. Plytos rištos gotikiniu būdu. Sieną pastatyta vėliau nei pirmieji mūriniai pastatai šiame sklype, kuriuos ji sujungė (Purlys, 1981šb, p. 76-77). Išskirtus sienoje angą vartams, ankstyvosios šaudymo angos užmūrytos. Vartų ir valdos apsaugai ~1-1,2 m aukščiau senųjų angų lygio išmūrytos šaudymo angos, vidinėje pusėje – nišos. Suformuoti šaudymo lizdai, savo konstrukcija giminiški miesto gynybinėje sienoje I etape išmūrytiesiems. Šaudymo lizde įkomponuotos 3 angos. Manoma, kad šie lokalūs įtvirtinimai pastatyti iki pastatant Vilniaus miesto gynybinę sieną – XV a. (Purlys, 1984, p. 21). Istoriniais tyrimais nustatyta, XVI a. ši valda priklausė Kešgailoms (Žilevičius, 1976š; Purlys, 1984, p. 29). Greta Šv. Ignoto g. esanti siena, regis, buvo tik vienas statinių, formavęs įtvirtintą valdą. Teritorijoje, XVII a. atitekusioje Benediktinių vienuolynui, tikriausiai būta ir daugiau įtvirtintų valdų – aptikta mūrinių istorines posesijas skyrusių sienų liekanų (Purlys, 1984, p. 29; **137 pav.**).

Įtvirtinta valda Šv. Ignoto g. 6 / Totorių g. 25. Tyrimų metu teritorijoje, kur XVII a. pr. įkurtas Jėzuitų naujokynas (žr. skyrių 2.4), aptikta XV-XVI a. datuotų mūrinių pastatų liekanų. Dalis jų stovėjo prie Šv. Ignoto g., dalis – kvartalo gilumoje (Purlys, 1971š, p. 3; Purlys, 1973š, p. 4). Tiksliai nenustatyta, kuriuo metu (XV a. pab. – XVI a. pr.?) bent 4 pastatai buvo apjungti į vieną kompleksą, paaukštinti, o teritorija apjuosta gynybine siena (op. cit., p. 5). Iškelta hipotezė, kad gynybine siena ši valda (kelios valdos?) įtvirtinta jau pastačius Vilniaus miesto gynybinę sieną (Purlys, 1984, p. 21). Gotikinis pastatas, kurio liekanos aptiktos sklypo Šv. Ignoto g. 6 didžiajame kieme, veikiausiai taip pat gynybinės sienos pagalba buvo įjungtas į įtvirtintą valdą (Gendrėnas, 1983š, p. 24). Duomenų apie gynybinės sienos pamatus suteikė geologiniai tyrinėjimai prie išlikusios (restauruotos) jos dalies. Abipus sienos iškasti šurfai (Nr. 12 ir 13). Šurfe išorinėje sienos pusėje pamatai iš plytų ir riedulių. Nuo esamo paviršiaus jie įgilinti 3,6 m. Šurfe vidinėje sienos pusėje pamatai įgilinti 2,6 m¹¹⁶. Nustatyta, kad pamatai yra 2 m pločio, turintys

¹¹⁶ Vis tik lieka neaišku, ar čia aptikti gynybinės sienos pamatai ar pastato rūšio pamatinė dalis, kodėl taip skiriasi pamatų įgilinimas sąlyginai nedideliame atstume ir kt. – geologinių tyrimų išvados abejotinos;

40 cm praplatėjimą vidinėje pusėje (Viršuta, 1973š, p. 3-4). Siena tikriausiai buvo 5,5-6 m aukščio, vidinėje jos pusėje būta šaulių galerijos. Tiksliai galerijos konstrukcija neaiški. Sienos storis pagrindinėje dalyje ~90 cm, brustverio srityje – ~2 plytų ilgio – 60-70 cm. Brustveryje ~2,5 m žingsniu išmūryti šaudymo lizdai – jų konstrukcija panaši į įrengtųjų miesto gynybinėje sienoje I etape. Vidinėje pusėje išmūrytos iki pusės brustverio storio į mūrą įgilintos nišos su arkinėmis sąramomis. Nišų plotis ~70 cm, aukštis – ~70 cm. Iš nišos į sienos išorę dažniausiai nukreiptos 3 šaudymo angos, kurios viena nuo kitos atskirtos vertikaliai įmūrytomis plytomis, didžiąją plytos plokštumą sutapatinant su gatvės fasado plokštuma (**138-139 pav.**). Išlikusioje, restauruotoje sienos atkarpoje esančios šaudymo angos gana nevienodų dydžių, jos kiek mažesnės nei I etapo miesto gynybinės sienos angos ir II etapo gynybinės sienos Šv. Ignoto g. 5 angos. Angų parametrai nulemti naudotų plytų proporcijų. Panašios konstrukcija į miesto gynybinės sienos I etapo angas ir šaudymo angos, įrengtos sienoje prie valdos vartų. Dauguma šaudymo angų įrengta ~4 m aukštyje nuo dabartinio gatvės paviršiaus. Sienos mūras – gotikinis. Apatinėje statinio dalyje mūre yra stambių riedulių. Tiek siena, tiek dalis pastatų fasadų buvo tinkuoti grublėtu, taškytu tinku (Purlys, 1973š, p. 5-6). Nedidelis šios valdos gynybinės sienos fragmentas išliko rytinėje kvartalo dalyje – Totorių g. 25 (**142 pav.**). Tyrimų metu nustatyta, kad grandininis būdu rištos mūro sienos viršutinėje dalyje būta nišų ir šaudymo angų¹¹⁷. Autoriaus nuomone, gynybinės sienos, suformavusios įtvirtintą valdą ar kelias valdas dabartiniame sklype, pastatytos XV a. pab. – XVI a. I pusėje.

Įtvirtintos valdos Šv. Ignoto g. 8. Tai gana gerai ištirta Vilniaus senamiesčio dalis, suteikusi vertingų duomenų apie Vilniaus urbanistinę raidą. Gynybine siena čia buvo apjuosti 4 ar 5 mūriniai pastatai. 4 pastatai stovėjo galu į Šv. Ignoto g. (Paminklų sąvadas, 1988, p. 175-176; **137 pav.**), dar vienas, išžestas palei Totorių g., XIV a. datuotas, mūrinis pastatas veikiausiai yra stovėjęs šiaurinėje šio sklypo dalyje (Lipakovienė, 1989š, p. 8). Dėl čia buvusių ankstyviausiųjų mūrinių pastatų datavimo architektai ir archeologai nesutaria. Architektai linkę datuoti pastatus XIV a.¹¹⁸ (Lasavickas, 1984š, p. 15; Lasavickas, Petravičiūtė, Lipakovienė, 1984š, p. 13), tuo tarpu K. Katalynas linkęs manyti, kad XIV a. ši vieta buvo apgyvendinta gana menkai – to laikotarpio kultūrinis sluoksnis fiksuotas tik siaurame ruože prie Šv. Ignoto g. (Katalynas, 2006, p. 45). Valdą juosusios gynybinės sienos išlikę tik požeminės dalies fragmentai (**141 pav.**). Tyrimais nustatyta, kad ankstyviausioji iš tirtųjų sienos atkarpa buvo tarp pastatų I (vakarų namas) ir II (pietvakarių namas), ji yra vienalaikė su šių dviejų pastatų baigiamąja statybos faze – XV a. pab. (Ušinskas, 1985šb, p. 20, 22). Nuo II iki III pastato (pietų namo) siena taip pat gotikinė, datuota XVI a. II puse (pastato IV – pietryčių namo statybos laikotarpiu), joje aptiktos dviejų vartų liekanos. Vėliau vartai buvo užmūryti, o nauji vartai įrengti nugriauto III pastato fasado plokštumoje. Tai sąlygota kiemų tarp II ir IV pastato apjungimo (op. cit., p. 21-22). Šiam laikotarpiui priskirtos ir sienų, ribojusių sklypą nuo į vakarus

¹¹⁷ Architekto R. Zilinsko žodinė informacija;

¹¹⁸ Pastato III (pietų namo) ankstyviausia dalis architektų datuota XIV a. pr.;

buvusių valdų Šv. Ignoto g. 6 ir nuo Totorių g. trasos, liekanos (Lasavickas, Petravičiūtė, Lipakovienė, 1984š, p. 55 brėž. Nr. 8). Mūrinės aptvarinės sienos storis kiek skiriasi skirtingose atkarpose, jis – 80-120 cm ir didesnis. Ši Vilniaus senamiesčio 26-to kvartalo dalis XVII a. pr. (tikriausiai po 1610 m. gaisro – *aut.*) perėjo Dominikonų vienuolyno priklausomybėn (Ušinskas, 1985ša, p. 5). Atsižvelgiant į bendrą šios Vilniaus dalies kontekstą, reikia pritarti autoriams, teigusiems, kad mūro sienos, juosusios įtvirtintas valdas sklype Šv. Ignoto 8 buvo pritaikytos gynybai, t. y. jų viršutinėse dalyse veikiausiai būta šaudymo angų.

Įtvirtintos valdos Dominikonų g. 4, 6. Ar šios valdos buvo pilnai įtvirtintos gynybinėmis sienomis nėra aišku. Sklypuose atlikti archeologiniai ir atkastų mūrų architektūriniai tyrimai, kurių metu nustatytas šios Vilniaus vietos ankstyvosios urbanistinės raidos tapatumas su nustatytuoju sklypuose greta Šv. Ignoto g. Du ankstyviausieji mūriniai pastatai (I¹¹⁹ – sklype Nr. 6 arčiau Šv. Dvasios bažnyčios ir IV – sklype Nr. 4 arčiau S. Neries gimnazijos pastato pietrytinio korpuso), kaip ir sklype Šv. Ignoto 8 buvo atitraukti nuo (Dominikonų) gatvės trasos. Ankstyvieji, XIV a. pab. ar XV a. pr. datuoti, pastatai buvo stačiakampio, artimo kvadratui, plano, su rūšiais. Ankstyviausiuoju tirtoje vietoje manoma buvus pastatą IV. Jis datotas XV a. pr., nugriautas XVI a. (Grišinas, 1990š, p. 26). Vėlesniuose valdų raidos etapuose tarp pastatų I ir IV (šio pastato buvimo vietos) pastatytieji pastatai II ir III bei pastatas I palaipsniui augo link Dominikonų g. trasos – evoliucionavo į ištesto stačiakampio plano pastatus. Šiuose sklypuose išlikusių rūšių tyrimai atskleidė, kad pastatai statyti jau esant ryškioms valdų riboms. Nustatyta, kad ankstyvųjų valdų plotis buvęs 14-15 m. Tokių valdų buvimą tyrinėtojai pagrindžia ir prie pastato I rytinio kampo pristatytos ir, šiaurės kryptimi besitęsiančios, mūro tvoros buvimu (Samukienė, Rukšytė, Bytautas, 1989š, p. 12; Grišinas, 1987š, p. 9, 13, 18, 20). Ši siena atkasta 1986 m. tirtuose plotuose 2 ir 3. Tvorą buvo 100-162 cm storio, mūryta iš riedulių ir plytų nuolaužų. V. Grišino nuomone, pastatai greta Dominikonų g. buvo sujungti mūrine siena – esą toks nuoseklus užstatymo principas būdingas XV a. vidurio – pab. Vilniui (Grišinas, 1987š, p. 22). Teigta, kad XVI a. pastatai I, II ir IV priklausė vienam asmeniui iš kunigaikščio aplinkos (Grišinas, 1990š, p. 28). Greta pastato I (karčiamų namo) buvęs sklypas XVII a. įjungtas į vienuolyno valdą (Jankevičienė, Samukienė, 2002, p. 90 pav. 1). Kiti aukščiau paminėti pastatai arba jų liekanos įjungtos į XVI a. pab. pradėtos formuoti Sapiegų rezidencijos struktūrą (žr. tekste aukščiau).

Įtvirtintos valdos Aušros Vartų g. 6, 8, 10. Nustatyta, kad įtvirtintų valdų būta Aušros Vartų g. rajone (Purlys, 2005, p. 5). Mūriniai pastatai aptariamuose sklypuose tikriausiai pastatyti XV a. Manoma, kad pastato Aušros Vartų g. 8 dalis esanti prie gatvės buvo ūkinės paskirties (op. cit. p. 129; Paminklų sąvadas, 1988, p. 247). Gyvenamuoju šios valdos namu laikomas gotikinis pastatas, buvęs pastato Aušros Vartų g. 10 vietoje (Jučienė, Purlys, 1972, p. 129-130). Į rytus nuo ūkinės paskirties pastato, valdos kieme,

¹¹⁹ Architektūrinių tyrimų ataskaitoje vadinamas patalpa „14“ (Samukienė, Rukšytė, Bytautas, 1989š, p. 11); archeologo V. Grišino datotas XV a. II puse (Grišinas, 1987š, p. 21);

po kurio laiko pastatytas kitas pastatas, tuo pat metu atlikta pastato prie gatvės rekonstrukcija (op. cit., p. 131). Tarp pastatų Aušros Vartų g. 8 ir 10 būta sienos su vartais (?). Siena, kaip ir visi valdoje buvę pastatai, rekonstruota po XVII a. pr. įvykusio gaisro (Paminklų sąvadas, 1988, p. 247) – buvo įrengti gynybai pritaikyti, puošnūs vartai. Virš vartų įvažiavimo angos mūrinėje tvoroje yra 2 apskritos šaudymui pritaikomos angos (**146-148 pav.**). Restauruotų vartų ir gynybinės sienos struktūra gerai matoma iš kiemo pusės. Vartai yra įrengti storoje sienoje. Aukščiau esantis mūras susiaurėja – suformuotas brustveris. Jis su didelėmis nišomis puoštomis renesansiniu sgrafito¹²⁰ ornamentu. Tai – sklypo užstatymo II etapo palikimas. Nišose įrengtos apvalios angos, viena kurių, esanti arčiau ankstyvojo gyvenamojo pastato dar turi nedidelę, apačioje stačiakampę, viršuje arkos pavidalo nišelę, kurios vidurinėje dalyje – apskrita, ~40 cm skersmens, šaudymo anga. Čia tikriausiai būta šaudymui pritaikytos nišos. Nišos kompozicijos principas panašus į nišų esančių Bernardinų bažnyčios frontone (**154 pav.**). Ją įrengiant turbūt buvo užmūryta (?) didžioji renesansinė niša. Kita šaudymo anga taip pat apskrita, panašaus dydžio, tačiau, sprendžiant pagal restauracijos metu paliktą nišos žymę, prie šios angos išmūrytoji niša buvusi apskrita. Restauracijos metu žemiau brustverio palikta stačiakampio formos anga tikriausiai yra šaulių galerijos konsolės lizdas. Ar šaudymo angas yra turėjusi anksčiau šioje vietoje buvusi valdos aptvarinė siena, autoriui nežinoma. Galima manyti, kad vartų su gynybai pritaikytomis architektūrinėmis detalėmis šioje vietoje būta ir anksčiau, tikėtina, kad buvo įtvirtintos 2 ar 3 valdos. Šių valdų planinė struktūra XVII a. rekonstruota E. Purlio (Jučienė, Purlys, 1972, p. 128 pav. 4) – panašus valdos planas fiksuotas vad. Fiurstenhofo plane. Istorinių žinių apie šiose valdose buvusių namų statybą kol kas neaptikta. Nėra aišku, ar kitose valdą tikėtina juosusiose mūro sienose būta šaudymo angų. Ši valda (valdos?) tikriausiai buvo pritaikyta gynybai.

Įtvirtintos valdos Aušros Vartų g. 13, 15. Tikėtina, kad šios valdos buvo įtvirtintos jau XV-XVI a. Šie pastatai yra į rytus nuo gynybai buvusios pritaikytos (?) Šv. Trejybės cerkvės (žr. skyrių 2.4), kalvos papėdėje (**144 pav.**). Pastato Aušros Vartų g. 13 architektūrinių tyrimų metu, gatvės fasade virš įvažiavimo angos, aptiktos ir dabar yra eksponuojamos trys apvalios šaudymo angos (**145 pav.**). Siena ir joje buvę vartai turbūt buvo įtvirtinti tokiu pat principu, kaip ir šalia esanti tarp pastatų Aušros Vartų g. 8 ir 10.

Įtvirtinta valda Latako g. 2 / Pilies g. 40, 42, 44. Pastato Latako g. 2 / Pilies g. 44 pietvakarinėje dalyje XV a. viduryje – pab. (S. Lasavicko pastatas datuotas XIV a.) buvo pastatytas bokštinis namas (Tomoi, 2006š, p. 7-8). F. Tomoi tyrimo aprašyme nurodoma, kad architekto S. Lasavicko nuomone aptvarinė siena supo istorines posesijas 103, 104, 105¹²¹ – aptariamų sklypų teritoriją arčiau Pilies g. Šia siena buvo įtvirtinti S. Lasavicko XIV a. datuoti¹²² mūriniai namai. Aptikta šios sienos atkarpa į rytus nuo bokštinio namo liekanų.

¹²⁰ *Sgrafitas* – sienų puošybos technika, kai paviršius padengiamas 2-3 skirtingos spalvos tinko sluoksniais, vėliau viršutinis sluoksnis (-iai) nurėžiami, taip suformuojant ornamentą;

¹²¹ Greičiausiai vakarinę jos 1808 m. Vilniaus miesto plane pažymėtąją dalį;

¹²² Matyt, remiantis tais pačiais mūro požymiais datuotas ir bokštinis namas;

Ji buvo tinkuota (op. cit., p. 8). Tinkuota gynybinė siena išliko sklype Šv. Ignoto g. 6 (žr. tekste aukščiau). Aptvarinė, tikėtina, gynybinę paskirtį turėjusi, siena datuotina XV a. pab. – XVI a. pr., ja apjuosuosius (įtvirtintus?) pastatus tikriausiai reiktų datuoti XV a.

Įtvirtintos valdos Augustijonų g. 4, 6. Nustatyta, kad sklype Augustijonų g. 6 būta XV a. statyto bokštinio namo, atsektos mūro sienomis juosiamos valdos ribos (Tomoi, 2006, p. 9-17, pav. 13). Šių valdų aptvarinės sienos yra nevienalaikės. Ankstyviausios tokio pobūdžio sienų atkarpos fiksuotos buvusios valdos Augustijonų g. 6 pietinėje ir rytinėje dalyje bei į šiaurę nuo jos buvusios valdos (tos pačios valdos?) rytinėje dalyje. Pastarasis aptvarinės sienos mūras datuotas XV a., jis pastatytas vėliau už bokštinį namą ir kitą mūrinį pastatą¹²³ (op. cit., p. 13), kurio liekanos aptiktos tarp gotikinio XVI a. datuoto pastato liekanų. Šias valdas skyrusi siena veikiausiai permūryta XVI a. Autoriaus nuomone, kad šios įtvirtintos valdos atsiradimas yra vienalaikis su aptartosiomis ankstyviausiomis įtvirtintomis valdomis prie Šv. Ignoto g.

Nedidelė įtvirtinta valda buvo ir pastate *Trakų g. 2*. Ji iš rytų ir vakarų buvo ribojama skersgatvių. XV-XVI a. riba datuoti pastato rytinis ir vakarinis korpusai tikriausiai buvo sujungti XVI a. pradžioje. Šiuo laikotarpiu datuotina, iki 1 m storio, mūro siena aptikta tyrimų metu (Girlevičius, 2005š, p. 19, 21; **143 pav.**). Rytiniame pastato korpuse išlikęs XV a. datuojamas rūsysis, vakariniame korpuse aptiktos pusrūsio su įėjimu iš vakarų, liekanos (Girlevičius, 2003ša, p. 16). Nuo skersgatvio, buvusio greta miesto gynybinės sienos, valdą skyrė gotikinė siena, kurioje angų neaptikta.

Įtvirtintos valdos veikiausiai būta ir Vilniaus universiteto teritorijoje – pastate *Pilies g. 13*. Architektūrinių tyrimų metu nustatyta, kad ankstyviausi pastato rūšiai yra po rytiniu pastato korpusu. Pastato pietinio fasado siena išeinanti į pastato Pilies g. 15 kiemą yra renesansinė mūro tvora (Jarmalavičienė, 1975š, p. 4). Tyrimais nustatyta, kad dabartinio pastato pamatai stovi ant senesnio pastato liekanų. Ankstesnysis mūras įgilintas iki žvyro išemio. Greta pastato pamatų, 5 m gylyje, gruntinio vandens lygyje, aptikta stačiai sukaltų rąstų (Jučienė, 1973ša, p. 7).

Kaip jau minėta, įtvirtintos valdos galėjo egzistuoti Bokšto g. rytinėje dalyje, vadinamajame Auksiniame kalne, galbūt – sklype Didžioji g. 18 (plg. Vaitkevičius, Valionienė, Sarcevičius, 2006).

Apibendrinant duomenis apie identifikuotas įtvirtintas valdas, galima teigti, kad jos buvo įrengtos vietose, kurios buvo svarbios Vilniaus miesto ir pilių teritorijos prieigų gynybai dar ankstyvojo miesto laikais (žr. skyrių 1.3). Tokios valdos mieste pradėtos formuoti XV a., tikriausiai antroje to amžiaus pusėje. Šis procesas, matyt, suaktyvėjo XV a. pab. – XVI a. pr. – tuo metu dar nebuvo pastatyta miesto gynybinė siena, o Vilniui grėsė totorių antpuolis. Galbūt tuo metu rekonstruota dalis senųjų valdų aptvarinių (gynybinių?) sienų, jomis apjuosiant keletą gretimų sklypų. Nėra aišku kaip buvo praktiškai įgyvendinamas veikiausiai skirtingiems savininkams

¹²³ Manoma, kad jis nebuvo baigtas statyti;

priklausiusių valdų apjungimas mūro įtvirtinimais, kam tiksliai priklausė šios įtvirtintos teritorijos. Iš istorinių tyrimų medžiagos žinoma, kad dalyje įtvirtintų valdų Dominikonų vienuolyno – Šv. Ignato g. rajone buvę pastatai XVI a. priklausė kilmingiems, aukštas pareigas užėmusiems piliečiams (Morelowski, 1940-1942š, Nr. 113-114 paaišk.; Purlys, 1984, p. 29 pav. 22; Valužytė, 1989š, p. 16), tačiau apibendrintai teigti, kad taip buvo ir kitose Vilniaus dalyse, trūksta duomenų. Tradicija įtvirtinti valdas gynybinėmis sienomis išliko ir XVII a. Ar seniausiojo Vilniaus gynybai svarbios vietos buvo įtvirtintos Magistrato, atskirų jurisdikų valdžios, ar net valdovo valia nėra aišku – tai liudijančių faktų neaptikta istoriniuose šaltiniuose arba autoriui jie nežinomi. Pagrindinis veiksnys, sąlygojęs tokių įtvirtinimų įrengimo didesnę mastą – totorių antpuolio grėsmė XV a. pab. – XVI a. pr. Įtvirtintų valdų Vilniaus mieste tikriausiai būta ir daugiau, tiesiog dėl kai kurių Vilniaus senamiesčio dalių nepakankamo ištyrimo lygio jų identifikuoti tyrimo metu nepavyko. Valdų įtvirtinimas gynybinėmis sienomis tikriausiai nebuvo būdingas reiškinys XV-XVI a. Vilniaus užstatymo raidos kontekste – įtvirtintų valdų, regis, būta tik strategiškai svarbiausiose ankstyvojo miesto dalyse.

Apibendrinant šiame skyriuje pateiktus tyrimo rezultatus galima teigti, kad daugumas jame aptartų objektų didesnę reikšmę miesto ir jo prieigų gynybai turėjo tik iki XVII a. vidurio – Maskvos karo. Ar jie panaudoti gynybai šio karo metu – patikimų duomenų nėra. Savistovei ir pilių teritorijos prieigų gynybai buvo pritaikytos aptartosios Radvilų rezidencijos, Naujieji vyskupų rūmai, galbūt dalis užmiesčio rezidencijų. Trūksta duomenų mieste buvusių (XV?)XVI-XVIII a. didikų rezidencijų gynybiniam pajėgumui nustatyti, tačiau, autoriaus nuomone, daugumas jų trumpalaikiai gynybai buvo pritaikomos. Daugumas užmiestyje buvusių rezidencijų-dvarų aptariamuoju laikotarpiu tikriausiai buvo vienokiu ar kitokiu būdu įtvirtintos. Šių įtvirtinimų paskirtimi XV-XVII a., matyt, buvo ne tik apsauga nuo plėšikų, priešišku didikų pajėgų, bet ir miesto prieigų gynyba. Šiame skyriuje išskirta Vilniui nauja trumpalaikiai gynybai pritaikytų renesansinių pastatų grupė – bokštinių namų požymių turintys pastatai. Tikėtina, kad tokių pastatų Vilniuje būta ir daugiau. Pirmosios gynybinėmis sienomis įtvirtintos valdos Vilniuje įrengtos XV a., tradicija gynybine siena saugoti privačią teritoriją, o tokių valdų junginiais – patekimą miesto centro ir pilių teritorijos link, išliko ir XVII a. Šioje darbo dalyje liko neaptartas nemažas kiekis Vilniuje buvusių rezidencijų. Tai sąlygota objektyvių priežasčių, pirmiausia – menko jų ištyrimo lygio.

2.4. GYNYBAI PRITAIKYTI SAKRALINIAI PASTATAI IR SAKRALINIŲ PASTATŲ ANSAMBLIAI

Tikėtina, kad nemaža dalis Vilniaus mieste buvusių sakralinių pastatų (bažnyčių, cerkvių) ir sakralinių pastatų ansamblių (vienuolynų), šiuose buvusių pavienių statinių buvo pritaikyti gynybai. Šio skyriaus pagrindinis tikslas – tyrimų duomenų, ikonografinės medžiagos analizės pagalba iš visų Vilniaus sakralinių objektų išskirti pastatus ir pastatų ansamblius, kurie buvo pritaikyti gynybai, turėjo arba galėjo turėti gynybinių elementų, kurių viena įsteigimo ir statybos priežasčių – miesto ir jo prieigų apsaugos stiprinimas.

Skyriuje apžvelgiami ir statiniai, kurie buvo arba yra išlikę iki šiol vėliau įrengtųjų sakralinių objektų teritorijoje, ir, tikėtina, yra ankstyvųjų miesto įtvirtinimų relikvai. Duomenys apie spėjamai gynybai pritaikytus Vilniaus sakralinius objektus šiame skyriuje pateikiami pagal tų objektų pavadinimus abėcėlės tvarka.

Basųjų karmelitų vienuolynas ir Šv. Teresės bažnyčia. Šio vienuolyno atsiradimas susijęs su miesto gynybinės sienos statinių komplekso raida (žr. skyrių 2.2). Vienuolynas pradėtas kurti 1627 m. (Firkovičius, 1991š, p. 7). Karmelitams buvo leista padidinti sklypą perstatant gynybinės sienos atkarpą (op. cit., p. 36-37). Viena priežasčių, kodėl basieji karmelitai privalėjo praplėsti savo ilgą ir siaurą sklypą – griežtos šio vienuolių ordino taisyklės (regula), kuriose buvo iki smulkmenų numatyta, kokia turėjo būti vienuolyno struktūra¹²⁴. Iš istorinių tyrimų medžiagos žinoma, kad vienuolynas ir bažnyčia nukentėjo 1794 m. Vienuoliai aktyviai dalyvavo kovoje prieš okupacinę Rusijos kariuomenę, o kai kurie jų iš Aušros vartų šaudymo angų šaudė į puolančiuosius (op. cit., p. 40).

Bazilijonų vienuolynas ir Šv. Trejybės cerkvė. 1350 m. Algirdo žmonos Julijonos iniciatyva čia esą pastatyta cerkvė ir vienuolynas. Šis vienuolynas minimas rusėnų metraščiuose 1390 m. įvykių kontekste (Dambrauskaitė, 1983š, p. 4-5). 1495 m. valdovo Aleksandro Jogailaičio žmona Elena atnaujino cerkvę (Samukienė, 1983š, p. 18). Ankstyvojo vienuolyno pastatų ir cerkvės liekanų tyrimų metu neaptikta. XVI a. pastatyta iki šiol išlikusi cerkvė ir varpinė. Statybos iniciatoriumi laikomas kunigaikštis Konstantinas Ostrogiškis, kuris 1514 m. gavo karaliaus leidimą mūriniam cerkvės pastatui statyti (Jankevičienė, 2002a, p. 171). Cerkvės pastatas ne kartą rekonstruotas. XVI a. cerkvė buvo artimo kvadratumo plano su trimis plane pusiau apskritomis apsidėmis pastato rytinėje dalyje ir abipus jų išsikišusiais apskritais bokšteliais. Bokšteliuose esančios angos orientuotos rytų kryptimi – į Aušros Vartų g. pusę. Pirmojo cerkvės statybos etapo bokšteliai galėjo būti aukštesni, su labiau išreikštomis gynybai pritaikytomis formomis – t. y. tokie, kokie yra dabartinėse. Baltarusijos ir Lenkijos teritorijose išlikusių gynybai pritaikytų sakralinių pastatų kampuose. Planine-tūrine struktūra Šv. Trejybės cerkvė artima gynybai pritaikytai gotikinei Synkovičių cerkvei (dabartinėje Baltarusijoje). Architektūrinių tyrimų metu nustatyta, kad pirminis cerkvės pastato vakarų fasadas neišliko – po 1760 m. gaisro fasado siena išgriauta, pastatas pailgintas vakarų kryptimi. Ar Vilniaus Šv. Trejybės cerkvė buvo gynybinio pobūdžio, tyrinėtojai nesutaria (Jankevičienė, 2002a, p. 171-173). Greta cerkvės pirminio fasado ir pietinės sienos sankirtos atlikti archeologiniai tyrimai. Pietinėje tirtos plotas dalyje atkastas mūras iš riedulių ir gotikinių proporcijų plytų, čerpių fragmentų. Mūras ~1,5 m išsikišęs į tirtą vietą. Jis rištas tokiu pat skiediniu, kaip ir pirmo etapo cerkvės mūras. Išlikusio mūro aukštis ~1,6 m, jis statytas ant smėlio žemio. Antras panašaus mūro fragmentas išlikęs tirtos vietos šiaurės rytiniame kampe. Mūro technika panaši į anksčiau aprašytojo – mūryta iš stambių riedulių ir gelsvų bei raudonų plytų.

¹²⁴ Architekto R. Zilinsko žodinė informacija;

Šis mūras įkastas į smėlį ~0,5 m giliau už aukščiau aprašytąjį. Abu šie mūro fragmentai yra išlikę 1-1,2 m atstumu nuo cerkvės pamatų, toliau jie nugriauti. Fiksuotas nežymus abiejų mūrų išlinkimas vienas į antro pusę. Tokių jų santykių paryškina ir tyrimų metu fiksuotas pusiau apskritas perkasimas, kuris tarsi apjungia abu mūro fragmentus. Tikėtina, kad pirmame cerkvės pastato raidos etape prie jo vakarinio fasado buvo išmūryti plane apskriti bokšteliai. Ši prielaida grindžiama ir mūre panaudotų plytų matmenų analize (Stankevičius, 1992š, p. 4-5, 9). Šios disertacijos autoriaus nuomone, abipus vakarinio fasado bokšteliai dėl kažkokių priežasčių nebuvo baigti statyti. XVII a. cerkvės atvaizduose iš T. Makovskio graviūrų jų nematyti (Jankevičienė, 2002a, p. 172 pav. 12). Atkreiptinas dėmesys į vienuolyno teritorijoje esančią varpinę. 1600 m. T. Makovskio graviūroje varpinė pavaizduota trijų tarpsnių, apatinėje dalyje keturkampė, o viršutinėje – aštuoniakampė. Varpinės mūre vaizduojamos nedidelės (šaudymui pritaikytos?) angos, tokios angos graviūroje matomos sienos, esančios priešais gotikinį cerkvės fasadą, mūre. Tai siena, skyrusi Bazilijonų moterų ir vyrų vienuolynus. Jos apatinė dalis išlikusi iki šiol. Istoriniuose šaltiniuose išlikę duomenų, kad ji buvo rekonstruota XVIII a., pastatyti kontraforsai (Dambrauskaitė, 1983š, p. 7-8). Varpinės pastatas artimo kvadratui (9,8×9,5 m) plano, statinio sienos iki 2,2 m storio (Paminklų sąvadas, 1988, p. 239). Geologinių tyrimų metu nustatyta, kad varpinės pamatai nuo dabartinio žemės paviršiaus įgilinti iki 3,65 m, jie mūryti iš riedulių ir plytų (Rusteika, 1983š). Stambių riedulių įmūryta cokoliniame aukšte. Architektūrinių tyrimų metu nepavyko aptikti pirminio įėjimo į šį aukštą – manoma, kad įėjimas į bokštą buvo antrame aukšte, o pats bokštas buvęs gynybinės paskirties (Jankevičienė, 2002b, p. 174). Kitas faktas išaiškėja iš geologinių tyrinėjimų medžiagos – sprendžiant pagal geologinį-litologinį pjūvį III-III (Rusteika, 1983š), bažnyčią nuo bokšto yra skyrusi 2-2,5 m gylio dauba. Kita vertus, geologų gražtas galėjo pataikyti į kažkokią antropogeninės kilmės (pvz. kapo) duobę. Architektūros tyrimais nustatyta, kad varpinė ir cerkvė pastatytos vienu metu. Varpinės antrajame ir trečiajame aukšte išliko buvusios arkinės angos (Samukienė, 1984š). Yra tikimybė, kad bokštas buvo pastatytas anksčiau už bažnyčią. Tai galėtų paliudyti nepilnai sutampantis cerkvės ir varpinės orientavimas pasaulio šalių atžvilgiu. Bokšto orientavimas galėjo būti nulemtas ir reljefo ypatybių. P. Smuglevičiaus 1785 m. nutapytoje Vilniaus pietinės dalies panoramoje (Drėma, 1991a, p. 61 pav. 56) greta Šv. Trejybės cerkvės matomi du keturkampiai bokštai. Antrojo bokšto liekanų tyrimų metu aptikti nepavyko, nėra apie jį užuominų ir iki šiol tirtuose istoriniuose šaltiniuose. Manoma, kad vienuolyno pastatai statyti kartu su cerkve ir varpine, tačiau XVI a. datuotinių vienuolyno pastatų liekanų išlikę nedaug. Archeologinių ir architektūrinių tyrimų metu nustatyta, kad XVI a. datuotinas gotikinis mūrinis pastatas yra buvęs vienuolyno pietvakarinės dalies vietoje (Poška, 2006ša, p. 5). Vad. Fiurstenhofo plane šioje korpuso dalyje vaizduojamas artimo kvadratui plano statinys. Mūro sienų liekanose angų aptikti nepavyko. Vakarinis korpusas rekonstruotas XVIII a. II pusėje, tuo metu perstatytas ir pietinis korpusas (Katalynas, Valužytė, Zilinskas, 2000š, p.

4). Įvertinant tyrimų duomenis galima teigti, kad mūrinis Bazilijonų vyrų vienuolyno ir Šv. Trejybės cerkvės ansamblis buvo pritaikytas gynybai.

Benediktinių vienuolynas ir Šv. Kotrynos bažnyčia. Į 1618 m. įsteigto (Paminklų sąvadas, 1988, p. 186) vienuolyno struktūrą buvo įjungta įtvirtinta valda Šv. Ignoto g. 5 (žr. skyrių 2.3) bei kiti šioje Vilniaus vietoje buvę sklypai su gotikiniu užstatymu, priklausę kilmingiems ir aukštas pareigas ėjusiems vilniečiams (Purlys, 1984, p. 28-30). Iš istorinių šaltinių žinoma, kad greta Benediktinių g. esantis pastatas, buvęs vienuolyno amatininkų ir samdinių namas su dirbtuvėmis, kitomis ūkio patalpomis, arklidėmis, bravoru, atstatytas šioje vietoje po 1737 m. gaisro, XVIII a. I pusėje (po 1741 m.), ankstesnio korpuso vietoje (Paminklų sąvadas, 1988, p. 186). Šis pastatas tarsi dubliavo Vilniaus miesto gynybinę sieną. Viršutinėje pastato gatvės fasado dalyje tyrimų metu XVIII a. mūre aptikta į šaudymo angas panašių angų (**159 pav.**). Galima manyti, kad pastatas galėjo būti pritaikytas trumpalaikiai gynybai, galbūt jo architektūrinės detalės parodo gynybinių tradicijų tęstinumą šioje Vilniaus dalyje (žr. skyrių 1.3.; **137 pav.**). Duomenų apie tai, kad gynybai būtų buvusi pritaikyta pirmoji 1619-1622 m. statytoji mūrinė Šv. Kotrynos bažnyčia nėra. Atkreiptinas dėmesys į tai, kad 1641 m., prieš Maskvos karą, buvo atlikta bažnyčios rekonstrukcija (Paminklų sąvadas, 1988, p. 184). Jos metu pakeistas pastato orientavimas pasaulio šalių atžvilgiu, jis praplėstas pietų kryptimi. Galbūt tuo metu vykdytų projektavimo ir statybos darbų metu atsižvelgta į erdvės, buvusios tarp dabartinio bažnyčios pastato ir miesto gynybinės sienos Vilniaus vartų, apsaugą?

Bernardinių vienuolynas ir Šv. Mykolo bažnyčia. Vienuolynas įkurtas vietoje, kuri nuo seno buvo įtvirtinta. Čia aptiktos XVI a. pr. datuotų įtvirtinimų medinių konstrukcijų liekanos (žr. skyrių 1.3), vienuolyno valdos šliejosi prie Vilniaus miesto gynybinės sienos (žr. skyrių 2.2), vienuolynui atiteko XVI a. viduryje pastatytas, gynybai pritaikytas, Valavičių rezidencijos pastatas (žr. skyrių 2.3). Manoma, kad LDK kanclerio Leono Sapiegos funduotas Vilniaus Bernardinių vienuolyno statinių ansamblis pradėtas kurti pačioje XVI a. pab. (Paminklų sąvadas, 1988, p. 475-479), tačiau, dėl kažkokių priežasčių, dalis vienuolyne tikrai tuo metu buvusių pastatų (pvz. vienuolyno korpusai formavę kluatrą¹²⁵) nėra pažymėti vad. Fiurstenhofo Vilniaus miesto plane. Tai galėtų būti susiję su griežtomis vienuolyno vidaus gyvenimo taisyklėmis (klauzūra) – į moterų vienuolyno teritoriją nebuvo įleidžiami vyrai (Kasperavičienė, 1988š, p. 3). Atkreiptinas dėmesys į du vad. Fiurstenhofo plane vienuolyno teritorijoje pavaizduotus pastatus. Tai sklypo rytinėje dalyje buvęs pietryčių – šiaurės vakarų kryptimi orientuotas ilgas stačiakampio formos pastatas su apsidės formos kyšuliu pietrytinėje dalyje ir Šv. Mykolo bažnyčia. Pirmasis, netoli stačiatikių metropolito rezidencijos buvęs, pastatas orientavimo būdu (į tikėtiną priešų puolimo kryptį) artimas pastatams Užupio bernardinių vienuolyno teritorijoje ir Šv. Baltramiejaus bažnyčios aplinkoje (žr. tekste toliau). Pastato liekanos tikriausiai nugriautos 1870 m. tiesiant Maironio g. Gynybai galėjo būti pritaikyta Šv. Mykolo bažnyčia. Ji statyta

¹²⁵ *Kluatras* – uždaras vidinis vienuolyno kiemas;

1594-1627 m. (Paminklų sąvadas, 1988, p. 476). Prie vakarinio bažnyčios fasado išlikę 2 apačioje cilindro formos, aukščiau aštuoniakampiai bokštai. Bokštuose yra įstrižos, į vidų platejančios angos, išorėje orientuotos link įėjimo į pastatą (**171 pav.**). Nors angos vidinėje pusėje neturi nišų, tikėtina, kad jos galėjo būti pritaikomos šaudymui iš parakinio ginklo. Anksčiau bažnyčios pastatas turėjo 4 bokštus, vieno bokšto liekanos aptiktos šiaurės rytiniame bažnyčios kampe, ketvirtas bokštelis sugriautas (Morelowski, 1940-1942š, Nr. 164 paaišk.). Neišlikusieji bokšteliai tikriausiai buvo apgriauti Maskvos karo metu, o po karo nebeatstatyti. Tai, kad rytinėje bažnyčios statinio dalyje buvę bokšteliai neišliko, netiesiogiai liudija, kad jie galėjo būti panaudoti gynybai 1655 m.

Bernardinų vienuolynas ir Šv. Pranciškaus Asyžiečio ir Šv. Bernardino Sieniečio (Bernardinų) ir Šv. Onos bažnyčios. Bernardinų vienuolynas (**150 pav.**) Vilniuje įsteigtas 1469 m. Vienuolyną fundavo karalius Kazimieras Jogailaitis. Jis fundacine privilegija užrašė bernardinams žemės sklypus Vilnios vaga apjuostoje teritorijoje, kurioje tuo metu buvo įvairių pareigūnų ir kilmingų žmonių valdos. Manoma, kad apjungti į vientisą teritoriją sklypai sudarė būsimą vienuolyno posesiją (Firkovičius, 1992š, p. 73-74). Nėra tiksliai nustatyta, kur stovėjo pirmoji, medinė Bernardinų bažnyčia. ~1475 m. mediniai bažnyčios ir vienuolyno pastatai sudegė. Nauja mūrinė bažnyčia statyta už valdovo Aleksandro Jogailaičio suteiktas lėšas. Šio etapo mūro fragmentai išlikę dabartinės Bernardinų bažnyčios struktūroje (Jankevičienė, 2002b, p. 45), ji statyta toje pat vietoje kur ir dabartinė. Pirmoji mūrinė bažnyčia veikiausiai statyta kaip gynybai pritaikytas pastatas. Skyriuje 1.3. iškėlėme hipotezę, kad Bernardinų bažnyčia buvo statoma ankstesnės gynybinės linijos vietoje – jos orientavimas pasaulio šalių atžvilgiu atkartoja rekonstruojamos ankstyvos gynybinės linijos kryptį. Dėl mūro deformacijų pagrindinį bebaigiamos statyti mūrinės bažnyčios tūrį teko nugriauti (op. cit.). 1500-1520 m. Bernardinų bažnyčia atstatyta tokios pat planinės-tūrinės struktūros, kaip ir ankstyvasis mūrinis pastatas, ant sutvirtintų senosios (mūrinės) bažnyčios pamatų, įjungiant gerai išlikusius rytinės dalies elementus. Manoma, kad vienas jos statybos vadovų – M. Enkingeris, kuris turbūt vadovavo ir Vilniaus miesto gynybinės sienos statybai (žr. skyrių 2.2). Prie senosios presbiterijos prijungta nauja navų dalis su pietrytiniu bokštu ir dviem vakariniais bokšteliais (op. cit., p. 48). Šiauriniame bažnyčios fasade, ~160 cm storio sienos viršutinėje dalyje yra 19 ~190 cm žingsniu išdėstytų angų. Išorėje angos ~20 cm pločio, ~65-66 cm aukščio. Vidinėje sienos dalyje išmūrytos nišos su arkos formos sąramomis. Nišų aukštis iki 150 cm, plotis ~80 cm, į sieną jos įgilintos 110-115 cm, tuo būdu fasado dalis, kurioje išmūrytos angos, yra ~45 cm storio. Šaudymo angos įrengtos ~40 cm aukščiau nišos apatinės dalies (**152-153 pav.**). Į šaulių taką (?) greta šiaurinėje bažnyčios sienoje esančiose šaudymo angų eilės buvo patenkama per bažnyčios kampuose esančiuose bokšteliuose įrengtus laiptus (Skardžiuvienė, Laucius, 1970, p. 65). A. Jankevičienė publikavo P. Kanevičiaus argumentus, esą angos bažnyčios šiauriniame fasade nebuvo skirtos šaudymui: dauguma angų orientuotos į pilių ir vienuolyno vidinio kiemo pusę iš kur negrėsė užpuolimo pavojus; angos

išdėstytos prie gotikinių skliautų – nebūtų vietos įrengti šaulių takui; angos buvo skirtos pastogės vėdinimui – stogo konstrukcijų mediena nebuvo patikimai impregnuota (Jankevičienė, 2002b, p. 48, 86). Šios disertacijos autoriaus nuomone, šios angos buvo skirtos šaudymui – vienuolyno valdos vidinės dalies gynybai. Panašiu principu gynybai, matyt, buvo pritaikyta ir Vilniaus Pranciškonų bažnyčia. Dalies tyrinėtojų nuomone, Bernardinų bažnyčia turėjo 4 bokštus – vienas iš jų esą yra išlikęs vienuolyno rūmų kampe (Morelowski, 1940-1942š, Nr. 6 paaišk.). V. Zahorskis teigė, kad bažnyčia degė ir buvo apgriauta 1794 m. pasipriešinimo Rusijos kariuomenei metu, vėliau į šiaurės rytinį bokštą trenkęs žaibas jį galutinai sunaikino (Skardžiuvienė, Laucius, 1970, p. 58). Po II pasaulinio karo vykdytų tyrimų metu ketvirtojo bokšto nepavyko aptikti. Šaudymui lengvaisiais ginklais tinkamų angų yra ir bažnyčios bokštuose, vėlesnių angų išlikę barokiniame bažnyčios frontone¹²⁶ (**151, 154-155 pav.**). Į kuriamo vienuolyno struktūrą buvo įtrauktas ir anksčiau čia stovėjęs pastatas, kuriame vėliau įrengta zakristija. Jis stačiakampio plano (~10,5×11,8 m), vienuolyno korpuso tūryje išlikęs iki pirmo aukšto viršaus. Rūsysis tikriausiai buvo su mediniu perdengimu. Skliautas dabar dengiantis rūšį – vėlyvesnis. Išliko šio (skliauto mūrijimo) etapo rūšio durų anga šiaurės vakariniame kampe (Valeckas, 1989š, p. 15). Pastatas kai kuriais parametrais primena bokštinių namą. R. Valeckas iškėlė hipotezę, kad pastate vienuoliai laikė fundavimo lėšas (op. cit.). Šis pastatas veikiausiai pastatytas sausoje vietoje greta užpelkėjusio Vilnios slėnio (plg. Skardžiuvienė, Laucius, 1970, p. 66; Žukovskis, 2005š) – bažnyčios ir vienuolyno oficinų pastatai pastatyti ant drėgno grunto – šlyno. Bernardinų vienuolynas ir jo aplinka bent jau nuo XVI a. pr. buvo stipriai įtvirtinta, Bernardinų posesijai vadinti naudotas terminas „bernardinų pilis“. Vienuolynas buvo pilininko pavaldume (Morelowski, 1940-1942š, Nr. 6 paaišk.). Bernardinų vienuolynas XVI a. pr. veikiausiai buvo juosiamas Vilniaus miesto gynybinės sienos trasos (Girlevičius, 2007b, p. 186-188; žr. skyrių 2.2), tačiau nėra aiškus gynybinės sienos ir vienuolyno įtvirtinimų santykis. Būta sienos atkarpos su bokštais, juosusios vienuolyno teritoriją iš šiaurės ir rytų. XVI a. pab. – XVII a. pr. ši miesto gynybinės sienos atkarpa dėl prasto stovio ar vienuolyno teritorijos gynybos koncepcijos pokyčių (žr. skyrių 2.6) nugriauta ir rekonstruota. Ant Bernardinų-Malūnų g. trasos XVI a. pastatyti miesto sienos Bernardinų vartai. Šios, XVI-XVIII a. Vilniaus gynybai svarbios, vietos aplinkoje būta arba iki šiol išlikę ir daugiau gynybai pritaikytų statinių. M. Moreliovskio nuomone, bokštas yra buvęs Bernardinų oficinų (Maironio g. 10) šiaurinėje dalyje (Morelowski, 1940-1942š, Nr. 174 paaišk.). Oficinų pastatas statytas XVII a. II pusėje, jame tuo metu buvo vienintelis įvažiavimas į vienuolyną iš miesto (Jankevičienė, 2002b, p. 66). Tyrimais nustatyta, kad šiaurinėje oficinų dalyje išlikę gotikinio užstatymo liekanų (**107 pav.**). ~6×7 m dydžio mūro pastato liekanos aptiktos tirtose patalpose E ir jos aplinkoje. Tikėtina, kad to paties pastato mūro liekanų aptikta ir greta šiaurės vakarinio pastato kampo. Pastatas nuo miesto gynybinės sienos trasos nutolęs ~8 m, jo

¹²⁶ *Frontonas* – trikampė ar pusapvalė viršutinė pastato fasado (durų, lango) dalis;

mūrai apardyti statant oficiną (Žukovskis, 2005š, p. 10-11, 17-18, p. 68 brėž. Nr. 8). Dar vieno statinio vakarinio kampo fragmentas aptiktas į rytus nuo miesto gynybinės sienos bokšto¹²⁷ (žr. skyrių 2.2) liekanų. Pamatas, kaip ir greta buvęs keturkampio plano bokštas, orientuotas pietryčių-šiaurės vakarų kryptimi. Rieduliai ir įvairios plytos (gotikinės ir barokines primenančios plytos su braukomis) jame rištos moliu (op. cit., p. 9, p. 68 brėž. Nr. 8). Pastato, kuriam priklausė šie pamatai paskirtis neaiški. Galbūt tai yra IV-me gynybinės sienos etape pastatyto medinio gynybinio bokšto (žr. skyrių 2.2) ar ankstyvojo Karališkojo malūno pastato liekanos (žr. skyrių 2.5)? M. Moreliovskio nuomone, gynybai pritaikyta buvo pietvakarinė Bernardinų vienuolyno teritorijos dalis greta Bernardinų g. Bokšto greta vienuolyno gynybinės sienos būta prie pastato Bernardinų g. 10 pietrytinio kampo (Morelowski, 1940-1942š, Nr. 180 paaišk.; žr. skyrių 2.3), gynybai galėjo būti pritaikytas ir bokštas apytikrėje vėlesnės Kristaus laiptų koplyčios vietoje (op. cit., Nr. 179 paaišk., plg. Drėma, 1991a, p. 316 pav. 483, p. 317 pav. 486-487, p. 319 pav. 490). Netoliese XVII a. pr. pastatyta Šv. Mykolo bažnyčia su 4 bokštais, kuriuose buvusios angos, matyt, buvo pritaikytos šaudymui. Į pietus-pietvakarius nuo Bernardinų bažnyčios esantys mūriniai pastatai ir kiti statiniai XVI-XVIII a. formavo miesto mūšiams pritaikytą „koridorių“ – spąstus priešui prasiveržusiam pro Bernardinų vartus (plg. Morelowski, 1940-1942š, Nr. 180 paaišk.). Ar būta mūro sienos, juosusios vienuolyno teritoriją iš šiaurės vakarų, nėra tiksliai nustatyta. Vad. Fiurstenhofo Vilniaus miesto plane aiškios vienuolyno teritoriją juosiančios ribos iš šios pusės nebematyti. 1800 m. vienuolyno teritorijos plane šios vienuolyno ribos konfigūracija veikia primena bastioninių įtvirtinimų planinę struktūrą (**157 pav.**, žr. skyrių 2.6). Vakarinė – šiaurės vakarinė vienuolyno teritorijos riba tikriausiai ėjo per spėjamai buvusius bokštus, XVII-XVIII a. įjungtus į pastatus Bernardinų g. 8 ir 10 (žr. skyrių 2.3), iki spėjamai buvusio (miesto gynybinės sienos?) bokšto apytikrėje pastato B. Radvilaitės g. 7 šiaurės rytinio kampo vietoje. Tokia vienuolyno šiaurės vakarinė riba grindžiama archeologinių tyrinėjimų metu fiksuotais faktais. Tai rekonstruojamoje linijoje aptiktos mūrinių pastatų liekanos. Ankstyviausias mūras rastas sklype Šiltadaržio g. 6 – gotikinis, vėlesnieji pastatai – XVII a. II pusės – XVIII a. (Girlevičius, 2006ša, p. 7). XVII a. pab. – XVIII a. ir XVIII-XIX a. datuotų pamatų liekanos aptiktos sklype Šiltadaržio g. 4 (Steponaitis, 2005, p. 226; Butėnas, 2006). Tokios ankstyvosios Bernardinų vienuolyno vakarinės – šiaurės vakarinės ribos egzistavimą netiesiogiai liudija ir kiti tyrimų metu gauti duomenys. Sklype Šiltadaržio g. 6 fiksuoti tikrai buvę gamybiniais (Luchtanienė, 2005, p. 358-359) ar tik spėjamai gamybinės paskirties (Girlevičius, 2006šb, p. 5)¹²⁸ statiniai. Tačiau išsatinės mūrinės vienuolyno tvoros liekanų neaptikta. Tvoros liekanomis galėtų būti aukščiau paminėtas gotikinis mūras. 1579 m. pradėtos Bernardinų vienuolyno ir bažnyčios rekonstrukcijos metu rytinėje, šiaurinėje ir vakarinėje (?) vienuolyno valdos dalyse ko gero buvo įrengti ankstyvieji

¹²⁷ Galbūt jį taip pat reikėtų priskirti „Bernardinų piliai“;

¹²⁸ Tyrimų ataskaitoje fiksuotos pamatų liekanos nepriskirtos gamybinės paskirties pastatams, tačiau apie tai sprendžiama iš pastato dydžio – 2×4 m;

bastioniniai įtvirtinimai, kuriuose tikriausiai būta ir mūrinių konstrukcijų (žr. skyrių 2.6). Iš to, kad vienuolynas nukentėjo stambiausių naujųjų laikų (1655 ir 1794 m.) karinių susirėmimų Vilniuje metu, galima spėti, kad jis buvo naudotas gynybai. Bernardinų bažnyčioje išliko architektūrinės detalės, liudijančios tai, kad ji buvo pritaikyta gynybai. Abiejų Tautų Respublikos teritorijoje būta ir daugiau inkasteliuotų bernardinų bažnyčių miestų (Radomo, Liublino, Samboro, Pševorsko, Tarnovo) pakraščiuose (Jankevičienė, 2002b, 48). Gynybai buvo pritaikytas bernardinų vienuolynas Lvove, tuometinio miesto pakraštyje (Budownictwo wojskowe, 1935-1936, fig. 215). Kol nėra nustatyta spėjamai buvusi miesto gynybinės sienos rytinės atšakos jungtis su pilių įtvirtinimais, galima teigti, kad bene svarbiausias vaidmuo XVI-XVIII a. rytinės miesto dalies ir pilių teritorijos prieigų gynybai buvo skirtas Vilniaus Bernardinų vienuolynui – „Bernardinų piliai“. Greta stovėjusi Šv. Onos bažnyčia nebuvo pritaikyta gynybai. Skyriuje 1.3. iškėlėme hipotezę, kad bažnyčia šioje vietoje stovėjo jau XIV a. pab. Dėl tikslesnio dabartinio mūrinio pastato datavimo nėra vieningos nuomonės, tikėtina, kad jis pastatytas XV a. (Jankevičienė, 2002b, p. 70).

Dominikonų vienuolynas ir Šv. Dvasios bažnyčia. R. Firkovičius teigė, kad pirmąją bažnyčią dominikonams 1321 m. pastatė Ldk Gediminas, tačiau šios bažnyčios nelokalizavo. Remdamasis dominikonų tradicija istorikas teigia, kad mūrinę parapinę bažnyčią dabartinės Šv. Dvasios bažnyčios vietoje pastatė Ldk Jogaila, jis suteikė fundaciją klebonijai. 1408 ir 1418 m. Ldk Vytautas suteikė bažnyčiai fundaciją ir atleidų privilegiją. Manoma, kad 1408 m. fundacija galėjo būti ne pirminė, bet papildoma, arba tiesiog atnaujinamoji (Firkovičius, 1990š, p. 36-37). Tai, kad mūrinė bažnyčia čia galėjo būti pastatyta 1408 m., liudija ir architektūros tyrimų duomenys. Nustatyta, kad bažnyčia buvo atitraukta nuo Dominikonų g. ~5 m ir ilguoju, pietiniu, fasadu atgręžta į ją. Pagrindinis fasadas orientuotas į vakarus (Jankevičienė, Samukienė, 2002, p. 91). Nėra aišku ar pirmoji mūrinė Šv. Dvasios bažnyčia buvo pritaikyta gynybai. Pastato rekonstrukcija vyko 1441 m., iš esmės šventovė perstatyta po 1501 m., kai valdovo Aleksandro Jogailaičio valia atiteko dominikonams. Po 1501 m. pastatyta ir pagrindinė vienuolyno dalis, juosusį kluatrą, įjungiant anksčiau čia stovėjusius mūrinius pastatus (**137 pav.**). Manoma, kad vienuolyno teritoriją, kaip ir įtvirtintas valdas greta Šv. Ignoto g., supo gynybinė siena (op. cit., p. 91-92) – išliko sienos atkarpa su nišomis (**161-162 pav.**). Vienuolyno ribos gerai matomos vad. Fiurstenhofo Vilniaus miesto plane. Tikriausiai jau XVI a. vienuolynui priklausė ir siauras, netaisyklingos formos sklypas palei Šv. Ignoto g. trasą iki pat Kęsgailoms, vėlesniajam Benediktinių vienuolynui priklausiusio sklypo Šv. Ignoto g. 5 (žr. skyrių 2.3). Atkreiptinas dėmesys į dominikonų vienuolyno architektūrinių tyrimų metu identifikuoto keturkampio bokšto pavidalo statinį su šaudyti pritaikytomis angomis, esantį pietvakarinėje Šv. Ignoto ir Totorių g. sankirtos dalyje (Jankevičienė, Samukienė, 2002, p. 96; **160 pav.**). Šiaurės rytiniame, į Šv. Ignoto g. nukreiptame, šio statinio fasade aptiktos dvi nedidelės šaudymui pritaikomos angos. Angos buvo 37,5-40 cm pločio ir ~55 cm aukščio, į vidų plėtojamos piltuvo forma. Tyrimais nustatyta, kad šios architektūrinės detalės

išmūrytos XVI a. pr. (Jarmalavičienė, 1985šb, p. 60 zondažai 455 ir 456). Tikėtina, kad bokštas ir vienuolyno teritoriją nuo Šv. Ignoto g. skyrusi siena pastatyti vienu metu. Sieną atliko ne tik sklypo ribojimo, bet ir gynybinę funkciją. Kitu, spėjama, gynybai pritaikytu bokštu galėjusi būti neišlikusi Šv. Dvasios bažnyčios varpinė. Manoma, kad ji stovėjo ant Dominikonų g. važiuojamosios dalies, prie bažnyčios vakarų fasado kampo. Manoma, kad bokšto apatinėje dalyje buvo vartai, kuriais buvę galima varžyti judėjimą Dominikonų g. bei prieš patekimą į neužimtą miesto dalį (Morelowski, 1940-1942š, Nr. 103 paaišk.). 1600 m. T. Makovskio graviūroje bokštas apatinėje dalyje vaizduojamas kvadratinio plano, aukščiau – aštuoniakampis. Tikėtina, kad dalis bokšto atvaizde matomų nedidelių angų galėjo būti pritaikytos šaudymui lengvaisiais šaunamaisiais ginklais. Spėjama vartų anga tikriausiai yra vieno iš panoramoje pavaizduotų pastatų kaminas. Bokštas turbūt yra stovėjęs tarp bažnyčios pastato ir gatvės (Jankevičienė, Samukienė, 2002, p. 92). Manoma, kad varpinės bokštas nugriautas tarp 1655 ir 1689 m. (Morelowski, 1940-1942š, Nr. 103 paaišk.). Autoriaus turimais duomenimis, po II pasaulinio karo šio statinio liekanų nebuvo aptikta, jo datavimas nėra aiškus (XV-XVI a.?). Į vakarus nuo vienuolyno tikriausiai būta įtvirtintų valdų (žr. skyrių 2.3). Vakarinėje vienuolyno dalyje būta masyvaus XVII a. datuoto įvažiavimo vartų statinio, atskyrusio šiaurinę, ūkinę vienuolyno teritorijos dalį. Šio statinio sienos 2,6-2,8 m storio, jose būta arkinės konstrukcijos angų. Sienų ribojamos patalpos plotis ~7,3 m (Grišinas, 1987š, p. 16-17). Šis masyvus statinys tikriausiai buvo pritaikytas gynybai. Ar Dominikonų vienuolyne buvę gynybinio pobūdžio statiniai buvo tiesiogiai panaudoti gynybai nėra žinoma. 1610 ir 1655 m. vienuolynas ir bažnyčia degė, 1679-1688 m. bažnyčia rekonstruota (Paminklų sąvadas, 1988, p. 140, 148).

Dominikonų vienuolynas ir Šv. Jokūbo ir Pilypo bažnyčia. Vieta, kur XVII-XVIII a. pastatyta bažnyčia buvo svarbi strateginiu požiūriu, tikėtina, kad ji įtvirtinta jau XIV a. pab. (žr. skyrių 1.3). Manoma, kad medinė bažnyčia šioje vietoje pastatyta 1624 m., 1655 m. ji sudegė. 1684 m. pastatyta nedidelė medinė bažnyčia, o 1690 m. pradėta statyti dabartinė – mūrinė (Paminklų sąvadas 1988, p. 330). Vad. Fiurstenhofo Vilniaus miesto plane pavaizduotas bažnyčios pastatas masyvia apside orientuotas tikėtina prieš puolimo kryptimi – į kelių sankirtą, buvusią į vakarus nuo jos. Galbūt tai atspindi ir ankstesnio medinio (?) bažnyčios pastato orientavimą. Nuo bažnyčios pastato į šiaurę esančio vienuolyno korpuso (klebonijos) rūsyje surasta XVII a. pr. (?) mūro. Trys renesansinės sienos tęsiasi per visą rūsio ilgį iki bažnyčios pastato. Išlikęs koridorius, iš kurio, kaip manoma, buvo galima patekti į sandėlių zoną. Rūsio perdanga tikriausiai buvo medinė. Išliko renesansinė arkinė anga rytinėje sienoje – greičiausiai įėjimas į rūsį (Širvinskienė, 1992š, p. 2-4). Šio pastato pirminė paskirtis nėra aiški. Bažnyčia pažymėta 1648 m. F. Getkanto sudarytame Vilniaus vakarinės dalies plane. Tikėtina, kad projektuojant bastioninius įtvirtinimus bažnyčia buvo numatyta kaip vienas orientyrų, iki kurios turi tęstis suprojektuota vakarinė bastioninių įtvirtinimų atšaka, o gal tokie įtvirtinimai ir įrengti. Kažkokių į įtvirtinimus panašių įrenginių liekanų aptikta prie A. Goštauto g. 1960 m. (Lasavickas, Legaitė, 1960šb, p. 12; žr.

skyrius 1.3 ir 2.6). M. Moreliovskis, rėmėsis E. Lopacinskiu teigė, kad prie bažnyčios buvo XVIII a. pab. nugriautas bokštas (Morelowski, 1940-1942š, Nr. 18 paaišk.). Koks tai buvo bokštas – tyrimais nenustatyta. Masyvus kryžiaus pavidalo plano statinys netoliese matomas vad. Fiurstenhofo plane. Jis pavaizduotas šiaurės rytiniame dabartinės Lukiškių aikštės kampe. XIX a. planuose, fotonuotraukose (**175 pav.**) šioje vietoje taip pat fiksuoti kažkokie sudėtingo plano pastatai – tikėtina, kad juos statant buvo pasinaudota anksčiau buvusio bokšto pamatais. Neaiškus šio statinio ir bažnyčios bei vienuolyno pastatų santykis. Žinoma, kad bažnyčia buvo apgriauta per T. Kosciuškos vadovaujamą 1794 m. sukilimą (Paminklų sąvadas, 1988, p. 330). Vykstant ginkluotiems susirėmimas tarp miesto gynėjų ir Rusijos okupacinės kariuomenės minimas bokštas tikriausiai buvo stipriai apgriautas, o vėliau visiškai sunaikintas.

Jėzuitų vienuolynas ir Šv. Rapolo bažnyčia. Vienuolynas įkurtas XVII a. pab. – XVIII a. I pusėje (Firkovičius, 1991š, p. 58-59). Atkreiptinas dėmesys į bažnyčios padėtį bendroje to meto Vilniaus planinėje struktūroje. Vienuolyną buvo galima panaudoti gynybinėms reikmėms dėl jo padėties. Jis įkurtas aukštumoje, greta strategiškai svarbių kelių sankirtos, Žaliojo tilto (žr. skyrių 2.5) prieigose. Netoliese, į rytus nuo vienuolyno, buvo spėjamai gynybinę reikšmę turėjusi kalvelė Kalvarijų g. pradžioje (žr. skyrių 1.3.; **170 pav.**), XVII-XVIII a. – redutas, į vakarus nuo vienuolyno – XVIII a. pr. švedų (?) bastioniniai įtvirtinimai (žr. skyrių 2.6).

Jėzuitų naujokynas ir Šv. Ignoto bažnyčia. Ansamblis pradėtas formuoti XVII a. pr. (Paminklų sąvadas, 1988, p. 173-175; Gasparavičienė, 1993šb, p. 6). Formuojant naujokyną (noviciatą) į jo teritoriją buvo įjungta ir įtvirtinta valda (valdos?) Šv. Ignoto g. 6 / Totorių g. 25 (žr. skyrių 2.3). Vienuolyno teritorijoje, šiaurės vakarinėje jo dalyje, atsidūrė bokštinis namas (ar jo liekanos) Šv. Ignoto g. 4/3, tyrimų metu aptiktas gynybinis griovys (žr. skyrių 1.3). Naujokyno teritorijos šiaurinė dalis šliejosi prie Vilniaus miesto gynybinės sienos ir Totorių vartų statinio. XVII a. viduryje, nugriovus gynybinės sienos atkarpą, pastatytas šiaurės vakarinis naujokyno korpusas. Dalis pastato buvo su erdviomis, skliautais dengtomis, pirmojo aukšto patalpomis (Purlys, 2005, p. 8-9). Tikėtina, kad šiaurės vakarinė šio pastato siena buvo pritaikyta gynybai (**164 pav.**). Pirminės langų angos buvo gana aukštai nuo išorinio žemės paviršiaus, langeliai maži, mažesni už dabar atkurtuosius¹²⁹. Sieną stora, dabartinio žemės paviršiaus lygyje ji ~1,65 m, pamatinėje dalyje ~2 m storio. Apatinėje dalyje siena išmūryta iš gotikinio formato plytų ir stambių riedulių (Tebelškis, 1980š, p. 12, p. 24 brėž. Nr. 4, p. 26 brėž. Nr. 7). Pastato Benediktinių g. 3 / Totorių g. 25, šiaurės vakarinė siena ne tik atliko vienuolyno tvoros funkciją, bet ir atstojo gynybinę sieną šioje miesto dalyje. Naujokyno teritorijos vakarinė dalis XVII a. buvo apjuosta tvora nuo Šv. Ignoto g. pusės. Archeologinių tyrimų metu aptikti šios sienos fragmentai. Spėta, kad siena yra turėjusi gynybinę paskirtį (Kavaliauskas, 2000ša, p. 16-17, brėž. Nr. 1-2). Šv. Ignoto bažnyčia pastatyta 1622-1647 m.

¹²⁹ Architekto E. Purlio žodinė informacija;

Rytinėje dalyje, abipus presbiterijos pastatas turėjo 2 stačiakampio plano bokštelių (Paminklų sąvadas, 1988, p. 173), kurie nugriauti XIX a. 1785 m. bažnyčios bokšteliu atvaizde angų nematyti (Drėma, 1991a, p. 144 pav. 183). 1842 m. bažnyčios atvaizde trijų tarpsnių bokšteluose gausu angų, bokštelių viršutinėje dalyje išmūrytas dantytas parapetas (kreneliažas). XVII-XVIII a. gynybinės sienos šaudymo angų formą primenančios sudvejintos angos matomos Šv. Ignoto bažnyčios pastato šiaurės rytiniame fasade, pastogės zonoje (Purlys, 2005, p. 10; **163 pav.**). Tikėtina, kad tiek šios, tiek, galbūt, dalis bokšteluose buvusių angų buvo pritaikytos gynybos reikmėms. Tai liudija ir bažnyčios pastato padėtis – jis pastatytas aukštumoje, šiaurės rytiniu fasadu orientuotas į miesto gynybinės sienos Totorių vartų vietą. Bokšteliai neišliko, todėl šie teiginiai yra hipotetiniai. XVII a. pab. prie gynybinės sienos ir Totorių vartų statyti vienuolyno pastatai. 1736-1737 m. vartai remontuoti jėzuitų lėšomis. 1737 m. jėzuitai gavo oficialų magistrato ir karaliaus Augusto III leidimą ir prie vartų bei miesto sienos pastatė gamybinės ir ūkinės paskirties fligelius. Totorių vartai ir kiti pastatai palaiapsniui įjungiami į šiuos korpusus. 1773 m. inventoriuje aprašomas bokštas „pašvęstųjų butas“ (žr. skyrių 2.2), pagal 1802 m. Totorių vartų inventorinį aprašymą laikytinas sudėtine šių vartų dalimi (Gasparavičienė, 1993šb, p. 15, 19-20)

Jėzuitų vienuolynas (profesų namai) ir Šv. Kazimiero bažnyčia.

Jėzuitų profesų namai buvo pats svarbiausias ir reikšmingiausias jėzuitų provincijos struktūrinis vienetas – juose gyveno jėzuitų provincijolas. Lietuvos jėzuitų provincija įkurta 1608 m. Manoma, kad laikina jėzuitų buveinė šioje vietoje įkurta XVI a. pab. (Morelowski, 1940-1942š, Nr. 220 paaišk.). Vad. Fiurstenhofo Vilniaus miesto plane matomas perimetriškai suformuotas vienuolyno pastatų ansamblis, kurio rytinėje dalyje yra 2 uždari kiemai. Vienuolyno pastatai statyti XVII a. pr., tikriausiai įjungiant anksčiau čia stovėjusių pastatų liekanas – M. Moreliovskis nurodo, buvus gotikinio pastato liekanas vienuolyno šiaurės rytiniame korpuse (Morelowski, 1940-1942š, Nr. 221 paaišk.). Apytikrėje šio korpuso vietoje buvo ankstesnės gatvės trasa. Jos liekanos aptiktos archeologinių tyrimų metu (Daminaitis, 2002, p. 180). Nustatyta, kad didžiajame vienuolyno kieme iki pastatant vienuolyną būta gamybinės zonos – aptiktos metalo lydimo krosnies liekanos (Daminaitis, 1998, p. 344). XVII a. pr. pastatytieji vienuolyno pastatai jungėsi su Šv. Kazimiero bažnyčia. Vienas pastatų buvo vienaukštis, 3,6 m pločio su 3 aukštų bokštu. Jame buvo pagrindinis įėjimas. Buvusiame vienuolyno kolegiume (vienuolyno korpusas rytinėje dalyje) yra restauruoti kampiniai bokšteliai – erkeriai¹³⁰. Plačiau neaptariant vienuolyno raidos, galima teigti, kad kai kurių architektūrinių detalių (erkerių – tikėtina, su šaudymui pritaikytomis angomis), statinių (bokšto) buvimas pastatų ansamblyje leidžia vienuolyną sąlyginai priskirti pritaikytų gynybai objektų sąrašui. Atkreiptinas dėmesys į vienuolyno kaimynystę su XV a. bokštiniu namu, vėliau įtvirtintomis valdomis Augustijonų g. 6 (žr. skyrius 1.3 ir 2.3) ir Rotušė (žr. skyrius 1.3 ir 2.5).

¹³⁰ *Erkeris* – išsikišusi pusapvalė ar kampuota pastato sienos dalis su langais; kai kada būna per kelis aukštus; dengtas balkonas;

Karmelitų vienuolynas ir Šv. Jurgio bažnyčia. Kalva, kurioje pastatytas vienuolynas nuo seno buvo svarbi Vilniaus gynybai (žr. skyrių 1.3) – į vakarus nuo vadinamosios Šv. Jurgio kalvos buvo lygi, menkai užstatyta vietovė (Lukiškės), į rytus – pilių teritorija, Radvilų valdos. Bažnyčia su vienuolynu funduota 1506 m. Vilniaus vaivados ir LDK kanclerio Mikalojaus Radvilos (Senojo). Taip įamžinta LDK kariuomenės pergalė 1506-08-05 mūšyje su totoriais prie Klecko (Firkovičius, 1990š, p. 59). Manoma, kad bažnyčia iš pat pradžių buvo mūrinė. Po 1749 m. gaisro liko tik bažnyčios sienos (op. cit., p. 64). Nėra žinoma ar gotikinė bažnyčia buvo pritaikyta gynybai. Pati kalva XVI a. galėjo būti įtvirtinta kitais statiniais. Atkreiptinas dėmesys į vienuolyno teritorijoje esantį (varpinės-vartų) ir į vakarus nuo jos buvusį bokštus, atraminę sieną šiaurės rytinėje-šiaurinėje kalvos dalyje. Istoriniuose šaltiniuose (1796 m. inventoriuje) minima, kad Šv. Jurgio kalvoje, prie vienuolyno vartų yra „pradėtas ir išvestas“ dviejų aukštų bokštas (Firkovičius, 1990š, p. 64, 66). Galbūt tai tas pats bokštas (apatinėje dalyje keturkampio plano, aukščiau aštuoniakampis), kurio liekanos buvo išlikę buvusioje Ožeškienės (dabar – Savivaldybės) aikštės valdoje Nr. 7 iki 1937 m. (Kieniewicz, 1938; Morelowski, 1940-1942š, Nr. 258 paaišk.). Tikriausiai šis bokštas vaizduojamas 1600 m. datuojamoje T. Makovskio graviūroje, priešais Šv. Jurgio bažnyčios pastato atvaizdą. Čia pavaizduotas neaiškus statinio be angų kontūras. Vakarinėje vienuolyno teritorijos dalyje artimo kvadratui plano statinys vaizduojamas vad. Fiurstenhofo Vilniaus miesto plane. Galbūt bokšte būta praėjimo angos – bokštas su praėjimu minimas 1600 m. ir 1840 m. istoriniuose šaltiniuose (Baliulis, 1977šd, p. 148). Tačiau praėjimą turi ir iki šiol išlikęs buvusios varpinės-vartų, ~8×9 m dydžio plano, pastatas. Skyriuje 1.3 atkreiptas dėmesys į Šv. Jurgio bažnyčios varpinės-vartų orientavimą pasaulio šalių atžvilgiu bei padėtį buvusios kalvos pašlaitėje. Nuoseklūs ansamblio tyrimai nebuvo atliekami. Duomenų apie varpinės-vartų statinį galima rasti techninėje dokumentacijoje (Kunigėlis, Vaškevičius, 1975š, brėž. Nr. 5, 8). Laidinė įrengta vidinėje bokšto dalyje, o ne sienose kaip gynybai pritaikytų statinių. Vidinė bokšto erdvė ~5×6 m dydžio, sienos ~1,5 m storio. Statinio langų nišos didelės, su arkinėmis sąramomis. Geologiniais tyrimais nustatyta, kad vienuolyno rytinio korpuso pamatai įgilinti nevienodai (Naikelis, Viršuta, 1973š, p. 2) – jie veikiausiai statyti ne vienu metu. M. Moreliovskio nuomone, bokštai, o taip pat ir mūras, remiantis kalvos šlaitą iš šiaurės – šiaurės rytų, galėjo atlikti gynybinės sienos funkciją, tuo būdu, kalva buvo lyg įtvirtintas fortas, išsikišęs priešais miesto gynybinę sieną (Morelowski, 1940-1942š, Nr. 259 paaišk.). Dabartinis sienos mūras apmūrytas vėlesniu, iš pažiūros XIX a. datotinių plytų „apvalkalu“. Tikėtina, kad gynybai patogioje vietoje įkurtas vienuolynas gynybine prasme išliko svarbus iki Maskvos karo. Beje, įdomus sutapimas (?), kad greta Rūdninkų vartų įkurtojo Karmelitų vienuolyno pradininkai buvo Šv. Jurgio kalvoje buvusio Karmelitų vienuolyno vienuoliai (Firkovičius, 1991š, p. 7).

Karmelitų vienuolynas ir Visų Šventųjų bažnyčia. Vienuolynas įkurtas po 1610 m. Vilniaus gaisro, pradėtas kurti nuo 1619 m (Firkovičius, 1991š, p. 7). Manoma, kad viena vienuolyno įkūrimo šioje vietoje priežasčių –

sustiprinti miesto gynybinės sienos apsaugą iš vidinės pusės (Gasparavičienė, 1989š, p. 4). Vienuolynui būdinga tai, kad jis suformuotas iš anksčiau šioje vietoje stovėjusių pastatų. Vėlesniais vienuolyno raidos etapais mūriniai pastatai buvo plečiami. Uždaras vienuolyno mūrinių statinių ansamblis galėjo būti panaudotas gynyboje net ir neturėdamas gynybiniams statiniams būtinų atributų – gynybinių sienų, šaudymo angų ir kt.

Pranciškonų vienuolynas ir Švč. Mergelės Marijos (Pranciškonų) bažnyčia. R. Firkovičiaus nuomone, Švč. Mergelės Marijos bažnyčia ir Pranciškonų vienuolynas įsteigti krikščionybės Lietuvoje įvedimo metu (greičiausiai 1386-1387 m.) Ldk Jogailos ir kunigaikščio Vytauto, o Hanulo fundacija buvo suteikta Šv. Mikalojaus bažnyčiai, prijungus ją (ne anksčiau 1388 m.) su visu turtu prie steigiamo Pranciškonų vienuolyno (Firkovičius, 1990š, p. 8). Pranciškonų vienuolynas ir bažnyčia keletą kartų iš pagrindų rekonstruoti. Didžiausi rekonstrukcijos darbai susiję su vienuolyną 1533, 1610, 1737 ir 1748 m. nusiaubusių gaisrų (op. cit., p. 5-33) bei Maskvos karo metu įvykusių sugriovimų (Makovska, 2000) padarinių likvidavimu. Bažnyčios pastato raida nustatyta architektūrinių (Kazlauskienė, 1996ša; Kazlauskienė, 1996šb; Kazlauskienė, 1996šc; Kazlauskienė, 1996šd; Kazlauskienė, 1999š) ir archeologinių-architektūrinių tyrinėjimų (Sarcevičius, Vaicekauskas, 1998; Vaicekauskas, 2000š) metu. D. Kazlauskienės nuomone, didelė gotikinė bažnyčia pastatyta XIV a. (Kazlauskienė 1996ša), V. Drėmos teigia, kad ji baigta statyti 1421 m. (Drėma, 1991a, p. 265). Nustatyta, kad į bažnyčios pastato struktūrą įjungtas XIV a. datuotinas mūrinis statinys. Jo liekanos aptiktos dabartinio bažnyčios pastato šiaurinėje dalyje, tarp Šv. Ivono ir Šv. Lauryno koplyčių. Statinys artimo kvadratui (~8×8 m dydžio) plano, iš išorės jis buvo tinkuotas. Geriau išlikusioje šio statinio šiaurinėje dalyje aptikti vakarinėje ir rytinėje sienose buvę langai. Langų angos laiptuoto skerspjūvio su segmentinėmis sąramomis. Angos vidinėje pastato dalyje ~1 m pločio ir iki 1,6 m aukščio. Nuo pastato grindų paviršiaus vakarinė buvusi ~6,3 m, o rytinė ~4,5 m aukštyje (Kazlauskienė, 1996ša; Katalynas, Valužytė, Zilinskas, 2000š, p. 9). Žemiau šio pastato statybos lygio aptikta pagal įkapes XIV a. paskutiniu ketvirčiu datuotų (Vaicekauskas, 2000š, p. 71, 73) kapų (kapai Nr. 59-64), dalis kapų apardyta statant statinį. Viename kapų palaidotas mirusysis, kuris pagal aptiktą įkapę – piniginę, laikomas Tretininkų ordino nariu. Ankstyvojo statinio paskirtis tyrimų metu nebuvo pilnai išsiaiškinta, spėta, kad čia būta koplyčios ar 1387 m. Jogailos privilegijoje Vilniaus vyskupijai minimų „pranciškonų namų“ (op. cit., p. 47-50, 73). Šios disertacijos autoriaus nuomone, pastatas galėjo būti pritaikytas gynybai.

Tyrimais nustatyta, kad pirmoji gotikinė bažnyčia buvo gerokai trumpesnė nei dabartinė, artimo kvadratui plano. Nerasta šios bažnyčios presbiterijos liekanų, todėl manoma, kad apsidė galėjo būti maža, o ilga iki Pranciškonų g. besitęsianti apsidė išmūryta II pastato statybos etape (Kazlauskienė, 1996ša). Pirmasis bažnyčios pastatas turėjo ir gynybiniam statiniui būdingų bruožų. Ties bažnyčios pastato šiaurės vakariniu kampu esančiame I statybos etapo bokštelyje yra sraigtiniai laiptai į pastogę. Į iki 4 m skersmens bokštelį (**165 pav.**) patenkama iš šiaurinės navos, o užlipus į jį iki

viršaus į šiaurinę pastogę patenkama per vakarinėje, ~1,5 m storio, bažnyčios pastato sienoje įrengtą koridorių-laiptinę (**166-167 pav.**). Laiptelių, patekimui iš šiaurinės į pietinę pastogę būta vakarinio fasado sienoje (Kazlauskienė, 1999š). Sraigtiniai laiptai įrengti šiaurinėje bažnyčios sienoje, per juos vėliau buvo patenkama į II statybos etape statytos Šv. Lauryno koplyčios pastogę (op. cit). Manoma, kad bokštelių būta ir prie bažnyčios pietrytinio kampo – jo kontūras matomas M. Moreliovskio rekonstrukciniame plane (Nr. 307). Spėjama, kad durų anga į bokštelį ar rūšį aptikta Šv. Onos koplyčioje (Kazlauskienė, 1999š). Toks, mūru apsaugotų, laiptinių, koridorių įrengimo būdas, artimas viduramžiškų pilių vidinio susisiekimo organizavimui. Šie faktai įgalina kelti hipotezę, kad I bažnyčios pastato raidos etape pastogėje būta šaudymui lengvaisiais ginklais pritaikytų angų, tačiau jų liekanų neaptikta ar jos neidentifikuotos. Pastogėje, pietiniame bažnyčios fasade yra užmūrytos II statybos etapo langų angos (op. cit.). Galbūt jos buvo pritaikytos šaudymui? Tokiu atveju, bendras Pranciškonų bažnyčios erdvinis – vidinio susisiekimo, pritaikymo gynybai modelis būtų itin panašus į XVI a. statytos mūrinės Bernardinų bažnyčios.

Koks buvo XIV a. pradėto statyti vienuolyno planas tiksliai nėra nustatyta. Dabartiniame¹³¹ didžiajame vienuolyno kieme tirtame plote aptiktos dvi šiaurės-pietų kryptimi orientuotos mūro sienų liekanos (Vaitkevičius, 1987š, p. 8-22). Viena jų aptikta vidurinėje tirtu ploto dalyje, 1,8 m gylyje nuo žemės paviršiaus. Ji ~1 m pločio. Siena mūryta iš įvairaus dydžio riedulių. Jie krauti eilėmis, kurių išlikę dvi. Tarp riedulių įterpta 15÷16×7,8÷8,6 cm dydžio rausvų plytelių. Skiedinys, kuriuo rištas mūras, baltos spalvos su smėlio priemaiša. Pamatai įgilinti į žemę. Kita siena aptikta rytinėje tirtu ploto dalyje. Fragmentas iki 2,3 m pločio, turi „ataugas“ vakarinėje (čia tikriausiai būta kontraforso) ir rytinėje dalyse (op. cit., p. 78 brėž. Nr. 2, p. 83 brėž. Nr. 7, p. 84 brėž. Nr. 8). Ankstyviausias pilkos žemės sluoksnis, esantis virš smėlio žemio, aptiktas rytiniame ir vakariniame perkasos galuose, tačiau radinių jame nerasta, jo datavimas neaiškus. Virš ankstyviausiojo sluoksnio fiksuotas supilto smėlio sluoksnis, o vakarinėje tirtu ploto dalyje – molio sluoksnis su plytų nuolaužomis. Konstatuota, kad šie sluoksniai galėjo susidaryti netoliese vykdytų statybų metu. Vakarinėje perkasos dalyje tirtoje ūkinėje duobėje aptikta buitinė keramika datuota XIV a. ir XV a. I puse, nustatyta, kad ūkinė duobė yra vėlyvesnė negu spėjamas statybos sluoksnis. Taigi, mūro sienos datuotinos XIV a. 2004 m., atliekant tyrimus buvusiam Pranciškonų vienuolyno refektoriuje¹³² (Kėdainių g. 8) šurfe buvo iš vidaus (patalpos) atkasta vakarinė šios vienuolyno dalies siena. Ji įgilinta į smėlio žemę, apatinė (pamatinė) jos dalis mūryta iš stambių riedulių, aukščiau buvusi – iš gotikinių proporcijų tamsiai raudonos spalvos degto molio plytų, mūrą rišant riebiu baltos spalvos kalkių skiediniu. Rytinėje patalpos dalyje iki 2,5 m gylio kasto šurfo pietinėje dalyje, apie 1,5 m gylyje, aptiktos beveik statmenos (orientuotos vakarų-rytų kryptimi) palei Kėdainių g. esančiai sienai mūrinės sienos liekanos. Sienos dalis mūryta iš stambių riedulių, rištų tvirtu baltos spalvos

¹³¹ Tyrimais nustatyta, kad kiemas suformuotas rekonstrukcijos, vykusios 1773-1780 m., metu;

¹³² *Refektorius* – vienuolyno valgomas;

kalkių skiediniu, ji įgilinta iki smėlio žemio lygio – šioje vietoje ~2,3 m nuo grindų paviršiaus. Plytų mūre neaptikta, sienos pločio nustatyti nepavyko. Sienos santykis su vakarine refektoriaus siena nėra aiškus – panašu, kad siena buvo išmūryta vienu metu su palei Kėdainių g. esančios sienos apatine dalimi. Aptiktosios sienos liekanos hipotetiškai susietos su vienu pirmųjų vienuolyno egzistavimo etapų – XIV a. pab. ar XV a. pr. (Luchtanienė, 2006š, p. 33). Kultūrinis sluoksnis šioje patalpoje kastuose šurfluose supiltinio, suardyto pobūdžio, informatyvių radinių jame aptikti nepavyko. Atkreiptinas dėmesys į tai, kad buvusiam refektoriuje aptiktoji siena yra beveik statmena kluatre aptiktosioms sienoms. Santykinai nedidelis atstumas tarp aptiktųjų artefaktų, panaši mūrijimo technika, leistų spėti, kad šios sienos galėjo sudaryti vieną visumą – būti ankstyvojo vienuolyno pastato sudėtinėmis dalimis. Tačiau ar tokio statinio būta ir koks buvo sienos palei Kėdainių g. santykis su vienuolyno pastatais, kol kas nenustatyta. Tikėtina, kad ankstyvasis (bent jau XV a. pr.) vienuolyno konventas, buvo artimo stačiakampiui plano – toks, koks pavaizduotas vad. Fiurstenhofs Vilniaus miesto plane. Šiame plane pietinės sienos vidurinėje dalyje pavaizduotas stačiakampio formos kyšulys. Čia galėjo būti bokštas. Bažnyčios pastatas buvo dviem mūrinėmis galerijomis sujungtas su į pietus nuo jo buvusiais vienuolyno pastatais, tačiau nėra visiškai aišku, kada tai padaryta. Neaišku, kaip XIV-XV a. buvo įtvirtintas vienuolynas iš Pranciškonų g. pusės – gotikinio rytinio korpuso liekanose gana žemai nuo buvusio žemės paviršiaus aptikta plačių langų angų fragmentų (Vaitkevičius, 1987š, p. 25-32; Kunigėlis, Ščiogolevienė, 1987š, brėž. Nr. 35). XV a. ar XVI a. pr. ant Pranciškonų g. trasos pastatytas varpinės bokštas. Šis statinys vartų anga orientuotas pastato Trakų g. 8 kryptimi. Varpinės bokštas nugriautas 1872 m. Išliko šio statinio atvaizdų, tame tarpe fotonuotrauka (**169 pav.**). Sprendžiant pagal varpinės bokšto atvaizdą, jo pagalba galėjo būti atliekama ne tik kontrolės funkcija. Bokšto viršutinėje dalyje būta apvalių angų, kurios, tikėtina, buvo pritaikytos šaudymui – panašios angos išmūrytos ir miesto gynybinės sienos vartų statiniuose. Bokšto sienų liekanos aptiktos archeologinių tyrimų metu 1985 m. (Vaitkevičius G., 1987š, p. 23-25, 78, 87-88), manoma, kad jis buvo sujungtas su vienuolyno pastatu. Nėra aišku ar bokštas buvo skirtas tik vienuolyno teritorijos apsaugai ar buvo viena miesto įtvirtinimų sudedamųjų dalių. Jei bokštas būtų buvęs skirtas vienuolyno teritorijos apsaugai, tai reiktų manyti, kad Pranciškonų g. buvo uždara, o vienuolyno teritoriją (XV?) XVI-XVII a. iš šiaurės rytų – rytų pusės, gatvės kairiojoje pusėje turėjo supti mūro (?) siena. Priešingu atveju vienuolyno teritorija juosianti siena galėjo būti kitoje gatvės pusėje. 1870 m. datuotame Kėdainių gatvę ir Pranciškonų vienuolyną vaizduojančiame medžio raižinyje vienuolyno pietvakarinėje dalyje ties Kėdainių ir Lydos g. sankirta pavaizduotas cilindrinio bokšto pavidalo statinio dalis (Drėma, 1991a, p. 267 pav. 398). Bokšto kontūrų vad. Fiurstenhofs plane šioje vietoje nepažymėta, tyrimais egzistavimas taip pat nėra patvirtintas. Autoriaus nuomone, vienuolyno gynybiniam įtvirtinimams XIV a. – XV a. pr. šis bokštas¹³³

¹³³ Jei čia bokšto būta;

nepriklausė – buvo įjungtas į tuometį miestą juosusius įtvirtinimus (žr. skyrių 1.3). Architektūriniai šios vienuolyno dalies tyrimai leidžia teigti, kad čia būta gynybinio pobūdžio sienos – grandininio būdu rištas mūras datuotas XVI a. (Ivanovas, 1988š, p. 1-2). Pietinėje vienuolyno teritorijos dalyje aptikta čia buvusių mūrinių pastatų (rūsių) liekanų (Ivanovas, Kunigėlis, 1987š, brėž. Nr. 3). XVI a mūro siena, kuri, tikėtina, turėjo gynybai pritaikytų architektūrinių detalių, buvo apjuosta jau vėlesnė vienuolyno teritorija ar jos dalis. Ši siena juosė vėlesnįjį ūkinį (?) vienuolyno kiemą. XVI a. įtvirtintos vienuolyno valdos konfigūracija tikriausiai buvo panaši į tą, kokia vaizduojama vad. Fiurstenhofo Vilniaus miesto plane. Tikėtina, kad ištinė mūro siena juosė XVI a. vienuolyno teritoriją palei Kėdainių g. Šiaurės vakarinėje dalyje vienuolyno valdos ribos kontūras įgaubtas – ši riba tikriausiai atkartoja XIV a. pab. ovalo pavidalo plano įtvirtintos gyvenvietės pietrytinės dalies konfigūraciją (žr. skyrių 1.3). Mūro sienos liekanų aptikta priešais pagrindinį bažnyčios fasadą, 10,8 m atstumu nuo jo. Pagrindinė jos dalis mūryta iš 28÷29,2×13,8÷14×6,8÷7,8 cm dydžio degto molio plytų, rištų rupiu, gelsvu kalkių skiediniu. Plytos tamsiai raudonos, jungtos gotikiniu būdu. Geriau ištirtoje mūro sienos atkarpoje nustatyta, kad apatinė, pamatinė, dalis, čia mūryta iš riedulių. Tarpai tarp riedulių užpildyti plytų ir čerpių nuolaužomis su kalkių skiediniu. Po iš riedulių krauta sienos dalimi tirtas 20 cm storio kultūrinio sluoksnio horizontas, giliau atkastas žemės. Prieš įėjimą į bažnyčios pastatą atkasta beveik statmena bažnyčios vakariniam fasadui vien iš riedulių mūryta 112 cm pločio siena. Ji įgilinta iki 180 cm gylio, tyrimų vadovės nuomone tai – kontraforso liekanos. Manoma, kad šios mūrinės konstrukcijos buvo vienalaikės (Banikonienė, 1966š, p. 43-46). Tai, kad vienuolyno teritorija buvo apjuosta mūru, aprašyta 1675 m. inventoriuje. Minimi įvažiuojamieji vartai ir durys į patį vienuolyną (Firkovičius, 1990š, p. 19). Ar ši siena juosė visą vienuolyno teritoriją, ar XVI-XVII a. sienoje būta šaudymo angų – nenustatyta. Apibendrinant tyrimo medžiagą galima teigti, kad XIV-XVII a. vienuolynas buvo pritaikytas gynybai. Manoma, kad pritaikytu gynybai Pranciškonų vienuolynas buvo jau ankstyvajame jo egzistavimo etape (Markevičienė, 2002, p. 38). Tiksliai vienuolyną juosusių sienų – įtvirtintos vienuolyno teritorijos – konfigūracija kol kas nėra aiški. Gynybinio požiūriu svarbus šis pastatų ansamblis tikriausiai išliko iki 1655 m. – Maskvos karo.

Prisikėlimo cerkvė – pastatas Didžioji g. 17 / Stiklių g. 1. 1511 m. cerkvė pirmą kartą paminėta istorinėje medžiagoje. 1580 m. tai buvo viena svarbiausių Vilniaus cerkvių – jai priklausė didžioji žvakė (Lipakovienė, 1989š, p. 2). Vad. Fiurstenhofo Vilniaus miesto plane vaizduojamas uždaras cerkvės ir greta jo buvusio pastato formuojamas kiemelis. Tyrimais nustatyta, kad cerkvė pastatyta ankstesnio XIV a. (?) pastato vietoje (žr. skyrių 1.3). Vakariniam kampe, prie Stiklių g., cerkvė turėjo bokštelį. Nustatyta, kad pirmo aukšto lygyje išlikusi bokštelio-varpinės-laiptinės siena su praėjimu iš prieangio (bobinčiaus) (Lipakovienė, 1989š, p. 4). Bokštelio sienų II aukšte nebėra – išliko tik pietinė siena ir kampas rodantis bokštelio plotį (op. cit., p. 6). Pirminės cerkvės angos buvo gana aukštai nuo dabartinio žemės paviršiaus, įėjimas į cerkvės pastatą buvo vakariniame fasade, kuris nuo gatvės juosiamas

mūrinių pastatų. Cerkvė pastatyta XIV-XV a. buvusios įtvirtintos Vokiečių miesto dalies šiaurės rytiniame pakraštyje, netoli Rotušės, apside orientuota į pietryčius – tikėtina prieš puolimo kryptį. Šie faktai leidžia kelti hipotezę, kad cerkvė buvo bent dalinai pritaikyta gynybai.

Rokitų vienuolynas ir Šv. Roko bažnyčia. Vienuolynas įsteigtas strategiškai svarbioje vietoje, priešais vadinamuosius Pilies vartus. Sklypą, kuriame vėliau pastatytas nedidelis vienuolynas, XVII a. I pusėje valdė Vladislavo Vazos tarnybininkas Augustinas Gevijusas (Gevius). Po 1655 m. karo veiksnių šioje teritorijoje pastatų neišliko, išskyrus 3 nedidelius mūrinius rūsius (Firkovičius, 1989š, p. 60). Vienuolynas įsteigtas 1705 m. 1707 m. pastatytas nedidelis medinis vienuolyno pastatas, 1709 m. užbaigta špitolės statyba (op. cit., p. 61). Vad. Fiurstenhofo Vilniaus miesto plane pavaizduotas špitolės pastatas orientuotas šiaurės-pietų kryptimi, pietiniame gale yra apsidės formos kyšulys. Nėra žinoma ar špitolės ir nedidelės aštuoniakampio plano bažnyčios pastatuose būta gynybiniam pastatams būdingų architektūrinių detalių, tačiau buvus gynybinę šio pastato funkciją leidžia spėti pastatų planinė struktūra. Špitolė turėjo apsidės formos kyšulį, orientuotą tikėtina prieš puolimo kryptimi, bažnyčia – aštuoniakampio plano – panašiai kaip dalis gynybai pritaikytų bokštų. Špitolė uždaryta 1796 m. Atliekant Pilies g. rekonstrukciją šioje vietoje aptiktos mūrinių pastatų liekanos. Vieno pastato mūrai vidurinėje Pilies g. dalyje datuoti XVIII a. (Katalynas, 1988š, p. 15). Dėl skubotų statybinių darbų detalesni tyrimai nebuvo atlikti.

Reformatų maldos namai – Šv. Mykolo g. 7 / A. Volano g. 2. XVI a. viduryje šioje vietoje stovėjo didiko Hornostajaus namas. 1531 m. per religinius vaidus pastatas apgriautas (Dambrauskaitė, 1984, p. 35). Vėliau ši valda atiteko Mikalojui Radvilai Rudajam (1512-1584), kuris 1557 m. mūrinių-medinių dvarelių dovanavo evangelikams reformatams. Čia įsteigti reformatų maldos namai. Jie lokalizuojami dabartinio LR Švietimo ministerijos šiaurės vakarinio korpuso vietoje. Maldos namai turėjo aukštą bokštą su laikrodžiu, sklypas buvo aptvertas aukšta mūro tvora su vartais į A. Volano g. (Paminklų sąvadas, 1988, p. 474). Religinių vaidų metu 1611 m. ir 1639 m. pastatas apgriautas, pastarąjį kartą, matyt, stipriai. 1641 m. Vladislavo Vazos privilegija reformatų bendruomenė iškelta už miesto gynybinės sienos, greta Pylimo g. (Dambrauskaitė, 1984, p. 35-36). Sprendžiant iš XVI-XVII a. įvykių aprašymų, reformatų valda galėjo būti įtvirtinta. Tikėtina, kad dabartinio pastato struktūroje yra išlikę ankstyvųjų pastatų liekanų – mūriniai pastatai šioje valdoje pažymėti vad. Fiurstenhofo Vilniaus miesto plane. LR Švietimo ministerijos šiaurinio korpuso pamatų tvarkymo metu, autorius tranšėjoje matė iš pažiūros XVI-XVII a. datuotiną mūrą.

Senoji (Didžioji) sinagoga. Vad. Fiurstenhofo Vilniaus miesto plane, pietvakariniame pastato fasade matomas neaiškios formos, bokštelių primenantis pusiau apskritas kyšulys. Pastatas iki šiol nėra išlikęs, todėl tenka pasikliauti M. Moreliovskio iki II pasaulinio karo sudarytame rekonstrukciniame plane „paryškintu“ šio statinio kontūru – tikėtina, kad jis tuo metu buvo nuosekliau apžiūrėtas, tyrinėtas. Manoma, kad mūrinis pastatas šioje vietoje pastatytas XVI a. viduryje (Morelowski, 1940-1942š, Nr. 101

paaišk.), tuo metu galėjo būti pastatytas ir bokštelis. Lenkijoje (Krokuvoje, Šydluve, Lucke, Žulkieve) būta gynybai pritaikytų sinagogų (Bogdanowski, 1996, p. 550), tokia galėjo būti ir Vilniaus Senoji sinagoga.

Skaisčiausios Dievo Motinos cerkvė ir metropolito valdos. Istoriografijoje išsigalėjusi nuomonė, kad cerkvė šioje vietoje pastatyta jau XIV a. I pusėje, ji funduota Ldk Algirdo žmonos Marijos. 1348 m. cerkvė pašventinta, o 1414 m. tapo LDK stačiatikių metropolijos katedra – soboru. Manoma (remiamasi T. Narbutu), kad ankstyvoji cerkvė buvo gotikinio-bizantinio stiliaus su 4 bokštais kampuose ir kupolu virš vidurinės pastato dalies. 1506 m. cerkvės kupolas įgriuvo (Jankevičienė, 2002a, p. 167-169). Pastato deformacijai įtakos esą turėjo miesto gynybinės sienos statybos darbai (Добрянскій, 1904, с. 143-144). 1511-1522 m. cerkvė, remiant LDK etmonui, kunigaikščiui Konstantinui Ostrogiškiui, atstatyta ant senųjų pamatų (**172 pav.**). Vėliau cerkvės pastatas daug kartų perstatytas. Nėra tiksliai žinoma ar cerkvė turėjo 2, ar 4 bokštelių kampuose. XVI a. (?) statytosios cerkvės vidurinėje dalyje aptiktos 4 stulpų liekanos, tačiau neaišku, ar jie laikė kupolą ir ramstines arkas, ar tiesiog dalijo pastato erdvę į 3 navas. Cerkvės pietryčių kampe yra išlikęs XVI a. bokštelis (**173 pav.**), kituose pastato kampuose ankstyvų bokštų liekanų neaptikta (Jankevičienė, 2002a, p. 171). M. Moreliovskio pateikiamoje XVI a. cerkvės pavidalo rekonstrukcijoje dar vieną bokštelį matome pastato šiaurės rytiniame kampe (op. cit., p. 170 pav. 6). Šio tyrinėtojo nuomone cerkvė buvo įtvirtinta (Morelowski, 1940-1942š, Nr. 157 paaišk.). Taip teigiant, tikriausiai turėti omenyje bokšteliai, kurie rekonstrukcijoje vaizduojami pastato rytinėje dalyje – tikėtinoje prieš puolimo pusėje. Šį paminklą tyręs architektas E. Purlys neigia cerkvę buvus pritaikytą gynybai – mano, kad bokštelis-laiptinė buvo grynai utilitarinės paskirties¹³⁴. Autoriaus nuomone, XVI a. statytosios cerkvės bokštelių (bokštelio?) viršutinėje dalyje galėjo būti įrengtos pozicijos šauliams, o cerkvė buvo bent dalinai pritaikyta gynybai. Kitas, tikėtina, gynybinę paskirtį turėjęs statinys greta Skaisčiausios Dievo Motinos cerkvės – varpinė. Varpinės liekanos aptiktos architektūrinių ir archeologinių tyrimų metu pastate Maironio g. 16 / Rusų g. 6. Manoma, kad šio pastato vietoje XVI a. I ketvirtyje buvo pastatyta pirmoji mūrinė metropolito būstinė. Teigta, kad mūrinė varpinė pastatyta apie 1511-1545 m., jos liekanos nugriautos 1810 m. (Gasparavičienė, 1989ša, p. 2-3). Trys varpinės sienos dalinai išlikusios ir įjungtos į esamą pastatą, ketvirtosios sienos fragmentiškos liekanos aptiktos iškasus supiltą gruntą iš varpinės vidaus. Pastato vidinė erdvė 10×10 m dydžio, sienų storis ~2,5 m, bendras varpinės planas turėjo būti ~15×15 m. Varpinės priskyrimas gynybiniam objektams grindžiamas šio statinio masyvumu. Tačiau šio pastato masyvumas galėjo būti nulemtas kitos priežasties. Skirtingai nei katalikų ar protestantų, stačiatikių religinė bendruomenė naudojo masyvius ir nejudrius varpus. Judrūs yra tik šių varpų liežuviai. Tam, kad išgauti stiprų garsą reikia itin didelio varpo. Todėl stačiatikių varpinės masyvios. Mūre aptiktos dvi pirminės angos – durų ir lango apatinė dalis. Angos orientuotos į Skaisčiausios

¹³⁴ Architekto E. Purlio žodinė informacija;

Dievo Motinos cerkvės pusę. Durys vedė į laiptinę išilgai sienos¹³⁵. Varpinė jos egzistavimo metu buvo tinkuota. Pastato apatinėje dalyje mūre įmūryta riedulių. Apibendrinant architektūrinių tyrimų duomenis teigta, kad varpinė pastatyta XVI a. II pusėje – XVII a. pr. (Kuncaitienė, 1993š, p. 5-7). Tikėtina, kad varpinė statyta po 1600 m. – pastato nematyti T. Makovskio Vilniaus panoramoje. Archeologinių tyrinėjimų metu po varpinės pastato grindiniu aptikta XVI a. datuoto medinio užstatymo (Vainilaitis, 1994, p. 252-253). Tai, kad ši cerkvė ir greta buvusi varpinė galimai buvo pritaikytos gynybai galėjo būti nulemta jų padėties. Šie statiniai buvo strategiškai svarbioje Vilniaus vietoje – netoliese svarbi transporto arterija (Polocko g. – Rusų g. trasa), greta XVI a. pr. – XIX a. pr. buvo miesto gynybinė siena, Spaso vartų statinys ir vadinamasis Spaso bokštas. Jų vidinės pusės papildomai apsaugai ir galėjo būti skirti metropolito valdose stovėję gynybai pritaikyti statiniai. Minimieji pastatai ir greta buvusios mūrinės tvoros formavo įtvirtintą įeigą į miestą iškart už Spaso vartų – panašių gynybai pritaikytų objektų sankaujų būta prie miesto gynybinės sienos Bernardinų, Aušros ir kt. vartų.

Šv. Augustino reguliarijų atgailos kanauninkų vienuolynas ir Šv. Baltramiejaus bažnyčia Užupyje. Prie bažnyčios 1644-1845 m. veikė Šv. Augustino reguliarijų atgailos kanauninkų vienuolynas. Iš istorinių tyrimų medžiagos žinoma, kad 1644 m. rudenį buvo pastatytas nedidelis vienuolynas ir bažnytėlė, kuri pašventinta Šv. Augustino vardu. Bažnytėlė vadinta oratoriumu (koplytėle), bet turėjo savo parapiją. Manoma, kad ji sudegė 1649 m. trenkus žaibui. Po gaisro bažnyčia nebebuvo atstatyta toje pačioje vietoje. 1664 m. Jonas Raiskis¹³⁶, Ašmenos pavieto žemininkas dovanoja Užupio kanauninkams sklypą su pastatu, kurį buvo pirkęs iš Danieliaus Kušlio. Sklypas ribojosi su Polocko keliu, skersgatviu einančiu link Vilnios, Ignoto Obeiniko sklypu su mūriniu namu, Kočežynskio sklypu su mūriniu namu. Naujoji bažnyčia taip pat buvo nedidelė (Valužytė, 1993š, p. 1, 3). Po Šv. Baltramiejaus bažnyčios pietvakarine dalimi yra išlikę gotikiniai rūšiai. Manoma, kad tai anksčiau čia stovėjusių gyvenamųjų pastatų liekanos (Misevičius, 1980ša, p. 8-9; Misevičius, 1980šb, p. 10). Iki šiol į pietvakarius nuo bažnyčios pastato išlikęs pastatas statytas XVII a. pr. Jis turi gynybai pritaikyto pastato (bokštinio namo) bruožų, yra ant pat kalvos šlaito – iš jo galėjo būti atliekama Paupio g. kontrolės funkcija (žr. skyrių 2.3). XVII a. pr. rekonstruotas ir rūšys po bažnyčios pastatu (Misevičius, 1980ša, p. 8-9). Vad. Fiurstenhofo Vilniaus miesto plane vienuolyno pastatų ansamblis – vienas didžiausių¹³⁷ mūrinių pastatų ansamblis to meto Užupyje. Pietvakarinis vienuolyno korpusas yra greta stataus šlaito, į jį įjungtas ir aukščiau minėtas gynybai pritaikytas pastatas. Rytinis ilgas vienuolyno korpusas – pastatas Užupio g. 17. Vienuolyno kiemo vakarinėje dalyje tikriausiai pavaizduota 1664 m. statytoji bažnyčia. Jos orientavimas vakarų-rytų kryptimi nėra taisyklingas – koplyčia atkartoja pietvakarinio vienuolyno korpuso padėtį. Pietrytiniame gale bažnyčia turi apsidės formos kyšulį. Panašios formos

¹³⁵ Architekto R. Zilinsko žodinė informacija;

¹³⁶ Jo pavarde buvo pavadinta ir visa kalva – „Rojaus kalnas“;

¹³⁷ Teritorijos dydžiu jam prilygo tik Užupio bernardinų vienuolynas;

statinių, apsidės formos galais atgręžtų link tikėtinos priešo kariuomenės puolimo krypties, vad. Fiurstenhofo plane fiksuota ir daugiau (plg. Morelowski, 1940-1942š, Nr. 160 paaišk.). Šio statinio liekanų kol kas nėra aptikta, neaišku ar jis buvo pritaikytas gynybai. Vienuolyno ansamblis buvo įrengtas aukštoje, gynybai patogioje, strategiškai svarbioje vietoje. Jame yra veikiausiai gynybai buvęs pritaikytas pastatas. Rytinė buvusios vienuolyno valdos dalis sutvirtinta aukšta atramine siena su kontraforsais. Visi šie faktai leidžia teigti, kad vienuolyno pastatai galėjo būti panaudoti gynybai. Tikriausiai bažnyčios pastato vietoje 1778 m. pastatyta oratorija, kuri 1823-1824 m. perstatyta į bažnyčią. Tikėtina, kad vienuolyno pastatai buvo panaudoti 1794 m. karinio pasipriešinimo Rusijos karinėms pajėgoms metu.

Šv. *Dvasios cerkvė ir stačiatikių vienuolynas*. Vienuolyną įkūrė stačiatikių Švč. Trejybės brolija, vienuolyno teritorijoje pastatyta medinė bažnyčia. Dabartinė mūrinės bažnyčia ir varpinė pastatytos 1624-1638 m. (Paminklų sąvadas, 1988, p. 250). Iš rytų-pietryčių vienuolyno teritoriją riboja miesto gynybinė siena. Gynybinės sienos kaiminystė veikiausiai nulėmė XVII a. I pusėje pastatytųjų mūrinės bažnyčios ir varpinės orientavimą pasaulio šalių atžvilgiu. Į akis krenta šių iki šiol išlikusių statinių masyvumas, tačiau tai nėra požymis, kuriuo remiantis būtų galima priskirti šiuos statinius gynybai pritaikytiems objektams. Tai, ar buvo nors dalinai pritaikyti gynybai bažnyčios ir varpinės pastatai, padėtų nustatyti šių pastatų architektūriniai bei kiti tyrimai. Vienuolyno teritorijoje yra ir ankstyvesnių gotikinių pastatų. Tai administracinis vienuolyno pastatas Aušros Vartų g. 10 (žr. skyrių 2.3), vyrų ir moterų vienuolyno pastatai. XV-XVI a. sandūroje įkurto moterų vienuolyno pastate yra išlikusios čia buvusios nedidelės Apreiškimo cerkvės liekanos (Paminklų sąvadas, 1988, p. 251-252).

Šv. *Jonų bažnyčia*. Manoma, kad bažnyčią 1386 m. įsteigė ir statyti pradėjo Ldk Jogaila, tačiau ji baigta statyti tik 1426 m. (Drėma, 1991a, p. 186). Tikėtina, kad gynybinę funkciją atliko ankstyvoji, gotikinė, bažnyčios varpinė, ankstyvo gynybinio statinio veikiausiai būta bažnyčios varpinės vietoje (žr. skyrių 1.3). Tyrimais nustatyta, kad pirmasis bažnyčios pastatas buvo gerokai trumpesnis, apsidė ~15 m ilgio, nesiekė Pilies g. trasos. Ankstyvoji bažnyčia turėjo 3 portalus¹³⁸. XVI a. pr. – I pusėje (III raidos etape) pietrytiniame ir šiaurės rytiniame kampuose pastatyti bokšteliai-laiptinės. Bažnyčios tyrėjai išklė hipotezę, kad išlikusioje ikonografinėje medžiagoje pavaizduota ne varpinė, o pietinis laiptų bokštelis – vėliau bažnyčios pastatas pailgintas rytų kryptimi (Jaloveckas, Dambrauskaitė, 1970, p. 83-88). Kampuotas varpinės ar laiptinės statinys vaizduojamas su nedidelėmis angomis, kurios, tikėtina, buvo pritaikytos šaudymui. Bažnyčios pastatas prailgintas po 1571 m. – ją perdavus jėzuitams (op. cit., p. 89). Dabartinė bažnyčios varpinė V. Drėmos duomenimis pastatyta ~1610-1615 m. (Drėma, 1991a, p. 191). Ji – vienas aukščiausių Vilniaus senamiesčio pastatų (Paminklų sąvadas, 1988, p. 542). Varpinė artimo kvadratui (~12×11,6 m) plano, jos apatinė dalis – daugiau ne 2 m storio, į varpinę patenkama iš šiaurės vakarinės pusės. Remiantis V. Zahorskio tyrimų

¹³⁸ *Portalas* – fasade architektūriškai išskirtas įėjimas į pastatą;

medžiaga teigiama, kad jos apatinė dalis – senosios klebonijos pamatai (Jaloveckas, Dambrauskaitė, 1972, p. 89). Jeigu šis V. Zahorskio teiginys yra tikslus, galima teigti, kad šis statinys ankstyvajame jo egzistavimo etape buvo pritaikytas gynybai, kitu atveju kam jam būtų reikalingi tokie masyvūs pamatai? Beje, tyrimais nustatyta, kad varpinės pastatas turi tendenciją svirti šiaurės vakarų kryptimi (Sakalauskas, Tulevičius, Zakarevičius, 1985š, p. 95). Ant senų, galingų pamatų pastatyta varpinė po 1737 m. gaisro buvo dar paaukštinta (Paminklų sąvadas, 1988, p. 542) – pamatai vargiai atlaiko padidėjusias apkrovas. Ar naujoje varpinėje yra gynybiniais objektams būdingų architektūrinių detalių, autoriui nežinoma

Šv. Juozapo ir Nikodemo bažnyčia. Nėra aišku, ar ši bažnyčia buvo pritaikyta gynybai, tačiau tikėtinas jos ryšys su pirmuoju bastioninių įtvirtinimų žiedu (žr. skyrių 2.6). Istoriniais tyrimais nustatyta, kad bažnyčia įsteigta 1625 m. Vilniaus vyskupo Eustachijaus Valavičiaus, padedant jėzuitams. Manoma, kad pirmoji bažnyčia buvo medinė, ant aukštų mūrinių pamatų. Mūrinę bažnyčia pastatė 1758 m. Vilniaus vyskupas Mykolas Zienkevičius (Firkovičius, 1989š, p. 24-27). Architektūrinių tyrimų metu nustatyta, kad rytinė neišlikusios bažnyčios dalis išmūryta XVII a. I pusėje (Katalynas, Zilinskas, Valužytė, 2000š, p. 26).

Šv. Marijos Magdalenos bažnyčia. Bažnyčios pastatas vad. Fiurstenhofo Vilniaus miesto plane pažymėtas orientuotas pietų-šiaurės kryptimi, šiaurinėje dalyje buvusiu apsidės kyšulys nukreiptas į tikėtiną miesto gynybinės sienos ir pilių teritorijos gynybinių įtvirtinimų jungties vietą. Į rytus nuo bažnyčios matomi pilies teritorijos bastioninių įtvirtinimų kontūrai (žr. skyrių 2.1). Bažnyčios su špitole fundatoriumi buvo Vilniaus kanauninkas, medicinos daktaras kunigas Martynas iš Dušnikų (Dušnickis). Kiek vėliau (1522 m.) jis visą turtą užrašė špitolei kaip fundaciją. Nedidelė mūrinė bažnyčia ir špitolė pastatytos 1518-1520 m. Bažnyčia degė ~1530 m. ir atstatyta tik 1572 m. 1643 m. minimas Kryžių skg., vedantis iš bažnyčios į Neries upę, kelias į Marijos Magdalenos vartus (Firkovičius, 1989š, p. 30). 1808 m. Vilniaus plane bažnyčios pastatas vaizduojamas stačiakampis, be apsidės. 1818 m. pastatas nugriautas (op. cit., p. 32). Ar bažnyčia turėjo gynybai pritaikyto statinio atributų, nėra žinoma, tačiau bažnyčios pastatymo vieta, pastato orientavimas pasaulio šalių ir gynybinių objektų atžvilgiu leidžia kelti hipotezę, kad jis buvo pritaikytas gynybai.

Šv. Mikalojaus (Nikolajaus) cerkvė. Yra duomenų, kad medinė Šv. Mikalojaus cerkvė rytinėje Vilniaus dalyje pastatyta jau 1340 m. (Drėma, 1991, p. 178), tačiau nėra tiksliai žinoma, ar esamas cerkvės pastatas pastatytas būtent senosios vietoje. Dabartinėje vietoje cerkvė ~1514 m. pastatyta LDK etmono, kunigaikščio Konstantino Ostrogiškio iniciatyva. Pastatas yra menkai tyrinėtas, tačiau manoma, kad jame iki šiol išlikę daug autentiškų XVI a. elementų (Jankevičienė, 2002a, p. 174-175). Skyriuje 1.3 detaliau analizuojama hipotetinė cerkvės raida. Ar XVI a. statytas cerkvės pastatas buvo pritaikytas gynybai – autoriui nežinoma.

Šv. Stepono bažnyčia. Gynybiniai įtvirtinimai Šv. Stepono bažnyčios aplinkoje galėjo būti įrengti jau XIV a. (žr. skyrių 1.3). Į pietryčius

nuo bažnyčios yra buvę XVI a. ar XVII a. datuoti mūriniai Pieno vartai, pavaizduoti vad. Fiurstenhofo Vilniaus miesto plane. Bažnyčios pastatas atkartoja vartų statinio orientavimą pasaulio šalių atžvilgiu. Tai yra viena pirmųjų (ankstesnės – Šv. Jurgio Lukiškėse ir Šv. Rozalijos Vingyje) Vilniaus priemiesčių teritorijoje pastatytų mūrinių bažnyčių. Prieš pastatant bažnyčią šioje vietoje laidotos maro ir badmečių aukos (Firkovičius, 1989š, p. 71). Bažnyčios pastatymo data laikomi 1600-1612 m., ji esą pastatyta parapijiečių lėšomis (Paminklų sąvadas, 1988, p. 172). Šis renesansinis, sgrafito sluoksniu dengtas ir karnizo srityje ornamentais puoštas, pastatas kampuose turi 3 bokštelių, su šaudymui pritaikomomis (šaudymo) angomis. Vakariniame bažnyčios fasade išlikusi buvusio aukšto (trijų tarpsnių) bokšto apatinė dalis (**174 pav.**). Šis bokštas galėjo būti naudojamas gynybos, apžvalgos ar signalizavimo tikslams. M. Moreliovskis nurodo, kad Marijavičių vienuolyno teritorijoje buvęs dar vienas (tekste nurodoma ketvirtas) apskritas bokštas, pastatytas tuo pat metu kaip ir bažnyčia (Morelowski, 1940-1942š, Nr. 312 paaišk.). Bažnyčios pastatas pasirinktas vienu orientyrų projektuojant antrąjį bastioninių įtvirtinimų žiedą (žr. skyrių 2.6) – jis pavaizduotas abiejuose F. Getkanto 1648 m. datuojamuose Vilniaus (**7-8 pav.**) planuose. Tikėtina, kad bažnyčios pastatui buvo numatytas gana svarbus vaidmuo antrojoje Vilniaus bastioninių įtvirtinimų linijoje. Visi šie faktai leistų teigti, kad XVII a. pr. – I pusėje čia įkurtas nuo miesto centrinės dalies nutolęs įtvirtinimų mazgas. Bažnyčia gynybos tikslams paskutinį kartą panaudota 1794 m. sukilimo metu, kurio metu stipriai nukentėjo (Dičiuvienė, 1988š, p. 4, 7). Po II pasaulinio karo Šv. Stepono bažnyčios aplinkoje atliktų tyrimų metu kiti buvę gynybinės paskirties (?) statiniai nelokalizuoti. Dabartiniu metu atliekami šio sakralinio paminklo ir jo aplinkos regeneravimo darbai. Architektūrinių tyrimų metu nustatyta, kad bokštelis prie apsidės buvo išmūrytas paskutinėje eilėje, tuo pat metu pastatyta ir dviejų aukštų zakristija – yra angų iš bokštelių į zakristiją. Bokštelis galėjo būti aukštesnis nei iki šiol išlikęs. Nustatyta, kad vakarinėje bažnyčios dalyje esančiuose bokšteliuose šaudymo angos išlikę pirminės, nepakitusios. Bokšte prie apsidės šaudymo angos suformuotos klasicistinės rekonstrukcijos metu. Tikslėnių centrinio bokšto pirminių parametrų nustatyti nepavyko (Kazlauskienė, 1995š).

Užupio bernardinų vienuolynas. Vienuolynas įkurtas 1495 m. buvusio dvaro vietoje (Baliulis, 1977šc, p. 107; Paminklų sąvadas, 1988, p. 366). Archeologinių tyrimų metu vienuolyne, netoli Vilnios, daugiau nei 3 m gylyje atkasta konstrukcija iš vertikalių ~20 cm skersmens rąstų, datuota XVI a. pab. – XVII a. Ji traktuojama kaip aštrikuolių tvora (Katalynas, 1990š, 22; Katalynas, 2006, 100-101 pav. 36), tačiau tai galėjo būti ir drenažo kanalo liekanos. M. Moreliovskis atkreipė dėmesį į vad. Fiurstenhofo plane pažymėtą pastatą Malūnų g. 3 su apsidės formos rytine dalimi (plg. Morelowski, 1940-1942š, Nr. 172 paaišk.; **158 pav.**). Pastatas yra barokinis, manoma, kad jis pastatytas XVII a. pr. (Katalynas, Valužytė, Zilinskas, 2000š, p. 22). Architektūrinių tyrimų ataskaitoje apie gynybinę pastato paskirtį neužsimenama. Pastato pirmojo aukšto sienų storis 1,2-1,3 m. Laiptai į antrąjį aukštą buvo pastato vidurinėje dalyje. Apsidės formos pastato dalis pirmame

aukšte turėjo tris langelius. Angų aukštis 160 cm, plotis 69 cm (Grabusovas, 1992š, p. 3-7). Pastatas galėjo būti pritaikomas trumpalaikiai gynybai. Jame buvo didelės langų ir durų angos pirmajame aukšte – jos turėjo būti apsaugomos (langinėmis?). Tikėtina, kad pastate buvo atliekamos religinės apeigos – vienuolynas neturėjo savo bažnyčios. Archeologinių tyrimų metu vienuolyne aptiktos dar vieno pastato liekanos. Jis rytų-vakarų kryptimi buvo daugiau kaip 17 m ilgio, turėjo keletą įvairiu laiku pastatytų priestatų. Aptikta plane pusiau apvalaus priestato pamatų šiaurinė dalis. Pamatai 0,6-0,8 m pločio, 0,2-0,5 m aukščio, mūryti iš moliu rištų plytgalinių ir riedulinių. Priestatas, kurio ilgis šiaurės-pietų kryptimi 4,6 m, plotis iki 5,6 m, datuotas XVII a., manoma, kad jis buvo medinis. Pastatas apsidės formos galu orientuotas į šiaurę – gynybinės sienos Bernardinų vartų pusę (Katalynas, 1992š, p. 5-6; Katalynas, 1993š, p. 4, 23 brėž. Nr. 5). Vad. Fiurstenhofo Vilniaus miesto plane matyti, kad nuo Malūnų g. vienuolyno teritorija ribojama dviejų ilgų pastatų, kurie tikriausiai buvo sujungti tvora. Ilgas pastatas Malūnų g. 3 suformuotas 1805 m. (Katalynas, Valužytė, Zilinskas, 2000š, p. 21). XVII a. pab. nuo šiaurinės šio pastato dalies per Vilnios upę įrengta mūrinė dengta arkada skirta vienuolėms patekti į Bernardinų bažnyčią. 1693 m. karalius Jonas III Sobieskis nurodė LDK referendoriui Jonui Bžostovskiui skirti vienuolynui 200 auksinų iš Vilniaus malūnų, kad vienuolynas galėtų pasistatyti šį statinį. 1845 m. patvinus Vilniai arkada sugriuvo (Baliulis, 1977šc, p. 108). M. Moreliovskis nurodė gynybinį šio statinio pobūdį (Morelowski, 1940-1942š, Nr. 172 paaišk.), tikriausiai atsižvelgdamas į tai, kad iš Užupio bernardinų vienuolyno buvo galima patekti tiesiai į gynybai pritaikytos Bernardinų bažnyčios chorą, iš choro – į bažnyčios bokštelių bei pastogę. Tyrimų metu identifikuotos arkados liekanos greta miesto gynybinės sienos Bernardinų vartų vietos (Valeckas, Račinskas, 2000š; Vainilaitis, 2000š).

Vizitinių (vizitinių) vienuolynas ir Šv. Jėzaus Širdies bažnyčia. Šį vienuolyną į gynybai pritaikytų pastatų tarpą sąlyginai įtraukėme dėl vienos priežasties – vad. Fiurstenhofo plane bažnyčios statinys yra kryžiaus formos. Jo žymėjimas plane yra toks kaip ir statinio (bokšto?), buvusio sklype į pietus nuo Šv. Pilypo ir Jokūbo bažnyčios. Vienuolynas įsteigtas 1694 m., 1717 m. pastatyta erdvi mūrinė koplyčia (bažnytėlė), bažnyčia statyta 1729-1756 m. (Firkovičius, 1990š, p. 104, 107). Kada tiksliai pastatyta ši bažnyčia dar nėra aišku (plg. Ilarienė, 2007, p. 369). Galbūt koplyčia ar bažnyčia statyta kažkokio ankstesnio statinio vietoje ir atkartoja jo planinę struktūrą? Galima tik spėlioti – didesnės apimties tyrimai pastato aplinkoje nėra vykdyti.

Autoriaus nuomone, didžioji dalis skyriuje aptartų sakralinių objektų vienokiu ar kitokiu būdu buvo pritaikyti gynybai. Kaip matyti iš tyrimo medžiagos, nemažas kiekis šiame skyriuje išsakytų teiginių yra hipotetiniai, iškeltas hipotezes galima patikrinti tik tolimesnių tyrimų metu. Vadovaujantis tradiciniu požiūriu į sakralinius Vilniaus paminklus, nemažą dalį išsakytų teiginių galima neigti įvairiais argumentais, pvz.: varpinių bokštai turėjo būti itin masyvūs, nes turėjo atlaikyti dideles jose kabėjusių varpų apkrovas, bažnyčių pastatuose įkomponuoti bokštai – krikščioniškų sakralinių pastatų statybos tradicijų tęstinumo vaisius, bokštai sakralinių pastatų kampuose skirti

grynai utilitarinėms reikmėms (pvz. pastogės aptarnavimui), nedidelės angos vienuolynų ūkiniuose statiniuose buvo įrengtos vien dėl jų paskirties ir kt. Nuosekliau tiriant šiame skyriuje aptariamus objektus reikia atsižvelgti į jų datavimo ir raidos problematiką, jų padėties santykį su ankstesniais ir vienu metu egzistavusiais gynybiniais įtvirtinimais, į tai, kad iš istorinių faktų žinoma, jog sakraliniai pastatai buvo panaudoti gynybai ir kt. Apibendrinant šiame skyriuje aprašyto tyrimo rezultatus galima tvirtinti, kad kai kurie sakraliniai statiniai ir jų ansambliai buvo įkurti vietose, buvusiose reikšmingomis gynybai jau ankstyvojo Vilniaus miesto egzistavimo laikotarpiu. Ankstyvųjų įtvirtinimų relikvų yra išlikę kai kurių sakralinių objektų teritorijose iki šiol. Didžioji dalis šiame skyriuje aptartų sakralinių pastatų ir vienuolynų tikriausiai apgalvotai buvo įkurti vietose, svarbiose miesto gynybai. Atkreiptinas dėmesys į vienuolynus įkurtus šalia Vilniaus miesto gynybinės sienos, jos vidinėje pusėje. Didelė dalis gynybai pritaikytų sakralinių pastatų įsteigti valdovo valia. Įkuriant vienuolynus laikytasi bendraeuropinės (krikščioniškojo pasaulio) tokių sakralinių pastatų ansamblių statybos tradicijų – jie statyti prie tuometinio miesto ribų arba užmiestyje. Pagal gynybai pritaikytų vienuolynų įkūrimo vietas galima atsekti ankstyvojo miesto plėtros etapus, miesto planavimo strategiją. Vilniaus vienuolynų statyba priemiestyje labiau būdinga XIV-XV a., tačiau ši tradicija išliko gajai ir XVIII a. Kai kuriuose sakraliniuose pastatuose iki šiol išliko architektūrinių detalių, liudijančių, kad jie buvo pritaikyti gynybai šaunamojo ginklo pagalba (pvz. šaudymo angos ar angos labai panašios į skirtas šaudymui). Tai leidžia teigti, kad nemaža dalis Vilniaus sakralinių paminklų buvo pritaikyti gynybai miesto mūšių metu. Vienuolynai gynybai galėjo būti pritaikomi dėl tradiciškai uždaros jų planinės-tūrinės struktūros. Neverta labai sureikšminti sakralinių pastatų vaidmens miesto gynyboje – daugelis jų buvo pritaikyti gynybai tik lengvaisiais šaunamais ginklais. Pavojaus atveju vienuolynai tikriausiai turėjo pereiti karinės valdžios dispozicijon, į juos įvestos karinės pajėgos – abejotina, kad vienuoliai būtų turėję prievolę ginti miestą. Tolimesnis gynybai pritaikytų sakralinių pastatų tyrimas yra perspektyvus, tame tarpe ir siekiant išsiaiškinti viduramžių ir naujųjų laikų Vilniaus gynybinį pajėgumą. Tolimesnių tyrimų metu šiame skyriuje aptartų objektų sąrašas gali pasipildyti naujais, čia neaptartaisiais. Autoriaus nuomone, tokiais paminklais potencialiai galėtų būti buvę Šv. Juozapo bažnyčios ir karmeličių vienuolyno ansamblis, Šv. Marijos Ramintojos bažnyčios ir augustijonų vienuolyno ansamblis, Šv. Trejybės bažnyčia ir kt.

2.5. MIESTO STRUKTŪROS PRITAIKYMAS GYNYBINĖMS REIKMĖMS XVI-XVIII A.

Siekiant rekonstruoti miesto gynybinę koncepciją XVI-XVIII a. tikslinga apžvelgti šiuos skirtingo pobūdžio objektus: Rotušę, gatvių tinklą, mūrines arkines konstrukcijas virš gatvių, gamybinės paskirties pastatus, infrastruktūros objektus.

Rotušė. Manoma, kad šioje vietoje Magistrato buveinės – Rotušės – pastatas pastatytas XV a., jis minimas jau 1432 m. (Drėma, 1991a, p. 146;

Bėčienė, 1995š, p. 1) Į pirmosios Rotušės tūrinę struktūrą įjungtas XIV a. datuojamas dabartinio pastato pietrytinėje dalyje stovėjęs bokštinis namas (Tomoi, 2006š, p. 18-20, pav. 15-16). XV-XVII a. mūro ir architektūros detalių išlikę dabartinio pastato struktūroje iki šiol (Bėčienė, 1995š, p. 4-8; Bėčienė, 1996š, p. 2-3; **176-177 pav.**). Rotušės pastatas 1610, 1655-1661, 1668 ir 1717 m. nukentėjo nuo gaisrų ir karų, po jų buvo atstatomas. Iš ikonografinės ir taikomųjų tyrimų medžiagos žinoma, kad ankstyvasis Rotušės pastatas buvo orientuotas priešinga kryptimi nei dabartinis klasicistinis – gotikiniame pastate pagrindiniu buvo pietvakarinis fasadas. 1600 m. T. Makovskio graviūroje matomas virš Rotušės pietvakarinio fasado kylantis aukštas aštuoniakampis bokštas su nedidelėmis angomis. Nedidelėmis pavaizduotos ir vakariniame fasade, arti karnizo įrengtos langų angos. Tikėtina, kad jos galėjo būti pritaikytos šaudymui lengvaisiais šaunamaisiais ginklais. Kitame T. Makovskio išraižytame Rotušės atvaizde (Drėma, 1991a, p. 33 pav. 25, p. 146 pav. 189) bokštas atvaizduotas greta pastato pietrytinio kampo. M. Moreliovskio rekonstrukciniame plane spėjama bokšto vieta žymima Rotušės pietvakarinio fasado vidurinėje dalyje (Morelowski, 1940-1942š, Nr. 224 paašk.), tačiau nėra detalesnio paaikškinimo – galbūt XX a. tarpukaryje atliktų restauravimo darbų metu buvo aptikta tai liudijančių faktų? Manoma, kad šiaurės vakarinėje dalyje Rotušė turėjo pailgą priestatą. Tyrimais nustatyta, kad ankstyvasis, XV a. statytas Rotušės pastatas buvo šiaurės vakarų – pietryčių kryptimi ištęsto, netaisyklingo stačiakampio plano. Jo liekanos išlikę dabartinio pastato pietinėje dalyje. Bendras ankstyvojo pastato plotis buvo 16,6-18,7 m, ilgis – 35,5-36,6 m. 1603 m. Rotušė rekonstruota – pagal 1630 m. dokumentus ją sudarė keli pastatai, juosę vidinį kiemą (Drėma, 1991a, p. 146). 1835 m. M. Januševičiaus piešinyje (op. cit., p. 147 pav. 190) vaizduojama Rotušė panaši į gynybai pritaikytą rezidenciją – pirmame aukšte angų nėra arba jos yra aukštai nuo grindinio, įrengta masyvi įvažiavimo anga, abipus kurios nedidelės langų angos ir kt. Piešinys nėra autentiškas, nors, pasak V. Drėmos, atitinka 1630 m. dokumentuose randamą aprašymą. Vad. Fiurstenhofo Vilniaus miesto plane matomas Rotušės vaizdas yra kitoks. Jame pavaizduotas stačiakampio plano pastatas prie šiaurės rytinio fasado turintis stačiakampį kyšulį (tuomečio bokšto vieta?). Į šiaurės rytus nuo pastato – tvoros juosiamas stačiakampis kiemas. Šiauriniame tvoros kampe – stačiakampio plano nedidelis statinys, tikriausiai gėdos stulpo vieta. Prie vidinį kiemą juosiančios tvoros prigludę privilegijuotų pirklių krautuvėlių pastatai. Iš istorinių tyrimų žinoma, kad 1749 m. gaisro metu sudegė medinis bokštas. Mūrinis tikriausiai buvo sugriautas Maskvos karo metu. 1752-1769 m. buvo atstatomas mūrinis bokštas, tačiau 1779 m. jis pasviro (Bėčienė, 1995š, p. 1-2). Pradėti pamatų tvirtinimo darbai, tačiau 1781 m. bokštas nuvirto. 1788-1799 m., vadovaujant architektui L. Stuokai-Gucevičiui, Rotušė rekonstruota. Tikėtina, kad XVI-XVIII a. Rotušė ir greta jos buvę pastatai buvo pritaikyti gynybai. T. Makovskio 1600 m. Vilniaus panoramoje atkarpoje tarp Rotušės ir Prisikėlimo cerkvės pavaizduotas į gynybinę sieną panašus statinys (**178 pav.**). Tikėtina, kad ši gynybinė siena galėjo būti rytinėje Rotušės aikštės dalyje, ten, kur yra buvę krautuvės. Šie, vad. Fiurstenhofo Vilniaus miesto plane pažymėti statiniai, savo rytinėmis

dalimis galėjo būti prišlieti prie šios sienos. Galima spėti, kad ši gynybinė siena išliko iki 1610 m. gaisro. Ji tikriausiai atkartoją Vokiečių miesto įtvirtintosios dalies rytinę ribą ar net buvo įtvirtinimų sudedamąją dalimi (žr. skyrių 1.3). V. Drėmos šios sienos traktavimas kaip „rytinių gynybinių mūrų ėjusių palei Bokšto gatvę“ (plg. Drėma, 1991a, p. 35) atrodo neįtikinantis jau vien dėl to, kad už sienos matomi mūriniai namai, orientuoti gatvės fasadais pietų kryptimi (palei Savičiaus g. arba neišlikusią gatvę tarp Bokšto ir Didžiosios g.). Tyrimų metu taip orientuotų vientisų gynybinės sienos liekanų neaptikta ar neidentifikuota.

XVI-XVIII a. evoliucionavo *gatvių tinklas*. Miesto centrinės dalies gatvių tinklo formavimuisi didelę turėjo miesto gynybinės sienos pastatymas. Manoma, kad kai kurios, vėliau tapusiomis itin svarbiomis, Vilniaus gatvės (Pilies, Vilniaus)¹³⁹ suformuotos jau miestą apjuosus gynybine siena (Markevičienė, 2002, p. 36). Dalis ankstyvųjų kelių-gatvių trasų amžių bėgyje išnyko – buvo užstatytos pastatais (Morelowski, 1940-1942, Nr. 152, 218 paaišk.). Plečiant pastatą Pilies g. 24 buvo užstatytas skersgatvis jungęs Šv. Jono – Rusų g. trasą (plg. Paminklų sąvadas, 1988, p. 206), neišliko gatvelė buvusi tarp pastatų Trakų g. 2 ir 4 – Kėdainių g. taša ir kt. XVI-XVIII a. miesto centrinėje dalyje susiformavo gatvių „raudonosios linijos“, kurias suformavo mūrininių pastatų, tvorų gatvės fasadai. Palaipsniui užstatant valdas, suformuotas perimetrinis užstatymas, susidarė Vilniaus senamiesčiui būdingi vidiniai kiemai. Analizuojant XVI-XVII a. užstatymo struktūrą padaryta išvada, kad vidinėje miesto gynybinės sienos dalyje, greta vartų buvo suformuoti mūro sienų ir kitų statinių supami, gynybai patogūs mūro „koridoriai“. Mūrinių namų supamose gatvėse būta kitų statinių, įrenginių, varžančių judėjimą pavojaus (karo, riaušių) atveju. Tai Vilniaus senamiesčiui būdingos arkos (**179 pav.**), arkiniai koridoriai virš gatvių trasų. Išlikę arkiniai koridoriai datuojami XVIII a. Manoma, kad arkų virš gatvių paskirtis – konstruktyvinė. Tai esą kontraforsų pakaitalas, dėl vietos stygiaus, skliautų, esančių patalpose, skėtimo priėmimui¹⁴⁰. Tačiau iš ikonografinės medžiagos žinoma, kad po kai kuriomis arkomis buvo įrengti vartai – tikėtina, kad jie atliko ir gatvių blokavimo funkciją. Analizuojant ikonografinę, ankstesnių tyrimų (pvz. M. Morelioivskio duomenis apie buvusius vartus prie buvusio Žuvų turgaus (Savičiaus g. pradžioje) – žr. Morelowski, 1940-1942, Nr. 228 paaišk.) medžiagą, atkreiptas dėmesys į tai, kad didžioji dalis tokių mūrinių statinių yra buvę gatvėse¹⁴¹ netoli Rotušės. Tokiu būdu buvo saugoma centrinė miesto dalis, Magistrato buveinės prieigos – arkos buvo patogios gatvių blokavimui. Yra duomenų, kad 1655 m. įvykių metu Rotušės aikštėje vyko pasipriešinimas kazokų pajėgoms, tačiau miesto gynėjai buvo priešininkų išžudyti (Zahorski, 1935, s. 47). Kažkoks kyšulys vad. Fiurstenhofo miesto plane matomas Vokiečių g., ties pastatu Nr. 2. Šio pastato vietoje buvusi antra nuo Vokiečių-Rūdninkų g. sankirtos valda (1808 m. Vilniaus plane – istorinė posesija 296) ir joje stovėję namai priklausė Astikams, vėliau konfiskuoti

¹³⁹ Tikėtina, kad naujai buvo įrengtos tik kai kurios šių gatvių atkarpos;

¹⁴⁰ Architekto R. Zilinsko žodinė informacija;

¹⁴¹ Arkų būta ir vidiniuose valdų kiemuose;

valstybės naudai – čia kurį laiką vyko Vyriausiojo tribunolo teismai (Drėma, 1991a, p. 202). M. Moreliovskis nurodo, kad šis kyšulys tipiškas Vilniaus gynybinei architektūrai. Pateikiama daugiau pavyzdžių: pastatas Vokiečių g. 24, kyšuliai Gaono g. pradžioje (žr. skyrių 2.3), Bernardinų g. ties Šv. Mykolo bažnyčia. Jie gerai matomi vad. Fiurstenhofo plane. Nurodoma, kad tokie kyšuliai trukdė priešo puolimui, raitelių atakoms – lengvino gynybą ir gatvių užtvėrimą. Kaip analogas nurodomas panašus gynybą lengvinantis sprendimas Slaveno g. Krokuvoje (Morelowski, 1940-1942, Nr. 230 paaišk.). Šis mokslininkas atkreipė dėmesį ir į kreivas gatves miesto centrinėje dalyje – Išganytojo g. už miesto gynybinės sienos Spaso vartų (op. cit., Nr. 92 paaišk.). Toks nenatūraliai sufomuotas gatvių kreivumas lengvino gynybą – pritaikytas viduramžių pilyse naudotas principas, kai vengta statyti kelių ir tiltų atžvilgiu tiesiai praeinamas (ir „prašaunamas“) angas gynybiniuose pastatuose ir statiniuose. Toks dirbtinio gatvės kreivumo principas buvo būdingas XVI-XVII a. Vilniaus miestui – vad. Fiurstenhofo plane matomos ir kitos panašiu principu suformuotas gatvės – Literatų, Švarco, Arklių, Subačiaus g. atkarpa už Subačiaus vartų vidinėje miesto sienos pusėje. Greta Aušros Vartų g. taip pat būta panašaus darinio. Tyrimais nustatyta, kad aikštėje ties Šv. Teresės bažnyčios šiaurės vakariniu kampu yra išlikę ankstesnio (XV-XVI a.) mūrinio pastato liekanos – rūsysis (Raškauskas, 1994, p. 246-247). Pagrindinių XVII a. statytos bažnyčios laiptų vakarinio maršo pradžia sutampa su vienos rūšio patalpos skliauto viduriu (Kunigėlis, 1993š, p. 1-2). Tyrimais nustatyta, kad Pilies g. pradžioje, vadinamųjų Pilies vartų prieigose, jau XVI a. būta ją gerokai susiaurinančio nedidelio kvartalo (Katalynas, 1988š, p. 15). Šioje vietoje XVIII a. pr. pastatytas Rokitų vienuolynas, kurio špitolės apsidė buvo atgręžta pietų – tikėtino puolimo kryptimi (žr. skyrių 2.4). XVI-XVIII a. istoriniuose Vilniaus priemiesčiuose, dėl santykinai menko jų užstatymo lygio, gatvių struktūra išliko archajiška. Senųjų gatvių trasos istoriniuose priemiesčiuose gana gerai atsekamos ir dabartiniu metu.

Gamybinės paskirties pastatai. Gynybai pritaikytais galėjo būti dalis Vilniaus malūnų. Deja, šios grupės pastatai yra dar palyginus menkai ištirti, ankstyvų šių pastatų antžeminių dalių nėra išlikę. Todėl galima tik kelti hipotezes, kad šie statiniai buvo pritaikyti gynybai.

Vandens energiją naudojusios gamybinės įmonės dažniausiai vadinamos bendrinio *malūnų* pavadinimu. Ankstyvieji malūnai buvo valdovo pavaldume, jie dažniausiai buvo skirti grūdų malimui (Jurkštas, 1990, p. 41-42). Didesnė tikimybė, kad gynybai buvo pritaikyti būtent ankstyvieji šios rūšies pastatai (žr. skyrių 1.3). Tikėtina, kad XVI-XVIII a. gynybinę paskirtį turėjo strategiškai svarbioje vietoje (Aukštaičių g. 2) buvęs *Vaivados malūnas*. Jis žinomas nuo 1524 m. (Kazlauskas, 1974, p. 36). Greta malūno XVI a. pab. – XVII a. pr. įrengti pirmojo bastioninių įtvirtinimų žiedo įtvirtinimai (žr. skyrių 2.6), tiltas per Vilnią. Privilegija statyti *popieriaus malūną* istoriniame Paplavų priemiestyje, prie dabartinės Aukštaičių g., valdovo Žygimanto Senojo 1524 m. suteikta K. Vernartui (Kazlauskas, 1974, p. 36). M. Moreliovskis nurodo, kad malūno pastatas galėjo būti pritaikytas gynybos reikmėms. Iki 1941 m. stovėjusio pastato liekanose būta XVI a. datuotų plytų (Morelowski,

1940-1942š., Nr. 11 paaišk.). XVII a. I pusėje įrengtas antrasis bastioninių įtvirtinimų žiedas tęsėsi iki šio gamybinio pastato, kurį sąlyginai galima laikyti ir gynybiniu objektu. Aptariamuoju laikotarpiu gynybai pritaikyti galėjo būti ir Vilnios salose Maironio-Kūdrų g. rajone buvę *Vyskupo* ir *popieriaus malūnai*. Pirmasis buvo dirbtinėje salelėje į pietvakarius nuo Užupio tilto ir į pietus nuo Spaso vartų. M. Moreliovskis nurodo, kad šioje vietoje stovėjęs malūnas vyskupams dovanotas Vytauto (Morelowski, 1940-1942š., Nr. 87 paaišk.). Malūno pastato ir Spaso vartų statinio kontūrai vad. Fiurstenhofo Vilniaus miesto plane orientuoti vienodai, tikėtina, kad jie sudarė bendrą gynybinį vienetą. Beje, šis pastatas pažymėtas ir F. Getkanto 1648 m. Vilniaus gynybinių įtvirtinimų plane. Ankstyvasis *Karališkasis malūnas* tikriausiai stovėjo netoli Bernardinų tilto, į šiaurės rytus nuo pastato Maironio g. 10 – buvusios Bernardinų vienuolyno oficinios (žr. skyrių 2.4). Dėl to, kad šis malūnas buvo pripažintas vienu pirmosios Bernardinų mūrinės bažnyčios konstrukcijų nestabilumo „kaltininku“, nutarta Karališkąjį malūną pastatyti kitoje vietoje. Jį naujoje vietoje, Vilniaus katedros kapitulos žemėje, 1515 m. pradėjo statyti pilininkas Ulrichas Hozijus (Kazlauskas, 1974, p. 36). Tikėtina, kad naujasis Karališkasis malūnas (**180 pav.**) taip pat turėjo gynybinę paskirtį ir jungtį su Vilniaus miesto gynybine siena (žr. skyrių 2.2). Jis pažymėtas 1648 m. F. Getkanto plane. Barboros Radvilaitės g., prie jos sankirtos su Šiltadaržių g., 1,3 m gylyje aptiktas mūras iš didelių, raudonos spalvos plytų. Mūro plotis 70 cm. Spėta, kad tai dalis Karališkojo malūno liekanų, mūras panašus į gotikinį ar renesansinį (Lasavickas, Legaitė, 1960ša, p. 7). Manoma, kad upės priešais malūną krantai suformuoti dirbtinai – iš šlyno sluoksnio (op. cit., p. 8). Vilnios senvagės ar kanalo plotis Maironio – B. Radvilaitės g. sankirtoje XVI-XVII a. buvo ~16 m (Lasavickas, Legaitė, 1960šb, p. 10). Daugelis čia aptartųjų malūnų pirmą kartą paminėti XVI a. pirmame ketvirtyje – jie tikriausiai buvo statomi arba rekonstruojami vienu metu su bendros miesto ir pilių gynybos sistemos sukūrimu (žr. skyrius 2.1 ir 2.2), Vilniaus modernizavimo metu.

Tikėtina, kad gynybai buvo pritaikytos *patrankų liejyklos* (puškarnės). Apytikrėje Savivaldybės aikštės vietoje XVI-XVII a. būta artilerijos pabūklų liejyklos, kurių viena dalis priklausė valdovui, kita – Radviloms, jos esą buvo įtvirtintos (Morelowski, 1940-1942š., Nr. 80, 258 paaišk.). Patrankų liejyklą čia įkūrė valdovas Žygimantas Augustas, greta jos gyveno ir liejyklos darbuotojai (Jurkštas, 1990š, p. 62-63). Sovietmečiu buvo aptikta šios liejyklos gamybos atliekų Šv. Jurgio bažnyčios šventoriuje (Žilėnas, 1954), geležies šlako aptikta ir Karmelitų vienuolyno aplinkos archeologinių tyrimų metu.

XVI-XVIII a. didelis dėmesys buvo skiriamas svarbių strateginių objektų – *tiltų* – gynybai. Nėra patikimų žinių apie tai ar XVI a. dar buvo išlikęs tiltas per Nerį apytikrėje *Karaliaus Mindaugo tilto* vietoje. 1536 m. privilegija valdovas Žygimantas Senasis leido pilininkui Ulrichui Hozijui pastatyti naują tiltą per Nerį kelio į Ukmergę trasoje, apytikrėje *Žaliojo tilto* vietoje. U. Hozijaus pradėtas ir jo sūnaus Jono baigtas statyti (Viršilas, 1998, p. 48-49) tiltas buvo medinis ant mūrinių atramų, abiejuose galuose turėjo

mūrinius vartų statinius bei patalpas muitininkams ir tilto sargams šių statinių antruosiuose aukštuose. Tiltas buvo dengtas malksnomis, o jo pakraščiuose buvo medinės krautuvėlės (Drėma, 1991a, p. 376). Viena tilto dalis matoma T. Makovskio 1600 m. Vilniaus panoraminiame vaizde, kur pavaizduota, kad miesto pusėje buvęs namelis stovi kiek atokiau nuo tilto konstrukcijos. 1655 m. tiltas sudegintas, 1674 m. atstatytas (op. cit.). Vad. Fiurstenhofo plane fiksuotos tuo metu išlikusios tilto konstrukcijos – atramos upėje ir mūriniai vartų statiniai abiejuose tilto galuose. 1759 m., nudažius atnaujintą tiltą žalia spalva, jis imtas vadinti Žaliuoju. Mūrinės konstrukcijos abiejuose tilto galuose pavaizduotos ir 1808 m. Vilniaus miesto plane, tačiau 1808 m. J. Peškos paveiksle matomas tik vienas, miesto pusėje buvęs, vartų statinys (op. cit., pav. 603). Jo antrajame aukšte yra nedidelių angų, galbūt pritaikytų šaudymui. Tiltas per naująją Vilnios vagą ties jos žiotimis buvo kiek aukščiau upe nei dabartinis. Tikėtina, kad šio tilto (ir pilių) prieigas saugojo bokštai (?) pavaizduoti vad. Fiurstenhofo plane, vėliau įjungti į Sluškę rūmų tvoros pietvakarinę dalį (žr. skyrių 2.3). Povandeninių archeologinių tyrinėjimų metu aptiktos medinio tilto liekanos į rytus nuo Žaliojo tilto (Vaitkevičius, Valionienė, Sarcevičius, 2006). Išlieka neaišku, kokiu laikotarpiu jis datuotinas. Galbūt šio tilto gynybai buvo skirtas bokštas buvęs vakarinėje Karmelitų vienuolyno teritorijos dalyje, kurio liekanos nugriautos XX a. tarpukaryje (žr. skyrių 2.4)? Tiltas per Vilnios senvagę Tiltų g. rajone XVI a. galėjo būti saugomas vakarinio cilindro formos bokšto, kurio liekanos aptiktos archeologinių tyrimų metu. Nėra duomenų apie tiltą buvusį pietinėje pilies įtvirtinimų dalyje, greta dviejų apskrito plano bokštų (žr. skyrius 1.2 ir 1.3). Jis galėjo būti panaikintas XVI a. pr. – I pusėje pastačius miesto gynybinę sieną, vadinamuosius Pilies vartus ir perplanavus miesto struktūrą. *Bernardinų tilto* per Vilnią priežiūra XV a. II pusėje – XVI a. pr.¹⁴² tikriausiai patikėta vienuoliams bernardinams. Teigiama, kad Europoje romėnų tiltų statybos tradicijas perėmė vienuoliai, įkūrę įvairiuose kraštuose tiltų statybos brolijas. Vienuoliai saugodavo per tiltus važiuojančius keleivius nuo plėšikų (Viršilas, 1998, p. 3). Greta tilto XVII a. pab., karaliaus valia, pastatyta dengta mūrinė arkada iš Užupio bernardinų vienuolyno per upę į Bernardinų bažnyčią. Jau aptarta šio statinio galima gynybinė paskirtis (žr. skyrių 2.4). Kiti istorinį Užupio primiestį su miestu jungę tiltai – *Užupio* ir *Paupio* – buvo greta Vyskupų ir Vaivados malūnų, kurie, tikėtina, atliko ir gynybinę funkciją. Vad. Fiurstenhofo Vilniaus miesto plane istoriniame Užupio priemiestyje, abipus Užupio g. trasos matomi du apskriti kontūrai. M. Moreliovskio nuomone, tai galėjo būti muitinės pastatai arba bokštai tilto prieigų gynybai (Morelowski, 1940-1942š, Nr. 85 paaišk.). Kiti tiltai per Vilnią tikriausiai neturėjo didelės strateginės reikšmės. Kalbant apie tiltus per Vilnią, reikia paminėti, kad dauguma jų buvo mediniai, t. y. pavojaus atveju gana lengvai išrenkami, sudeginami. Tiltai per vakarinę gynybinės sienos dalį juosusį Kačergos upelį aptarti skyriuje 2.2. – greta jų buvo gynybinių vartų statiniai, XVI a. pab. – XVII a. viduryje bastioniniai įtvirtinimai (?), todėl papildomos apsaugos šioms

¹⁴² Jei tuo metu yra buvę Vilniaus miesto gynybinės sienos Bernardinų vartai;

tiltams XVI-XVIII a. neberekėjo. Tikėtina, kad bent iki XVII a. vidurio svarbus išliko tiltas, buvęs seno svarbaus kelio trasoje ant Kačergos upelio, jo žemupyje (žr. skyrių 1.3). Čia XVI a. pastatyti Šlapieji vartai (žr. skyrių 2.2), gynybinę paskirtį galėjo turėti ir netoliese buvusi Marijos Magdalenos bažnyčia (žr. skyrių 2.4). Ar turėjo tiltas kažkokius papildomus gynybinius įrenginius kairiajame upelio krante arba dirbtinai (?) suformuotoje salelėje-pusiasalyje¹⁴³ nėra aišku – iki šiol atliktų tyrimų metu papildomų gynybinių įrenginių liekanų neaptikta.

Vilnioje buvo įrengti *šliuzai*, malūnų *kanalai* (181-182 pav.), Kačergos upelyje – *užtvankos*. Šie statiniai gerai matomi XVII-XIX a. istoriniuose planuose, tačiau šių objektų liekanos nuodugnai netyrinėtos. Užtvankos pavojaus atveju lengvino gynybą – vandens pagalba galėjo būti sudaromos papildomos užtvartos priešui.

Iš tyrimo medžiagos aiškėja, kad XVI-XVIII a. Vilnius buvo pritaikomas gynybai taikant įvairias priemones. Saugotos artimiausios miesto prieigos, transporto arterijos, miesto mūšio sąlygoms buvo pritaikyta centrinė Vilniaus dalis.

2.6. BASTIONINIAI ĮTVIRTINIMAI VILNIUJE XVI-XVIII A.

XVI a. pab. – XVII a. I pusėje tęsėsi sąjunginės Lietuvos ir Lenkijos valstybės – Abiejų Tautų Respublikos – konkurencija rytų erdvėje su Maskvos / Rusijos valstybe. Atsirado ir nauja grėsmė iš šiaurės vakarų. Tai dėl ūkio pažangos ir pagerėjusios demografinės situacijos sustiprėjusi Švedijos karalystė. Švedijos priešišumą nulėmė nesėkminga XVI a. pab. – XVII a. pr. Respublikos užsienio politika, paremta karaliaus Zigmanto Vazos kova dėl Švedijos sosto, už katalikybę šioje šalyje. 1620-1621 m. vyko karas su Turkija. XVII a. I pusėje – viduryje Maskvos valstybė parėmė kazokų maištą Ukrainoje ir, teigdama kovojanti už stačiatikių teises, nusiaubė LDK teritoriją. 1655 m. okupuotas ir nusiaubtas Vilnius. Prasidėjo vadinamasis tvano laikotarpis – Respublikos nuosmukis. Karų ir epidemijų pasėkoje smarkiai sumažėjo gyventojų LDK teritorijoje, buvo paralyžiuotas ūkis, sulėtėjo kultūrinis vystimasis. Kunigaikštystės teritorija tapo priešų kariuomenių karo arena su visomis iš to sekančiomis pasekmėmis. Kultūrine prasme kraštas ėmė atgimti XVIII a., tačiau karinė ir politinė viršenybė rytinėje Europos dalyje palaiapsniui perėjo į ilgalaikio LDK konkurento – Maskvos/Rusijos valstybės – pusę. To pasėkoje LDK 1794 m. buvo okupuota Rusijos imperijos.

Tobulėjant artilerijai, XVII-XVIII a. Europoje vyko dideli pokyčiai karyboje. XVI a. išplitusią naująją italų bastioninės fortifikacijos sistemą ėmė keisti XVI ir XVII a. sandūroje susiformavusi senoji olandų bastioninės fortifikacijos sistema. Pastaroji nuo pirmosios skyrėsi tuo, kad įrengiant olandų sistemą atsisakyta mūrinių bastioninių konstrukcijų sutvirtinimų („apvalkų“) bei kazematų. Buvo formuojami neaukšti grunto pylimai (ne aukštesni nei 5,5 m) ir platūs gynybiniai grioviai. Vienas olandų bastioninės fortifikacijos sistemos bruožų – papildomi (išoriniai) gynybiniai įrenginiai (ravelinai,

¹⁴³ Istoriniuose planuose pažymėtas šio, tikėtina, dirbtinės kilmės, darinio pavidalas skiriasi;

hornverkai, kronverkai, redutai ir kt.), kurie buvo statomi priešais bastioninį frontą (Яковлев 1995, c. 43-45). XVII a. I pusėje šios sistemos pagrindu įrengtos tvirtovės paplito Europoje. Šios rūšies gynybinių (ir puolamųjų) įtvirtinimų išplitimo priežastys kelios: mažesni nei itališka fortifikacijos sistema paremtų tvirtovių įrengimo kaštai, tvirtovės ar kitokio tipo įtvirtinimai buvo greitai pastatomi, pylimams supilti ir sutvirtinti pakako jų statybos aplinkoje esančių medžiagų ir kt. (Veliutė 2002, p. 20-21). Įvairių modifikacijų (susiformavo kiek besiskiriančios Europos šalių karo inžinierių mokyklos) bastioniniai įtvirtinimai buvo populiarūs visu šiame skyriuje aptariamam laikotarpiu.

Dabartinėje Lietuvos Respublikos teritorijoje buvo tik dvi bastioninės tvirtovės: Biržai ir Klaipėda. Skirtingos šių tvirtovių atsiradimo priežastys, mat šios vietovės priklausė skirtingoms valstybėms – Abiejų Tautų Respublikai ir Prūsijos kunigaikštystei. Lietuvos teritorijoje būta bastioniniais įtvirtinimais saugomų dvarų: Baltadvaris (Molėtų raj.), Siesikai (Ukmergės raj.; **189 pav.**), Panemunis (Rokiškio raj.), Vainežeris (Lazdijų raj.) (Pranckėnaitė, 2007). Gynybai bastioninių įtvirtinimų pagalba veikiausiai buvo pritaikyti Leonpolio dvaras (Ukmergės raj.) bei Norviliškių pilis (Šalčininkų raj.)¹⁴⁴. Didesnio kiekio bastioninių tvirtovių ir dvarų būta dabartinei Baltarusijai priklausančiose istorinėse LDK žemėse. Tai lėmė keletas aplinkybių. Esant prastam Respublikos teritorijos fortifikavimui bei nesant reguliarios kariuomenės, savo valdų apsauga rūpinosi stambieji žemvaldžiai. Stambioji (latifundinė) žemėvalda nuo seno dominavo slaviškose (rytinėse ir pietinėse) LDK teritorijose, todėl žemvaldžių centruose (pvz. Goštautų valdytuose Geranainiuose (**190-191 pav.**), Radvilų – Nesvyžiuje) buvo įrengiamos ir modernios tvirtovės. Tvirtovės buvo aktualesnės rytinėje LDK dalyje – labiausiai tikėtinoje karinio konflikto zonoje. Susiklosčius nepalankiai Abiejų Tautų Respublikai geopolitinei situacijai, XVII a. I pusėje bastioniniais įtvirtinimais buvo įtvirtinami svarbiausieji jos miestai: 1621-1624 m. Varšuva, maždaug 1640 m. Gdanskas. Manoma, kad jau XVII a. pr. gynybiniais pylimais ir grioviais buvo apjuostos rytinė ir pietinė Kauno dalys (Vaškelis, 1988, p. 5-6; **187 pav.**). Ikonografinėje medžiagoje vaizduojama, kad XVII a. I pusėje bastioniniais gynybiniais įrenginiais buvo įtvirtinta ne tik Biržų tvirtovė, bet ir miestas (**188 pav.**). To laikotarpio įtvirtinimus turėjo Skuodas, Kretinga, Kėdainiai (Lietuvos architektūros, 1988, p. 210). Antrąją Respublikos sostinę – Vilnių – taip pat nuspręsta fortifikuoti naujos kartos įtvirtinimais. Ankstesnių tyrinėtojų dažniausiai nurodoma, kad šie įtvirtinimai Vilniuje pradėti statyti 1648 m. Jų atsiradimas siejamas su Lenkijos karaliaus Vladislovo IV Vazos (Didžiojo Lietuvos kunigaikščio Vladislovo II Vazos) karo inžinieriaus pulkininko Frydricho Getkanto veikla Vilniuje (Łowmiańska, 1926, s. 32; Morelowski 1940-1942š, Nr. 18 paaišk.; Małachowicz, 1992, s. 163). Abu žinomi F. Getkanto 1648 m. Vilniaus planai (**7-8 pav.**) sudaryti ruošiantis fortifikuoti miestą bastioniniais įtvirtinimais. Abiejuose planuose greta tuomečio miesto gynybai svarbiausiųjų objektų (pilių gynybiniai įrenginių,

¹⁴⁴ Architekto R. Zilinsko žodinė informacija;

miesto gynybinės sienos komplekso), pažymėti gatvių ir kelių tinklas miesto gynybinės sienos išorėje, vandens telkiniai ir tiltai (užtvankos?) per juos, taip pat kiti, pavieniai, aplink miestą buvę objektai, kurių aplinkoje vėliau buvo įsteigti nauji gynybiniai įtvirtinimai. Iš pavienių objektų paminėtini: Plikasis kalnas su trimis kryžiais, Karališkasis ir Vyskupo malūnai, tvenkiniai istoriniame Paupio priemiestyje, Šv. Stepono, Šv. Jokūbo ir Pilypo, Šv. Jurgio bažnyčios bei koplytstulpiai.

Kokie tiksliai buvo Vilniaus fortifikavimo naujos kartos gynybiniais įrenginiais projektai ir kokia buvo naujai įrengtųjų padėtis ankstesniųjų miesto bei pilių gynybinių įtvirtinimų atžvilgiu nėra pilnai aišku. Sprendžiant iš M. Moreliovskio vadovaujant sudaryto Vilniaus iki 1655 m. plano, jo nuomone, galėjo būti suprojektuoti ir bent dalinai įrengti du bastioninių įtvirtinimų „žiedai“:

1. *Pirmasis* įrengtas nedideliu atstumu priešais miesto gynybinės sienos kompleksą;
2. *Antrasis* nutolęs nuo miesto gynybinių įtvirtinimų 1-2 km atstumu.

Atkurdamas bastioninių įtvirtinimų konstrukciją M. Moreliovskis, rėmėsi F. Getkanto Kudak tvirtovės prie Dniepro pylimo pjūviais ir matmenimis. Šios tvirtovės F. Getkanto daryti brėžiniai ~1655-1660 m. išvežti į Švediją. Jų kopijas 1926 m. publikavo A. Čolovskis (Czołowski, 1926, iliustracijos straipsnio gale) (**185 pav.**). Čia pateiktame pjūvyje vaizduojama, kad bastioniniai įtvirtinimai susideda iš pylimo su *banketu* (šaulių suolu), *brustveriu* ir *eskarpu* (stačiu pylimo šlaitu), *fosos* (gynybinio griovio) bei *glasio* (atšlaitės, nuožulnaus pylimo), dengusio fosos išorėje buvusį kelią. Nėra aišku ar Vilniaus bastioniniai įtvirtinimai turėjo visas šias sudedamąsias dalis. Pritariant M. Moreliovskio nuomonei dėl Kudak ir Vilniaus bastioninių įtvirtinimų giminiškumo, galima pastebėti, kad tuometinėje Europoje galiojo bendros fortifikavimo taisyklės, paremtos tiksliais matematiniais skaičiavimais, nepaliekančiais didelės erdvės inžinieriaus interpretacijai. Nusistovėjusias proporcijas bei statymo taisykles turėjo ir netaisyklingos tvirtovės (Veliutė, 2002, p. 15). Giminiškais Kudak tvirtovės įtvirtinimams buvo antrasis bastioninių įtvirtinimų žiedas, tuo tarpu pirmojo, buvusio greta miesto gynybinės sienos, gynybinių įrenginių konstrukcija, parametrai dar mažiau pažįstami.

Negausius istorinius duomenis apie Vilniaus bastioninius įtvirtinimus pateikia kiti Vilniaus istoriją tyrinėję specialistai (Łowmiańska, 1926, s. 32-33). Nurodoma, kad 1648 m. pradėti įtvirtinimų statybos darbai tęsėsi keletą mėnesių ir atnaujinti tik 1654 m. 1655-1659 m. bastioniniai gynybiniai įtvirtinimai buvo įrengiami ir rekonstruojami Maskvos / Rusijos valstybės karinių pajėgų (žr. skyrių 2.1). Yra žinoma, kad Maskvos karinių pajėgų vaivada Šachovskis siuntė carui fortifikacijų planą ir aprašymą (op. cit., s. 33; Vilniaus žemutinė, 2006, p. 248, 263-264; Meilus, 2007). Po II pasaulinio karo dalies bastioninių įtvirtinimų istorija apžvelgiama atskirų Vilniaus dalių istoriniuose tyrimuose (Racevičienė 1992š; Gudynaitė, Bėčienė, Deveikienė, 1992š). Plačiausiai iki šiol XVII-XVIII a. bastioninius Vilniaus

įtvirtinimus yra tyrinėjęs lenkų tyrinėtojas E. Malachovičius (Małachowicz, 1992, s. 163-168).

Geriausias ikonografinis šaltinis Vilniaus XVII-XVIII a. bastioninių įtvirtinimų tyrinėjimams išlieka ~1737-1740 m. datuojamas nežinomo autoriaus (autorių?) sudarytas planas iš saksų generolo Johano Georgo Maksimilijano fon Fiurstenhofo rinkinio – vad. Fiurstenhofo planas (**9 pav.**). Yra žinoma apytikrė bastioninių įtvirtinimų statybos Vilniuje data, tačiau didesnė dalis informacijos apie šiuos įtvirtinimus yra iš XVIII a. I pusės plano. Nėra žinomi XVII-XVIII a. vykusių šių įrenginių statybos ir rekonstrukcijos darbų mastai. Todėl, šio skyriaus chronologinis laikotarpis – XVI a. pab. – XVIII a. XVIII a. II pusės – XIX a., miesto ir atskirų jo dalių planai nesuteikia informacijos apie aptariamųjų įtvirtinimų sandarą, tačiau kartais leidžia lokalizuoti juos vietovėje, atsekti jų formų kaitą vėlyvajame egzistavimo laikotarpyje.

Papildomų duomenų bastioninių gynybinių įrenginių lokalizavimui gali suteikti XVII-XIX a. kapinių ir kitų laidojimo paminklų kartografavimas. Be iki šiol veikiančių istorinių kapinių, Vilniuje yra nemaža dalis kapinių, laidojimo vietų, mažai žinomų iš istorinių šaltinių ir ikonografinės medžiagos, dažniau aptinkamų statybinių darbų ar archeologinių tyrinėjimų metu. Pilių ir mūro įtvirtintos miesto teritorijos užribyje aptiktus laidojimo paminklus dažnai sunku datuoti archeologijoje taikomais metodais. Taip yra dėl datuojančios medžiagos (pvz. įkapių) stokos krikščioniškuose laidojimo paminkluose, menko ar prastai išlikusio kultūrinio sluoksnio istorinių priemiesčių teritorijose, tiriamųjų darbų fragmentiškumo šiose vietose ir kitų priežasčių. Dažnai žmonių kaulai šiose teritorijose aptinkami archeologams nedalyvaujant – kartais prarandama mokslinę vertę turinti informacija. Manoma, kad už miesto ribų XVII-XVIII a. buvo laidojamos tam tikros mirusių žmonių grupės. Galima išskirti kelias: nepasiturintys miestiečiai, priemiesčių gyventojai, nuteistieji myriop, savižudžiai, epidemijų, karo aukos. Menamų bastioninių įtvirtinimų linijų kartografavimui išskirtinės 1655-1661 m. karo ir epidemijų aukų laidojimo vietos. Deja, jas dažnai galima išskirti tik deduktyviai. XVIII a. pab. Vilniuje steigiamos įvairių konfesijų žmonių kapinės, dažnai visiškai greta bastioninių gynybinių įtvirtinimų. Kas nulėmė tokį laidojimo būdą? Paprasčiausias paaiškinimas – siekta laidoti už miesto ribų, o užmiestis suvoktas kaip vieta už sienų, pylimų, kontrolės punktų. Tikėtina, kad dalis vilniečių, ypač žuvusių arba mirusių nuo užkrečiamų ligų 1655-1661 m. įvykių metu, laidoti masiniuose kapuose už bastioninių gynybinių įtvirtinimų, nebaigtų įrengti arba nebenaudojamų įtvirtinimų gynybiniuose grioviuose (fosose). Galima prielaida, kad dalis XVIII a. pab. – XIX a. miesto kapinių įsteigtos ankstesnių masinių kapų vietose. Todėl, siekiant rekonstruoti vad. Fiurstenhofo plane nebepažymėtas bastioninių įtvirtinimų atkarpas, autoriaus nuomone, prasminga lokalizuoti buvusių ir spėjamų bastioninių įtvirtinimų aplinkoje esančius laidojimo paminklus.

Tiriant ankstyvąją miesto gynybinę sistemą (žr. skyrių 1.3) iškeltos hipotezės, kad dalis XIV-XV a. įtvirtinimų buvo gana stipriai nutolę nuo tuomečio miesto centrinės dalies, pilių teritorijos. Nėra tiksliai atskleista valdų,

kuriose buvo įrengti bastioniniai įtvirtinimai juridinė priklausomybė. Tikėtina, kad jie įrengti miestui (plačiąja prasme) priklausiusioje žemėje. Tai leistų manyti buvus miestui priklausiusių žemių ribų sąlyginį pastovumą ilgą istorinį laikotarpį. Galbūt šiuo žemėvaldos pastovumu galėtų būti grindžiamas ir kapinių egzistavimas atokiau nuo miesto centrinės dalies.

Pirmasis bastioninių įtvirtinimų žiedas. Dėl šios gynybinės linijos egzistavimo nėra vieningos nuomonės. M. Moreliovskio rekonstrukciniame plane rekonstruota beveik pilnai miesto centrinę, gynybinę sieną įtvirtintą, dalį juosianti pirmosios gynybinės linijos trasa. E. Malachovičius tokio žiedo egzistavimą laiko neįtikėtinu (Malachowicz 1992, s. 166, išnašos 5 paaišk.). Šios disertacijos autoriaus nuomone, ši gynybinė linija yra egzistavusi. Ji turėjo sustiprinti miesto gynybinės sienos kompleksą. Manoma, kad XVI a. gynybinės sienos pusėje būta gynybinių griovių (fosų), kurių kai kuriomis atkarpomis tekėjo upeliai, užtvankų, skirtų pavojaus atveju pakelti upelių vandens lygį. Šių papildomų gynybinių įrenginių parametrai nėra gerai ištirti. Dalyje miesto gynybinės sienos perimetro atkarpų fosų ir pylimų egzistavimas abejotinas – veikiausiai buvo pasikliauta natūraliomis gamtinėmis kliūtimis. Atkreiptinas dėmesys į vad. Fiurstenhofo plane pavaizduotas kai kurių už gynybinės sienos buvusių priemiesčių kvartalų formas – jie primena netaisyklingų bastionų¹⁴⁵, kitų įtvirtinimų liekanas. Siekdamas pagrįsti šios pylimų linijos egzistavimą M. Moreliovskis pateikia ir kitus faktus. Tai istorinės žinios iš miesto archyvo apie naujų pylimų statybą prie fosos jėzuitams priklausiusioje žemėje priešais Bazilijonų vienuolyną, bei tai, kad šioje vietoje buvusių pylimų liekanos vaizduojamos viename iš P. Smuglevičiaus piešinių (Morelowski, 1940-1942š, Nr. 242 paaišk.; Drėma, 1991, p. 138 pav. 174). Kitų Vilniaus praeities tyrinėtojų darbuose taip pat yra užuominų apie tai, kad greta gynybinės sienos egzistavo ir pylimai. Vaclavas Gizbert Studnickis mini, kad iki pat XIX a. pr. kalvinistų bendruomenę nuo miesto skyrė griovys ir pylimas (Studnicki, 1935, s. 30-32, 60-61). Dabartinė Islandijos g. 1808 m. plane vadinama „Pylimo skersgatviu“ (*zaulek Walny* – lenk.), taip pat yra iki šiol išlikęs istorinis Pylimo g. pavadinimas. Tikėtina, kad pirmojo bastioninių įtvirtinimų žiedo įrenginiai buvo nedidelių parametru. Tikriausiai būta tik gruntinių pylimų (kurtinos¹⁴⁶ su bastioniniais įrenginiais pabūklų pozicijoms) bei priešais juos iškastų griovių.

Aptariant pirmojo bastioninių įtvirtinimų žiedo konfigūraciją tenka nagrinėti minėtą rekonstrukcinį planą. Plane vaizduojama, kad pirmoji bastioninių įtvirtinimų linija prasideda ties vadinamaisiais Jonušo Radvilos rūmais Vilniaus g. 22 / Liejyklos g. 11 ir, sudarydama plane trikampio formos darinį (redaną¹⁴⁷?), tiesia kurtinos linija tęsiasi iki J. Basanavičiaus g pradžios. Didesnės apimties archeologiniai tyrinėjimai šių, tikėtinų, gynybinių įtvirtinimų aplinkoje (išorinėje gynybinės sienos pusėje) buvo atliekami

¹⁴⁵ *Bastionas* – į išorę nuo įtvirtinimų linijos išsikišęs apvalaus, stačiakampio ar daugiakampio (dažniausiai penkiakampio) plano gynybinis statinys, statomas gynybinių linijų (bastioniniuose įtvirtinimų – kurtinų) kampuose ir įjungiamas į bendrą gynybos sistemą;

¹⁴⁶ *Kurtina* – tiesus pylimas. Bastioniniuose įtvirtinimuose kurtinos jungia kitas įtvirtinimų sudedamąsias dalis;

¹⁴⁷ *Redanas* – plane trikampio formos, vidinėje pusėje atviras gynybinis įrenginys.

sklypuose Pylimo g. 12 (Poška, 1995ša), Pylimo g. 22 (Kavaliauskas 2003 š, Girlevičius 2005š) ir Pylimo g. (Poška, Girlevičius 2007š, p. 40-43 (šurfai Nr. 5-15)), tačiau pylimo liekanų neaptikta arba dėl santykinai nedidelių tyrimų apimčių identifikuoti nepavyko. Didelės apimties archeologiniai tyrinėjimai buvo atliekami pastate Vilniaus g. 31. Čia, pietinio pastato korpuso pietvakarinėje dalyje aptiktos XVII a. datuotino pastato liekanos. Spėjama, kad čia būta kalvės. Šiame pastato korpuse fiksuotas į žemį įgilintas griovys su medinių konstrukcijų liekanomis. Šie dariniai datuoti XVI-XVII a. sandūra. Nustatyta, kad Islandijos g. (buvusio svarbaus kelio į uostą ir Totorių Lukiškėse buvusią perkėlą atkarpa) trasa tuo metu buvo 4-5 m į šiaurę nuo dabartinės gatvės (Jonaitis, 2006, p. 228-234). Šie faktai leidžia kelti hipotezę, kad bastioniniais įtvirtinimais galėjo būti apsaugota ir Islandijos g. bei Vilniaus g. – svarbi transporto arterija nuo gynybinės sienos Vilniaus vartų link Žaliojo tilto. Galbūt tokiu būdu buvo saugomos ir Radvilų valdų, kur vėliau pastatyti Jonušo Radvilos rūmai (žr. skyrių 2.3), dalis. Ar ši, spėjama, gynybinė linija, turėjo tąsą link Žaliojo tilto nėra aišku – pagal vad. Fiurstenhofo plane šioje Vilniaus dalyje pavaizduotųjų valdų šiaurės vakarines ribas lyg ir būtų galima rekonstruoti buvus gynybinę liniją. Iš istorinių tyrimų medžiagos žinoma, kad 1742 m. greta Totorių vartų tvirtintas gynybinę sieną supęs pylimas bei gynybinis griovys (Gasparavičienė, 1993š, p. 12-13). Šis faktas leistų ankstyvųjų bastioninių įtvirtinimų liniją vakarinėje Vilniaus dalyje pratęsti iki Totorių vartų statinio aplinkos. Tačiau šie įtvirtinimai galėjo būti įrengti jau po Maskvos karo. Už vakarinės pylimų dalies tarp Pylimo ir Teatro g. buvo protestantų kapinės. Evangelikų reformatų kapinės už Trakų vartų žinomos nuo 1581 m. (Dambrauskaitė, 1992š, p. 6).

Nutrūksi J. Basanavičiaus g. dešiniojoje pusėje, M. Moreliovskio rekonstruojama pirmoji bastioninių įtvirtinimų linija, formuoja trikampį kyšulį šios gatvės – naujojo Trakų kelio atkarpos – kairiojoje pusėje ir, juosdama Vingrių vandenvietę bei dalinai atkartodama miesto gynybinės sienos trasos konfigūraciją, laužyta kurtinos linija sklypus Raugyklos g. 9 ir 11 skiriančia riba tęsiasi iki pastato Šv. Stepono g. 5 šiaurės rytinės dalies. Architekto R. Zilinsko duomenimis dalies pastatų stovėjusių tarp miesto gynybinės sienos ir M. Moreliovskio rekonstruotos pirmojo bastioninio žiedo trasos (pvz. Pylimo 25/2) mūro tyrimai parodė, kad jie stovėjo jau XVII a. I pusėje¹⁴⁸. Galbūt šie pastatai buvo įjungti į gynybinę liniją, dubliavusią miesto gynybinės sienos trasą? Šioje spėjamos gynybinės linijos atkarpos aplinkoje vykdytas didesnis kiekis archeologinių tyrinėjimų (Sarcevičius, 2000ša; Sarcevičius, 2000šb, Sarcevičius 2000šc; Daminaitis, 2007; Sarcevičius, Kvizikevičius, 2007), tačiau tiesioginių įrodymų šioje vietoje buvus bastioninius įtvirtinimus neaptikta. Sklype Pylimo g. 41 2004 m. atliktų archeologinių tyrinėjimų metu nustatyta, kad kultūrinio sluoksnio storis šioje vietoje yra 2,9-4,2 m, ankstyviausias kultūrinio sluoksnio horizontas datuotas XVII a. (Butrimaitė, 2006c). Tirtame plote fiksuoti stori maišytos struktūros sluoksniai su XVII-XX a. radiniais. Tikėtina, kad bent dalis jų suformuoti lyginant teritoriją – galbūt

¹⁴⁸ Architekto R. Zilinsko žodinė informacija;

teritorijos niveliavimui buvo panaudotas buvusių pylimų gruntas? Šurfe prie pastato Pylimo g. 41/1 pietrytinio kampo atkasta apardyta medinė konstrukcija iš pusiau skeltų ir dalinai nusmailintų pušinių rąstų. Šių detalių ilgis ~1,5 m, plotis ~25 cm, jos turėjo horizontalias išpjovas sujungimui (Poška, Girlevičius, 2007šb, p. 46, p. 66 pav. 66-68). Šie artefaktai galėjo priklausyti papildomai Rūdninkų vartų prieigas ginančiai konstrukcijai. Greta esančioje Pylimo, Raugyklos ir Šv. Stepono g. ribojamoje aikštėje, buvo kasama iki 1,0-2,5 m gylio, tačiau aptikti tik suardytos struktūros kultūriniai sluoksniai (Katalynas, 2003š). Pastato Raugyklos g. 9 vietoje, kur M. Moreliovskio plane pavaizduotas trikampio formos kyšulys, aptiktos XVII a. pr. datuoto mūrinio pastato liekanos¹⁴⁹.

Nuo Rūdninkų vartų, plane laužyta linija, pirmieji bastioniniai įtvirtinimai tęsiasi priešais pietinę miesto gynybinės sienos komplekso dalį. Šioje rekonstrukcinio plano dalyje pavaizduota įtvirtinta kalvos Šv. Stepono g. kairiojoje pusėje siaurės rytinė papėdė. Netaisyklingo bastiono kontūras matomas į vakarus nuo Halės turgaus vietos – miesto gynybinės sienos Apvaliojo bokšto priešakyje. Archeologinių tyrinėjimų šioje miesto dalyje metu rekonstruotų bastioninių įtvirtinimų liekanų aptikti ar identifikuoti nepavyko. Tačiau, pažymėtina, kad daugumoje tirtų vietų Pylimo g. dešiniojoje pusėje (prie jos sankirtos su Sodų, Gėlių g.) fiksuoti vėlyvi, XVII-XIX a. susidarę, kultūrinio sluoksnio horizontai, jie dažnai maišytos, piltos arba suplautos struktūros (Poška 1995šb; Poška, Girlevičius 2007š, p. 47-49; Vosyliūtė, 2007). XVI a. II puse – XVII a. I puse datuotos aštriuolių eilės, buvusios 6,3 m atstumu nuo gynybinės sienos ir įrengtos iš 25-30 cm storio nenužievintų pušinių rąstų liekanų aptikta į pietvakarius nuo Rūdninkų vartų vietos (Sarcevičius, 2000, p. 463). Tai tikriausiai buvo konstrukcija analogiška aptiktajai į vakarus nuo šių vartų. Neaiškus santykis tarp Halės turgavietės teritorijos pietinėje dalyje stovėjusio XVII a. I pusėje statyto ūkinės (?) paskirties mūrinio pastato (Poška, 2005, p. 211) ir tiriamos gynybinės linijos. Pylimo ar jo konstrukcijų pėdsakų tyrimų metu šioje vietoje neaptikta. M. Moreliovskio sudarytame plane pavaizduota, kad pirmoji bastioninių gynybinių įtvirtinimų linija, laužyta kurtinos linija juosdama Aušros vartų ir priešais juos stovėjusio gynybinio bokšto – „rurmuso“ prieigas, nutrūksta – yra kertama Lapų g. Architektūrinių tyrimų metu nustatyta, kad neišlikusios Šv. Juozapo ir Nikodemo bažnyčios rytinė dalis – XVII a. I pusės mūro (žr. skyrių 2.4). Atkarpoje tarp Aušros vartų ir Apvaliojo bokšto vietos, pietiniame fosos krante M. Moreliovskis taip pat nurodo buvus pylimą, kurį datuoja 1648 m. (Morelowski, 1940-1942š, Nr. 246 paaišk.). Atliekant archeologinius tyrinėjimus priešais Aušros vartus nustatyti XVI a. (?) upelio-fosos parametrai (žr. skyrių 2.2). Nustatyta, kad fosos (upelio) kraštas buvo nutolęs 10-12 m nuo miesto gynybinės sienos, o upelio plotis buvo 9 m (Grišinas, 1984š, p. 26-27). Toliau rekonstruojama gynybinė linija, tarp kurios ir miesto gynybinės sienos būta (?) fosos, tęsiasi apytikriai iki sklypo Subačiaus g. 21. Galbūt šioje vietoje Subačiaus g., ar greta jos būta kontrolės punkto, vartų? Nustatyta, kad greta A.

¹⁴⁹ 2007 m. tyrimų duomenys;

Strazdelio g. rytinės dalies esančioje automobilių stovėjimo aikštelėje būta mūriniais pastatais užstatyto kvartalo. Jis čia pastatytas XVII a. pr., dalis pastatų tikriausiai rekonstruoti po 1610 m. gaisro¹⁵⁰. Kvartalui priklausiusių pastatų liekanos aptiktos prie A. Strazdelio-Šv. Dvasios g. sankirtos (Markelevičius, 1978š, p. 4). Aukštumoje esančiame sklype M. Daukšos g. 12 tyrinėjimų metu spėjamų gynybinių įtvirtinimų liekanų identifikuoti nepavyko, fiksuoti supiltos-maišytos žemės sluoksniai, kuriuose yra ir XVI-XVII a. radinių (Girlevičius, 2007ša).

XVI-XVII a. riba datuotinos aštrikuolių tvoros liekanos aptiktos į šiaurę nuo Subačiaus vartų liekanų (Gudynaitė, Poška, 2000, p. 165; Poška, 2000, p. 459). 0,9-1,1 m gylyje atkasta kuolų eilė, besitęsianti pietų-šiaurės kryptimi. Kuolų eilės perkasio riba aptikta 1 m gylyje. Minimame perkasime rasta XVI a. datuotų koklių bei buitinės keramikos fragmentų. Perkasis – 0,5 m pločio, 0,7 m gylis griovys, į jį stačiai sukasti 20-40 cm skersmens mediniai kuolai. 4 iš aptiktųjų kuolų buvo nusmailintais galais. Kuolų eilė lygiagreti miesto gynybinės sienos trasai, įrengta 2 m atstumu nuo jos rytinio fasado. Kitur teigiama, kad tai aštrikuolių tvoros, buvusios palei gynybinę sieną, liekanos, datuotinos XVII a. viduriu – 1660 m. (Gudynaitė, Poška 2000, op. cit.). Tokiu būdu įtvirtintos Subačiaus vartų prieigos, tikėtina, kad tokio pobūdžio įtvirtinimų – jungties su mūrine bastėjos kurtina – būta ir šiaurinėje Subačiaus vartų statinio pusėje. Fortifikuojant miesto rytinę dalį XVI a. pab. – XVII a., bastėjai prie Bokšto g. buvo numatytas svarbus vaidmuo. Dabar abipus bastėjos „pasagos“ matomos mūrinės kurtinos turbūt turėjo iš grunto ir medienos (?) suformuotų „pratęsimus“, stiprinančius miesto gynybinės sienos pagrindą. Tokiu būdu miesto gynybinė siena galėjo tapti formuojamo bastioninio fronto sudedamąja dalimi. Įrengiant čia kurtinas, veikiausiai buvo atsižvelgta į sudėtingą vietovės reljefą. Bastėja tikriausiai yra statyta XVI a. pab. (žr. skyrių 2.2).

Rekonstruodamas tolimesnę M. Moreliovskis atkreipė dėmesį į vad. Fiurstenhofo plane pavaizduotas gana taisyklingų formų ribas į rytus nuo bastėjos, buvusiose Sanguškų valdose (plane – Nr. 13), ir du „ketursienių bastionų“ kyšulius Bernardinų vienuolyno valdose (Nr. 6 ir 72). Forma šie įrenginiai primena didelius barkanus¹⁵¹. Spėjamus pastaruosius įtvirtinimus M. Moreliovskis datavo XVI a. II puse – XVII a. I puse (Morelowski, 1940-1942š, Nr. 6 paaišk.). Netiesioginis čia buvusių gynybinių įtvirtinimų buvimo įrodymas – 1980 m. atliktų tyrimų Maironio g. 12 rezultatai. Jų metu fiksuotas 2-2,2 m storio juosvos durpingos žemės sluoksnis traktuotas kaip supiltos struktūros, susidaręs XVI-XVII a. Sluoksnyje aptikta medinių konstrukcijų liekanų (Gendrėnas, 1980š, p. 11). Teliaka apgailestauti, kad šioje vietoje atliktų žemės darbų metu archeologai dalyvavo tik dalinai. Spėjamų bastioninių (ar ankstesnių – XIV a. pab. – XV a. pr. – žr. skyrių 1.3) įtvirtinimų liekanos aptiktos Maironio g. Gynybinis (?) įrenginys formuotas iš molio ir nedidelių riedulių, jis buvo nuožulnus link senosios Vilnios vagos. (Lasavickas, Legaitė, 1960šb, p. 11-12). Galbūt todėl, kad Bernardinų

¹⁵⁰ 2007 m. tyrimų duomenys;

¹⁵¹ *Barkanas* – plane trapecijos formos, vidinėje pusėje atviras gynybinis įrenginys.

vienuolyno teritorija buvo fortifikuojama naujos kartos įtvirtinimais, čia buvo nugriauta ir rekonstruota miesto gynybinės sienos atkarpa (plg. Sarcevičius, 2005b, p. 221; žr. skyrius 2.2. ir 2.4). Spėjimų įtvirtinimų atvaizde vad. Fiurstenhofo plane pavaizduota, kad vakarinėje dalyje jie turėjo ir mūro konstrukcijų. Atkreiptinas dėmesys į dar vieną faktą – po 1560 ir 1564 m. gaisrų apleistas Bernardinų vienuolynas pradėtas atstatyti 1579 m. (Jankevičienė, 2002b, p. 63), o būtent tuo metu, Stepono Batoro valdymo laikotarpiu, vyko miesto gynybinės sienos komplekso rekonstrukcija, netoli Bernardinų vienuolyno pastatytas spėjamai gynybinę paskirtį turėjęs bokštas Bekešo kalne (žr. skyrių 2.2). Bastioninius įtvirtinimus primenantį vienuolyno valdos šiaurės vakarinė riba yra fiksuota 1800 m. vienuolyno plane (**157 pav.**) – tikėtina, kad bastioniniais įtvirtinimais buvo sustiprinta ir ši vienuolyno teritorijos dalis. Viršutinis kultūrinio sluoksnio horizontas spėjimų įtvirtinimų vietoje (Šiltadaržio g. 6) yra gana vientisas, juodos spalvos. Grunte nemažas kiekis žvyro, smulkių griuvenų priemaišų¹⁵². Kol kas nėra patikimų tyrimų duomenų, patvirtinančių bastioninių įtvirtinimų buvimo buvusiose Sanguškų valdose – buvę tvenkiniai atkurti archeologams nedalyvaujant. 1640-1650 m. statytieji Sanguškų rūmai (Paminklų sąvadas, 1988, p. 463) ir valda tikriausiai buvo pilnai juosiami bastioninių įtvirtinimų nuo Subačiaus g. trasos, iš rytų ir nuo Paupio g. trasos pusės. Susisiekimui su miesto centrine dalimi į vakarus nuo Sanguškų valdose rekonstruojamų įtvirtinimų buvo įrengtas tiltas per iš šaltinių trykštanti upelį, ir varteliai miesto gynybinėje sienoje (**pav. 7**; žr. skyrių 2.2). Tikėtina, kad bastioninių įtvirtinimų liekanų dar galima aptikti palyginti menkai urbanizuotame Kūdrų-Paupio g. sankirtos rajone.

Teigiant, kad vadinamasis „pirmasis bastioninių įtvirtinimų žiedas“ tikrai egzistavo, vis tik tenka remtis tik menkai pagrįstais, kartais netiesioginiais įrodymais. Kitas komplikotas klausimas – šios gynybinės linijos ir XVI a. I ketvirtyje pastatyto, vėliau modernizuoto, gynybinės sienos komplekso santykis. Nėra pilnai aišku, kaip papildomi gynybinės sienos įtvirtinimai panaudoti ir ar panaudoti įrengiant bastioninių įtvirtinimų liniją. Tiksliai nenustatyta kada šis „žiedas“ buvo įrengtas. Tikėtina, kad šie įrenginiai buvo pradėti įrenginėti jau XVI a. pab. Galbūt šių įtvirtinimų įrengimo darbus pakoregavo 1610 m. Vilniaus gaisras, o gal bastioniniai įtvirtinimai buvo įrengiami jau po gaisro? Dalis pirmojo bastioninio įtvirtinimų žiedo, matyt, buvo tvarkyta Maskvos okupacinės valdžios XVII a. viduryje. Galbūt šie įtvirtinimai buvo tvarkomi ir po Maskvos karo (Merkys, 1959, p. 200-201)? Į šiuos ir kitus klausimus turėtų padėti atsakyti ateities istorinių, taikomųjų tyrimų duomenys bei aptiktų artefaktų specialūs (pvz. medienos mėginių dendrochronologiniai) tyrimai, architektūriniai tyrimai tikėtino gynybos objekto aplinkoje. Pirmojo bastioninių įtvirtinimų žiedo gynybiniai įrenginiai tikriausiai buvo menkesni nei antrojo – mat pirmieji savo esme turėjo būti skirti esamų gynybinių įtvirtinimų papildomam sustiprinimui prieš artillerijos atakos atvejų. Ant svarbiausiųjų kelių trasų turėjo būti įrengti kontrolės punktai, autoriaus nuomone, į įtvirtinimus buvo įjungti kai kurie mūriniai

¹⁵² 2005 m. tyrimų duomenys;

pastatai. Archajiška rekonstruojamų įtvirtinimų forma plane, tai, kad gynybinėje linijoje būta mūrinių konstrukcijų (italų bastioninės fortifikacinės sistemos bruožas) leistų šių įtvirtinimų atsiradimo pradžią nukelti į XVI a. pab. Tikėtina, kad jie buvo tvarkomi prieš Maskvos karą ir jo metu. Galbūt kai kurios šių įtvirtinimų dalys gynybinę reikšmę išlaikė dar ir XVIII a. I pusėje.

Antrasis bastioninių įtvirtinimų žiedas. Apžvelgiant antrojo bastioninių įtvirtinimų žiedo sudedamųjų dalių vietose atliktus tyrimus pirmiausia bus analizuojamas vad. Fiurstenhofo plane pavaizduotų įtvirtinimų vaizdas. Šiame plane dažniausiai pavaizduota horizontali bastioninių įtvirtinimų projekcija, lygiagrečiomis, nevienodo storio linijomis nubraižytos jų sudedamosios dalys. Tokių ar panašų bastioninių įtvirtinimų vaizdavimo būdą aptinkame ir kituose Vilniaus, kitų miestų senuosiuose planuose. Kalnų parko (Altarijos kalvyno) teritorijoje buvę bastioniniai įtvirtinimai pavaizduoti aksonometrinėje projekcijoje. Toks gynybinių įrenginių vaizdavimas paaiškinamas vietovės reljefo savybėmis ir su tuo susijusiu tuometinių matavimų sudėtingumu. Sprendžiant pagal bastioninių gynybinių įrenginių atvaizdą vad. Fiurstenhofo plane, jie buvo pastatyti prisilaikant senosios olandų fortifikacinės sistemos. Kaip jau minėta šiai sistemai greta erdvių bastionų ir žemių pylimų būdingi ir papildomi (išorės) statiniai. Tačiau ar būta tokių statinių Vilniaus bastioninių įtvirtinimų antrojoje linijoje – nėra aišku.

Moksliniai, specialiai Vilniaus bastioniniams įtvirtinimams tirti skirti archeologiniai tyrinėjimai, nebuvo atliekami. Buvusių XVII a. įtvirtinimų vietoje atlikti daugiau žvalgomojo pobūdžio tyrinėjimai arba žemės darbai vykdyti archeologams nedalyvaujant. Pažymėtina, kad plotai tarp pirmosios ir antrosios bastioninės gynybinės linijos XVII a. I pusėje buvo gyvenami – antrasis bastioninių įtvirtinimų žiedas saugojo ir priemiesčius. Taip galima teigti atlikus ankstesnių tyrimų (Gudynaitė, Bėčienė, Deveikienė, 1992š, p. 24-25, 28; Katalynas, 2006, įdėklas pav. 3) ir naujausių archeologinių tyrinėjimų (Girlevičius 2005š; Girlevičius, 2006b; Šiaulinskas, 2006; Vaicekauskas, 2006, p. 368; Kaplūnaitė, 2007; Sarcevičius, Kvizikevičius, 2007; Žukovskis, 2007a; Žukovskis, 2007b ir kt.) duomenų analizę. Autoriaus nuomone, tiek pirmojo, tiek antrojo bastioninių įtvirtinimų žiedų įrengimas suteikė naują impulsą priemiesčio teritorijos apgyvendinimui, šis procesas tikriausiai suaktyvėjo po 1610 m. Vilnių nusiaubusio gaisro.

Pietinė-rytinė bastioninių įtvirtinimų linija. Bastioniniai įtvirtinimai prie pietinių ir rytinių priemiesčių tęsėsi nuo užtvankos Vilnios upėje ir kanalo Aukštaičių g. vietoje, istoriniame Paplavų priemiestyje. Jie, juosdami 1694-1737 m. pastatytą Vizitiečių vienuolyną, Jėzaus širdies bažnyčią ir Rojų, Aušros vartų priemiestį, dalį Šv. Stepono priemiesčio, tęsėsi maždaug iki ~1600 m. pastatytos Šv. Stepono bažnyčios. Pastaroji bažnyčia buvo pritaikyta gynybai (žr. skyrių 2.4). Ši gynybinė linija pastatyta ~1 km atstumu nuo miesto gynybinės sienos komplekso. Vad. Fiurstenhofo plane gynybiniai įtvirtinimai vadinami „1654 m. maskvėnų apkasais“ („*Moscowitische Retrenchement de Anno 1654*“ – vok. ir pranc.). Jie įrengti nelygioje vietovėje – tai buvo viena priežasčių, kodėl šie įtvirtinimai ir atskiros sudedamosios jų dalys nebuvo taisyklingų geometrinių formų. Prisitaikyta prie tuometinio reljefo. Vad.

Fiirstenhofo plane šioje gynybinėje linijoje matomi: didelis pusapvalio plano bastioninis įrenginys, kurio vidurinė dalis yra Liepkalnio g. (E. Malachovičiaus nuomone jis pabaigtas, modernizuotas ar įrengtas XVIII a.¹⁵³, kaip ir vakarinė Vilniaus bastioninių įtvirtinimų linija (Małachowicz, 1992, s. 167)); bastionas Rasų g. į pietus nuo Pietinio Vilniaus senamiesčio apvažiavimo trasos; bastionas į rytus nuo Šv. Stepono bažnyčios; trikampis (?) gynybinis įrenginys (nebaigtas įrengti bastionas?) į pietus nuo Šv. Stepono bažnyčios; gynybinius statinius jungusi laužyta kurtinos linija, kurioje veikiausiai būta ir pozicijų pabūklams. Rytinėje kurtinos dalyje esantys įrenginiai orientuoti pietų kryptimi – matyt, pozicijos pabūklams buvo suplanuotos taip, kad bastioninių įtvirtinimų būtų ginamos nuo ugnies iš pietų. Su pietine-rytine gynybine linija susijęs 1819 m. priešais ją pastatytas mūrinis sargybinės pastatas (senuosiuose dokumentuose dažniausiai vadinamas „*karaulnia*“, „*караульня*“ – rus.) – Liepkalnio g. 24. Pagal istorinius duomenis (Baliulis, 1977šb, p. 100) anksčiau (nuo 1799-1800 m.) čia stovėjo medinis tos pat paskirties pastato. Tikėtina, kad ankstesnysis medinis pastatas priešais bastioninių įtvirtinimų frontą, prie kelio, pastatytas buvusių vartų ar kažkokio kitokio kontrolei skirto statinio vietoje ar aplinkoje. Tarp sargybinės pastato ir bastioninių įtvirtinimų linijos yra ir mūrinis koplytstulpis, kurio mūre yra XVIII a. datuotų, 32×16×6,5 cm dydžio plytų¹⁵⁴ (Ivanovas, 1988š, p. 1). Į bastioninių įtvirtinimų žiedą įjungtieji XVI a. (?) statytieji mūriniai Pieno vartai buvo prie Šv. Stepono bažnyčios (žr. skyrius 1.3 ir 2.4) – taigi, įrengiant naujos kartos įtvirtinimus, pasinaudota ankstesniais įtvirtinimais. Vienas Šv. Stepono bažnyčios pastato statybos XVII a. pr. motyvų – sustiprinti vietovės apsaugą.

Dabartiniu metu pietinė-rytinė bastioninė gynybinė linija gana sunkiai identifikuojama vietovėje. 1858-1860 m., stipriai pakeisdama vietovės kraštovaizdį, ją perkirto geležinkelio trasa (Racevičienė, 1992š, p. 11; **184 pav.**). Iki šiol čia vyksta intensyvūs miesto plėtros procesai, kurių metu, tikėtina, yra ardamos Vilniaus senovės įtvirtinimų liekanos.

Buvusiuose Rasų, Aušros vartų ir Šv. Stepono (Rūdninkų) priemiesčiuose (priemiesčių pavadinimai sąlyginiai – mat jų plotas ir pavadinimai kito amžių bėgyje) archeologiniai tyrimai kol kas atliekami retai. Žvalgomojo pobūdžio archeologiniai tyrinėjimai buvo atlikti Liepkalnio g. 1 (Stanaitis 1993š), fiksuotas iki 4,3 m storio kultūrinis sluoksnis, kurio ankstyviausias horizontas datuotas XVI a. Didesnės apimties archeologiniai tyrinėjimai pietinės-rytinės gynybinės linijos vietoje ir aplinkoje susiję su Vilniaus senamiesčio pietinio apvažiavimo projektavimo ir statybos darbais (Raškauskas, 1992š; Šiaulinskas, 2006; Žukovskis, 2007b). Didesnė tikimybė aptikti gynybinių įtvirtinimų liekanas buvo Vilniaus senamiesčio apvažiavimo trasoje į rytus nuo sankirtos su Rasų g. Šioje vietoje atliktų žvalgomųjų tyrinėjimų metu apatiniai kultūrinio sluoksnio horizontai beveik visuose šurfluose pagal radinius datuoti XVI-XVII a. Lokalizuota tikėtina fosos vieta – šurfai kasti iki ~1,9 m gylio, jų apačioje fiksuoti priemolio sluoksniai, kai kur

¹⁵³ Negalima pritarti šiam teiginiui, nes plane panašios formos gynybiniai įtvirtinimai Gardine įrengti jau XVII a. viduryje – plg. Gardino 1655 m. planą (**186 pav.**);

¹⁵⁴ Panašių proporcijų plytos naudotos ir XVII a. I pusėje;

su nedideliais akmenimis (Raškauskas 1992š, p. 9-11, brėž. Nr. 1, 3). 2005 m. pradėtų senamiesčio pietinio apvažiavimo statybos darbų metu, vietoje, kur lokalizuotini bastioniniai įtvirtinimai, žemės kasimo darbai didesne dalimi atlikti archeologams nedalyvaujant. Apžiūrint technikos pagalba jau suformuotą iškasą gatvės statybai nei jos sienelėse, nei dugne įtvirtinimų liekanų nepastebėta. Daugiau duomenų gauta atliekant archeologinius žvalgymus pastato Gervėčių g. 4 aplinkoje. Aptikta neaiškaus datavimo ~20 cm skersmens sunykusių vertikalių rąstų bei XVIII a. datuotinių mūrinių konstrukcijų liekanų (Žukovskis, Girlevičius, 2007š, p. 75-75, 84-88). Dėl ribotų žemės kasimo darbų apimčių tikslesnių šioje vietoje buvusių bastioninių įtvirtinimų parametrų nustatyti nepavyko. Nepavyko identifikuoti ir 1992 m. aptiktos fosos.

Laidojimo paminklų yra ne tik vidinėje (miesto pusėje), bet ir išorinėje buvusių pietinių-rytinių gynybinių įrenginių pusėje. Kapinių būta Šv. Stepono bažnyčios aplinkoje. Špitolės vietoje jau iki 1600 m. buvo laidojamos maro ir badmečio aukos (Girininkienė, 2004, p. 61). Greta bažnyčios buvo kapinės veikusios nuo 1660 iki 1865 m. (Dičiuvienė, 1988š, p. 18-19). Čia būta dviejų, vėliau sujungtų kapinių, kurias iki apjungiant skyręs griovys (Girininkienė, 2004, p. 61). Galbūt minimas griovys – bastioninių įtvirtinimų fosa? Yra duomenų, kad Šv. Stepono bažnyčios kapinėse viename giliame kape 1798 m. gale ar 1799 m. pr. buvo užkasta apie 700 žmonių palaikų, surinktų iš Šv. Kazimiero ir Šv. Ignoto bažnyčių rūsių (Dičiuvienė, 1988š, p. 19). Autoriaus nuomone, mažiausiai sąnaudų reikalaujantis būdas palaidoti tokį kiekį palaikų – užkasti juos jau anksčiau iškastame griovyje. Galbūt tam ir panaudota bažnyčios aplinkoje buvusi fosa? Šv. Stepono bažnyčios aplinką tyrinėjo archeologai, aptikta žmonių kaulų iš masinių ir individualių kapų, kapai dažnai suardyti vėlesnės ūkinės veiklos pasėkoje. Suardytų kapų aptikta teritorijoje labiau nutolusioje į vakarus nuo Šv. Stepono bažnyčios – sklype Algirdo g. 48 (Žukovskis, 2006). Žmonių kaulų iš suardytų kapų aptikta Pelesos g. kairiojoje pusėje, ties Pelesos-Alkūnės g. sankirta. Palaikai buvo įkasti į smėlio įžemį, jie deduktyviai datuoti XVII a. (Luchtanienė, 2001ša, p. 84). Archeologinių tyrinėjimų metu žmonių palaikų aptikta Lapų g. rajono pietinėje dalyje (Šiaulinskas, 2006, p. 365; Žukovskis, 2007b, p. 402-403). Tikėtina, kad šios žmonių kapų radimvietės, priklausė čia, į pietus ir rytus nuo Šv. Juozapo ir Nikodemo bažnyčios (žr. skyrių 2.4), egzistavusioms kapinėms (plg. Firkovičius, 1989š, p. 28). Manoma, kad ši bažnyčia pastatyta 1624-1625 m. maro epidemijos metu, turbūt tuo metu imta bažnyčios aplinkoje laidoti mirusiuosius (Girininkienė, 2004, p. 56). Šioje vietovėje, matyt, buvo laidojamą gana ilgą laiką, kapinės ar kitaip vadintinos laidojimo vietos buvo nevienalytės. Žinoma, kad dabartinės geležinkelio trasos vietoje buvo stačiatikių (vėliau rytų apeigų katalikų – unitų) Šv. Jurijaus cerkvė, pastatyta po 1532 m. Ji sudegė 1655 m. ir vėliau nebeatstatyta. Cerkvė buvo supama kapinių. Statant geležinkelį menamoje cerkvės vietoje buvo iškastas didelis kiekis žmonių kaulų (Добрянский, 1904, с. 183-184). Dėl šios cerkvės lokalizavimo yra ir kitų nuomonių (Girininkienė, 2004, p. 12-13). Čia buvę pavieniai ir masiniai kapai suardyti arba apardyti tiesiant geležinkelį, vykdant

kitokią ūkinę veiklą. Buvusių kapinių parametrai nenustatyti, jų buvimas šioje Vilniaus vietoje tikriausiai tinkamesnis pirmojo bastioninių įtvirtinimo žiedo egzistavimo pagrindimui. XVIII a. pab. – XIX a. pr. įsteigtos iki šiol veikiančios Liepkalnio stačiatikių Šv. Jefrosinijos (1796 m. ?) ir Rasų (1801 m.) kapinės (Girininkienė 2004, p. 12-13, 137). Jos įrengtos už antrojo bastioninių įtvirtinimų žiedo pietinės-rytinės gynybinės linijos ribų. Šių laidojimo paminklų ir bastioninių įtvirtinimų linijos santykis tyrimais nėra tiksliau nustatytas.

Vakarinė bastioninių įtvirtinimų linija buvo istoriniame Pohuliankos priemiestyje. Vad. Fiurstenhofo plane ji vadinama „1654 m. maskvėnų apkasais“ („*Moscowitische Retrenchement Anno 1654*“ – vok. ir pranc.). E. Malachovičiaus nuomone (Małachowicz, 1992, s. 165) ši gynybinė linija įrengta XVIII a. pr. Šis autorius rekonstruoja vad. Fiurstenhofo plane ne pilnai pažymėtą vakarinę gynybinę liniją, pratęsdamas ją iki netoliese Vingio parko buvusio ežerėlio. XVII-XVIII a. pagrindine vakarinės gynybinės linijos (fronto) funkcija tikriausiai buvo strategiškai svarbaus Vilniaus – Gardino (Kauno) kelio apsauga. Šie bastioniniai įtvirtinimai susideda iš kurtinomis sujungtų dviejų bastionų, dviejų mažesnių ir vieno didesnio redano bei vieno barkano. Rytiniame gynybinės linijos gale, vidinėje pusėje, matomas rytinio bastiono rytinės kraštinės formą atkartojantis gynybinis įrenginys – flešas¹⁵⁵. Archeologinių tyrinėjimų šioje miesto dalyje įtvirtinimų liekanų aptikti nepavyko. Šių gynybinių įrenginių aplinkoje aptinkama istoriniuose planuose nepažymėtų laidojimo paminklų. Tai masiniai (choleros?) kapai prie rytinės buvusių įtvirtinimų dalies, greta pastato Z. Sierakausko g. 15 (Katalynas, 2002, p. 189). Yra žinoma, kad 1710 m. maro epidemijos aukos masiniuose kapuose laidotos Vingio parko rytinėje dalyje, vietoje, kur vėliau pastatyta N. Repninos koplyčia (Girininkienė, 2004, p. 135). XVI a. datuota laidojimo vieta aptikta sklype M. K. Čiurlionio g. 3 (Daminaitis, 2006). Didelės protestantų kapinės 1809 m. – XX a. I pusėje buvo Tauro kalno rajone. Neaiškaus datavimo (ankstesnė nei XX a. pr.) apardyta kapavietė aptikta sklype K. Kalinausko g. 15 (Poška, Žukovskis, 1994š; Žukovskis 1995š). Tarp vakarinės ir pietinės-rytinės bastioninės gynybinės linijos taip pat aptikta žmonių palaikų. Nenustatyto laikotarpio (archeologų apytikriai datuoti XVIII-XIX a.) kapai aptikti Švitrigailos-Kauno g. sankirtoje (Sarcevičius, 2006š, p. 5-13). Šios laidojimo vietos atradimas leidžia kelti hipotezę, kad ruošiantis karui su Maskva buvo įrengta (nepabaigta?) gynybinė linija, ėjusi nuo Šv. Stepono bažnyčios link Lukiškių (Małachowicz, 1992, s. 166). E. Malachovičius tokios linijos egzistavimą grindžia ir J. Basanavičiaus g. gale esančios sargybinės vieta (op. cit., s. 167). Ši sargybinė pastatyta netoli Šv. Jackaus koplytstulpio, kuris čia esą pastatytas 1501 m. (Paminklų sąvadas, p. 106). Kiti autoriai teigia, paminklas pastatytas net 1403 m. Jis skirtas dominikono Šv. Jackaus, apaštalavusio Lietuvoje XIII a. viduryje, garbei (Firkovičius, 1989š, p. 21). Istorinių tyrimų duomenimis, medinė sargybinė, kaip miesto įgulos pastatas, čia pastatyta 1799-1800 m. (Baliulis, 1977ša, p. 58). Jau 1801 m. kariuomenė

¹⁵⁵ *Flešas* – mažas redanas, kuriame bastioninio įtvirtinimo sudedamosios dalys (*fasai*) sujungtos buku kampu;

ši pastatą apleido ir jį perėmė magistratas (op. cit.). Galbūt kontrolės funkcijoms skirtas pastatas šioje vietoje būta ir anksčiau? Tikėtina, kad XVII a. viduryje F. Getkanto suprojektuota vakarinė gynybinė linija buvo kitokios konfigūracijos. Apie XVII a. vidurio bastioninių įtvirtinimų egzistavimą istoriniame Lukiškių priemiestyje galima spręsti iš vietovardžio „*die Sperrhers*“ (vok. kalbos žodžio „*die Sperre*“ reikšmė – „užtvara“) užrašyto vad. Fiurstenhofo plane, maždaug Geležinio Vilko – Gynėjų g. vietoje. Šiaurinė jos atšaka matomai turėjo tęstis iki Šv. Jokūbo ir Pilypo bažnyčios aplinkos, kur aptikta įtvirtinimus primenančios konstrukcijos liekanų, mūrinio renesansinio pastato liekanų, yra stovėjęs XVIII a. gale nugriautas mūrinis bokštas (žr. skyrius 1.3 ir 2.4). Tikėtina, kad vad. Fiurstenhofo plane pavaizduotoji vakarinė Vilniaus bastioninių įtvirtinimų linija buvo panaudota kovoms XVIII a. pab. – XIX a. pr. Šiais įtvirtinimais galėjo pasinaudoti rusų okupacinė armija 1794 metais, T. Kosciuškos sukilimo metu. Tuomet Pohuliankoje įsitvirtinusi prieš kariuomenę iš artilerijos apšaudė miestą ir jame buvusias sukilėlių pozicijas. Lauko įtvirtinimus primenantys statiniai 1794 m. Vilniaus plane vaizduojami Pohuliankos priemiestyje abipus Kauno kelio (dabartinės J. Basanavičiaus g.). Solidi įtvirtinimų (?) linija šiame plane pavaizduota kiek atokiau nuo senojo Kauno kelio trasos (dabartinės Naugarduko g.). Ji beveik lygiagreti keliui, joje tarp kurtinų (?) matomi 4 redutai. Detalesnė informacija apie šias lauko fortifikacijas autoriui nežinoma. Yra duomenų, kad atokiau miesto centro, prie Kauno kelio, 1812 m. gruodžio 9 d. buvo apsistojęs besitraukiančios Napoleono Didžiosios armijos generolas leitenantas Miuratas su gvardija (Dundulis, 1981, p. 126). Šiuo metu bastioninių įtvirtinimų žymių šioje miesto dalyje žemės paviršiuje nematyti – pylimai buvo specialiai likviduoti XIX a. pr. arba sunyko ūkinės veiklos pasėkoje.

Šiaurės vakariniai įtvirtinimai. Vad. Fiurstenhofo Vilniaus miesto plane pažymėti įtvirtinimai istoriniame Saltoniškių priemiestyje, abipus iki šiol neišlikusio upelio, dešiniojo Neries intako. Šalia įtvirtinimų atvaizdo užrašyta „1702 m. švedų apkasai“ („*Schwedisch Retrenchement de Anno 1702*“ – vok. ir pranc.). Čia, apytikriai Geležinio Vilko tilto šiaurinės dalies vietoje, pavaizduotas kalvelėje įrengtas penkiakampis redutas¹⁵⁶. Redutą juosė bastioninis frontas, kuriame kurtina buvo sujungti: nedidelis bastionas vakarinėje dalyje, du redanai reduto priešakyje, ir trys nevienodo dydžio barkanai gynybinės linijos rytinėje dalyje. Gynybiniai įrenginiai orientuoti šiaurės vakarų kryptimi. Dabartiniu metu šių įtvirtinimų liekanų žemės paviršiuje nebematyti – vietovė stipriai urbanizuota. Šiaurės vakarinės bastioninės gynybinės linijos fragmentai dar buvo matomi iki Antrojo pasaulinio karo (Morelowski, 1940-1942š, Nr. 259 paaišk.). Tikėtina, kad šalia pagrindinės funkcijos – saugoti Ukmergės kelią bei miestą iš šiaurės vakarinės pusės – šie gynybiniai įrenginiai saugojo ir perkėlos per Nerį vietą (Markevičienė, 2002, p. 43 išnašos 62 paaiškinimas; Małachowicz, 1992, s.

¹⁵⁶ Atsižvelgiant į šio įrenginio atvaizdą, jį reiktų vadinti *penkiakampiu redutu*, nors dažniausiai *redutai* (taisyklingos formos pavieniai gynybiniai įrenginiai su pylimu ir gynybiniu grioviu) buvo taisyklingo keturkampio formos.

166). Nors vad. Fiurstenhofo plane nurodoma, kad įtvirtinimai švedų, autoriaus nuomone, tai anaipol nereiškia, jog jie įrengti būtent švedų armijos. Kaip matome iš šiame plane atvaizduotų 1654 m. įrengtų bastioninių įtvirtinimų žymėjimo, jame gynybiniai įrenginiai buvo priskiriami tai armijai su kuria vienu ar kitu istoriniu laikotarpiu kariavo Abiejų Tautų Respublika. Taigi, šiaurės vakarinė bastioninė gynybos linija galėjo būti pastatyta ir Respublikos karinių pajėgų arba Vilniaus miestiečių. Po II pasaulinio karo taikomaisiais tyrimais šių įtvirtinimų liekanų aptikti arba identifikuoti nepavyko. Netoliese, duobėje, iškastoje į pietryčius nuo Geležinio vilko g. – Konstitucijos pr. – Ukmergės g. – T. Narbuto g. sankirtos, aptikta žmonių palaikų. Šią vietą apžiūrėjusio archeologo nuomone jie buvo čia iš kažkur suvežti¹⁵⁷. Tikėtina, kad čia būta kapinių ar kitokio pobūdžio laidojimo vietos – XIX a. pr. planuose čia, viršutinėje Neries terasos dalyje, pažymėtas didelis kryžius ir, galbūt, daugiau nedidelių kryžių, žymėjusių kapus (Dičiuvienė, 1992š, p. 9).

Redutas prie Žaliojo tilto. Šis gynybinis įrenginys Vad. Fiurstenhofo plane vaizduojamas dešiniajame Neries krante, į rytus nuo Kalvarijų g. pradžioje buvusios kalvelės su koplytstulpiu. Redutas plane vaizduojamas maždaug toje vietoje, kur yra pastatų Kalvarijų 1 ir 1A (Raduškevičių rūmai, pastatyti 1899-1900 m.) rytinė dalis bei sovietmečiu statytas pastatų kompleksas A. Juozapavičiaus g. 5. XIX a. vidurio planuose reduto vietoje yra vaizduojamas nedidelis, į Žaliją tiltą orientuotas, bastiono pavidalo kyšulys. Vad. Fiurstenhofo plane redutas vaizduojamas su trimis bastionais, viduriniu juo orientuotas Žaliojo tilto (pietvakarių) kryptimi. Greta reduto vaizdo plane parašyta „Apie 1654 m. įrengtas maskvėnų šansas“ („*Moscowitische Schantz etwa 1654 gemacht*“ – vok.). Jo atvaizdas plane kitoks nei kitų bastioninių įtvirtinimų – stora linija apvesti reduto bastionai visu perimetru yra juosiami plonesnės linijos. Taip tikriausiai pažymėtas reduto griovio kontūras. Redutas matyt yra turėjęs keturis bastionus, tačiau vėliau dėl kažkokių priežasčių (rekonstruojant?) vienas bastionų buvo panaikintas. E. Malachovičius pateikia rekonstrukcinį reduto plano piešinį, kuriame pavaizduota, kad redutas buvo juosiamas gynybinio griovio, o „trūkstamo“ (?) bastiono vietoje nurodoma buvus tiltą (Małachowicz, 1992, s. 166, fig. 3). Šio tyrinėtojo nuomone, redutas galėjo būti sustiprintas mūrinėmis konstrukcijomis, kas būdinga italų bastioninių fortifikacijų sistemoms. Šiame gynybiniame įrenginyje 1655 m. galėjo būti pabūklai, savo ugnimi dengę iš Vilniaus atsitraukiančius Jonušo Radvilos vadovaujamus karinius dalinius. Dengiama artilerijos ugnies, atsitraukiančios karinės pajėgos galėjo spėti padegti Žaliją tiltą. XVIII a. pr. redutas galbūt turėjo kažkokį ryšį su Saltoniškėse buvusią gynybine linija. Kokie buvo tai buvo gynybiniai įrenginiai ir ar jie išvis egzistavo, nėra aišku. Galbūt, netiesiogiai, reduto prie Žaliojo tilto ir Saltoniškėse buvusios gynybinės linijos ryšį liudija laidojimo paminklai? Žmonių palaikų iš XVII a. II pusės – XIX a. kapų aptikta kalvelės, buvusios vidurinėje Kalvarijų g. dalyje pietiniame ir rytiniame šlaituose. Manoma, kad kalnelyje palaidotos 1710 m. maro aukos (Černiauskas, 1952š, p.

¹⁵⁷ Archeologo S. Sarcevičiaus žodinė informacija;

3). Ant vienos kaukolės aptikta prilipusi 1664 m. Jono Kazimiero šilingo moneta (op. cit., p. 9). Sklypo Kalvarijų g. 2 rytinėje dalyje taip pat aptikta žmonių palaikų. Kapai datuoti XVII a. II puse (Kvizikevičius, Sarcevičius, 2006a, p. 245; Sarcevičius, Kvizikevičius, 2007c). Iš istorinių šaltinių žinoma, kad istoriniame Šnipiškių priemiestyje bandyta deginti Vilniuje žuvusius Didžiosios Napoleono armijos karius (Dundulis, 1981, p. 132). Galbūt tai vyko dešiniajame Neries krante buvusių gynybinių įtvirtinimų aplinkoje? Tikslėnių duomenų apie tai, kur laidoti kariai neaptikta, tyrimų metu istoriniame Šnipiškių priemiestyje apdegusių palaikų nerasta. Į rytus nuo reduto yra buvusios dar dvejios kapinės. Tai Žvejų priemiestyje buvusios nedidelės kapinaitės, kurių sklypas vėliau perduotas parapinei Šv. Rapolo bažnyčiai (Girininkienė, 2004, p. 57, 60-61) bei senosios žydų kapinės. Neaišku, ar šios kapinės turėjo kokių ryši su XVII-XVIII a. gynybiniais įrenginiais – galbūt jos tiesiog įrengtos užmiestyje. Tikėtina, kad dešiniojoje Neries pusėje buvusi teritorija – istorinis Piuromonto priemiestis¹⁵⁸ – XVII-XVIII a. buvo specialiai menkai urbanizuota – paliktas apšaudymo laukas Vilniaus pilyse buvusiems pabūklams.

Bastioniniai gynybiniai įrenginiai dabartiniame Kalnų parke. Vad. Fiurstenhofo plane gilių rėvų skiriamose kalvose vaizduojami du pavieniai bastioniniai gynybiniai įrenginiai. Vienas jų ant Plikojo (Kreivojo, Trijų kryžių) kalno šiaurinio-šiaurės vakarinio šlaito, orientuotas į šiaurės rytus, Antakalnio pusę. Šis įtvirtinimas plane netaisyklingos trapecijios formos, jis vadintinas redanu arba barkanu. Jo forma veikiausiai buvo nulemta vietos, kurioje jis statytas, reljefo. Greta šio įrenginio nėra nuorodos nei kada, nei kas jį pastatė. Redanas šioje Vilniaus vietoje turbūt buvo pastatytas iki 1655 metų, galbūt vėliau perstatytas. Ruošiantis karui su Maskva būtų buvę neatsakinga palikti neįtvirtintą dabartinio Kalnų parko teritoriją (Altarijos kalvas), nes jas užėmęs priešininkas galėjo nekliudomas apšaudyti pilių teritoriją ir nemažą dalį miesto. Didesnės apimties archeologiniai tyrinėjimai šiauriniame-šiaurės vakariniame Plikojo kalno šlaite nebuvo atliekami. Atlikti žvalgomieji tyrinėjimai vakarinėje šio kalno papėdėje (Misiukaitė, 1990ša, p. 5-6). Pilni archeologiniai tyrinėjimai 1988-1989 ir 1991 m. buvo vykdomi Plikojo kalno aikštelėje. Tyrinėjimų autorius nurodo, kad „...kasinėjimų metu buvo rasta ir šiek tiek daugiausia XVII-XVIII a. daiktų: glazūruotų koklių, plytų nuolaužų ir kt., o to meto tyrinėtame kalno aikštelės pietrytiniame pakraštyje buvo pastebėti ir kažkokios nesudėtingos konstrukcijos ir nelabai tvirtos medinės užtvartos pėdsakai...“ (Daugudis, 1994, p. 170). Archeologo nurodoma vieta nesutampa su vad. Fiurstenhofo plane pažymėto redano vieta. Šis nesutapimas gali būti aiškinamas tuo, kad atrastos XVII a. viduryje įrengtų iki XVIII a. I pusės neišlikusių gynybinės (?) paskirties konstrukcijų liekanos. Galbūt čia įtvirtinimai statyti XVIII a.? Žinoma, kad XIX a. Plikajame kalne buvo įrengtas apskritas bei rieduliais grįstas apkasas artilerijai, pastarasis požemine galerija buvęs sujungtas su amunicijos sandėliu. Čia buvo įrengtos pozicijos

¹⁵⁸ Vietovė vadinta Piuromontu nuo Vitebsko raikytojo, o vėliau rusų kariuomenės generolo Piuro (*Piór* – lenk.), kuris čia ~1762-1765 m. aukštoje kalvoje pasistatė rūmus (Firkovičius, 1991š, p. 85-86);

dešimčiai artilerijos pabūklų. Plikajame kalne buvo pastatytas blokhauzas, kuris esą turėjo talpinti 1100 karių įgulą (Daugudis, 1993, p. 36). Įrengiant Vilniaus tvirtovę pakeistas Plikojo kalno reljefas. Statant gynybinius įrenginius 1831 m. bei likviduojant tvirtovę 1878 m. tikriausiai žymiai paspartėjo šios kalvos erozijos procesai. Tiek žmogaus veiklos, tiek jos sąlygotų gamtinių procesų pasėkoje, Plikajame kalne buvo stipriai apardyti ne tik viduramžių, bet ir XVII-XVIII a. kultūriniai sluoksniai, tuo pačiu ir bastioninių įtvirtinimų liekanos. Į šiaurės rytus nuo vad. Fiurstenhofo plane pažymėto redano žvalgomųjų archeologinių tyrinėjimų metu rasta laidojimo vieta – aptikti penkių vaikų skeletai (Misiukaitė, 1990šb, p. 5, 11). Kapų tiksliai datuoti dėl radinių stokos nepavyko. Tikėtina, kad XVII a. bastioninio įtvirtinimo būta greta Kosciuškos g., sklype Nr. 3. Vad. Fiurstenhofo Vilniaus miesto plane ši valda vaizduojama rytų-vakarų kryptimi ištęsto stačiakampio formos. Plane valdos kontūrą dalinai juosia kita linija, kurią galima suvokti kaip reljefo formantę. Ši linija plane įeina į laužytą liniją, besitęsiančią nuo redano ant Plikojo kalno link buvusios Sluškų valdos pietvakarinėje dalyje stovėjusių statinių – tikėtinų įtvirtinimų (žr. skyrių 2.3). Šiaurės vakaruose šis reljefo (?) darinys turi trikampi kyšulį. Apytikrį šio spėjamo įtvirtinimo planinį vaizdą dar galima atsekti 1808 m. Vilniaus plane. Neaišku, ar šiuos įtvirtinimus pavyktų lokalizuoti archeologinių tyrimų metu – XIX-XX a. čia buvo atliekami didelės apimties žemės darbai, tame tarpe ir susiję su tvirtovės įrengimu XIX a.

Vad. Fiurstenhofo plane ant Gedimino kapo kalno piliakalnio nelabai aiškiai pažymėtas bastioninis gynybinis įrenginys, šalia kurio atvaizdo plane parašyta „1654 maskvėnų šansas“ („*Moscowi Schantz 1654*“ – vok.) – ruošiantis karui su Maskva, iki 1655 m. pastatytas gynybinis įrenginys. Tai tikriausiai buvo keturkampis (?) šansas ar žvaigždinis šansas, tačiau, panašiai kaip ir redutas prie Žaliojo tilto jis neturi (?) vieno spindulio, kuris turėtų būti atkreiptas į miesto pusę. Atvaizde atrodo, kad šansas pasviręs rytų-šiaurės rytų kryptimi. Dabar piliakalnio aikštelė yra 27×19 m dydžio netaisyklingo ovalo formos, orientuota šiaurės rytų-pietvakarių kryptimi, panašiai ji vaizduojama ir vad. Fiurstenhofo plane. Visuose aikštelės šlaituose 3 m žemiau aikštelės yra 3 m pločio terasa (Lietuvos piliakalniai, 2005b, p. 352). Tikėtina, kad ši terasa suformuota XVII a. ir buvo papildomai įtvirtinta palisadais. Piliakalnio vakarinėje aikštelės dalyje tirtame šurfe buvo aptikta duobė ar gynybinio griovio kraštas (Misiukaitė, 1990ša, p. 14, 18-19, brėž. Nr. 11). Duobės ar griovio dugnas netvarkingai išgrįstas rieduliais. Šios duobės gylis nuo dabartinio žemės paviršiaus ~2,2 m, plotis apatinėje dalyje iki 1,5 m (op. cit.). Į šiaurę-šiaurės rytus nuo duobės krašto iki smėlio įžemio kastas judinto žvyro su stambiais rieduliais sluoksnis. Galbūt šioje šurfo dalyje būta gynybinio įrenginio iš grunto piltos dalies (bastiono)? Duobės ar griovio užpilde aptikta smulkių buitinės keramikos, dubeninių koklių fragmentų bei moneta – Švedijos karalienės Kristinos XVII a. vidurio Rygos miesto šilingas. Pietinėje aikštelės dalyje kastame šurfe aptikti vienoje duobėje vienas greta kito suguldytuose karstuose buvę 4 žmonių palaikai. Kapai datuoti laikotarpiu ne ankstesniu nei XVI a. pab. (op. cit., p. 14-15, 19, brėž. Nr. 13). Įvertinus ikonografinius šaltinius ir taikomųjų tyrimų duomenis galima teigti, kad įrengiant čia gynybinį

įtvirtinimą XVII a. buvo atsižvelgta į piliakalnio aikštelės dydį, todėl nebuvo galimybės pastatyti taisyklingų geometrinių formų šančą. Nėra pilnai aišku, koks buvo ryšys tarp aptariamųjų įtvirtinimų ir ant Bekešo kalno stovėjusio bokšto. 1989 m. ant bevardės kalvos greta Užupio gimnazijos kastame šurfe 7 aptikta žmonių palaikų – pavienių ir masinių kapų (Misiukaitė, 1990ša, p. 8-12, brėž. 5-9). Kapai datuoti XVII a. viduriu. Galbūt karo metu žuvę žmonės laidoti kažkokiame gynybinės paskirties griovyje? Į šiuos ir kitus klausimus galėtų padėti atsakyti nuoseklesni archeologiniai tyrinėjimai Altarijos kalvyne – dabartinio Kalnų parko teritorijoje.

Kokia buvo miesto ir pilies gynybos iš šiaurinės-šiaurės rytinės pusės koncepcija? Tikėtina, kad ruošiantis karui su Maskva buvo numatyta sujungti pietinę-pietrytinę ir bastioninių įtvirtinimų liniją sąlyginai vadintina „Altarijos gynybine linija“. Prielaidą apie sumanymą įrengti gynybinius įtvirtinimus linijoje tarp spėjamo šanco Gedimino kapo kalno piliakalnyje ir dešiniojo Vilnios kranto galima daryti įvertinant vad. Fiurstenhofo plane pažymėtų bastioninių įtvirtinimų ir iki šiol išlikusių bei aptiktų tyrimų metu laidojimo paminklų padėtį erdvėje. Redano ar barkano Plikojo kalno šiaurinėje-šiaurės vakarinėje dalyje, šanco Gedimino kapo kalno piliakalnio aikštelėje ir pietinės-pietrytinės bastioninių įtvirtinimų linijos šiaurinio galo padėtis leistų kelti hipotezę, kad ši vieta turėjo būti įtvirtinta. Argumentas šiam teiginiui paremti – šansas Gedimino kapo kalne orientuotas į Krivių ir Olandų g. sankirtą, o ne strategiškai svarbų Polocko (Vitebsko) kelią. Pabūklui (-ams) patalpintiems šance apšaudymo erdvę turėjo užstoti bevardė kalva esanti tarp Polocko ir Filaretų g. Tokiu būdu, ruošiantis Maskvos karui, Vilniaus fortifikavimo strategai (F. Getkantas?) turėjo numatyti gynybinius įrenginius Polocko g. aplinkoje. Tikėtina lauko fortifikacijos įrenginio vieta – bevardė kalva ribojama Kreivojo skg. ir P. Vileišio mokyklos stadiono. Tinkama fortifikacijai buvo ir kalva tarp Kreivojo skg. ir Olandų g. Žvalgomųjų archeologinių tyrinėjimų metu Kreivojo skg. aplinkoje esančių kalvų aplinkoje ankstyvų (ankstesnių nei XIX a.) kultūrinio sluoksnio horizontų ar kitų artefaktų neaptikta (Vainilaitis, 1993š). Istoriniame Popinės priemiestyje galėjo būti ankstyvų gynybinių įtvirtinimų (žr. skyrių 1.3), galbūt jie buvo rekonstruoti XVII a. Kokia galėjo būti spėjamos bastioninės gynybinės linijos materialioji išraiška? Autoriaus nuomone, vienos aukščiau paminėtų kalvų (galbūt vadinamajame Žvyro kalne Žvirgždyno g. ir Bernardinų kapinių aplinkoje?) viršutinėje dalyje galėjo būti įrengtos pozicijos pabūklams, juosiamos nedidelių bastioninių įtvirtinimų. Tiek kalvų, tiek kitų natūralios kilmės darinių šlaitų viršutinėse dalyse galėjo būti įrengti pylimai su palisadais. Tikėtina, kad tokių užtvarų būta terasose Gedimino kapo kalno piliakalnyje, panašios terasos yra suformuotos ir bevardėje kalvoje tarp Kreivojo skg. ir Olandų g. Netiesiogiai šios, menamos, gynybinės linijos ar jos užuomazgų buvimą liudytų laidojimo paminklų padėtis. Tai priešais pietinės-pietrytinės bastioninės gynybinės linijos šiaurinį galą kairiajame Vilnios krante 1810 m. (Girininkienė, 2004, p. 115) įkurtos Bernardinų kapinės, greta Polocko g. – Kreivojo skg. sankirtos buvusios kapinaitės, kuriose būta grupinių, XVII a. viduriu datuotų, kapų (Girlevičius, 2000). Dalis iš aptiktųjų kapų buvo gana

negiliai nuo dabartinio žemės paviršiaus, kai kuriose tirtos ploto dalyse kultūrinio sluoksnio storis menkas, tai reiškia, kad tirtos vietos reljefas buvo performuotas vėlesnės ūkinės veiklos pasekoje. Atkreiptinas dėmesys į šlaito Bernardinų kapinių rytinėje dalyje padėtį. Kažkur šioje vietoje, dešiniojoje Polocko g. pusėje (greta sklypo Polocko g. 49?), buvo ir užkarda (Kirkoras, 1991, p. 167) apibrėžusi fizines miesto ribas. Manoma, kad sargybinės čia nebuvo (Dičiuvienė 1990š, p. 8). Tikriausiai ne atsitiktinis sutapimas yra tai, kad vietovė esanti į rytus nuo spėjamos gynybinės linijos iki II pasaulinio karo buvo vadinama „Saksų salele“ („*Saska kępa*“ – lenk.)¹⁵⁹ – pavadinimą gavusi nuo vilos, stovėjusios ant griovos krašto Olandų – Zarasų – S. Batoro g. transporto mazgo vietoje. Saksų (vokiečių) samdiniai tarnavo Abiejų Tautų Respublikos kariniuose daliniuose, taigi, galima daryti prielaidą, kad čia kurį laiką buvo įsikūrę kariūnai. Galbūt vila buvo pastatyta kažkokio ankstesnio gynybinio ar kontrolės funkciją atlikusio statinio vietoje? Apibendrinant verta pastebėti, kad nors ir yra nemažai netiesioginių įrodymų, archeologinių tyrimų duomenys kol kas nepatvirtina buvus XVII-XVIII a. bastioninius gynybinius įtvirtinimus istoriniame Popinės priemiestyje.

XVII a. viduryje įrengto antrojo bastioninių įtvirtinimų žiedo atskiros dalys savo reikšmę išlaikė ir XVIII-XIX a. Istorinių tyrimų duomenimis 1794 m. rytiniame ir pietiniame miesto pakraštyje buvo kasami apkasai ir pilami pylimai. Šie darbai vykdavę ir sekmadieniais, juose dalyvaudavo 500 ir daugiau žmonių (Merkys, 1959, p. 202). Veikiausiai buvo atstatomi, remontuojami senieji įtvirtinimai – 1808 m. Vilniaus plane pietinė-rytinė bastioninių įtvirtinimų linija matoma maždaug toje vietoje kaip ir vad. Fiurstenhofo plane – Geležinkelio stoties rajone (**183 pav.**). Vienoje šio plano dalių Paplavų priemiestyje, Paupio g. tasoje (plane „Antroji Paplavų gatvė“ – „*Ulica Druga Poplawska*“ – lenk.) rytų kryptimi matomas beveik lygiagretus tuometinei Vilnios vagai stačiakampis objektas, iš pietų „dengiantis“ mūrinius statinius. Tikėtina, kad šiuo kontūru pažymėtas pylimas. Vienas tarp jo ir Vilnios buvusių statinių – buvęs popieriaus malūnas. Tikriausiai šis pylimas pažymėtas linija 1819 m. Markučių dvaro plane. Greta linijos parašyta „naujai sukastas pylimas („*koponica*¹⁶⁰“)“ (Racevičienė, 1992š, p. 7). 1845 m. plane (**182 pav.**) Paplavų priemiestyje pažymėtas lygiagretus Paupio g. pylimas, besitęsiantis nuo popieriaus malūno iki ankstesnės pietinės-rytinės gynybinės linijos ribos (pastato Paupio g. 28 pietinio fasado). Pylimo ilgis ~345 m, bendras (pylimo viršutinės dalies ir jo šlaitų) plotis 16 m. Kitas pylimas šiame plane pažymėtas maždaug Zarasų g. vietoje, buvusioje Vilnios (Saksų) saloje. Šis pylimas statmenas aukščiau aprašytajai linijai. Jis ~64 m ilgio, 8,5 m pločio.

Užmiesčio bastioniniai įtvirtinimai. 1798 m. Vilniaus ir jo apylinkių plane matoma keletas lauko fortifikacinių įrenginių tuometiniame užmiestyje. Žinios apie šiuos gynybinius objektus yra menkos, jie nėra plačiau tyrinėti. Vienas redutas pažymėtas Naujamiestyje. Jis buvo atviroje vietoje, apytikriai ties Naugarduko ir Vytenio g. sankirta. Plane įtvirtinimas stačiakampio formos,

¹⁵⁹ Šiuo vietovardžiu vadinta ir sala Vilnios upėje;

¹⁶⁰ „*Koponica*“ – istorinis Aukštaičių g. pavadinimas;

orientuotas šiaurės rytų – pietvakarių kryptimi, išilgai Naugarduko g. Šalia šio įrenginio atvaizdo yra užrašas „Senas redutas“ („Старый редутъ“ – rus.). Dar vienas toks įrenginys vaizduojamas atviroje vietoje į šiaurės rytus nuo Kalvarijų ir Verkių g. sankirtos, Apkasų g. (buvusi ul. Szancowa – lenk.) rajone. Čia statinys bene dvigubai mažesnis už anksčiau aprašytąjį, plane kvadrato formos, orientuotas šiaurės-pietų kryptimi. Prie atvaizdo analogiškas užrašas „senas redutas“. Į vakarus nuo šio gynybinio įrenginio, tuo metu atviroje vietoje (rajone į šiaurę nuo Žalgirio g., tarp Linkmenų ir Giedraičių g.), pavaizduoti trys į šiaurės vakarus orientuoti artilerijos įtvirtinimai. Du įrenginiai yra mažesni, trečias – didesnis. Savo forma plane jie primena barkanus. Šalia jų atvaizdų užrašyta „Batarėja pastatyta artilerijos mokymams“ („Батарея построенная для обучения при артилерии“ – rus.) – tuo metu čia tikriausiai vykdavo Lietuvą okupavusios Rusijos imperijos karinių dalinių mokymai. Yra žinoma, kad šioje Vilniaus vietoje (ankstesniais laikais užmiestyje) dažnai vykdavo svarbūs mūšiai, čia stovyklaudavo priešų kariniai daliniai, vykdavo kariniai mokymai (Добрянский, 1904, с. 83-84). Į šiaurės rytus nuo minimų mokomųjų karinių įrenginių, ties transporto mazgu Geležinio vilko – Baltupio – Ozo g. sankirtoje pažymėtas kitas gynybinis įrenginys, užrašas šalia kurio skelbia, kad tai „Sena batarėja“ („Старая батарея“ – rus.). Šis statinys orientuotas rytų kryptimi – į Kalvarijų g. pusę. Kiti duomenys apie šiuos įtvirtinimus autoriui nežinomi. 1798 m. plane pavaizduota, kad šie įrenginiai pastatyti tuščiuose plotuose į vakarus ir šiaurę nuo centrinės miesto dalies, kiek aukštesnėse vietose. Siekta artilerijos ugnimi kontroliuoti miesto prieigas. Kas ir kada įrengė šiuos įrenginius neaišku, norint tai nustatyti reikalingi platesni istorinių šaltinių tyrimai, ikonografinės medžiagos paieškos. Yra žinoma, kad redutai buvo naudojami nuo XVI a. iki I pasaulinio karo. Keturkampiai redutai buvo populiariausi (Veliutė 2002, p. 35). „Batarėjos“ prie Šeškinės ozo neaiškus pats planas, ją sunku priskirti kuriam nors „tipiniam“ lauko fortifikacijos įtvirtinimui. Galima spėti, kad šie gynybiniai įtvirtinimai įrengti XVIII a. II pusėje – jie nepažymėti vad. Fiurstenhofs Vilniaus plane.

Apie XVI a. pab. – XVII a. I pusėje Vilniuje įrengtus bastioninius įtvirtinimus duomenų dar yra gana nedaug. Mažai informacijos apie šiuos įrenginius bei jų parametrus suteikia ir šių įtvirtinimų vietose atliekami archeologiniai tyrinėjimai. Manoma, kad Vilniaus fortifikavimo bastioniniais įtvirtinimais planą 1648 m. paruošė F. Getkantas, tačiau pirmieji tokio pobūdžio įrenginiai Vilniuje galėjo būti įrengti jau XVI a. pabaigoje. Tikėtina, kad šio karo inžinieriaus projekte buvo numatyta apjuosti miestą dvigubu bastioninių įtvirtinimų žiedu, rekonstruoti mieste jau buvusius, gynybai artilerijos pagalba pritaikytus įrenginius. Pirmasis gynybinių pylimų žiedas buvo įrengtas miesto centrinę dalį juosusios gynybinės sienos komplekso priešakyje. Tiksliai jo konfigūracija bei atskirų dalių lokalizavimas nėra aiškus. Šių pylimų egzistavimą dalinai patvirtina ir archeologijos duomenys – apytikrėse jų buvimo vietose fiksuoti stori permaišytos struktūros kultūrinio sluoksnio horizontai. Galbūt į šių bastioninių įtvirtinimų liniją buvo įjungiami ir mūriniai pastatai. Antrasis bastioninių įtvirtinimų žiedas juosė ne tik miesto,

bet ir pilių gynybinius įtvirtinimus. Archeologijos duomenys leidžia teigti, kad šis gynybinių įrenginių kompleksas XVII a. viduryje, jo statybos metu, juosė jau apgyvendintas miesto dalis – istorinius priemiesčius. Tikėtina, kad ruošiantis XVII a. vidurio karui su Maskva buvo sumanyta įrengti pilnai Vilnių juosiančią bastioninių įtvirtinimų žiedą. Šių darbų ko gero nebuvo spėta užbaigti. Hipotetines, išlikusiuose planuose nepažymėtas, bastioninių įtvirtinimų atkarpos galima lokalizuoti laidojimo paminklų (ypač masinių kapų) pagalba. Dalis XVII-XVIII a. karų ir epidemijų aukų tikriausiai buvo palaidota bastioninių įtvirtinimų aplinkoje, dažniausiai išorinėje (užmiesčio) jų pusėje. Laidojimo paminklų kartografavimas yra perspektyvus ir urbanistiniams tyrimams, Vilniaus miesto centro-periferijos santykiui įvairiais laiko tarpsniais rekonstravimui. Ateities tyrimai parodys ar masinių kapų kartografavimo metodas bandant atsekti apytikrį antrojo bastioninio žiedo istoriniuose planuose nepavaizduotų dalių lokalizavimą pasiteisino. Neaišku, kokių vaidmenį atliko bastioniniai įtvirtinimai ginant Vilnių nuo Maskvos / Rusijos ir jos sąjungininkų armijos. Sostinės gynybai jie tikriausiai buvo menkai panaudoti – pagrindinės gynėjų pajėgos atsitraukė. Iš istorinių šaltinių yra žinoma, kad okupacinė valdžia tvarkė Vilniaus gynybinius įrenginius, tačiau nėra tikslių duomenų kuriuos konkrečiai ir koku mastu. Iš negausios šiuo metu turimos istorinių tyrimų medžiagos nėra aišku, kokie bastioninių įtvirtinimų rekonstrukciniai ir statybos darbai buvo atliekami išvadavus Vilnių XVII a. viduryje bei XVIII a. Tikėtina, kad dalis antrojo gynybinio žiedo sudedamųjų dalių, įrengtos XVIII a. pr. Žinoma, kad XVIII a. pab. vyko bastioninių gynybinių įtvirtinimų priemiestyje rekonstravimo darbai. Senieji Vilniaus bastioniniai įtvirtinimai, kaip ir miesto gynybinė siena, tikriausiai buvo sunaikinti XIX a. pr. (Małachowicz, 1992, s. 167). Vėlesni, XIX a., Vilniaus bastioniniai įtvirtinimai įrengti Rusijos okupacinės karinės valdžios. Jie yra tyrinėti šia tema rašiusių autorių (Sliesoriūnas, 1980; Žilevičius, 1981; Małachowicz, 1992, s. 167-173), tačiau, autoriaus nuomone, šie statiniai dar nėra pakankamai gerai ištirti. Tai yra perspektyvi tyrimų sritis. Šių statinių liekanas būtina saugoti, o vietose, kur, tikėtina, yra išlikę jų buvimą liudijančių artefaktų, atliekamų gelbėjamosios archeologijos darbų metu privalu atlikti tyrimus, kurių metu įtvirtinimų liekanos būtų fiksuojamos, atliekami tikslūs matavimai. Tik turint tikslus, tyrimų metu fiksuotus duomenis, galima tikėtis atkurti realius bastioninių įtvirtinimų parametrus.

Bendras Vilniaus bastioninių įtvirtinimų ištyrimo lygis yra menkas. Tai nulemta keleto priežasčių: šie įtvirtinimai buvo neilgaamžiai, jie dažnai yra atokiau senamiesčio teritorijos ir už valstybės saugomo Vilniaus senojo miesto vietos kultūrinio sluoksnio paplitimo ribos, todėl menkliau tyrinėti archeologų bei istorikų. Autoriaus nuomone, privalu sudaryti tikslią Vilniaus bastioninių įtvirtinimų tyrimų programą, kurią vykdant šie Vilniaus ir visos Lietuvos karybos raidą iliustruojantys įrenginiai būtų detalčiau ištirti. Tyrimų rezultatai suteiktų pagrindą sudaryti rekonstrukcinius planus, paruošti bastioninių įtvirtinimų liekanų apsaugą reglamentuojančius dokumentus.

3. VILNIAUS GYNYBINĖS KONCEPCIJOS RAIDA, TOLIMESNĖS GYNYBINIŲ ĮRENGINIŲ TYRIMŲ IR APSAUGOS PERSPEKTYVOS

Vilniaus gynybinės koncepcijos pokyčiuose galima išvelgti daugeliui Rytų ir Vidurio Europos miestų būdingą gynybinių įtvirtinimų raidą. Autoriaus nuomone, XIII a. II pusėje – XIV a. pr. Vilniuje, panašiai kaip ir to meto Kernavėje, gynybinė sistema buvo paremta piliakalnių gynybiniu pajėgumu. Tikėtina, kad aptariamuoju laikotarpiu Pilies ir Plikojo kalno piliakalnių papėdėse buvo suformuoti papiliai. Papiliai įtvirtinti prisilaikant aptvarinės gynybinės sistemos. Jų įtvirtinimų pagrindas – pylimai su medinėmis konstrukcijomis, aštrikuolių tvoros. Mūrinis Vilniaus žemutinės pilies mažasis gynybinių įtvirtinimų žiedas tikriausiai buvo pastatytas Ldk Gedimino valdymo laikotarpiu. Mūriniame aptvare būta vieno ar dviejų bokštų, vartų statinio. Iki XIV a. vidurio ar II pusės pastatytasis didysis mūrinių įtvirtinimų žiedas su vartais, juos saugančiais bokštais juosė tiek mažąjį mūrinių įtvirtinimų žiedą, tiek tuometinį miesto branduolį. Šie įtvirtinimai buvo sujungti su Aukštutinės pilies įtvirtinimais. Šiaurinėje tuomečio Vilniaus dalyje, XIII-XIV a. buvo medinė Kreivoji pilis Plikojo kalno piliakalnyje. Greta piliakalnio buvusi miesto dalis buvo įtvirtinta mediniais įtvirtinimais, galbūt ir pylimais, įtvirtinimus galėjo turėti Stalo kalno, Bekešo kalno, Gedimino kapo kalno piliakalniai. Šioje tuomečio miesto dalyje buvusių įtvirtinimų parametrai dar nepakankamai ištirti, kad būtų galima daryti apibendrinančias išvadas. Manoma, kad XIV a. I pusėje įkurti dabartinio Vilniaus senamiesčio teritorijoje buvę stačiatikių ir katalikų gyvenamieji rajonai-priemiesčiai (vėlesni Rusėnų ir Vokiečių miestai). XIV a. II pusėje – XV a. pr. kovų su kryžiuočiais ir vidaus kovų laikotarpiu vyko tolimesnė gynybinių įtvirtinimų raida. Autoriaus nuomone, kad būtent XIV a. kovų laikotarpiu buvo įtvirtinta Vilniaus miesto dalis, buvusi dabartinio senamiesčio teritorijoje. Įtvirtinti lokalūs rajonai apjuosti gynybiniais įtvirtinimais – pylimais su grioviais, galbūt medinėmis gynybinėmis sienoms. Įtvirtintos teritorijos dydis leidžia spręsti, kad XIV a. pab. – XV a. pr. čia gyveno nemažas kiekis žmonių. 1390 m. sudeginus Kreivąją pilį (Aukštutinį miestą) ir papilį tolimesnis Vilniaus miesto formavimasis iš esmės persikėlė į dabartinio senamiesčio ir istorinių priemiesčių teritoriją. Rekonstruotą XIV a. – XV a. pr. gynybinių įtvirtinimų planinę struktūrą leidžia teigti, kad minimu laikotarpiu tuomečio miesto ir pilies-rezidencijos gynybiniai įtvirtinimai sudarė bendrą visumą. Nors miesto įtvirtinimai nebuvo pritaikyti ilgai pozicinei gynybai, bendroje Vilniaus gynyboje XIV a. II pusės – XV a. pr. jų reikšmė veikiausiai buvo nemenka. Jau tuo metu miesto gynybiniuose įrenginiuose galėjo būti mūrinių statinių, dalis kurių buvo bokšto pavidalo. Už pilių teritorijos buvusios gyvenamosios Vilniaus dalies struktūros formavimuisi gynybiniai įrenginiai, jų padėtis turėjo didelę reikšmę. Apgyvendinant didelę, tik dalinai gamtinių kliūčių apsaugotą teritoriją, ypač didelė reikšmė turėjo būti skirta saugumo poreikiams užtikrinti. Po Žalgirio mūšio iki XV a. pabaigos, dėl santykinai ramaus laikotarpio, miesto struktūros performavimo, plėtos, naujų mūrinių pastatų statybos, senieji miesto gynybiniai įtvirtinimai bent dalinai sunyko. Svarbiausiose gynybai vietose pastatyti mūriniai gynybai pritaikyti pastatai –

bokštiniai namai, pradedamos formuoti mūro sienomis įtvirtintos valdos, didikų rezidencijos, statomi mūriniai gynybai pritaikyti sakraliniai objektai. Miestas tikriausiai vystėsi kiek stichiškai, vis tik atsekama tendencija gynybai pritaikytus pastatus ir jų grupės statyti ankstesniųjų įtvirtinimų vietose. Bent dalis ankstyvųjų miesto įtvirtinimų buvo rekonstruota kilus totorių įsiveržimo pavojui XV a. pab. – XVI a. pr. Miesto įtvirtinimai gynybiniu požiūriu nebuvo lygiaverčiai pilių įtvirtinimams. Pastarieji jau XIV a. pab. – XV a. buvo pritaikyti gynybai artilerijos pagalba. Vienas reikšmingiausių Vilniaus fortifikavimo etapų vyko XVI a. I ketvirtyje. Tai susiję ne tik su užpuolimo grėsme, bet ir su valstybės bei vilniečių finansinio pajėgumo padidėjimu. Gynybai pritaikytų statinių statyba veikiausiai suteikė naują impulsą mūro statybos išplitimui. XVI a. I ketvirtyje miestas aptvertas mūriniais įtvirtinimais, kurių planinė struktūra dalinai atkartoją ankstyvųjų gynybinių įtvirtinimų konfigūraciją. Gynybinės sienos statinių kompleksas priskirtinas bokštinei gynybinei sistemai. Vartų statiniai ir bokštai su juose buvusiomis pozicijomis šauliams buvo pritaikyti ir gynybinės sienos atkarpų flankavimui. Skirtingai nei pilių įtvirtinimai, miesto gynybinės sienos statinių kompleksas I raidos etape nebuvo pritaikytas gynybai stambių artilerijos pabūklų pagalba. Mūriniai miesto įtvirtinimai gynybai artilerija pradėti pritaikyti XVI a. viduryje. Tai – bastėjinės gynybinės sistemos taikymo Vilniuje atspindys. Nors tyrimų metu nenustatytos mūrinių miesto ir pilių įtvirtinimų jungties vietos, autoriaus nuomone, XVI a. šie įtvirtinimai jungėsi fiziškai. Miesto įtvirtinimų ir jų prieigų papildomai apsaugai veikiausiai buvo pritaikyti kiti XVI a. I ketvirtyje pastatyti arba rekonstruoti mūriniai pastatai ir jų ansambliai. Tai vidinėje miesto sienos pusėje, visiškai greta jos, buvę sakraliniai pastatai ir jų ansambliai: Šv. Marijos Magdaliėtės bažnyčia, Skaisčiausiosios Dievo Motinos cerkvė, Bernardinų vienuolynas. Netoli įtvirtintos Radvilų rezidencijos XVI a. pr. pastatyta Šv. Jurgio bažnyčia ir Karmelitų vienuolynas tikriausiai yra buvęs forpostu, kurio viena paskirčių buvo ir pilių teritorijos bei miesto gynybinės sienos šiaurės vakarinės dalies prieigų apsauga. Šiuo istoriniu laikotarpiu gynybinę paskirtį išlaikė arba buvo pastatyti nauji miesto gynybinės sienos vidinėje pusėje buvę, tačiau nuo jos nutolę gynybai pritaikyti sakraliniai objektai. XVI a. I ketvirtyje Vilniaus ir jo prieigų apsaugai statyti tiek gyvenamosios ir rezidencinės paskirties gynybai pritaikyti objektai, tiek strateginiai, miesto infrastruktūros, gamybiniai objektai. Su miesto gynybinės sienos prieigų apsauga tikriausiai buvo susiję bent dalis malūnų, papildomais statiniais buvo įtvirtinti svarbiausieji tiltai. Nors XVI a. didelis dėmesys buvo skiriamas išorinei Vilniaus miesto apsaugai, gynybine siena apjuostoje miesto dalyje bei priemiesčio teritorijose net iki XVII a. vidurio atsekamas senųjų gynybinių tradicijų tęstinumas – XIV a. II pusės – XV a. pr. gynybinių įtvirtinimų vietose statyti gynybai pritaikyti pastatai ir jų junginiai. XVI a. – XVII a. I pusėje pilių teritorija turėjo gynybinę ir rezidencinę paskirtį. Didžiajame Vilniaus žemutinės pilies gynybinių įtvirtinimų žiede buvo pastatytas nemažas kiekis civilinės paskirties statinių, tačiau ir Aukštutinė, ir Žemutinė pilis išlaikė gynybines funkcijas. Pilys buvo pritaikytos gynybai artilerijos pagalba, Žemutinėje pilyje buvo arsenalas. Kita ginklų ir amunicijos

saugykla buvo pietinėje Vilniaus dalyje, greta gynybinės sienos Apvaliojo bokšto, vėliau – bastėjoje prie Bokšto gatvės. Tyrimo duomenys rodo, kad didesnė Vilniaus gynybinių įtvirtinimų modernizacija vyko valdovo Stepono Batoro laikais: rekonstruoti miesto gynybinės sienos statiniai, pastatyta papildomų statinių, galbūt jau XVI a. pab. Vilnius pradėtas įtvirtinti bastioniniais įtvirtinimais. Rekonstruojamo pirmojo bastioninių įtvirtinimų žiedo pagrindine paskirtimi tikriausiai buvo gynybinės sienos artimiausių prieigų išorinę apsaugą artilerijos pagalba. Po Vilnių nusiaubusio 1610 m. gaisro miesto gynybinės sienos apsauga buvo stiprinama ir iš vidinės pusės – vidiniu jos perimetru pastatytas nemažas kiekis mūrinių vienuolynų. 1610 m. gaisras pakeitė centro-periferijos santykį mieste – po šio gaisro intensyviau imta apgyvendinti priemiesčio teritorija, ji įgavo didesnę reikšmę. Ruošiantis Maskvos karui nemaža priemiesčio teritorijos dalis apjuosta antruoju bastioninių įtvirtinimų žiedu. Šiais įtvirtinimais saugotos ir pilių prieigos. Ar iki 1655 m. buvo įrengti bastioniniai įtvirtinimai artimiausiose Žemutinės pilies prieigose, nėra aišku. Esminis lūžis senojo Vilniaus istorijoje – jo nusiaubimas Maskvos karo metu. Iki 1655 m. Vilnius buvo gerai įtvirtintas. Nėra išlikę daug duomenų, kaip karo metu buvo ginama LDK sostinė. Sprendžiant iš to, kad gana stipriai nukentėjo daugumas gynybai pritaikytų objektų, pasipriešinimo būta. Jį organizavo daugiataukstantinės priešo armijos nepabūgę vilniečiai. Iš dalies šiuo pasipriešinimu paaiškinamas ir didelis aukų kiekis, priešo armijos žiaurumas. Nelygiavertės jėgos, gynėjų neorganizuotumas, lėmė tai, kad Vilnius buvo užimtas ir ilgą laiką kontroliuojamas maskvėnų įgulos. Okupacinės pajėgos remontavo gynybinius įtvirtinimus, tačiau tuo metu atliktų darbų mastai nėra žinomi. Po Maskvos karo gynybiniai įrenginiai buvo bent dalinai atstatyti, nemaža dalis pastatų prarado gynybinių objektų atributus. Vilnius prarado savo turėtąją reikšmę, o tuo pačiu ir aukščiausiosios valstybinės valdžios dėmesį jo fortifikavimo klausimams. Pagrindiniais Vilniaus įtvirtinimais XVII a. II pusėje – XVIII a. veikiausiai buvo miesto gynybinė siena ir bastioniniai įtvirtinimai. Didesni įtvirtinimų atnaujinimo darbai vyko tik 1794 m. pasipriešinimo okupacinei Rusijos armijai metu. Tuomet vėl stipriai nukentėjo Vilniaus gynybiniai įrenginiai. Sukilimas – viena priežasčių nulėmusi Vilniaus gynybinių įtvirtinimų likimą. Naikinti ne tik gynybiniai įtvirtinimai, bet ir kiti valstybingumo simboliai. XIX a. pr. buvo išgriauti Vilniaus miesto gynybinės sienos statiniai, Valdovų rūmai ir Žemutinės pilies įtvirtinimų liekanos. Tikriausiai tuo metu buvo sunaikinta ir daugumas bastioninių įtvirtinimų. Žvelgiant iš istorinės perspektyvos, galima teigti, kad Vilniui daugiausia nuostolių pridarė kaimynai iš rytų. Jei kovų su kryžiuočiais laikotarpiu atsekamos netgi miesto augimo tendencijos, tai po pražūtingų maskvėnų – rusų antpuolių Vilnius gana ilgai vegetuodavo.

Tolimesni Vilniaus praeities ir jo gynybinio paveldo objektų tyrinėjimai turėtų pateikti naujų faktų gynybinių įtvirtinimų, jų parametrų ištyrimui. Vienas šio darbo tikslų – kiek įmanoma tiksliau lokalizuoti gynybinius įrenginius, jų sudedamąsias dalis. Tame galima išžvelgti ir paminklosauginę šio darbo vertę – žinant net ir apytiksles gynybinio paveldo objektų vietas, galima racionaliau organizuoti jų apsaugą. Didelis dėmesys

ateityje turėtų būti skiriamas ankstyvosios Vilniaus miesto gynybinės sistemos gynybinių objektų (spėjamų piliakalnių, pylimų, griovių) tolimesnio nuoseklaus tyrimo būtinybei. Tik taip galėtume patikslinti jų datavimą, tiksliau rekonstruoti ankstyvojo Vilniaus raidą. Naujų faktų apie šiuos įtvirtinimus turėtų suteikti archeologiniai tyrinėjimai, aptiktų artefaktų detalesni tyrimai. Būtina sąlyga tinkamam XV-XVIII a. pastatų ir pastatų ansamblių, tame tarpe ir (spėjamai) turėjusių gynybinę paskirtį, ištyrimui – tiriamųjų darbų kompleksiskumas. Vien taikomųjų tyrimų duomenys dažnai yra nepakankami, todėl būtina tęsti atskirų miesto dalių, pastatų ansamblių istorinius tyrimus, nepublikuotų istorinių šaltinių apie gynybinio paveldo objektus paieškas. Paveldo, tame tarpe ir archeologinio, apsauga, tyrinėjimai Vilniaus senamiestyje yra gana griežtai reglamentuoti, kontroliuojami. Paveldosaugine prasme santykinai mažesnis dėmesys skiriamas istorinių priemiesčių teritorijai (pvz. istoriniam Šnipiškių priemiesčiui), ypač tai jų daliai, kuri nepatenka į valstybės saugomos vertybės – Vilniaus senojo miesto vietos ir priemiesčių (A1610) – teritoriją. Istoriniuose priemiesčiuose šiuo metu vyksta spartūs urbanistiniai procesai, tačiau archeologų ir kitų tyrėjų dalyvavimo dažnai išvengiama. Būtent priemiesčio teritorijoje yra buvę naujųjų laikų Vilniaus bastioniniai įtvirtinimai, kurie yra menkai ištirti. Istorinių priemiesčių teritorijoje būta ir kitų gynybinio paveldo objektų, apie kuriuos turimos tik skurdžios istorinių tyrimų žinios. Todėl priemiesčio teritorijose ypač svarbūs yra taikomieji, pirmiausia archeologiniai, tyrinėjimai. Didelis dėmesys ateityje turėtų būti skiriamas kitų mokslo šakų, naujausių technikos pasiekimų taikymui praeities tyrimams. Tik toliau kaupiant, sisteminant duomenis apie senąjį Vilnių ir greta jo buvusias, senovėje menkiau apgyvendintas, teritorijas galima tikėtis suvokti Lietuvos sostinės urbanistinę raidą, senovinių gynybinių įtvirtinimų visumą, rekonstruoti gynybos koncepcijos pokyčius amžių bėgyje.

IŠVADOS

1. Vilniaus gynybos koncepcija XIV-XVIII a. kito. Gynybinių įrenginių raidos, naujovių gynybinėje sistemoje išsigalėjimo procesus įtakojo pokyčiai karyboje vykę Europoje aptariamuoju laikotarpiu. Atsekama nuosekli Vilniaus gynybinių įtvirtinimų raida iki 1655 metų Lietuvos sostinės nusiaubimo, vėliau, iki XVIII a. pab. senieji įtvirtinimai buvo tik rekonstruojami, kokybiškai naujų gynybinių įrenginių nebebuvo pastatyta.
2. XIII a. II pusėje – XIV a. pr. svarbiausiais Vilniaus gynybiniais įrenginiais buvo piliakalniai. Jų įtvirtinimų pagrindas – medinės gynybinės konstrukcijos ir iš medžio bei grunto suformuoti įtvirtinimai. Piliakalnių ankstyvųjų įtvirtinimų parametrai nėra aiškūs. Teigti, kad tuo metu buvo įtvirtintos Pilies kalno ir Plikojo kalno piliakalnių papėdėse buvusios gyvenvietės, galima tik hipotetiškai – tyrimų metu gauti duomenys tokiems teiginiams nepakankami.
3. Klausimas ar būta XIII a. Vilniuje mūrinių pastatų, įtvirtinimų kol kas lieka atviras – tai patikimai įrodančių faktų kol kas neaptikta. Nėra tiksliai nustatyta kada pradėti statyti mūriniai statiniai Vilniuje – Ldk Vytenio ar Ldk Gedimino valdymo laikotarpiu. Vienas ankstyviausių mūrinės statybos židinių Vilniuje – kyšulys pietvakarinėje Pilies kalno papėdėje. Sudėtingos, iki šiol ne visiškai išaiškintos raidos pasėkoje Pilies kalno papėdėje iki XIV a. vidurio pastatyta mūrinė Žemutinė pilis, turėjusi du įtvirtinimų žiedus. Didžiuoju įtvirtinimų žiedu apjuosta tuomečio miesto centrinė dalis. Minimais laikotarpiais galėjo būti perstatyta Aukštutinė pilis. Ji veikiausiai turėjo ir mūrinių įtvirtinimų, mūro sienomis buvo sujungta su Žemutine pilimi. Pilių įtvirtinimų parametrus, konfigūraciją nulėmė vietų, kuriose jos statytos, geomorfologinės sąlygos.
4. XIV-XV a. už mūru įtvirtintosios Vilniaus dalies likusi apgyvendinta teritorija, sąlyginai vadinama „miestu“, įtvirtinta kovų su kryžiuočiais ir vidaus kovų laikotarpiu. Dabartinio Kalnų parko teritorijoje buvusi miesto dalis su įtvirtinta aukštuma, Kreivąja pilimi Plikajame kalne, turėjo medinius įtvirtinimus. Šioje miesto dalyje atlikti santykinai nedidelių mastų archeologiniai tyrinėjimai, aptikta spėjamų pylimų liekanų, medinių gynybai pritaikytų konstrukcijų. Tačiau tyrimų duomenys dar nepakankami įtvirtinimų parametrų rekonstravimui, jų raidos nustatymui. XIV a. II pusėje – XV a. pr. dabartinio senamiesčio ir istorinių priemiesčių teritorijoje būta įtvirtintų gyvenamųjų rajonų, kitų įtvirtintų vietų, kurios XIV a. II pusėje – pab. apjuostos gynybinėmis linijomis. Vadinamųjų Rusėnų ir Vokiečių miestų įtvirtinimuose tikriausiai jau XIV a. pab. būta mūrinių statinių, juos jungė medžio konstrukcijų gynybiniai įrenginiai. Vokiečių miesto gynybinius įtvirtinimus stiprino neištisiniai gynybiniai grioviai priešais juos. Apie kitų įtvirtintų rajonų fortifikaciją duomenų yra mažiau – būta medinių, molio-riedulių konstrukcijų, įtvirtinimų priešakyje kasti gynybiniai grioviai. XIV a. II pusėje – pab. gyvenamosios ir kitos

- įtvirtintos vietos dabartinio senamiesčio teritorijoje apjuostos gynybinėmis linijomis – pylimais su grioviais. Senamiesčio teritorija po 1390 m. Kreivosios pilies sudeginimo tapo tolimesnės miesto plėtros epicentru.
5. Po 1419 m. gaisro pastatyta mūrinė Aukštutinė pilis, pritaikyta gynybai artilerijos pagalba. Joje buvo ir rezidenciniai rūmai. Gynybinę paskirtį dalis Aukštutinės pilies įtvirtinimų išlaikė iki XIX amžiaus. XVI a. reprezentacinė paskirtis perkelta į Žemutinę pilį. Rezidencinė Žemutinės pilies paskirtis išliko iki Maskvos karo, tuo tarpu gynybinė – iki XIX a. I pusės – carinės tvirtovės panaikinimo.
 6. XV a. II ketvirtyje – XVI a. pr. miestas nebuvo stipriai įtvirtintas. Šiuo istoriniu laikotarpiu vyko ankstesniųjų miesto įtvirtinimų dalinis rekonstravimas, statyti nauji gynybai pritaikyti mūriniai statiniai ankstesnių gynybinių įtvirtinimų vietose. XVI a. pr. rekonstruota ar naujai įrengta pietinė pilių prieigų gynybinė linija šiaurinėje senamiesčio dalyje. Aptariamuoju laikotarpiu pastatyta bokštinių namų, dalis kurių apjuosta mūro sienomis. Anksčiau įtvirtintose vietose buvusiose valdose statyti mūriniai gyvenamieji pastatai, kurių masyvai vėliau apjuosiami mūrinėmis gynybinėmis sienomis – suformuotos įtvirtintos valdos. XV a. – XVI a. pr. statytos gynybai pritaikytos didikų rezidencijos, baigiami statyti XIV a. pradėti statyti gynybai pritaikyti sakraliniai pastatai (pvz. Pranciškonų, Šv. Jonų bažnyčios), statomi nauji šios rūšies gynybiniai objektai ir jų ansambliai. XV a. pabaigoje atsirado būtinybė keisti didelį plotą užimančio, nevienalyčio miesto gynybinę koncepciją.
 7. XVI a. pr. pastatyti mūriniai, miesto vidurinę dalį apjuosę gynybiniai įtvirtinimai – miesto gynybinė siena. Mūriniai miesto ir pilių įtvirtinimai apjungti į bendrą visumą. Miesto mūriniai įtvirtinimai ne kartą rekonstruoti pritaikant juos prie bendraeuropinių karybos pokyčių. Pastačius miesto gynybinę sieną, šiame statinių komplekse būta didesnio kiekio gynybinių statinių nei iki šiol manyta. Sienos linkių vietoje būta daugiau gynybinių bokštų nei žinoma iš rašytinių šaltinių, jau pirmame miesto gynybinės sienos etape būta daugiau nei penkių vartų statinių. Šiame etape miesto gynybinė siena iš esmės buvo pritaikyta gynybai lengvųjų šaunamųjų ginklų pagalba, tačiau ne tik frontaliai, bet ir flanginei gynybai. Antrame miesto gynybinės sienos raidos etape (1522 m. – XVI a. pab.) šį statinių kompleksą siekta pritaikyti gynybai artilerijos pagalba – pastatyti du (Bokšto g. ir Aušros Vartų g.) ar trys (Bekešo kalne) artilerijos bokštai, rekonstruoti (?) seniau buvę bokštai (Apvalusis ir Spaso). Šiame etape dalis gynybinės sienos bokštų, tikriausiai dėl prasto jų fizinio stovio, panaikinta. Šio etapo pabaigoje galėjo būti pradėtas įrenginėti pirmasis miesto bastioninių įtvirtinimų žiedas. Gynybinė siena paaukštinta, joje įrengtos naujos kartos šaudymo angos, rekonstruoti kai kurie vartų statiniai. XVI a. pab. pradėti darbai tęsti ruošiantis Maskvos karui, atstatymo darbai vyko karo metu ir po jo. Gynybine prasme svarbus miesto gynybinės

sienos statinių kompleksas išliko iki XVIII a. pabaigos – T. Kosciuškos vadovaujamo sukilimo.

8. Iki XVII a. vidurio (Maskvos karo) atsekamas senųjų gynybinių tradicijų tęstinumas gynybine siena apjuostoje miesto dalyje ir istoriniuose priemiesčiuose. Statomi arba rekonstruojami gynybai pritaikyti statiniai: didikų rezidencijos, įtvirtintos valdos, vėlyvieji bokštiniai namai, sakraliniai objektai, techninio paveldo (malūnai), infrastruktūros (tiltai) objektai. Gynybine siena apjuostoje miesto dalyje gatvių tinklas, užstatymas performuotas ir tapo pritaikytu gynybos požiūriu – gatvių mūšiams. Didelis dėmesys skirtas miesto centro su Rotušė gynybai. Po 1610 m. gaisro miesto gynybinės sienos vidinėje pusėje pastatytas nemažas kiekis mūrinių vienuolynų. Jie turėjo ir dalinę gynybinę paskirtį.
9. Bastioninius gynybinius įtvirtinimus miesto apsaugai veikiausiai buvo numatyta įrengti jau XVI a. pab. Nėra aiškūs tikslūs rekonstruojamojo pirmojo bastioninių įtvirtinimų žiedo statinių parametrai. Kai kurios šių įtvirtinimų dalys tikriausiai yra turėjusios mūrinių elementų. Tyrimų metu aptiktas tik nedidelis kiekis statinių liekanų, kurias sąlyginai galima priskirti šiems įtvirtinimams – detaliau jie neištirti. Nėra aišku ar buvo įrengtas vientisas įtvirtinimų žiedas, ar iki Maskvos karo įrengtos tik atskiros šių įtvirtinimų atkarpos. Antrojo bastioninių įtvirtinimų žiedo atskiros, tarpusavyje nesijungiančios linijos gerai matomos vadinamajame Fiurstenhofo Vilniaus miesto plane. Tikslūs šių, prieš Maskvos karą statytų, vėliau rekonstruotų įrenginių parametrai, gynybinis pajėgumas rekonstrukcijų mastai nežinomi, tyrimų metu to nustatyti nepavyko.
10. Nėra žinomi tikrieji kovų su kryžiuočiais ir vidaus kovų laikotarpio (XIV a. II pusės – XV a. pr.) Vilniaus nusiaubimo mastai. Po šių įvykių iki pragaištingų Vilniui 1655 m., kuomet jį nusiaubė jungtinė Maskvos ir kazokų kariuomenė, miestą ir jo gynybinius įtvirtinimus alino tik stichinės nelaimės, ardė natūralūs senėjimo procesai. 1655 m. Vilnius buvo gerai įtvirtintas, tačiau rimčiau pasipriešinti maskvėnams nesugebėta. Po Maskvos karo gynybiniam Vilniaus įtvirtinimams skirtas mažesnis dėmesys, jie buvo tvarkomi, atstatomi tik iškilus realiai užpuolimo grėsmei. Tai lėmė ir sumažėjusi miesto reikšmė jungtinėje Lenkijos-Lietuvos valstybėje, bendras valstybės nuosmukis. Senieji Vilniaus įtvirtinimai, kaip ir daugelis kitų valstybinės reikšmės pastatų, sunaikinti netrukus po to kai didesnė Lietuvos dalis buvo okupuota Rusijos. Užkariautojai siekė sunaikinti ilgalaikio konkurento Rytų ir Vidurio Europoje valstybingumo, karinio pajėgumo simbolius.
11. Tyrimo metu iškeltos hipotezės apie gynybinio paveldo objektų lokalizavimą turi ir paveldosauginę reikšmę. Nemažą dalį šiame darbe iškeltų hipotezių reiktų patvirtinti tolimesnių tyrimų metu, ardomaisiais ar kitais tyrimo metodais gautų faktų analizės būdu.

Linus Girlevičius

NAUDOTŲ ŠALTINIŲ IR LITERATŪROS SĄRAŠAS

Šaltiniai:

- Baliulis A., 1977ša – Buv. miesto muitinė, Vilnius, Basanavičiaus g. 44/43 // Kultūros paminklai pagal LTSR Kultūros paminklų sąrašą (resp. reikšmės Nr. 17, 26, 44, 51, 55, 57, 63)(vietinės reikšmės Nr. 2, 3, 10, 11, 16, 17, 20, 28, 29, 30, 31, 46, 47, 57, 58, 60, 51, 62, 63, 65, 68, 69, 70, 71, 73, 75, 87, 90, 94). Istoriniai tyrimai. T. 1. Tekstinė medžiaga. Vilnius, 1977. VAA f. 1019 ap. 11 b. 250, p. 107-114;
- Baliulis A., 1977šb – Buv. miesto muitinė, Vilnius, Liepkalnio g. 24 // Kultūros paminklai pagal LTSR Kultūros paminklų sąrašą... Istoriniai tyrimai. T. 1. Tekstinė medžiaga. Vilnius, 1977. VAA f. 1019 ap. 11 b. 250, p. 100-103;
- Baliulis A., 1977šc – Buv. vienuolynas Vilniuje, Malūnų g. 3 // Kultūros paminklai pagal LTSR Kultūros paminklų sąrašą... Istoriniai tyrimai. T. 1. Tekstinė medžiaga. Vilnius, 1977. VAA f. 1019 ap. 11 b. 250, p. 107-114;
- Baliulis A., 1977šd – Rūmai Vilniuje, Rašytojų g. Nr. 6 // Kultūros paminklai pagal LTSR Kultūros paminklų sąrašą... Istoriniai tyrimai. T. 1. Tekstinė medžiaga. Vilnius, 1977. VAA f. 1019 ap. 11 b. 250, p. 148-151;
- Banikonienė M., 1966š – Archeologiniai tyrimai Vilniaus pranciškonų bažnyčios bei vienuolyno teritorijoje (1966 m.) // Vilniaus senamiestyje žvalgybinio pobūdžio archeologiniai tyrimai 1959-1967 m. Vilnius, 1966, LIIR f. 1, b. 3276, p. 43-46;
- Banikonienė M., 1969š – Vilniaus senamiesčio 57-to kvartalo istoriniai tyrimai. Vilnius, 1969, VAA f. 1019 ap. 11 b. 4749;
- Banikonienė M., 1980š – Vilniaus senamiesčio 31 kvartalas (tarp Trakų, Muziejaus ir Kretingos g.). Istoriniai tyrimai. I t. Vilnius, 1980. VAA f. 1019 ap. 11 b. 4605;
- Baronas D., 2006 – Pirmieji pranciškonų žingsniai Lietuvoje // Studia franciscana Lithuanica / I. Vilnius, 2006, p. 9-31;
- Bėčienė I., 1995š – Vilniaus Rotušė. AtR 34, K1, AR5. Vilnius, Didžioji 31. Žvalgomieji architektūriniai tyrimai. Vilnius, 1995. PRIA f. 5 719-2;
- Bėčienė I., 1996š – Vilniaus Rotušė. AtR 34, K1, AR5. Vilnius, Didžioji 31. Žvalgomieji architektūriniai tyrimai (tęsinys). Vilnius, 1996. PRIA f. 5 719-10;
- Bešėnienė D., 1978 – Teritorijos tarp Stiklių g. ir Stiklių skg. žvalgomųjų archeologinių tyrimų ir žemės kasimo darbų priežiūros bei fiksacijos ataskaita. Vilnius, 1978. LIIR f. 1 b. 472;
- Bešėnienė D., 1980š – LTSR Valstybinio dailės instituto Tiesos 4, 6 archeologinių tyrimų ataskaita. Vilnius, 1980. LIIR f. 1 b. 831;
- Biekšienė B., 1984š – Administracinis pastatas Vilniuje, Bokšto 21. Paruošiamieji darbai. I-mos eilės architektūriniai tyrimai. Vilnius, 1984. VAA f. 2 b. 1135-5;
- Černiauskas M., 1952š – Vilniaus kalnelio Dzeržinskio-Ukmergės gatvių sankryžoje stebėjimai-tyrinėjimai. Vilnius, 1952. LIIR f. 1 b. 13;
- Dambrauskaitė T., 1976š – Vilniaus senamiesčio 38 kvartalas. Istoriniai tyrimai istorinė apybraiža. Vilnius, 1976. VAA f. 1019 ap. 11 b. 4669;

Dambrauskaitė T., 1977š – Gyv. namas Gorkio 20 // Kultūros paminklai pagal LTSR Kultūros paminklų sąrašą... Istoriniai tyrimai. T. 1. Tekstinė medžiaga. Vilnius, 1977. VAA f. 1019 ap. 11 b. 250, p. 84-85;

Dambrauskaitė T., 1983š – Respublikinės reikšmės kultūros paminklas buv. Bazilijonų vyrų vienuolynas Vilniuje, Gorkio 73. Istoriniai tyrimai. Istorinė apybraiža. Vilnius, 1983. VAA f. 1019 ap. 11 b. 5204;

Dambrauskaitė T., 1992š – Lietuvos Evangelikų reformatų Kolegija. Vilnius, Pylimo 7. Istoriniai tyrimai. Istorinė apybraiža. Vilnius, 1992. VAA f. 1019 ap. 11 b. 6734;

Dambrauskaitė T., Vaitkuskaitė M., 1969š – Vilniaus senamiesčio 35 kvartalas. Istoriniai tyrimai. Vilnius, 1969. VAA f. 1019 ap. 11 b. 4642;

Daminaitis V., 1995š – 1995 m. Vilniuje, Didžioji gt. 17 vykdytų žemės kasimo darbų archeologinės priežiūros ataskaita. 1995. PRIA f. 5 b. 6983;

Daminaitis V., 1998š – 1998 m. Vilniuje, Stiklių g. Nr. 3 vykdytų archeologijos tyrimų ataskaita. 1998. LIIR f. 1 b. 3066;

Daminaitis V., 1990š – Sklypo vaikų lopšeliui –darželiui Klaipėdos g. Nr. 7 archeologinių tyrimų ataskaita. Tekstas. T. 1. Vilnius, 1990. LIIR f. 1 b. 1635a;

Dičiuvienė R., 1988š – Buv. Šv. Stepono bažnyčia Vilniuje, Geležinkelio g. Nr. 39. Istoriniai tyrimai. Vilnius, 1988. VAA f. 1019 ap. 11 b. 5782;

Dičiuvienė R., 1990š – Bendra Polocko gatvės rytinės dalies aplinkos užstatymo istorinė apžvalga. Vilnius, 1990, VAA f. 1019 ap. 11 b. 4430;

Dičiuvienė R., 1992š – Teritorija dešiniajame Neries krante, tarp Žaliojo tilto (Kalvarijų) ir pedagoginio instituto. Istoriniai žvalgomieji tyrimai. Vilnius, 1992. VAA f. 1019 ap. 11 b. 4438;

Dzikas L., 1979š – Skvero Arklių gatvėje archeologinių tyrimų ataskaita. Vilnius, 1979. VAA f. 1019 ap. 11 b. 5014;

Dzikas L., 1988š –Paskirstomosios kvartalinės šiluminės trasos rekonstrukcija Liejyklos ir J. Janonio gatvių rajone Vilniuje. 1987 m. archeologinė priežiūra ir spėjamų Marijos Magdalenos vartų L. Stuokos-Gucevičiaus gatvėje vietos archeologinių tyrimų ataskaita. Vilnius, 1988. VAA f. 1019 ap. 11 b. 7010;

Firkovičius R., 1989š – Kulto pastatai ir jų vietos Vilniaus mieste. Katalikų bažnyčių ir vienuolynų istorijos apybraižos (XIII-XX a.). Istoriniai tyrimai. Vilnius, 1989. VAA f. 1019, ap. 11, b. 4481;

Firkovičius R., 1990š – Kulto pastatai ir jų vietos Vilniaus mieste. Katalikų bažnyčių ir vienuolynų istorijos apybraižos (XIII-XX a.). Tomas 2. Istoriniai tyrimai. Vilnius, 1990. VAA f. 1019 ap. 11 b. 4483;

Firkovičius R., 1991š – Kulto pastatai ir jų vietos Vilniaus mieste. Katalikų bažnyčių ir vienuolynų istorijos apybraižos (XIII-XX a.). Istoriniai tyrimai. T. 3. Vilnius, 1991. VAA f. 1019 ap. 11 b. 4765;

Firkovičius R., 1992š – Kulto pastatai ir jų vietos Vilniaus mieste. Katalikų bažnyčių ir vienuolynų istorijos apybraižos (XIII-XX a.). Istoriniai tyrimai. T. 4. Vilnius, 1992. VAA F. 1019, ap. 11, b. 4485;

Garonaitė T., 1989š – Vietinės reikšmės archit. ir istorijos paminklas, gyv. namas Vilniuje, Pilies g. 20. Paruošiamieji darbai. I eilės archit. tyrimai (neiškėlus naudotojų). Vilnius, 1989. VAA f. 1019 ap. 11 b. 6674;

Gasparavičienė S., 1989ša – Pastatas Vilniuje, Maironio 13/6. Papildomų istorinių tyrimų ataskaita. Vilnius, 1989. VAA f. 1019 ap. 11 b. 6468;

Gasparavičienė S., 1989šb – Vilniaus senamiesčio 53-ojo kvartalo Lazdynų Pelėdos gatvė Nr. 3, 5, 7, 9 Pylimo 50, 52, 54 istorinių tyrimų ataskaita. I dalis. Vilnius, 1989. VAA f. 1019 ap. 11, b. 4742;

Gasparavičienė S., 1993š – Pastatų Vilniuje, Totorių g. 25 ir Benediktinių g. 1, 3 istorinė apžvalga. Vilnius, 1993. VAA f. 1019 ap. 11 b.7157;

Gasparavičienė S., 1993ša – Aušros vartų koplyčios ir pastatų Aušros vartų g. 21 (13) ir Bazilijonų g. 14 istorinė apžvalga. Vilnius, 1993. VAA f. 1019 ap. 11 b. 5235;

Gasparavičienė S., 1993šb – Senosios miesto gynybinės sienos Rūdninkų vartai. Vilnius, 1993. VAA f. 1019 ap. 11 b. 6833;

Gendrėnas G., 1980š – Vilnius. Tiesos g. 12. Slėptuvei iškastoje duobėje atliktų archeologinių tyrimų ir žemės darbų, susijusių su komunikacijų tiesimu, archeologinės priežiūros ataskaita. Vilnius, 1980. LIIR f. 1 byla 887;

Gendrėnas G., 1983š – Vilnius. 1983. K. Giedrio g. Nr. 6. Mechanizuotų žemės darbų archeologinės priežiūros ataskaita. Vilnius, 1983. LIIR f. 1 b. 1076;

Girlevičius L., 2000š – XIII-XIV a. importiniai dirbiniai Kernavėje. Magistro darbas. Vilnius, 2000. Saugomas Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto Archeologijos katedroje;

Girlevičius L., 2002š – Archeologijos tyrinėjimų, vykdytų Totorių g. 25/3, Vilniuje, 2001 metais ataskaita. Vilnius, 2002. LIIR f. 1 byla 3714, p. 12-13;

Girlevičius L., 2003ša – Archeologijos tyrinėjimų ir žvalgymų, vykdytų Vilniuje, Trakų g. 2/24, 2002-2003 metais ataskaita. Vilnius, 2003. LIIR f. 1 b. 3919;

Girlevičius L., 2003šb – Archeologijos tyrinėjimų, vykdytų Gaono g. 8, Vilniuje, 2002 metais ataskaita. Vilnius, 2003. LIIR f. 1 b. 3918;

Girlevičius L., 2004ša – Archeologinių tyrinėjimų ir žvalgymų, vykdytų Trakų g. Nr. 2/24, Vilniuje, 2003 metais ataskaita. Vilnius, 2004. LIIR f. 1 b. 4103;

Girlevičius L., 2004šb – Archeologijos tyrinėjimų, vykdytų Gaono g. Nr. 8, Vilniuje, 2003 metais ataskaita. Vilnius, 2004. LIIR f. 1 b. 4102;

Girlevičius L., 2005š – Archeologinių tyrinėjimų ir žvalgymų, vykdytų Trakų g. 2, Vilniuje, 2004-2005 m., ataskaita. Vilnius, 2005. LIIR f. 1 b. 4313;

Girlevičius L., 2006ša – Gaono g. 8, Vilniuje, 2005 m. atliktų archeologinių tyrinėjimų ir žvalgymų ataskaita. Vilnius, 2006. APCAA;

Girlevičius L., 2006šb – Šiltadaržio g. 6, Vilniuje, 2005 m. atliktų archeologinių žvalgymų ataskaita. Vilnius, 2006. LIIR f. 1 b. 4464;

Girlevičius L., 2006šc – Vilniaus Šv. Kotrynos bažnyčios (G226K 1P) ir Benediktinių vienuolyno (G226K P) teritorijoje 2005 m. atliktų archeologinių žvalgymų ataskaita. Vilnius, 2006. LIIR f. 1 b. 4467;

Girlevičius L., 2007ša – M. Daukšos g. 12, Vilniuje, 2007 m. atliktų archeologinių žvalgymų tyrinėjimų ataskaita. Vilnius, 2007. APCAA;

Girlevičius L., 2007šb – Sklypai Kreivasis skg. Priešprojektiniai darbai. T. 2. Archeologinė pažyma apie sklypuose (kadastro Nr.: 0101/0042:35; 0101/0042:36; 0101/0042:39; 0101/0042:41; 0101/0042:45; 0101/0042:35;

0101/0042:47) vykdytus archeologinius tyrinėjimus. Vilnius, 2007. Byla saugoma UAB „Senajo miesto architektai“ archyve;

Girlevičius L., 2007šc – Trakų g. 8, Vilniuje, 2007 m. atliktų archeologinių žvalgomųjų tyrinėjimų ataskaita. Vilnius, 2007. APCAA;

Grabusovas V., 1992š – Bernardinių vienuolyno ofcinos Vilniuje, Malūnų g. 3: architektūriniai tyrimai. Vilnius, 1992. VAA f. 2 b. 49-256;

Grabusovas V., 1992š – Radvilų rūmai Vilniuje, Liejyklos g. 2 (II etapas) pirmos eilės architektūriniai tyrimai. Vilnius, 1992. VAA f. 2 b. 1023-31;

Grišin V., 1995š – Vilnius, 15 kvartalas. 1994 m. archeologinių tyrimų ataskaita. Vilnius, 1995. LIIR f. 1 b. 2345;

Grišinas V., 1984š – Jacenevičiaus g. ir skveras Vilniuje. Archeologinės priežiūros ir tyrimų ataskaita. Vilnius, 1984. LIIR f. 1 b. 1449;

Grišinas V., 1986š – Gyvenamas namas Vilniuje Gorkio g. 14-16 archeologinės priežiūros ir tyrimų ataskaita. Vilnius, 1986. VAA f. 1019 ap. 11 b. 6647;

Grišinas V., 1987š – Vilnius, pastato Garelio g. 4 išplėtimas. Archeologinių tyrimų ataskaita. I dalis. Lauko darbai 1986 m. Vilnius, 1987. LIIR f. 1 b. 1430;

Grišinas V., 1988š – 1987. Vilnius, Garelio g. 4 pastato išplėtimas. Archeologinių tyrimų ataskaita. T. I. Vilnius, 1988. LIIR f. 1 b. 1357;

Grišinas V., 1989š – 1988. Vilnius, Garelio g. 4 pastato išplėtimas. Archeologinių tyrimų ataskaita. T. I. Vilnius, 1989. LIIR f. 1 b. 1582a;

Grišinas V., 1990š – Vilnius, 1989 Archeologiniai tyrimai Dominikonų (Garelio) g. 4 pastato išplėtimui. Paruošiamieji darbai Šv. Ignoto (Giedrio) g. 7 archeologiniams tyrimams. Ataskaita. T. I. Vilnius, 1990. LIIR f. 1 b. 1701a;

Gudynaitė B., 1993ša – Aušros Vartų koplyčia Vilniuje, Aušros Vartų g. 12. Architektūriniai tyrimai. Vilnius, 1993. VAA f. 2 b. 104-403;

Gudynaitė B., 1993šb – Senamiesčio gynybinė siena. Rūdninkų vartai. Architektūriniai tyrimai (Aiškinamasis raštas). Vilnius, 1993. VAA f. 2 b. 58-1195;

Gudynaitė B., Bėčienė D., Deveikienė V., 1992š – Vilniaus m. transporto magistralė nuo Višinskio gt. iki Geležinkelio stoties. Priešprojektiniai darbai. Pirmos eilės spec. moksliniai tyrimai. Vilnius, 1992, VAA f. 1019 ap. 11 b. 7644;

Ivanovas G., 1988š – Koplytstulpis Liepkalnio gatvėje – vietinės reikšmės architektūros paminklas (ATV-994). Paruošiamieji darbai. Vilnius, 1988. VAA f. 2 b. 104-317;

Ivanovas G., 1988š – XV-XVII a. resp. reikšmės pam. buv. Pranciškonų vienuolynas – MTD technikos namai. Paruošiamieji darbai. III etapo architektūros tyrimai. Vilnius, 1988. VAA f. 2 b. 205-104;

Jankauskas A., 1982š – 1981 m. Vilniaus m. Kėdainių-Lydos-Komjaunimo gatvių kampe vykdytų archeologinių tyrimų ataskaita. Vilnius, 1982. LIIR f. 1, b. 957;

Jarmalavičienė R., 1974š – Gyvenamas namas Vilniuje Gorkio gatvė Nr. 46 architektūriniai tyrimai. Vilnius, 1974. VAA f. 1019 ap. 11 b. 5433;

Jarmalavičienė R., 1975š – VVU-tas, Gorkio g. 13 pietinis korpusas. Architektūriniai tyrimai. Vilnius, 1975. VAA f. 1019 ap. 11 b. 6644;

Jarmalavičienė R., 1982š – Vilniaus senamiesčio 31 kvartalas. Susipažinimas su objektu. Vilnius, 1982. VAA f. 1019 ap. 11 b. 4609;

Jarmalavičienė R., 1985ša – Buv. Dominikonų vienuolyno Vilniuje, Garelio g. 6, Giedrio g. 11 architektūriniai tyrimai. Fasadų stilistinės kartogramos. Tomas II. Vilnius, 1985. VAA f. 2 b. 488-62;

Jarmalavičienė R., 1985šb – Buv. Dominikonų vienuolyno Vilniuje, Garelio g. 6, Giedrio g. 11 architektūriniai tyrimai. II a. zondažai ir mūro kortelės. Tomas IV. Vilnius, 1985. VAA f. 2 b. 488-62;

Jarmalavičienė R., Urbonienė E., 1977š – Vilniaus senamiesčio 38 kvartalas. Priešprojektiniai darbai. Architektūriniai tyrimai. Vilnius, 1977. VAA f. 2 b. 101-114;

Jučienė I., 1973š – Vilniaus Dailės instituto (buv. Bernardinų vienuolyno) archeologinių tyrimų ataskaita. Vilnius, 1973. f. 1019 ap. 11 b. 6359;

Jarutis R., 1987š – Respublikinė mokslinė techninė biblioteka Vilniuje, Giedrio g-vė Nr. 6. Paruošiamieji darbai. Fotogrametriniai apmatavimai. Vilnius, 1987. VAA f. 2 b. 322-130;

Jučienė, 1973ša – Jučienė I., 1973 m. Vilniaus m. gyv. namo Gorkio 13 archeologinių tyrimų ataskaita. Vilnius, 1973. VAA f. 1019 ap. 11 b. 174;

Jučienė I., 1973šb – Vilniaus Dailės instituto (buv. Bernardinų vienuolyno) archeologinių tyrimų ataskaita. Vilnius, 1973, VAA f. 1019 ap. 11 b. 6359;

Jučienė I., 1977š – Vilnius, gyv. namas Tilto g. Nr. 12. 1975 m. žemės darbų archeologinės priežiūros ataskaita. Vilnius, 1977. LIIR f. 1 b. 560;

Jučienė I., 1978š – L. Stuokos-Gucevičiaus kapo paieškų ataskaita. Vilnius, 1978. LIIR f. 1 b. 899;

Jurevičienė L., 1991š – Vilniaus senamiesčio 15 kvartalas. Architektūriniai tyrimai. Vilnius, 1991. VAA f. 2 b. 1053-11;

Kasperavičienė A., 1988š – Buvusio Vilniaus bernardinų vienuolyno dalies (Tiesos g-vė Nr. 11, Švietimo g-vė Nr. 13) prie Šv. Mykolo bažnyčios istoriniai tyrimai. Vilnius, 1988. VAA f. 1019 ap. 11 b. 6439;

Katalynas K., 1983ša – 1982 m. Vilniuje, J. Garelio g. 6 / K. Giedrio g. 11 (buv. Dominikonų vienuolyno teritorijoje) vykdytų archeologinių tyrinėjimų ataskaita. I dalis (ataskaitos tekstas, radinių sąrašai). Vilnius, 1983. VAA f. 1019 ap. 11 b. 5613;

Katalynas K., 1983šb – 1982 m. Vilniuje, J. Garelio g. 6 / K. Giedrio g. 11 (buv. Dominikonų vienuolyno teritorijoje) vykdytų archeologinių tyrinėjimų ataskaita. I dalis (brėžiniai, piešiniai, fotonuotraukos). Vilnius, 1983. VAA f. 1019 ap. 11 b. 5614;

Katalynas K., 1988š – M. Gorkio (Pilies, Didžiosios) gatvės kapitalinis remontas. Archeologinės priežiūros ataskaita. Vilnius, 1988. LIIR f. 1 b. 1382;

Katalynas K., 1990ša – Archeologiniai tyrimai Vilniuje, Malūnų g. 3, 5. I etapas. Ataskaita. I dalis (tekstas, tyrinėjimų nuotraukos). Vilnius, 1990. LIIR f. 1 b. 1673;

Katalynas K., 1990šb – Archeologiniai tyrimai Vilniuje, Malūnų g. 3, 5. I etapas. Ataskaita. II dalis (brėžiniai). Vilnius, 1990. LIIR f. 1 b. 1674;

Katalynas K., 1992š – Archeologinių tyrimų Vilniuje, Malūnų g. 3, 5 ataskaita. Vilnius, 1992. LIIR f. 1 b. 1871;

Katalynas K., 1993š – Archeologinių tyrimų Vilniuje, Malūnų g. 3, 5 ataskaita. Vilnius, 1993. LIIR f. 1 b. 2075;

Katalynas K., 2003š – Vilniaus senojo miesto vieta (A 1610 K). 2003 m. archeologinių žvalgymų Šv. Stepono ir Raugyklos gatvėse ataskaita. Vilnius, 2003. LIIR f. 1 b. 4113;

Katalynas K., Valužytė J., Zilinskas R., 2000š – Fiurstenhofo plano legenda. Vilnius, 2001. APCAA;

Kavaliauskas A., 2000ša – Archeologijos tyrimų, atliktų 1999 m. Vilniuje, Šv. Ignoto g. 3/4 ataskaita. Vilnius, 2000. LIIR f. 1 b. 3374;

Kavaliauskas A., 2000šb – Žvalgomųjų archeologijos tyrimų ir archeologijos tyrimų atliktų 2000 m. Vilniuje, Pilies g. Nr. 22 ataskaita. Vilnius, 2000. LIIR f. 1 b. 3591;

Kavaliauskas A., 2003š – Žvalgomųjų archeologijos tyrimų, atliktų 2002 m. Vilniuje, Pylimo g. Nr. 22, ataskaita. Vilnius, 2003. LIIR f. 1 b. 4056;

Kazlauskienė D., 1995š – Šv. Stepono bažnyčia Vilniuje, Geležinkelio g-vė Nr. 39. Architektūriniai tyrimai. Vilnius, 1995. PRIA f. 5 b. 6830;

Kazlauskienė D., 1996ša – Švč. Mergelės Marijos (Pranciškonų) bažnyčia, AtR 64a, Vilniuje, Trakų g-vė Nr. 9. Architektūriniai tyrimai. Kartogramos ir retrospekcijos. Vilnius, 1996. PRIA f. 5 b. 7076;

Kazlauskienė D., 1996šb – Švč. Mergelės Marijos (Pranciškonų) bažnyčia, AtR 64a, Vilniuje, Trakų g-vė Nr. 9. Architektūriniai tyrimai. Pietinė pastogė Vilnius, 1996. PRIA f. 5 b. 7077;

Kazlauskienė D., 1996šc – Švč. Mergelės Marijos (Pranciškonų) bažnyčia, AtR 64a, Vilniuje, Trakų g-vė Nr. 9. Architektūriniai tyrimai. Šiaurinė ir centrinė pastogės. Gotikinis frontonas. Vilnius, 1996. PRIA f. 5 b. 7078;

Kazlauskienė D., 1996šd – Švč. Mergelės Marijos (Pranciškonų) bažnyčia, AtR 64a, Vilniuje, Trakų g-vė Nr. 9. Architektūriniai tyrimai. Pietinė nava, bobinčius, naujoji zakristija. Vilnius, 1996. PRIA f. 2 b. 205-179;

Kazlauskienė D., 1999š – Švč. Mergelės Marijos (Pranciškonų) bažnyčia, AtR 64a, Vilniuje, Trakų g. Nr. 9. Architektūriniai tyrimai. Pranciškonų bažnyčios šiaurinė siena. Pagrindinis fasadas, rytinis fasadas. Vilnius, 1999. PRIA f. 2 b. 205-181;

Kuncaitienė A., 1993š – Pastato, esančio Vilniuje Maironio g. Nr. 13/6 (buv. Prečistajos varpinės) architektūriniai tyrimai. Vilnius, 1993. VAA f. 2 b. 1277-39;

Kuncevičius A., 1995š – Rokantiškių piliavietės žvalgymo ir tvarkymo darbų ataskaita. Vilnius, 1995. LIIR f. 1 b. 2424;

Kuncevičius A., 1996š – Pilaitės piliakalnio (AR-1435), Vilniaus m. archeologinių žvalgymų ataskaita. Vilnius, 1996. LIIR f. 1 b. 2728;

Kunigėlis A., 1993š – Šv. Teresės bažnyčios rūsių tvirtinimo projektas, architektūriniai tyrimai. Vilnius, 1993. PRIA f. 2 b. 330-2;

Kunigėlis A., Ščiogolevienė N., 1987š – Buv. Pranciškonų vienuolyno XV-XVIII a. respublikinės reikšmės arch. paminklo reg. Nr. 64a M-205-PD-4.2 II

ir III eilės žvalgybiniai architektūriniai tyrimai. Vilnius, 1987. VAA f. 2 b. 205-66;

Kunigėlis A., Vaškevičius A., 1975š – Buvusi Jurgio bažnyčios varpinė. Techninis darbo projektas. Architektūrinė statybinė dalis. Vilnius, 1975. VAA f. 2 b. 195-11;

Lasavickas S., 1984š – LIMTI sklypas Vilniuje, Giedrio g. Nr. 8. Buv. gotikinio užstatymo konservacijos – fragmentinės restauracijos pasiūlymai. Vilnius, 1984. VAA f. 1019 ap. 11 b. 5888;

Lasavickas S., Buivydas R., Kunigėlis A., 1992š – Vyskupo K. Bžostovskio buv. rūmų pamatų liekanų Verkiuose 1989-1990 m. archeologinių-architektūrinių tyrimų ataskaita. Tomas II. Vilnius, 1992. VAA f. 1019 ap. 11 b. 7423;

Lasavickas S., Legaitė R., 1960ša – Šiluminės trasos Vilniuje, Pionierių gtv., architektūrinių-archeologinių tyrimų aprašymas. Vilnius, 1960. VAA f. 1019 ap. 11 b. 36;

Lasavickas S., Legaitė R., 1960šb – Vilniuje, Tiesos gatvėje, kasamos trasos architektūrinių-archeologinių tyrimų aprašymas. Vilnius, 1960. VAA f. 1019 ap. 11 b. 35;

Lasavickas S., Petravičiūtė B., 1984š – LIMTI sklypas Vilniuje, Giedrio 8. Archeologiniai-architektūriniai apmatavimai. Vilnius, 1984. VAA f. 2 b. 322-127;

Lasavickas S., Petravičiūtė B., Lipakovienė S., 1984š – LIMTI sklypas Vilniuje, Giedrio 8. Buv. senojo užstatymo detalūs architektūriniai tyrimai. Vilnius, 1984. VAA f. 1019 ap. 11 b. 5884;

Lebedytė R., 1991š – „Dinamo“ d-jos past. (buv. Radvilų rūmai) Vilniuje, Liejyklos 2. Istoriniai-meniniai tyrimai. Istorinė-meninė apybraiža. Vilnius, 1991. VAA f. 1019 ap. 11 b. 6320;

Lipakovienė S., 1987š – Gyv. namas Vilniuje, Komjaunimo 30. Architektūriniai tyrimai. Vilnius, 1987. VAA F. 2 b. 58-1050;

Lipakovienė S., 1989š – Gotikinio namo pamatų liekanų tyrimai ir fiksacija Totorių g-vėje. Vilnius, 1989. VAA f. 2 b. 322-138;

Lipakovienė S., 1989š – XV-XVIII a. res. reikšmės arch. paminklas gyv. namas Didžioji 17/1. Priešprojektiniai darbai. Architektūriniai tyrimai iškėlus gyventojus. Vilnius, 1989. VAA f. 2 b. 881-134a;

Lipakovienė S., Petravičiūtė B., 1983š – Sklypas Vilniuje, Giedrio g. 8. Architektūriniai tyrimai. Vilnius, 1983. VAA f. 1019 ap. 11 b. 5887;

Lipakovienė S., Sidaraitė A., 1982š – XVI-XIX a. paminklai, gyv. namai Vilniuje Gorkio g-vė Nr. 46 – Bokšto 5. Detalūs architektūriniai tyrimai. Vilnius, 1982. VAA f. 2 b. 484-42;

Luchtanienė D., 1996š – Archeologiniai tyrimai Vilniuje, Menininkų rūmų komplekse (ATR-45). (S. Daukanto a. 3/8, Universiteto gt. 6, Totorių gt. 28). Tyrinėjimų aprašymas. Vilnius, 1996, LIIR f. 1 byla 2743;

Luchtanienė D., 1998š – Archeologiniai tyrimai (plotai 16 ir 17) Vilniuje, Rezentacinių rūmų ansamblio teritorijoje (AtR – 45) 1997 metais. T. 1-5. Vilnius, 1998. LIIR f. 1 b. 2951-2955;

Luchtanienė D., 2000š – Archeologijos tyrimai (plotai 20 ir 21), archeologijos žvalgymai ir žvalgomieji tyrimai Reprerentacinių rūmų ansamblio teritorijoje (AtR-45) Vilniuje 1999 metais. Ataskaita (1 dalis) tyrimų aprašymas, radinių sąrašas ir iliustracijos. Vilnius, 2000. LIIR f. 1 b. 3577;

Luchtanienė D., 2001ša – Archeologiniai žvalgymai Pelesos g. // Luchtanienė D., Archeologiniai žvalgymai Vilniaus senamiestyje ir urbanistikos paminklo teritorijoje 2000 metais. I dalis. Vilnius 2001. LIIR F. 1, b. 3579, p. 84;

Luchtanienė D., 2002ša – Vilniaus senojo miesto vietos (A 1610 K1), Šv. Ignoto g. 9 Vilniaus mieste archeologinių tyrinėjimų 2001 metais ataskaita. Vilnius, 2002. LIIR f. 1 b. 3793;

Luchtanienė D., 2002šb – Archeologiniai žvalgymai Trakų g. 11/2 // Luchtanienė D., Archeologiniai žvalgymai Vilniaus senamiestyje ir urbanistikos paminklo teritorijoje 2001 metais. Vilnius 2002. APCAA, p. 92-97;

Luchtanienė D., 2003š – Vilniaus senojo miesto vietos (A 1610 K1), Šv. Ignoto g. 9 Vilniaus mieste archeologinių tyrinėjimų 2002 metais ataskaita. Vilnius, 2003. LIIR f. 1 b. 3972;

Luchtanienė D., 2006š – Archeologiniai žvalgymai Pranciškonų vienuolyno V korpuse (buv. refektorijuje) Vilniuje // Luchtanienė D., Vilniaus senojo miesto vietos su priemiesčiais teritorijos (A 1610 K) ir urbanistinės teritorijos (UV-69) archeologijos žvalgymų 2004 metais ataskaita. Vilnius, 2006. APCAA;

Luchtanienė D., Girlevičius L., 2000š – Žvalgomieji archeologiniai tyrimai Kosciuškos g. 1A Vilniuje 2000 metais. Vilnius, 2000. LIIR f. 1 b. 3557;

Malelienė J., 1978š – Gyvenamas namas Garelio g. Nr. 15. Esamas stovis, fotofiksacija. I-os eilės architektūriniai tyrimai. Vilnius, 1978. VAA f. 1019 ap. 11 b. 5675;

Markelevičius J., 1978š – „Vaizdo“ spaustuvės kultūrinio-buitinio korpuso statyba (Vilniaus, Strazdelio ir Birštono g. sankryža). Žemės darbų archeologinės priežiūros ir fiksacijos ataskaita (1978 m. vasario 1-22 d.). Vilnius, 1978. LIIR f. 1, b. 480;

Misevičius S., 1980ša – Buv. Baltramiejaus bažnyčia. Paruošiamieji darbai. Architektūriniai tyrimai. Vilnius, 1980. VAA f. 2 b. 1010-2;

Misevičius S., 1980šb – Buv. Baltramiejaus bažnyčia. Paruošiamieji darbai. Pradiniai darbai. Vilnius, 1980. VAA f. 2 b. 1010-1;

Misiukaitė D., 1990ša – Vilniaus Kalnų parko teritorija koncertinės estrados aplinkoje. Žvalgomieji archeologiniai tyrimai. Ataskaita. Vilnius, 1990. LIIR f. 1 b. 2099.

Misiukaitė D., 1990šb – Vilniaus pilių muziejaus-draustinio teritorijos ribų nustatymas. Žvalgomieji archeologiniai tyrimai. Ataskaita. Vilnius, 1990, LIIR f. 1 b. 1668;

Morelowski M., 1940-1942š – Vilnius prieš 1655 metus. Rekonstrukcinio plano 318 numerių paaiškinimas. Vilnius, 1940-1942. VAA f. 1019 ap. 11 b. 4358;

Naikelis A., Viršuta L., 1973š – Knygų rūmai Vilniuje, Rašytojų g-vė Nr. 4. Inžineriniai geologiniai tyrimai. Vilnius, 1973. VAA f. 2 b. 195-9;

Patkauskas S., 1985š – Archeologinių kasinėjimų 1984 m. Vilniuje, Tiesos 19-27 (Kūdrų-Bokšto gatvių kampas) termofikacinės vandens siurblinės statybos teritorijoje ataskaita. Vilnius, 1985. LIIR f. 1, b. 3635;

Patkauskas S., 1988š – Archeologinės priežiūros darbų, vykdytų šiluminės trasos kasimo vietoje buv. Tiesos g., ataskaita. Vilnius, 1988. LIIR f. 1 b. 1366;

Patkauskas S., 1995š – Vilniaus senamiesčio gynybinės sienos Rūdinkų vartų 1992 m. archeologinių tyrimų ataskaita. Vilnius, 1995. LIIR f. 1 b. 2407;

Petrulis J., 1951š – Vilniaus m. lauko darbų stebėjimo duomenys. LIIR f. 1 b. 13;

Poška T., 1995ša – Žvalgomieji archeologiniai tyrimai Vilniuje, Pylimo g. 12. Ataskaita. Vilnius, 1995. LIIR f. 1 b. 2261;

Poška T., 1995šb – Žvalgomieji archeologiniai tyrimai Vilniuje, Pylimo g. 51. Vilnius, 1995. LIIR f. 1 b. 2443;

Poška T., 1999š – Žvalgomieji archeologijos tyrinėjimai Vilniuje, Šv. Dvasios g. 1998 m. Ataskaita. Vilnius, 1999. LIIR f. 1 b. 3129;

Poška T., 2002š – Archeologijos tyrinėjimų Vilniuje, Aušros vartų g. 12 2001 m. ataskaita. Vilnius, 2002. LIIR f. 1 b. 3715;

Poška T., 2006ša – Archeologiniai tyrinėjimai Aušros vartų g. 7 – Arklių g. 18 (buv. Bazilijonų vienuolyno teritorijoje). Ataskaita. Vilnius, 2006. APCAA;

Poška T., 2006šb – Vilniaus senojo miesto vietos su priemiesčiais (A1610K) ir urbanistinės teritorijos (UV-69) archeologinių žvalgymų 2005 m. ataskaita;

Poška T., 2007š – Archeologinių tyrinėjimų Panerių g. 8 Vilniuje 2006 m. ataskaita. Vilnius, 2007. APCAA;

Poška T., Girlevičius L., 2007ša – Bernardinų ir Šiltadaržio g., Vilniaus m. 2006 m. elektros kabelio renovacijos metu atliktų archeologinių žvalgymų ataskaita // Poška T., Vilniaus senojo miesto su priemiesčiais (A1610K) ir urbanistinės teritorijos (UV-69) archeologinių žvalgymų ataskaita. Vilnius, 2007. APCAA, p. 3-7;

Poška T., Girlevičius L., 2007šb – Pylimo gatvėje, Vilniuje, renovuojamos vandentiekio magistralės Nr. 36 vietoje, 2006 m. atliktų archeologinių žvalgymų ataskaita // Poška T., Vilniaus senojo miesto su priemiesčiais (A1610K) ir urbanistinės teritorijos (UV-69) archeologinių žvalgymų ataskaita. Vilnius, 2007. APCAA, p. 39-84;

Poška T., Žukovskis R., 1994š – I žemės darbų etapo Kalinausko g. 15 archeologinės priežiūros rezultatai. Vilnius, 1994. APCAA;

Purlys E., 1971š – Namas Vilniuje, Giedrio g-vėje Nr. 6. Žvalgybinių architektūrinių tyrimų išvados. Vilnius, 1971, VAA f. 2 b. 73-17;

Purlys E., 1973š – Nauji gotikos ir renesanso pastatų architektūriniai radiniai tiriant buv. Ignoto vienuolyno kompleksą, Vilniuje. Datavimo problemos. Vilnius, 1973. VAA f. 1019 ap. 11 b. 5831;

Purlys E., 1981ša – Buv. Benediktinių vienuolynas Vilniuje, Giedrio 5, 3. Architektūriniai tyrimai. II tomas. Zondažų kortelės, kartogramos, retrospektyviniai brėžiniai. Vilnius, 1981. VAA f. 2 b. 605-10;

Purlys E., 1981šb – Buv. Benediktinių vienuolynas Vilniuje, Giedrio 5, 3. Architektūriniai tyrimai. III tomas. Zondažų aprašymas, architektūrinių tyrimų ataskaita. Vilnius, 1981. VAA f. 2 b. 605-11;

Purlys E., 1981šc – Buv. Benediktinių vienuolynas Vilniuje, Giedrio 5, 3. Architektūriniai tyrimai. IV tomas. Stilistinės kartogramos. Vilnius, 1981. VAA f. 2 b. 605-12;

Racevičienė J., 1973š – Gyvenamas namas Vilniuje, Gorkio g-vė Nr. 46 (buve Chodkevičių rūmai). Istorinės žinios. Vilnius, 1973. VAA f. 1019 ap. 11 b. 5429;

Racevičienė J., 1977š – Gyv. namas Vilniuje, Pilies skg. Nr. 10 (buv. 148 posesija) // Kultūros paminklai pagal LTSR Kultūros paminklų sąrašą... Istoriniai tyrimai. T. 1. Tekstinė medžiaga. Vilnius, 1977. VAA f. 1019 ap. 11 b. 250, p. 36-39;

Racevičienė J., 1989š – Vilniaus Senamiesčio 57-to kvartalo namų Pylimo g-vėje Nr. 38, 40, 42, 44, Ligoninės g-vėje Nr. 1, 3, 5, 7, 9 istorinių tyrimų ataskaita. Vilnius, 1989. VAA f. 1019 ap. 11 b.4750;

Racevičienė A., 1992š – Pietinio Vilniaus apvažiavimo istoriniai tyrimai. Vilnius, 1992. VAA f. 1019 ap. 11 b. 4437;

Rackevičius G., 1995š – Vilniaus aukštutinė pilis. Archeologinių tyrimų ataskaita. 1995 m. Vilnius, 1995. LIIR f. 1 b. 2458;

Račinskas R., 1988š – Pastatas Vilniuje, Didžioji 16 Vilniaus senamiesčio 43 kvartalas. Paruošiamieji darbai. Architektūriniai tyrimai. 1988. VAA f. 1019 ap. 11 b. 5494;

Račinskas R., 1993š – Vidaus kiemo tarp namų Didžioji 14-16 ir Savičiaus 6 fasadų architektūriniai tyrimai, fragmentinės restauracijos projektas ir kiemo perdengimo pasiūlymai. 1993. VAA f. 2 b. 58-1217;

Radavičiūtė B., 1973š – Lietuvos TSR Valstybinis dailės institutas (buv. Bernardinų vienuolynas) architektūriniai tyrimai. Vilnius, 1973. VAA f. 2 b. 49-31;

Raškauskas V., 1992š – Vilniaus transporto magistralė nuo Višinskio gatvės iki Geležinkelio aikštės. Žvalgomieji tyrinėjimai. Vilnius 1992. LIIR f. 1 b. 2070;

Rusteika B., Bešėnienė D., 1979 – Gyv. namas Vilniuje, Garelio g. 15/1. Priešprojektiniai darbai. Inžinerinė geologija. Vilnius, 1979. VAA f. 2 b. 466-10;

Rusteika B., 1983š – Buv. vienuolyno pastatų ansamblis Vilniuje, Gorkio 73. Paruošiamieji darbai. Inžinerinė geologija. Vilnius, 1986. VAA f.2 b. 193-41;

Rusteika B., 1987š – Namai Komjaunimo 30 (29 kvartalas). Paruošiamieji darbai. Inžinerinė geologija. Vilnius, 1987. VAA f. 2 b. 58-1069;

Rusteika B., 1988š – Vilniaus m. siena Birštono gt. ties Šv. Dvasios vienuolynu. Priešprojektiniai darbai. Inžineriniai-geologiniai tyrimai. Vilnius, 1988. VAA f. 2 b. 1318-7;

Rusteika B., 1989š – Vilniaus senamiesčio 38 kv. pastatai – gyv. namai Pilies g. 18, 20, 22, 26, 28, 30. Priešprojektiniai darbai. Inžineriniai-geologiniai tyrimai. Vilnius, 1989. VAA f. 2 b. 101-161;

Sakalauskas K., Tulevičius V., Zakarevičius A., 1985š – Mokslinio tiriamojo darbo Vilniaus valstybinio V. Kapsuko universiteto mokslo muziejaus ir aulos deformacijų tyrimas. Vilnius, 1985. VAA f. 1019 ap. 11 b. 6984, p. 95;

Samukienė A., 1983š – Buv. vienuolyno pastatų ansamblis Vilniuje, Gorkio gt. Nr. 73. Paruošiamieji darbai. Vilnius, 1983. VAA f. 1 ap. 11 byla 5208;

Samukienė A., 1984š – Buv. vienuolyno pastatų ansamblis Vilniuje, Gorkio gt. Nr. 73. Buv. Šv. Trejybės cerkvė ir varpinė. Architektūriniai tyrimai. Išvados stilistinės kartogramos, retrospektyviniai brėžiniai. Byla 1. Vilnius, 1984. VAA f. 2 b. 193-30;

Samukienė A., 1989š – Inžinerinio laboratorinio korpuso rekonstrukcija su išplėtimu. Vilnius, Garelio g-vė Nr. 4, Garelio g-vė Nr. 6. Paruošiamieji darbai. Užstatymo lieknų architektūriniai (Garelio Nr. 4) – tyrimai statybos metu (Garelio Nr. 6). Tomas I. Vilnius, 1989. VAA f. 2 b. 488-112;

Samukienė A., Rukšytė V., Bytautas M., 1989š – Inžinerinio laboratorinio korpuso rekonstrukcija su išplėtimu. Vilnius, Garelio g-vė Nr. 4, Vilnius Garelio g-vė Nr. 6. Užstatymo liekanų architektūriniai tyrimai (Garelio Nr. 4) – tyrimai statybos metu (Garelio Nr. 6). Tomas I. Vilnius, 1989. VAA f. 2 b. 448-112;

Samuolienė S., 1992š – Buv. rūmai Vilniuje, Trakų g. 1/26. Vilnius, 1992. VAA f. 1019 ap. 11 b. 6762;

Sarcevičius S., 1998š – 1997 m. Vilniuje, Kosciuškos gt. Nr. 3 vykdytų archeologinių tyrimų ataskaita. T. 1 (tekstas, nuotraukos, invent. lentelės). Vilnius, 1998. LIIR f. 1 b. 2894;

Sarcevičius S., 1999š – Vilniuje – 1998 m., Pylimo-Rūdninkų gt. kampe vykdytų archeologijos tyrimų ataskaita. Vilnius, 1999. LIIR f. 1 b. 3182;

Sarcevičius S., 2000ša – 2000 m. Vilniuje, Basanavičiaus g. 4 vykdytų archeologijos tyrimų ataskaita. Vilnius, 2000. LIIR f. 1 b. 3564;

Sarcevičius S., 2000šb – 2000 m. Vilniuje, Basanavičiaus g. Nr. 2/15-13 vykdytų archeologijos tyrinėjimų ataskaita. Vilnius, 2000. LIIR f. 1 b. 3566;

Sarcevičius S., 2000šc – 2000 m. Vilniuje, Vingrių g. Nr. 6 vykdytų archeologijos tyrinėjimų ataskaita. Vilnius, 2000. LIIR f. 1 b. 3568;

Sarcevičius S., 2005š – Vilnius – 2003 m. Maironio gt. 2 vykdytų archeologijos tyrimų ataskaita. Vilnius, 2005. LIIR F. 1, b. 4269;

Sarcevičius S., 2006š – 2005 m. vykdytų archeologijos žvalgymų Vilniaus senamiestyje bei priemiestyje (A1610K) ataskaita. Vilnius, 2006. LIIR f. 1 b. 4538;

Simanavičius Ž., 1987š – Vilniaus miesto siena Jacenevičiaus ir Birštono g. Kompleksiniai tyrimai. Architektūriniai tyrimai. Vilnius, 1987. VAA f. 2 b. 1381-1;

Simanavičius Ž., 1988ša – Vilniaus miesto siena Birštono g-vėje ties Šv. Dvasios vienuolynu. Paruošiamieji darbai. Pradiniai darbai. T. 1. VAA f. 2 b. 1318-5;

Simanavičius Ž., 1988šb – Vilniaus miesto siena Birštono g. ties Šv. Dvasios vienuolynu. Priešprojektiniai darbai. Architektūriniai-archeologiniai apmatavimai ir architektūriniai tyrimai. Vilnius, 1988. VAA f. 2 b. 1318-8;

Simanavičius Ž., 1988šc – Vilniaus miesto siena Komjaunimo g. 22. Architektūriniai-archeologiniai apmatavimai ir architektūriniai tyrimai. Vilnius, 1988. VAA f. 2 b. 1318-11;

Skardžius E., 1995ša – 1993-1994 m. Vilniaus senamiesčio 15 kvartalo kap. remontui-restauracijai vykdytų žemės darbų archeologinės priežiūros fiksacijos ir žvalgomųjų tyrimų ataskaita II dalis. Vilnius, 1995. LIIR f. 1 b. 2428;

Skardžius E., 1995šb – 1993-1994 m. Vilniaus senamiesčio 15 kvartalo kap. remontui-restauracijai vykdytų žemės darbų archeologinės priežiūros fiksacijos ir žvalgomųjų tyrimų ataskaita IIA dalis. Vilnius, 1995. LIIR f. 1 b. 2429;

Stanaitis A., 1993š – 1993 m. žvalgomieji archeologiniai tyrinėjimai Vilniuje, Liepkalnio g. Nr. 1. Vilnius, 1993. LIIR f. 1 b. 2104;

Stankevičius G., 1990š – Sklypo Pylimo, Lydos, Kėdainių gatvių kampe, Vilniaus senamiesčio 29 kvartale archeologinių tyrimų ataskaita. Vilnius, 1990. LIIR f. 1, b.: 1663a, 1663b, 1663c;

Stankevičius G., 1991š – Buv. Radvilų rūmų Vilniuje, Liejyklos g-vė Nr. k archeologinių tyrimų ataskaita. Vilnius, 1991. LIIR f. 1 b. 1738;

Stankevičius G., 1992š – Žvalgomųjų archeologinių tyrimų Vilniuje, Aušros vartų gatvėje Nr. 7b, Šv. Trejybės unitų bažnyčios teritorijoje, ataskaita. Vilnius, 1992. LIIR f. 1 b. 2024;

Šėma T., 1999š – 1998 m. Vilniuje, Trakų gt. Nr. 2 (vakarinis korpusas) vykdytų archeologijos žvalgomųjų tyrimų ataskaita. Vilnius, 1999;

Širvinskienė D., 1992š – Šv. Jokūbo-Pilypo bažnyčios vienuolynas Vilniuje, Vasario 16 gt. Nr. 10. Vienuolyno (klebonijos) architektūriniai tyrimai (I-ma eilė). Vilnius, 1992. VAA f. 2 b. 276-48;

Tebelškis P., 1979ša – Gyvenamojo pastato Vilniuje, Šiaulių g. 3 kapitalinis remontas. Žemės kasimo darbų archeologinės priežiūros ir fiksacijos darbų ataskaita. Vilnius, 1979. LIIR f. 1 b. 721;

Tebelškis P., 1979šb – Magistralinių šiluminių tinklų tiesimo į Paupio-Rasų rajonus IV-VI statybos etapo žemės kasimo darbų archeologinės priežiūros ir fiksacijos darbų ataskaita. Vilnius, 1979. LIIR f. 1 b. 650;

Tebelškis P., 1980š – „Bočių“ restorano Vilniuje, Giedrio g. 4/3 1980 m. vykdytų archeologinių tyrimų ataskaita. Vilnius, 1980. LIIR f. 1 b. 836;

Tebelškis P., 1981š – Pastato Vilniuje, L. Giros g. Nr. 39/6 1981 m. žvalgomųjų archeologinių tyrimų ataskaita. Vilnius, 1981. LIIR f. 1 b. 896;

Tomoi F., 2006š – Civilinė-gynybinė architektūra Vilniuje XIV-XV a. Magistro darbas. Vilnius, 2006. Saugomas Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto Archeologijos katedroje;

Urbonienė E., 1982š – Vilniaus universiteto baltoji salė su bokštais Universiteto g. 3. Architektūriniai tyrimai (istorinius duomenis surinko V. Drėma). Vilnius, 1982. VAA f. 2 b. 118-505;

Ušinskas V., 1983š – Šv. Dvasios vienuolyno, Vilniuje, žvalgomųjų archeologinių tyrimų 1982 metais ataskaita. Vilnius, 1983. LIIR f. 1 b. 1072;

Ušinskas V., 1985ša – 1983 m. archeologinių tyrinėjimų Vilniuje, K. Giedrio g. 8 ataskaita. Tomas I. Tyrinėjimų duomenų aprašymas. Vilnius, 1985. VAA f. 1019 ap. 11 b. 5859;

Ušinskas V., 1985šb – Archeologiniai tyrimai Vilniuje 1984 metais, K. Giedrio g. Nr. 6. Ataskaita. T. 1. Vilnius, 1985. LIIR F 1 b. 1435;

Ušinskas V., 1985šc – Gyv. namo Vilniuje, Trakų g. 12 inžinerinių geologinių tyrimų archeologinė priežiūra ir fiksacija. Vilnius, 1985. LIIR f. 1 b. 1452;

Vaicekauskas A., 1993š – Žvalgomieji archeologiniai tyrinėjimai Šv. Stepono bažnyčios šventoriuje Vilniuje, Geležinkelio g-vė 39. Vilnius, 1993. LIIR f. 1 b. 2090;

Vaicekauskas A., 1996š – Archeologinių tyrimų Vilniuje, Kosciuškos g-vėje 3 ataskaita. Vilnius, 1996. LIIR f. 1 b. 2474;

Vaicekauskas A., 2000š – 1997 m. archeologijos tyrinėjimų Vilniuje, Trakų gt. 9, Švč. Mergelės Marijos ėmimo į dangų pranciškonų bažnyčios viduje (plotai Nr. I ir Nr. III) mokslinė ataskaita. Vilnius, 2000. Ataskaita saugoma tyrimų autoriaus asmeniniame archyve;

Vaicekauskas A., 2003š – 2003 m. archeologinių žvalgymų Vilniaus senojo miesto vietos (A1610K1) ir urbanistikos paminklo teritorijos (UV70) ribose ataskaita. Vilnius, 2003. LIIR f. 1 b. 4156;

Vainilaitis V., 1993š – Žvalgomieji archeologiniai tyrimai Vilniuje, Kreivojo skersgatvio rajone. Vilnius, 1993, LIIR f. 1 b. 2135;

Vainilaitis V., 2000š – Archeologiniai žvalgomieji tyrimai Vilniuje, Sereikiškių parke, archeologiniai žvalgymai Maironio g. 12. Vilnius, 2000. LIIR f. 1 b. 3415;

Vaitkevičius G., 1981š – „Bočių“ restorano Vilniuje, K. Giedrio 4/3 1980 m. vykdytų archeologinės priežiūros ataskaita. Vilnius, 1981. LIIR f.1 b. 850;

Vaitkevičius G., 1987š – Buv. Pranciškonų vienuolyno teritorijos Vilniuje, archeologinių tyrimų ataskaita (1985-1987). Vilnius, 1987. LIIR f. 1, byla 1420;

Valeckas R., 1989š – Buv. Bernardinų vienuolyno (XVI-XIX a. archit. paminklo) archit. tyrimai. Vilnius, Maironio 6. Architektūriniai tyrimai (neiškėlus naudotojų). T. 1. Vilnius, 1989. VAA f. 1019 ap. 11 b. 6384;

Valeckas R., Račinskas R., 2000š – Buv. Bernardinų vienuolyno galerija ir buv. miesto gynybinės sienos Bernardinų vartai. Atkastų statinių architektūriniai tyrimai. Vilnius, 2000. PRIA f. 5 b. 7502;

Valužytė J., 1990š – Šventosios dvasios (dominikonų) bažnyčia Vilniuje (Dominikonų g. 8). Vilnius, 1990. VAA f. 1019 ap. 11 b. 5643;

Valužytė J., 1989š – Vilniaus miesto 27 kvartalas. Istoriniai tyrimai. Vilnius, 1989. VAA f. 1019 ap. 11 b. 4584;

Valužytė J., 1993š – Šv. Baltramiejaus bažnyčia Vilniuje. Istoriniai tyrimai. Istorinė apybraiža. Vilnius, 1993. VAA f. 1019 ap. 11 byla 7372;

Vileikienė L., 1996š – Rezentacinių rūmų ansamblis AtR-45 Vilniuje (S. Daukanto 3/8, Universiteto 6, Totorių 28) restauravimas ir pritaikymas Lietuvos Respublikos Prezidentūrai. Rezentacinių rūmų ansamblio istoriniai tyrimai. Tekstinė dalis. Vilnius, 1996. PRIA f. 5 b. 7055;

Viršuta L., 1973š – Respublikinė techn. biblioteka. Giedrio 6. Techninis projektas. Inžinerinė geologinė dalis. Vilnius, 1973. VAA f. 2 b. 73-18;

Vojevodskaitė A., 1986š – Vilniaus senamiesčio 57 kvartalo namų Rūdininkų gt. Nr. 11, 13 ir 15 istorinių tyrimų ataskaita. Vilnius, 1986. VAA f. 1019 ap. 11 b. 6859;

Zilinskas R., 1989š – XVI-XIX a. resp. reikšmės arch. paminklas buv. bernardinų vienuolynas Vilniuje Maironio 11 / Švietimo 13. I eilės architektūriniai tyrimai. Vilnius, 1989. VAA f. 1019 ap. 11 b. 6440;

Zilinskas R., Bėčienė I., Gasparavičienė S., 1997š – Pastatas Vilniuje, Vokiečių g. 26. Žvalgomieji architektūros, žvalgomieji polichromijos, istoriniai tyrimai. Vilnius, 1997. PRIA f. 5 b. 7159;

Zilinskas R., Račinskas R., Valeckas R., 1996š – Reprerentacinių rūmų Vilniuje, S. Daukanto a. 3/8 architektūriniai tyrimai. Vilnius, 1996. PRIA f. 5 b. 7008;

Žilevičius L., 1976š – XVI-XIX a. architektūros paminklo buv. Vilniaus benediktinų vienuolyno (K. Giedrio 3, 5) ansamblio istorinė-meninė apybraiža. Vilnius, 1976. VAA f. 1019 ap. 11 b. 5795;

Žukovskis R., 1995š – Suomijos Respublikos ambasada Lietuvoje K. Kalinausko g. 15. Archeologinė priežiūra. Vilnius, 1995. LIIR f. 1 b. 2439;

Žukovskis R., 2003š – Žvalgomųjų archeologinių tyrimų ir žvalgymų Kūdrų g. Vilniuje, 2002 metais ataskaita. Vilnius, 2003. LIIR f. 1 b. 4169;

Žukovskis R., 2004š – Archeologinių žvalgymų Kūdrų g. Vilniuje, 2003 metais ataskaita. Vilnius, 2004. LIIR f. 1 b. 3925;

Žukovskis R., 2005š – Archeologiniai tyrimai Maironio g. 10, Vilniuje, 2004 metais. Ataskaita. Vilnius, 2005. LIIR f. 1 b. 4441;

Žukovskis R., 2006š – Archeologinių tyrimų L.Stuokos-Gucevičiaus g. – S. Daukanto a. 1, Vilniuje 2005 metais, ataskaita. Vilnius, 2006. LIIR f. 1 b. 4582;

Žukovskis R., 2007ša – S. Daukanto a. 3/8, Vilniuje, Reprerentacinių rūmų ansamblio (G277K) restauravimo ir pritaikymo Lietuvos Respublikos Prezidento rezidencijai 2006 metais vykdytų archeologinių tyrimų ataskaita. I dalis (tekstinė dalis, fonuottraukos, brėžiniai, priedai). Vilnius, 2007. APCAA;

Žukovskis R., 2007šb – Žvalgomieji archeologiniai tyrimai Bokšto g. 21A, Vilniuje, 2006 m. Vilnius, 2007. APCAA;

Žukovskis R., Girlevičius L., 2007š – Archeologiniai žvalgymai Gervėčių g. 4 // Žukovskis R., Vilniaus senamiesčio pietinio apvažiavimo, 2006 metais vykdytų archeologinių žvalgymų ataskaita. Vilnius, 2007, p. 73-90. APCAA;

Симанавичюс Ж., 1987š – Памятник истории республиканского значения XVI-XIX в.в. по ул. Л. Гирос 29/6 в г. Вильнюс. Остатки городской стены. Проект реставрации. Вильнюс, 1987. VAA f. 2 b. 58-1068;

Interaktyvūs ir elektroniniai resursai:

Gendrėnas G., Ožalas E., 2003 – Vilnius 2002. Karaliaus Mindaugo tilto prieigos. Žvalgomieji archeologiniai tyrimai. Kairysis Neris krantas. Žygimantų gatvės rekonstrukcija // <http://www.lietuvospilys.lt>; <http://vienuolynai.mch.mii.lt>;

Vaitkevičius G., Valionienė O., Sarcevičius S., 2006 – Vilniaus archeologijos atlasas. Vilnius, 2006;

Literatūra:

Abaravičius G., Remecas E., 1998 – Tyrinėjimai Lietuvos didžiojo kunigaikščio Gedimino paminklo vietoje // ATL 1996 ir 1997 metais. Vilnius, 1998, p. 294-298;

Balinskis M., 2007 – Vilniaus miesto istorija. Vilnius, 2007;

Baronas D., 2006 – Pirmieji pranciškonų žingsniai Lietuvoje // Studia franciscana Lithuanica / I. Vilnius, 2006, p. 9-31;

Batūra R., 1964 – XIV a. Vilniaus miesto gynybiniai įtvirtinimai // *Statyba ir architektūra*. 1964, Nr. 7, p. 13-15;

Benevolo L., 1998 – *Europos miesto istorija*. Vilnius, 1998;

Bogdanowski J., 1996 – *Architektura obronna w krajobrazie Polski od Biskupina do Westerplatte*. Warszawa-Kraków, 1996;

Budownictwo wojskowe, 1935-1936 – *Budownictwo wojskowe 1918-1935*. Tom I. Warszawa, 1935-1936;

Bukantis A., 1996 – *Neįprasti gamtos reiškiniai Lietuvos žemėse*. Vilnius, 1996;

Bumblauskas A., 2005 – *Senosios Lietuvos istorija*. Vilnius, 2005;

Burokas A., 1967 – *Verkių rūmai* // *Tiesa*. 1967, Nr. 157, p. 6;

Butėnas E., 2006a – *Tyrinėjimai Šiltadaržio g. 4* // *ATL 2004 metais*. Vilnius, 2006, p. 215-216;

Butėnas E., 2006b – *Žvalgomieji tyrinėjimai Bokšto g. 17, 21A* // *ATL 2004 metais*. Vilnius, 2006, p. 214;

Butrimaitė R., 2006a – *Tyrinėjimai Pylimo g. 41* // *ATL 2004 metais*. Vilnius, 2006, p. 218-219;

Butrimaitė R., 2006b – *Tyrinėjimai Gedimino pr. 12A* // *ATL 2005 metais*. Vilnius, 2006, p. 328-330;

Butrimaitė R., 2006c – *Tyrinėjimai Šiaulių g. 5/1* // *ATL 2005 metais*. Vilnius, 2006, p. 332;

Caune A., 1995 – *Arheoloģiskās liecības Rīgas 12.-13. gadsimta plānojuma rekonstrukcijās* // *Senā Rīga. Pētījumi pilsētas arheoloģijā un vēsturē*. T. 5. Rīga, 2005, p. 33-43;

Czołowski A., 1926 – *Kudak. Przyczynki do założenia i upadku twierdzy* // *Kwartalnik Historyczny R*. T. 40. Wilno, 1926, s. 161-184;

Dambrauskaitė T., 1984 – *Buvusių universiteto klinikų, chemijos laboratorijos ir medicinos kolegijos pastatai* // *Architektūros paminklai*. T. 8. Vilnius, 1984, p. 34-38;

Daminaitis V., 1998 – *1996 metų tyrinėjimai Jėzuitų vienuolyne, Vilniuje* // *ATL 1996 ir 1997 m.* Vilnius, 1998, p. 342-344;

Daminaitis V., 2000 – *Archeologiniai tyrimai Šv. Kotrynos bažnyčioje* // *Kultūros paminklai*. T. 7. Vilnius, 2000, p. 53-56;

Daminaitis V., 2002a – *Archeologiniai tyrinėjimai Vilniuje, Šv. Mikalojaus / Augustijonų gatvėse bei žvalgomieji tyrinėjimai Daukanto a. Nr. 1* // *ATL 2001 metais*. Vilnius, 2002, p. 180-181;

Daminaitis V., 2002b – *Tyrinėjimai Vilniuje, Bonifratrų vienuolyne ir Mindaugo gatvėje* // *ATL 2000 metais*. Vilnius, 2002, p. 162-163;

Daminaitis V., 2006 – *Tyrinėjimai Vilniuje, Čiurlionio g. 3* // *ATL 2005 m.* Vilnius, 2006, p. 129-130;

Daminaitis V., 2007 – *Tyrinėjimai ir žvalgomieji tyrinėjimai Vilniuje* // *ATL 2006 metais*. Vilnius, 2007, p. 363-365;

Daugudis V., 1993 – *Iš Vilniaus miesto praeities*. Vilnius, 1993;

Daugudis V., 1994 – *Nauji duomenys apie Vilniaus Plikojo (Trijų kryžių) kalno praeitį* // *Lietuvos mokslas*. T. 2, 2-3 knyga. Vilnius, 1994, p. 162-175;

Daugudis V., Lisanka, 1980 – Daugudis V., Lisanka A., Vilniaus Žemutinės pilies arsenalo teritorijos tyrinėjimai 1978 m. // ATL 1978 ir 1979 m. Vilnius, 1980, p. 39-41;

Daugudis V., Lisanka A., 1982 – Vilniaus Žemutinės pilies arsenalo teritorijos archeologiniai tyrinėjimai 1978 m. // Muziejai ir paminklai. T. 4. Vilnius, 1982, p. 41-46;

Drėma V., 1984 – Vilniaus universiteto Didžiojo (Akademijos) kiemo pietinis sparnas // Architektūros paminklai T. 9. Vilnius, 1984, p. 12-33;

Drėma V., 1991a – Dingęs Vilnius. Vilnius, 1991;

Drėma V., 1991b – Vilniaus Šv. Onos bažnyčia. Vilniaus katedros rekonstrukcija 1782-1801 metais. Vilnius, 1991;

Dundulis V., 1981 – Lietuva Napoleono agresijos metais (1807-1812). Vilnius, 1981;

Dzikas L., 1984 – Vilniaus universiteto teritorijos archeologiniai tyrimai // Muziejai ir paminklai T. 6. Vilnius, 1984, p. 49-56;

Dzikas L., 1988 – Kai kurie Kairėnų istorijos puslapiai, remiantis archeologiniais duomenimis // Architektūros paminklai. T. 11. Vilnius, 1988, p. 40-44;

Gendrėnas G., Ožalas E., 2005 – Žvalgomieji archeologiniai tyrimai Vilniuje, statomo Karaliaus Mindaugo tilto prieigose // ATL 2002 metais. Vilnius, 2005, p. 184-185;

Gerquin B., 1974 – Zamki w Polsce, 1974;

Girininkas A., Semėnas V., 1995 – XIII a. Rėkučių gynybinis įrenginys // Kultūros paminklai T. 2. Vilnius, 1995, p. 28-35;

Girininkienė V., 2004 – Vilniaus kapinės. Vilnius, 2004;

Girlevičius L., 2000 – Nežinomi Užupio senkapiai // Kultūros paminklai. T. 7. Vilnius, 2000, p. 57-61.

Girlevičius L., 2002 – Archeologiniai tyrinėjimai ir žvalgymai Totorių ir Šv. Mykolo gatvėse // ATL 2001 metais. Vilnius, 2002, p. 181-182;

Girlevičius L., 2005 – Archeologiniai tyrinėjimai Vilniuje, Totorių g. 25/3 // ATL 2002 metais. Vilnius, 2005, p. 190-191;

Girlevičius L., 2005 – Tyrinėjimai ir žvalgymai Vilniuje, Žygimantų g. 2 // ATL 2003 metais. Vilnius, 2005, p. 188-192;

Girlevičius L., 2006 – Tyrinėjimai Lietuvos Respublikos Prezidentūros teritorijoje // ATL 2005 metais. Vilnius, 2006, p. 339-340;

Girlevičius L., 2006a – Žvalgymai Žygimantų g. 2 // ATL 2004 metais. Vilnius, 2006, p. 223-225;

Girlevičius L., 2006b – Žvalgomieji tyrinėjimai Aukštaičių g. 7 // ATL 2006 metais. Vilnius, 2006, p. 335-336;

Girlevičius L., 2007a – Vilniaus bastioniniai įtvirtinimai XVII-XVIII amžiuje // Lietuvos istorijos studijos. T. 19. Vilnius, 2007, p. 9-23;

Girlevičius L., 2007b – Vilniaus miesto fortifikacija XVI a. pradžioje // Lietuvos didysis kunigaikštis Aleksandras ir jo epocha (mokslinių straipsnių rinkinys). Vilnius, 2007, p. 176-189;

Glemža L., 2007 – Vilniaus miesto ir pilies ryšiai // Vilniaus žemutinė pilis XIV a. – XIX a. pradžioje 2005-2006 m. tyrimai. Vilnius, 2007, p. 52-80;

- Grišinas V., 1990 – Vilniaus „rurmusas“ // Kultūros barai. 1990, Nr. 9, p. 63-67;
- Gudynaitė B., Poška T., 2000 – Subačiaus vartų ir Šv. Dvasios gatvės Vilniuje 1989-1999 m. tyrinėjimai // Kultūros paminklai. T. 7. Vilnius, 2000, p. 163-169;
- Gudynaitė B., Zilinskas R., 2000 – Architektūros tyrimai Vilniaus Katedros aikštėje 1998-1999 m. // Kultūros paminklai. T. 7. Vilnius, 2000, p. 109-119;
- Harris C., 2007 – Iliustruotas architektūros istorijos žodynas anglų-lietuvių kalbomis. Vilnius, 2007;
- Holubovičiai E. ir V., 1941 – Gedimino Kalno Vilniuje 1940 metų kasinėjimų pranešimas // Lietuvos praeitis. T. 1 sąs. 2, Vilnius-Kaunas, 1941, p. 649-691;
- Ilarienė I., 2007 – Trys žemėlapiai, reprezentuojantys Lietuvos Didžiąją kunigaikštystę: iš kartografinės ir ikonografinės medžiagos paieškų Drezdene ir Berlyne // Vilniaus žemutinė pilis XIV a. – XIX a. pradžioje 2005-2006 m. tyrimai. Vilnius, 2007, p. 351-382;
- Jaloveckas R., Dambrauskaitė T., 1970 – Buv. Šv. Jono bažnyčios Vilniuje restauraciniai tyrimai // Architektūros paminklai. T. 1. Vilnius, 1970, p. 79-90;
- Jaloveckas R., Dambrauskaitė T., 1972 – Buvusios Šv. Jono bažnyčios Vilniuje restauraciniai tyrimai // Architektūros paminklai. T. 2. Vilnius, 1972, p. 89-104;
- Jankevičienė A., 2002a – Dviejų stilių sintezė XVI a. Vilniaus cerkvių architektūroje // Vilniaus dailės akademijos darbai. T. 26. Vilnius, 2002, p. 167-179;
- Jankevičienė A., 2002b – Vilniaus Bernardinų pastatų ansamblis ir jo architektūros kilmės problemos // Vilniaus dailės akademijos darbai. T. 26. Vilnius, 2002, p. 43-88;
- Jankevičienė A., Samukienė A., 2002 – Gotikos reliktai Vilniaus Dominikonų architektūros ansamblyje // Vilniaus dailės akademijos darbai. Nr. 26. Vilnius, 2002, p. 89-97;
- Jonaitis R., 2006 – Tyrinėjimai Vilniaus g. 31 // ATL 2004 metais. Vilnius, 2006, p. 226-234;
- Jonaitis R., 2007a – Tyrinėjimai Rotušės aikštėje ir jos prieigose // ATL 2006 metais. Vilnius, 2007, p. 365-368;
- Jonaitis R., 2007b – Tyrinėjimai Subačiaus g. 11 // ATL 2006 metais. Vilnius, 2007, p. 368-372;
- Jučienė I., 1971a – Artilerijos bastionas // Lietuvos pilys. Vilnius, 1971, p. 76-88;
- Jučienė I., 1971b – Vilniaus artilerijos bastionas // Mokslas ir gyvenimas. 1971, Nr. 10, p. 38-40;
- Jučienė I., 1990 – Vilniaus artilerijos bastionas. Vilnius, 1990;
- Jučienė I., Levandauskas V., 1979 – Vilniaus miesto gynybinė siena. Vilnius, 1979;
- Jučienė I., Purlys E., 1972 – Namų Vilniuje, Gorkio g. 84 architektūros evoliucija tyrimų duomenimis // Architektūros paminklai. T. 2. Vilnius, 1972, p. 125-141;
- Jurginis J., 1987 – Aušros vartai. Vilnius, 1987;

Jurginis J., Merkys V., Tautavičius A., 1978 – Vilniaus miesto istorija nuo seniausių laikų iki Spalio revoliucijos. t. 1. Vilnius, 1978, p. 67;

Jurginis J., Šidlauskas A., 1988 – Kraštas ir žmonės: geografiniai ir etnografiniai aprašymai (XIV-XIX a.). Vilnius, 1988;

Jurkštas J., 1990 – Senojo Vilniaus vandenys. Vilnius, 1990;

Kaplūnaitė I., 2007 – Žvalgomieji tyrinėjimai Paupio g. 28 ir Polocko g. 21A // ATL 2006 metais. Vilnius, 2007, p. 374-377;

Katalynas K., 2000 – Vilnius XIII amžiuje. Mitai ir faktai // Kultūros paminklai. T. 6. Vilnius, 2000, p. 207-219;

Katalynas K., 2002 – Žvalgomieji archeologiniai tyrimai Vilniuje, Rotušės a., Šv. Stepono, Pamėnkalnio ir Z. Sierakausko g. // ATL 2001 metais. Vilnius, 2002, p. 188-189.

Katalynas K., 2006 – Vilniaus plėtra XIV-XVII a. Vilnius, 2006;

Katalynas K., Luchtanienė D., 1998 – Tyrinėjimai Vilniuje, Režentacinių rūmų teritorijoje, 1996-1997 metais // ATL 1996 ir 1997 metais. Vilnius, 1998;

Katalynas K., Vaitkevičius G., 1995 – Vilniaus miesto raida XIV-XVII amžiais // Baltų archeologija. 1995, Nr. 4 (7), p. 25-32;

Katalynas K., Vaitkevičius G., 2001 – Vilniaus plėtra iki XV amžiaus // Kultūros paminklai. T. 8. Vilnius, 2001, p. 68-76;

Kazlauskas A., 1974 – Vilniaus malūnai // Mokslas ir technika. 1974, Nr. 10, p. 36-38;

Kieniewicz K., 1938 – Gdzie się podziela baszta? // Słowo. 1938, Nr. 39, s. 5;

Kirkoras A. H., 1991 – Pasivaikščiojimai po Vilnių ir jo apylinkes. Vilnius, 1991;

Kitkauskas N., 1989 – Vilniaus pilys. Statyba ir architektūra. Vilnius, 1989;

Kitkauskas N., 2001 – Vilniaus pilių architektūros raida // Lietuvos pilių archeologija. Klaipėda, 2001, p. 153-172;

Kitkauskas N., 2005 – Mūras su baltiškąja plytų perriša Lietuvoje // Lietuvių katalikų mokslo akademijos suvažiavimo darbai. T. 19. Vilnius, 2005, p. 145-175;

Klajumienė D., 1994 – Renesanso statinių Lietuvoje eksterjero plastikos kilmė // Europos dailė. Lietuviškieji variantai. Vilnius, 1994;

Kniežaitė M., 2008 – Kur dingio Kreivasis miestas? // Lietuvos žinios. Nr. 176 (12108) 2008 rugpjūčio 7 d., p. 14-15;

Król A., 1936 – Budownictwo wojskowe 1918-1935. Warszawa, 1936;

Krūminis B., 1959 – Krūminis B., Nauji duomenys apie Vilniaus miesto gynybinę sieną // Mokslas ir gyvenimas. 1959, Nr. 12, p. 31-32;

Kuncevičius A., 1996 – Rokantiškių piliavietės žvalgymo ir tvarkymo darbai // ATL 1994 ir 1995 m. Vilnius, 1996, p. 164-165;

Kuncevičius A., 1998 – Pilaitės piliavietės žvalgymo ir tvarkymo darbai // ATL 1996 ir 1997 m. Vilnius, 1998, p. 314-315;

Kuncevičius A., 2005 – Lietuvos viduramžių archeologija. Vilnius, 2005;

Kušnerevič A., 2002 – Baltarusių žemių XIII-XVI amžių sakralinė architektūra // Vilniaus dailės akademijos darbai. T. 26. Vilnius, 2006, p. 180-191;

Kvizikevičius L., Sarcevičius S., 2006a – Žvalgomieji tyrinėjimai Kalvarijų g. sklype 2 // ATL 2004 metais. Vilnius, 2006, p. 244-246;

Kvizikevičius L., Sarcevičius S., 2006b – Žvalgomieji tyrinėjimai Malūnų g. sklypuose 4, 6 // ATL 2004 metais. Vilnius, 2006, p. 246-249;

Kvizikevičius, Sarcevičius, 2006c – Žvalgomieji tyrinėjimai Bokšto g. 6 // ATL 2005 metais. Vilnius, 2006, p. 350-353;

Kvizikevičius, Sarcevičius, 2006d – Žvalgymai Totorių g. 22 // ATL 2005 metais. Vilnius, 2006, p. 356-357;

Lietuvos architektūros, 1988 – Lietuvos architektūros istorija nuo seniausių laikų iki XVII a. vidurio. T. 1. Vilnius, 1988;

Lietuvos architektūros, 1994 – Lietuvos architektūros istorija nuo XVII a. pradžios iki XIX a. vidurio. T. 2. Vilnius, 1994;

Lietuvos piliakalniai, 2005a – Lietuvos piliakalniai. Atlasas. T. I. (sudarytojai Z. Baubonis ir G. Zabiela). Vilnius, 2005;

Lietuvos piliakalniai, 2005b – Lietuvos piliakalniai. Atlasas. T. III. (sudarytojai Z. Baubonis ir G. Zabiela). Vilnius, 2005;

Lietuvos TSR istorijos, 1955 – Lietuvos TSR istorijos šaltiniai. T. 1. Vilnius, 1955;

Lisanka A., 1984 – Vilniaus Gedimino pilies kalno tyrinėjimai 1982 m. // ATL 1982 ir 1983 m. Vilnius, 1984;

Lisanka A., 1992 – Vilniaus gynybinės sienos vartų tyrinėjimai // ATL 1990 ir 1991 m. T. 2. Vilnius, 1992, p. 38-40;

Lowmiańska M., 1929 – Wilno przed najazdem Moskiewskim 1655 roku. Wilno, 1929;

Luchtanienė D., 1997 – Archeologiniai tyrinėjimai Vilniuje, Prezidentūros teritorijoje // ATL 1995 ir 1996 metais. Vilnius, 1997, p. 256-266;

Luchtanienė D., 1997 – Reprerzentacinių rūmų teritorijos archeologiniai tyrimai // Statyba ir architektūra. 1997, Nr. 6, p. 8-10;

Luchtanienė D., 2000a – Tyrimai Reprerzentacinių rūmų ansamblio teritorijoje Vilniuje // ATL 1998 ir 1999 metais. Vilnius, 2000, p. 452-457;

Luchtanienė D., 2000b – XVI-XVII a. amatininkų kvartalas Vyskupų rūmų teritorijoje // Kultūros paminklai. T. 7. Vilnius, 2000, p. 39-52;

Luchtanienė D., 2000c – Vilniaus Šv. Jokūbo ir Pilypo bažnyčios šventoriaus tyrinėjimai 1998 m. // ATL 1998 ir 1999 metais. Vilnius, 2000, p. 399-400;

Luchtanienė D., 2002a – Archeologiniai tyrimai Vilniuje Šv. Ignoto g. Nr. 9 // ATL 2001 metais. Vilnius, 2002, p. 198-202;

Luchtanienė D., 2002b – Reprerzentacinių rūmų ansamblio (ATR 45) S. Daukanto g. Nr. 3/8, Universiteto g. Nr. 6, Totorių g. Nr. 28 Vilniuje tyrinėjimai // ATL 2000 metais. Vilnius, 2002, p. 166-167;

Luchtanienė D., 2000c – Vilniaus Šv. Jokūbo ir Pilypo bažnyčios šventoriaus tyrinėjimai 1998 m. // ATL 1998 ir 1999 metais. Vilnius, 2000, p. 399-400;

Luchtanienė D., 2005 – Archeologiniai tyrimai Vilniuje, Šv. Ignoto g. Nr. 9 // ATL 2002 metais. Vilnius, 2005, p. 216-218;

Luchtanienė D., 2006a – Tyrinėjimai Ašmenos-Mėsinių-Dysnos g. sankirtoje (Vilniaus senojo miesto 60 kvartale) // ATL 2004 metais. Vilnius, 2006, p. 251-253;

Luchtanienė, 2006b – Luchtanienė D., Tyrinėjimai Šiltadaržio g. 6 // ATL 2005 metais. Vilnius, 2006, p. 357-360;

Makovska K., 2000 – Vilniaus pranciškonų bažnyčios ir vienuolyno 1670-1675 m. rekonstrukcija // Kultūros paminklai. T. 7. Vilnius, 2000, p. 149-156;

Małachowicz E., 1989-1990 – Fortyfikacje Wilna. Część I // Teka Komisji urbanistyki i architektury. T. XXIII. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź, 1989-1990, s. 221 – 231;

Małachowicz E., 1990 – Fortyfikacje Wilna. Część II // Teka Komisji urbanistyki i architektury. T. XXIV. Wrocław – Warszawa – Kraków, 1990, s. 133-147;

Małachowicz E., 1992 – Fortyfikacje Wilna. Część III // Teka Komisji urbanistyki i architektury. T. XXV. Wrocław – Warszawa – Kraków, 1992, s. 163-176;

Markevičienė J., 2002 – Pamiršta hipotezė arba Vilniaus miesto sandara XIV-XV amžiuje // Menotyra. Nr. 3 (28). Vilnius, 2002, p. 30-45;

Marburgietis V., 1999 – Naujoji Prūsijos kronika. Vilnius, 1999;

Maroszek J., 1999 – Ulice Wilna w XIV-XVIII wieku // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. Nr. 1-2. Warszawa, 1999, s. 163-186;

Meilus E., 2007 – Vilniaus pilių apsiaustis ir išvadavimas iš maskvėnų (1660-1661 m.) // Vilniaus žemutinė pilis XIV a. – XIX a. pradžioje 2005-2006 m. tyrimai. Vilnius, 2007, p. 81-99;

Merkys V., 1959 – Vilniaus miesto gynybiniai įtvirtinimai 1503-1805 metais // Iš lietuvių kultūros istorijos. T. 2. Vilnius, 1959, p. 193-213;

Montvilaitė E., Ožalas E., 2007 – Vilniaus žemutinės pilies pietinės dalies bei Valdovų rūmų pietinio korpuso 2004-2006 m. tyrimai // ATL 2006 metais. Vilnius, 2007, p. 183-192;

Morelowski M., 1938-1939 – Zarysy syntetyczne sztuki wileńskiej od gotyku do neoklasycyzmu. Wilno, 1938-1939.

Paminklų sąvadas, 1988 – Lietuvos TSR istorijos ir kultūros paminklų sąvadas. T. 1. Vilnius. Vilnius, 1988;

Poška T., 2000 – Tyrinėjimai Vilniuje, Šv. Dvasios, Strazdelio, Subačiaus gatvėse // ATL 1998 ir 1999 metais. Vilnius, 2000, p. 458-460;

Poška T., 2005 – Tyrinėjimai Vilniuje, Halės turgavietės teritorijoje // ATL 2003 metais. Vilnius, 2005, p. 210-213.

Poška T., 2006 – Bazilijonų vienuolynas Vilniuje, Arklių g. 18 – Aušros Vartų g. 7 // ATL 2005 metais. Vilnius, 2006, p. 218-219;

Poška T., Girlevičius L., 2007 – Žvalgymai Pylimo gatvėje // ATL 2006 metais. Vilnius, 2007, p. 379-381;

Pranckėnaitė E., 2007 – Vainežerio senovės gynybiniai įtvirtinimai // ATL 2006 metais. Vilnius, 2007, p. 193-194;

Pukienė R., 2007 – Mediniai XIV a. kelio grindiniai Vilniaus žemutinėje pilyje. Dendrochronologinė analizė ir datavimas // Vilniaus žemutinė pilis XIV a. – XIX a. pradžioje 2005-2006 m. tyrimai. Vilnius, 2007, p. 182-194;

Purlys E., 1984 – Vilniaus senamiesčio 27-ojo kvartalo šiaurinės dalies užstatymo raida (XV a. pradžia – 1618 m.) // Architektūros paminklai T. 9. Vilnius, 1984, p. 19-30;

Purlys E., 1993 – Vilniaus Šv. Mikalojaus bažnyčios 1989 metų natūros tyrimai // Architektūros paminklai. T. 13. Vilnius, 1993, p. 29-35;

Purlys E., 2005 – Totorių Street 25/3 Vilnius: History and Architecture. Vilnius, 2005;

Rackevičius G., 1998 – Katedros aikštės pietinės dalies tyrinėjimai // ATL 1996-1997 metais. Vilnius, 1998, p. 290-293;

Rackevičius G., 1999 – Arbaletų dirbtuvės Vilniuje (XIV a. II pusė – XV a. I pusė) // Lietuvos archeologija. T. 18. Vilnius, 1999, p. 175-183;

Rackevičius G., 2005 – Vilniaus žemutinės pilies teritorijos Valdovų rūmų šiaurinio korpuso prieigų tyrimai // ATL 2002 metais. Vilnius, 2005, p. 141-145;

Raškauskas V., 1994 – Archeologiniai tyrimai Vilniuje, Aušros Vartų gatvėje // ATL 1992 ir 1993 metais. Vilnius, 1994, p. 245-247;

Raulinaitis R., 1964 – Gynybinės Kauno sienos // Lietuvos TSR architektūros klausimai. T. 2. Vilnius, 1964, p. 192-206;

Remecas E., 2007 – Aleksandro Jogailaičio monetų radiniai – Vilniaus žemutinės pilies raidos atspindys // Lietuvos didysis kunigaikštis Aleksandras ir jo epocha (mokslinių straipsnių rinkinys). Vilnius, 2007, p. 166-175;

Samalavičius S., 1964 – Apie Vilniaus miesto planavimą XVII amž. viduryje // Statyba ir architektūra. Nr. 6. Vilnius, 1964, p. 17-19;

Sarcevičius S., 1996 – 1994 m. archeologinių tyrinėjimų, vykdytų prie Vilniaus žemutinės pilies šiaurinės gynybinės sienos bei senojo Arsenalo kieme, apžvalga // ATL 1994 ir 1995 metais. Vilnius, 1996, p. 166-169;

Sarcevičius S., 1998 – Tyrinėjimai Vilniuje, Trakų gatvėje Nr. 2 // ATL 1996 ir 1997 metais. Vilnius, 1998, p. 404-406;

Sarcevičius S., 2000 – Tyrinėjimai Vilniuje, Pylimo-Rūdninkų g. kampe // ATL 1998 ir 1999 metais. Vilnius, 2000, p. 462-463;

Sarcevičius S., 2002 – Archeologiniai tyrinėjimai Vilniuje Gedimino pr. Nr. 16/10 // ATL 2001 metais. Vilnius, 2002, p. 215-218;

Sarcevičius S., 2005a – Archeologiniai tyrinėjimai Vilniuje, požeminės automobilių aikštelės vietoje (Gedimino pr.) // ATL 2002 metais. Vilnius, 2005, p. 224-225;

Sarcevičius S., 2005b – Tyrinėjimai Vilniuje, Maironio g. 2 // ATL 2003 metais. Vilnius, 2005, p. 220-221;

Sarcevičius S., Kvizikevičius L., 2007a – Tyrinėjimai Sodų g. 14 // ATL 2006 metais. Vilnius, 2007, p. 381-383;

Sarcevičius S., Kvizikevičius L., 2007b – Vingrių šaltinių aplinka Vilniuje // ATL 2006 metais. Vilnius, 2007, p. 438-441;

Sarcevičius S., Kvizikevičius L., 2007c – Žvalgomieji tyrinėjimai Kalvarijų g. 2 Vilniuje // ATL 2006 metais. Vilnius, 2007, p. 436-437;

Sarcevičius S., Vaicekuskas A., 1998 – Tyrinėjimai Vilniuje, Pranciškonų Švč. Mergelės Marijos ėmimo į dangų bažnyčios viduje ir šventoriuje // ATL 1996 ir 1997 metais. Vilnius, 1998, p. 352-355;

Skardžiuvienė R., Laucius L., 1970 – Vilniaus Bernardinų bažnyčios architektūros raida // Architektūros paminklai. T. 1. Vilnius, 1970, p. 56-73;

Sliesoriūnas F., 1980 – Gedimino aikštė Vilniuje // Acta Historica Lituanica. T. 13. Vilnius, 1980;

Stankevičius G., 1990 – Archeologiniai tyrimai Vilniuje, Lydos ir Kėdainių gatvių kampe // ATL 1988 ir 1989 metais. Vilnius, 1990, p. 158-159;

Steponaitis V., 2005 – Žvalgomieji tyrinėjimai Vilniuje, Subačiaus g. 10 ir Šiltadaržio g. 4 // ATL 2003 metais. Vilnius, 2005, p. 224-226;

Striška G., 2007 – Pilies kalno šiaurinės papėdės užstatymo raida pagal archeologinių tyrimų duomenis // Vilniaus žemutinė pilis XIV a. – XIX a. pradžioje 2005-2006 m. tyrimai. Vilnius, 2007, p. 159-181;

Studnicki W. G., 1935 – Kosciol ewangelicko-reformowany w Wilnie. Historia – organizacja – świątynia. Wilno, 1935;

Šiaulinskas R., 2006 – Vilniaus senamiesčio pietinio apvažiavimo žvalgomieji tyrinėjimai ir žvalgymai // ATL 2005 m. Vilnius, 2006, p. 364-365;

Šliogeris V., 1982 – Bastioniniai įtvirtinimai Klaipėdoje // Architektūros paminklai. T. 7. Vilnius, 1982, p. 13-22;

Tautavičius A., 1960 – Vilniaus pilies teritorijos archeologiniai kasinėjimai // Valstybinės LTSR architektūros paminklų apsaugos inspekcijos metraštis. Vilnius, 1960. T. 2, p. 3-48;

Vaicekuskas A., 1996 – Archeologiniai tyrinėjimai Vilniuje, Kosciuškos g. Nr. 3 // ATL 1994 ir 1995 metais. Vilnius, 1996, p. 271-275;

Vaicekuskas A., 2005 – Žvalgomieji tyrinėjimai Vilniuje // ATL 2003 metais. Vilnius, 2005, p. 224-226;

Vaicekuskas A., 2006 – Žvalgymai Vilniaus senojo miesto vietos teritorijoje // ATL 2005 metais. Vilnius, 2006, p. 367-368;

Vainilaitis V., 1992 – Vilniaus senamiesčio Augustijonų g. 3 archeologiniai tyrimai // ATL 1990 ir 1991 metais. T. 2. Vilnius, 1992, p. 63-65;

Vainilaitis V., 1994 – Archeologiniai tyrimai Vilniuje, Maironio g. 13/6 // ATL 1992 ir 1993 metais. Vilnius, 1994, p. 251-255;

Vainilaitis V., 2005 – Archeologiniai tyrimai Vilniuje, tarp Ašmenos, Mėšinių, Dysnos gatvių // ATL 2002 metais. Vilnius, 2005, p. 237-238;

Vaitkevičius G., 2000 – Ankstyvasis Vilnius: įrodomumo vingiai // Kultūros paminklai. T. 7. Vilnius, 2000, p. 174-184;

Varnas A., 1992 – Archeologiniai tyrimai Verkių parke 1990 ir 1991 m. // ATL 1990 ir 1991 metais. T. 2. Vilnius, 1992, p. 65-73;

Vaškėlis A., 1988 – Kauno miesto gynybinės sienos tyrimai // Architektūros paminklai. T. 11. Vilnius, 1988, p. 3-10;

Vėlius G., 2005 – Kernavės miesto bendruomenė XIII-XIV amžiuje. Vilnius, 2005;

Veliūtė I., 2002 – XVI-XVII a. fortifikacijos raidos atspindžiai Lietuvoje // Karo archyvas. T. 17. Vilnius, 2002;

Vileikienė L., 1997 – Rūmų ansamblio istoriniai duomenys // Statyba ir architektūra. Nr. 6. Vilnius, 1997, p. 10-12;

Vilniaus žemutinė, 2006 – Vilniaus žemutinė pilis XIV a. – XIX a. pradžioje. 2002-2004 m. istorinių šaltinių paieškos (sudarė R. Ragauskienė). Vilnius, 2006;

Viršilas V., 1998 – Lietuvos tiltai. Vilnius, 1998;

Vosyliūtė I., 2007 – Žvalgomieji tyrinėjimai Pylimo g. 47 / Gėlių g. 2 // ATL 2006 metais. Vilnius, 2007, p. 388-389;

Zabiela G., 1995 – Lietuvos medinės pilys. Vilnius, 1995;

Zabiela G., 1998 – Laidosena pagoniškojoje Lietuvoje // Lietuvos archeologija. T. 15. Vilnius, 1998, p. 351-379;

Zabiela, 2001 – Zabiela G., Nuo medinės prie mūrinės pilies (Motai Europoje ir Lietuvoje) // Lietuvos pilių archeologija. Klaipėda, 2001, p. 11-38;

Zahorski W., 1935 – Przewodnik po Wilnie. Wilno, 1935;

Zilinskas R., Valainienė R., 1997 – Architektūros ir polichromijos tyrimai // Statyba ir architektūra. 1997, Nr. 6, p. 13-15;

Żytkowicz L., 1933 – Zburzenie murów obronnych Wilna (1799-1805). Wilno, 1933;

Žilėnas V., 1954 – XVI amžiaus ginklų liejykla // Švyturys. 1954, Nr. 5 (125), p. 17;

Žilevičius L., 1981 – XIX a. pradžios kariniai Vilniaus statiniai // Statyba ir architektūra. Nr. 5. Vilnius, 1981, p. 22-23;

Žukovskis R., 2006 – Žvalgomieji tyrinėjimai Vilniuje, Algirdo g. 48 // ATL 2005 metais. Vilnius, 2006. p. 225-226;

Žukovskis R., 2007a – Žvalgomieji tyrinėjimai Aguonų g. 17 // ATL 2007 metais. Vilnius, 2007, p. 393-395;

Žukovskis R., 2007b – Žvalgymai senamiesčio pietinio apvažiavimo teritorijoje // ATL 2007 metais. Vilnius, 2007, p. 402-404;

Голубович В., Голубович Е., 1945 – Кривой город – Вильно // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях института истории материальной культуры, Т. XI, Москва, Ленинград, 1945, с. 114-125;

Гришин В., 1989 – Вильнюсский рурмус XVI-XVII вв. // Памятники науки и техники. Nr. 1987-1988. Москва, 1989, с. 75-92;

Добрянский Ф., 1904 – Старая и новая Вильна. Вильна, 1904;

Кушняревич А., 1993 – Культавае дойдства Беларусі XIII-XVII ст. ст. Мінск, 1993;

Сагановіч Г., 1995 – Невядомая вайна 1654-1667. Мінск, 1995;

Сагановіч Г., 2001 – Нарыс гісторыі Беларусі. Мінск, 2001;

Яковлев В., 1995 – История крепостей. Эволюция долговременной фортификации. Санкт-Петербург, 1995;

**AUTORIAUS PASKELBTŲ MOKSLINIŲ STRAIPSNIŲ
DISERTACIJOS TEMA SĄRAŠAS**

1. Vilniaus miesto fortifikavimas XVI a. pradžioje // Lietuvos didysis kunigaikštis Aleksandras ir jo epocha. Mokslinių straipsnių rinkinys. Vilnius, 2007, p. 176-189. ISBN 978-9955-804-00-0;
2. Vilniaus bastioniniai įtvirtinimai XVII-XVIII amžiuje // Lietuvos istorijos studijos. Mokslo darbai. T. 19. Vilnius, 2007, p. 9-23. ISSN 1392-0448;
3. Gynybai pritaikyti Vilniaus sakraliniai pastatai ir sakralinių pastatų ansambliai XIV-XVIII amžiuje // Lietuvos istorijos studijos. Mokslo darbai. T. 21. Vilnius, 2008, p. 9-36. ISSN 1392-0448;
4. XIV a. – XV a. pradžios Vilniaus miesto gynybiniai įrenginiai // Lietuvos archeologija. T. 34. Vilnius (bus išleista 2009 m., spaudoje), p. 105-150. ISSN 0207-8694.

